

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

5

1986

55-йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Саид АҲМАД
Абдусайд КУЧИМОВ
(масъул секретарь)
Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(проза бўлими мудир)
Омон МУХТОРОВ
(поэзия бўлими мудир)
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТУЛА
Худойберди ТУХТАБОВ
(бош редактор ўринбосари)
УЙҒУН
Улмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
Тўлапберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Наср

Одил ЕҚУБОВ ОҚҚУШЛАР, ОППОҚ ҚУШЛАР...

Роман

Дейдиларки, дунёда оққушлардай беозор, пок, беғубор парранда йўқ эмиш. Мен ана шундай олижаноб қушлардаги бебаҳо фазилатларни оддий меҳнаткаш кишиларда кўраман. Айрим ҳолларда поракхўрлик, иғвогарлик, мансабпарастлик каби иллатлар илдиз отган 80-йиллар бошида ҳам ўзларига гард юқтирмай покиза яшаб, ҳалол кун кўрган заҳматкаш бободехқонларимизни ўша гўзал оққушларга қиёс қилгим келади. Ва шу боисдан асаримнинг номини «Оққушлар, оппоқ қушлар...» деб атадим.

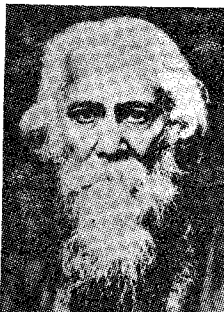
Шоғирият

Икром
ОТАМУРОДОВ
ЯРАДОР
УМИД ОТЛАРИ
Публицистик дoston

Бўғзидан қони қуйилиб,
ёлларидан тер ёққан
отни
елдириб келар,
елдириб келар,
ел-ди-риб ке-лар
бир бола —
УМИД...

Хубоваялар ҳақимони

Рабиндранат ТАГОР Икки ҳикоя

Ўз ватаним учун қўлимдан келадиган ишнинг энг кичиги — миллионлаб ватандошларимнинг қаршилигига қўшилишдир.!

Беш йиллик зарблари

Султон Акбарий

Эҳтирослар ўти гуркираб...

Эҳтирослар ўти қонда гуркираб
Азим йўналишлар билан пайваста,
Турғунликдан холи собит қадам саф
Гурурини туйиш азиз нафасда —

Баҳор субҳларидай кўп ёқимлидир.
Очилипти қимтиқ ғунчалар лаби.
Съезд йўриғига манглай тер сидир,
Иш ва ҳаракатнинг ўссин шиддати.

Мақсадларнинг юки залварли бугун,
Янги довруқлардан энтикар ўмгаң.
Қийиқ қошларгача ўртаси тугун,
Эскиликнинг урфин абадий кўмган.

Ленин даҳоси-ла бириккан, яхлит
Дарға тақдирларни белгилаб бергач,
Уфқларга ўрла қарчиғай тахлит,
Сурувнинг кўркидир олдида эркак.

Ҳамду санони кўй, шавақиликдан
Ким ҳурмат топибди қачон, қай маҳал?
Ойни ясаб бўлмас нимжон пиликдан,
Қуёш пардозига меҳнатинг сайқал.

Курашларда лоқайд, турсанг бетараф,
Термакашлик қилиб ўлтирсанг тантик,
Ёғилмағай ҳеч вақт осмондан шараф,
Давронсиз яшашда йўқ эрур мантиқ.

Эҳтирослар ўти қонда гуркираб
Азим йўналишлар билан пайваста,
Ишчан Ўзбекистон тигиз, сафма-саф,
Келажакни кўзлар ҳар бир нафасда.

Нормурод Нарзуллаев

Ватан уфқлари

Буюк «Аврора»нинг янгроқ салюти
Янги замонамга солгандир асос!
Хуррият куёши, ер, сулҳ декрети —
Инқилоб, Лениндан бизларга мерос.

Азиз Ватанимнинг ҳаётий йўли
Йиллар ва йўлларнинг сарҳисобидир.
Довон, чўққилардай етук камоли,
Авлодлар нидоси — қалб хитобидир!

Ўн иккинчи баҳор беш йиллиги — бу,
Тинчлик йили бугун ишбоши — саркор.
Шуҳрат китобига виждондир кўзгу,
Ҳаёт биносига меҳнат пойдевор!

Заводлар гўдоги халқим уйғотар,
Ишчи ҳазратларин толмас қалблари.
Уроқ ва Болғалар толе яратар,
Тақдирга ҳамоҳанг меҳнат зарблари.

Пахтакор деҳқоннинг қадоқ қўллари
Битмиш дастхатини она тупроққа.
Пешона теридан ойдин йўллари,
Талпиниб яшайди нурга-чироққа.

Ўзбекона ҳашар бу — меҳнат, демак,
Коммунистик меҳнат сарчашмаси — у.
Қадрию қудратин билади юрак,
Замину замонин эъзозлар мангу.

Меҳнат шукуҳидан умр файзиёб,
Равшандир умидлар, ёруғдир кунлар.
Инсон жумбоқларга топади жавоб,
Юракда аланга олар учқунлар.

Омонлик диёри бўлсин барқарор,
Танисихатликка етсин нима ҳам?
Қалблар учрашгани — энг олий дийдор,
Умр бахтли ўтса, ўтса хотиржам!

Чароғон ҳаётда кечса бахтиёр
Она-болаларнинг тотли тушлари.
Айласин осмонни тонгдай беғубор
Яхшилик элчиси — тинчлик қушлари.

Ватан уфқлари — шонли келажак,
Хомхаёл, саробмас, ҳақиқатдир — у!
Шафақ оловлар, тонглар кулажак,
Борлиқ армуғони, сводатдир — у!

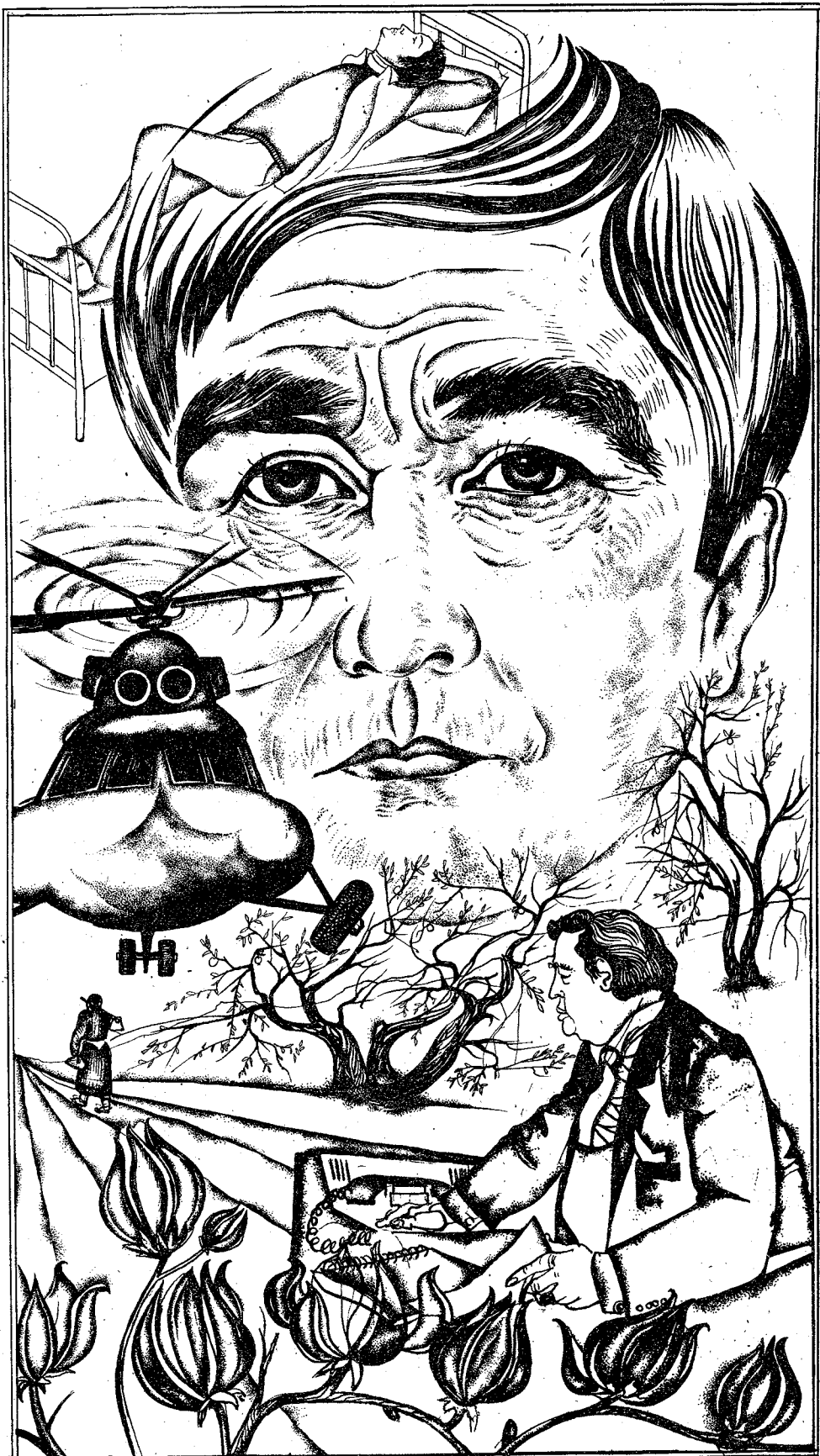
Дўстлик, қардошликка умри бахшида,
Меҳнат, кураш билан бахти барқарор.
Муаззам беш йиллик зафар маршида
Ўзбекистон қалбин ҳарорати бор!

Коммунистик эрта — бу меҳнат, ижод,
Виждон, имон гувоҳ, севаман, юртим.
Ишончингни оқлаб қалбан умрбод,
Олтин тупроғингни кўзимга суртгум!

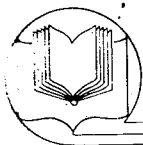

**БЕШ ЙИЛЛИКНИНГ БИРИНЧИ ЙИЛИ —
ЗҮР ҒАЙРАТ БИЛАН МЕҲНАТ ҚИЛИШ,
ҲАР БИР РАҲБАР ВА ҲАР БИР
КОЛЛЕКТИВНИ ИШДА СИНАШ ЙИЛИДИР.**

**(КПСС XXVII съезди мате-
риалларидан.)**

Рассом Одил БОБОЖОНОВ.

Одил Ёқубов

Роман

БИРИНЧИ БОБ

1

Тиригимда қадримни билмадингиз, жўражон,
Улгандан сўнг хоҳ билинг, хоҳ билмангиз, жўражон.
(Халқ кўшиғидан)

Мана, бир неча ойдирки, Шораҳим шоввознинг хотини Ойсулув қаттиқ бетоб. Сўнгги пайтларда Ойсулувнинг дарди оғирлашиб қолдию икки нарсани орзу қиладиган бўлди. Бири — Тошкентга тушиб, катта докторларга кўринса, иккинчиси — қишлоқдан нари борса ўттиз чақирим келадиган ҳазрат Уккоша қабри ёнида топилган иссиқ сувга тушса.

Шораҳим шоввоз хотинининг иккинчи истаги тагида бошқа нарса борлигини сезади: иссиқ сув баҳона, ҳазратларининг қабрини зиёрат қилиб, бир кеча кўнсаю унинг гўё шифобахш булоғидан бир коса сув ичса!

Шоввоз ҳеч қачон ҳудожўй бўлган эмас, мана, олтмишга яқинлаш-япти ҳамки, намоз нималигини билмайди. Шу боисдан Ойсулувнинг кейинги истагига ичида кулиб қўяқолди, биринчи тилаги, яъни, Тошкентга тушиб, катта докторларга кўриниш орзуси эса... сабаби тирикчилик, уни бажо келтиришга қўли тегмади. Агар қўли тегиб, пойтахтга олиб тушгудек бўлса ёрдам берадиган ёр-биродарлари топилади. Унинг фронтчи дўсти, болаликда мана шу қишлоқда ошиқ ўйнаб катта бўлган

оғайниси Расул Нуриддинов ўнлаб китоблар ёзган таниқли олим, пойтахтда бообрў одам. Шоввоз имони комил: агар у йўқлаб боргудек бўлса, Расулжон ёрдамани аямайди.

Лекин дехқоннинг, айниқса боғбоннинг, иши мушкул. Рост, одамларга қолса — пахтадан оғир иш йўқ; Аммо боғбоннинг иши ҳам осон эмас. Эрта баҳор токни кўтариб, ишқомларга ўрдири, анору анжирларни очиб, тагига тирговичлар қўй, дарахтларнинг тагини юмшат, сув бер, бирини пайванд қил, бирини хомток, дегандек, минг бир иши бор. Ҳосилни йиғиштириб олишни айтмайсизми? Яхшиям, мактаб болалари бор экан, шўрликлар, бамисоли чумолидай тармашиб, жонига ора киради. Хуллас, у бўлиб, бу бўлиб, токи сўнги олмаю беҳиларни йиғиб олмагунча хотинининг дардини эшитишга на фурсати, на тоқати бўлди.

Ҳаётнинг ғалати ўйинини қарангки, бугун оқшом уни совхоз директори чақириб қолди. Шунда кутилмаганда ўртадан ўт чиқди-ю, кўкламдан бери судралиб келаётган бу «мураккаб» масала ўз-ўзидан ҳал бўлди-қўйди. Чунки ҳеч кутилмаган жойда ораларидан ўт чиқиб, Шоввоз, сал кам ўттиз йилдан бери бошқариб келаётган ишидан бир зумда айрилди қолди.

Рост, директор билан бўлган бу тўқнашув тасодифан эмас, у анчадан бери зимдан пишиб, ғазак олиб келарди.

Фотиҳ Музаффаров деган бу ёш йигитнинг директорлик лавозимига ўтирганига кўп бўлгани йўқ, нари борса бир йил бўлгандир. Аслида у Шораҳим шоввознинг фронтчи дўсти, ҳозир «Даштстрой» деган улкан ташкилотни «тур» деб турғазиб, «ёт» деб ётқизиб юрганлардан бири, Музаффар Фармоновнинг арзандаси. У бундан бир-икки йил аввал институтни битириб, совхозга агроном бўлиб келган эди. Олти ой ўтмасданоқ бўлим бошлиғи бўлди, бироқ бу лавозимда ҳам кўп ўтирмади. Эски директор пенсияга чиқиши билан ўрнига ўтирди-олди. Шу-шу, совхоз олатасир бўлиб кетди. Даставвал муовинлар ўзгарди, кейин янги бош инженер, янги бош механик, янги бўлим бошлиқлари келди, бир неча бригадирлар алмаштирилди.

Фотиҳ Музаффаров, гарчи отаси билан Шоввоз эски қадрдон эканини билса ҳам, нечундир дастлабки кунларданок уни унча хушламади. Янги директорнинг «бу одам шунча йил отга мингани ҳам етар, энди навбатни ёшларга берсин», деган гаплари Шораҳимнинг қулоғига чалиниб юрган эди, бугун бу гап кутилмаган бир вазиятда ҳақиқатга айланди-қолди.

Шоввоз кирганида идоранинг олдида одам гавжум — директор ҳамма бўлим бошлиқлари, агрономлар, ҳамма бригадирларни чақиртирган экан. Кўплар тўғри даладан келган — оёқларида эски кирза этик, эгниларида пахталик фуфайка ё эски тўн, соч-соқоллари ўсиб кетган, кўзлари киртайган, аксар одамлар асабий, чунки илгари олинган мажбуриятлар устига яна қўшимча мажбуриятлар юкланаётган экан.

Навбат Шоввозга келди. Фотиҳ Музаффаров, эгнида ўзига ярашиб тушган кулранг костюм ойнадай силлиқ, янги мебель билан жиҳозланган кенг хонанинг ўртасида, қўлларини орқасига қилиб, қаққайиб турарди.

У отаси Музаффар Фармоновнинг батамом акси: дадаси юм-юмалоқ, бақалоқ бўлса, бу хушқад, хушсурат, унинг вужудидан ёшликка хос куч-ғайрат ва шиддат ёғилиб турарди. Хонанинг тўридаги ранг-баранг телефонлар терилган ялтироқ столнинг бир ёнида Пўлатхўжа деган, бироқ доим катта папка кўтариб юргани учун бўлса керак, Пўлат папка, деб донг чиқарган бош бухгалтер, бир томонида... Шоввознинг келини Меҳринисо алланималарни ёзиб ўтиришарди.

Шоввознинг ўғли Шоқосим билан келини Меҳринисо, бири инженер, бири олий маълумотли агроном, мана бир неча йилдирки, қишлоқдаги иссиқ жойларини ташлаб, совхознинг дашт участкасига чиқиб кетишган. Даштда ҳам ишлари ёмон эмас эди, лекин директор бу йил кўкламда ёш кадрларни кўтариш баҳонасида, Меҳринисони даштдан чақириб олиб, маҳаллий комитетга раис қилиб қўйган, шундан бери ўғли Шоқосим изтиробда, сабаби, қишлоқда директор билан келини атрофида аллақандай нопок гаплар айланиб қолган, бу нарса Шоввознинг ҳам ҳамиятига тегиб,

оромини бузган, бузмасдан иложи ҳам йўқ, чунки Меҳринисо ҳали ёш, кўҳлик, дарахтнинг учи эса шамолсиз қимирламайди.

Шоввоз кириши билан Меҳринисо ўрнидан турди-да, бошини бир томонга эганича, тез юриб ташқарига чиқиб кетди, келини ёнидан ўтаётганида Шоввознинг димоғига «гуп» этиб, нозик атир ҳиди урилдию унинг эсига ҳалиги нопок гаплар тушиб, юраги бигиз санчилгандай оғриди.

Фотиҳ Музаффаров, ҳануз қовоғи солиқ, Шоввоз билан бош ирғаб саломлашди-да, эшикдан кирган жойдаги янги, сарғиш диванга ишора қилди: «Утиринг!»

Шоввоз директор кўрсатган жойга омонатгина чўқаркан, беихтиёр атрофига ҳайратланиб қаради. Илгарилари ҳам кўп кўрган бу шифти баланд, ўрдадай кенг хонада аввалги жиҳоздан битта миҳ ҳам қолмаган. Стол-стул, шкаф ва диванлар уёқда турсин, ранг-баранг телефонлардан тортиб, оғир қизғиш дарпардаларгача ҳаммаси янги, асил, қимматбаҳо, шохона эди. Шоввоз бултур ёзда Фотиҳнинг отаси, ўз оғайниси Музаффар Фармоновнинг «Даштстрой»даги кабинетини кўриб шундай лол қолганди. Рост, бировни ёмонлаш не керак? Ушанда оғайниси Музаффар Шоввозни очик юз билан қарши олганди. Шоввоз ундан боғ ишларига жуда қўл келадиган митти чех тракторини сўраб борган эди, Музаффар йўқ демай, илтимосини дарҳол тўғрилаб берганди. Бу бўлса...

Фотиҳ Музаффаров бир-бир босиб кабинетнинг ўртасига борди-да, юришдан тўхтаб:

— Олмадан неча тонна бор? — деб сўради, паст, лекин ўктам ва таҳдидли товuşда.

Шоввоз директорнинг гўё ўзини билиб билмаганликка олаётганидан ранжиб:

— Олма? — деди, титрай бошлаган қўллари билан тиззаларини қаттиқ чангаллаб. — Қанақа олма?

— Қанақа бўларди? Семиренко, розмарин!

Шоввоз мийиғида кулди.

— Бу гапингиз қизиқ бўлди-ку, ука!

— Нега қизиқ бўларкан?

— Негаки, олмани аллақачон топшириб бўлганимизни яхши биласиз. Планди бажарганмиз.

— Плани бажаргансизми, йўқми, — деди Фотиҳ Музаффаров, Шоввознинг гапини шартта кесиб — яна икки тонна олма, икки тонна узум берасиз! План тўлмаяпти! Тамом. Вассалом!

Шоввоз ўз қулоқларига ишонмай чанг киприкларини пирпиратиб, рўпарасида қоядай қаққайиб турган ёш директорга қаради.

— Бу гапингиз ғалати бўлди-ю? Ё камина ёз бўйи олма, узумни давлатга топширмай уйимга ташибманми?

Фотиҳ Музаффаров бетоқат қўл силтади:

— Мен уёғини билмайман. Гапни резинка қилиб чўзаверманг. Топасиз дедимми — топасиз!

Гапга Пўлат папка аралашди. У гўё ёш директорнинг дағаллигини сал юмшатгиси келгандай:

— Узил-кесил бир нарса дегунча сал ўйлаб кўринг, Шоввоз! — деди мулойим товuşда. Бироқ унинг мулойим овози Шоввозга бамисоли офтобда қовжираб ётган шох-шаббага гугурт ёққандай таъсир этди.

— Нимани ўйлаб кўраман? Дарахтда олма тугул япроқ ҳам қолмаганда... йўқ олмани қаёқдан йўяман мен?

— Менга қолса... бозордан олинг! Давлат дўконидан сотиб олинг!

— Нима дединг? — Шоввоз шартта ўрнидан турди.

Директор ранги ўчиб, сал орқага чекинди.

— Нега ўдағайлайсиз? Сиз директорми ё менми?

— Йўқ, шошма! — деди Шоввоз, ҳамон қалтираб. — Бозордан олма сотиб оладиган... ўғри миллионерманми мен?

— Сенсираманг! Ишлайман десангиз — топасиз!

— Ўғирлик қил демоқчимисан? Мен унақа... кўзбўямачилик йўлига

ўтиб олган... муттаҳамлардан эмасман! Керак бўлса... ана, бригадирлигингни ол!

Директор негадир тез юриб, стол ортига ўтди, ўтиши билан худди падари Музаффардай қорнини дўппайтириб:

— Бўпти! — деди пичоқдай кесиб. — Ишни эвлайолмас экансиз, топширинг бригадирликни!

Шоввоз хазон ёпишган чопонининг этагини қоқиб, эшикка қараб юрди.

— Менинг топширадиган ҳеч вақом йўқ! Битта шийпон бўлса, ана, турипти боғда! Ҳеч ким орқалаб кетмайди. Одамингни юбор — қабул қилиб олаверсин! — Шораҳим шоввоз эшикни қарсиллатиб ёпиб хонадан чиқди. Лекин чиқишга чиқди-ю, мана, бир неча соатдирки, ўз боғи олдидаги сойликда, хаёлан ҳамон ёш директор билан олишиб, ўз ёғида ўзи қовурилиб ётибди.

Кўкда, қоқ пешонада худди улкан оқ қовуннинг бир палласидай оппоқ ой оламни аллақандай осуда, майин, кумушранг ёғдуга фарқ қилиб ярқираб турибди. Кўкдамда гуркираб тошқин оқадиган сой, гарчи ҳозир кеч куз бўлса ҳам, хануз ям-яшил, сутдай ёруғ. Жимжит. Фақат у ер-бу ерда ўтлаб юрган отларнинг кирт-кирт ажриқ чайнашию кавш қайтариб ётган сигирларнинг оғир хансирашлари қулоққа чалинади, холос.

Ё тавба! Шоввоз сал кам ўттиз йил ором нималигини билмай, ўзи уёқда турсин бола-чақасининг ҳам ҳаловатини ўйламай, анов ташландиқ адирни боғ қиламан деб, умри ўтиб кетса-ю, кечагина тухумдан чиққан, ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб ҳам кўрмаган бу жўжаҳўроз уни бесабаб, бегуноҳ ишдан ҳайдаса! Тагин нима учун денг? Қинғир йўлга юрмагани учун! На салкам ўттиз йиллик меҳнатини инobatга олса, на отаси билан эски кадрдонлигини ва на пешона тери билан ортдирган орден-медалларини! Ҳа, биттагина олма ва узумларни ёзгача сақлаш усулларини топгани учунгина қанча ёзишган эди уни. Ҳосилдорликда қўйган рекордлари-чи? Қишни қиш, ёзни ёз демай кетмон урганлари-чи? Наҳот бунинг бирортаси инobatга олинмаса! Йўқ, олинади! Кеча келиб, бугун катта совхозга хўжайин бўлган бу ўпка чучварани хом санабди! Агар Шоввоз арз қилиб борса, унинг арзини эшитадиганлар бор! Районда ҳам бор, областда ҳам! Кўчада қолган одам эмас Шораҳим шоввоз!..

Ва лекин... Йўқ, у ҳеч қаёққа бормади! Ҳеч кимга арз қилмайди! Керак бўлса ўзлари суриштиришин! Ким ҳақ, ким ноҳақ — ўзлари ҳақиқат қилишин! Шоввоз ковуши кўчада қолган одам эмаски, идорама-идора ҳақиқат излаб юрса! У ўз кадрини билади! Агар катталарга ҳалол деҳқон керак бўлса ўзлари йўқлашсин! Йўқлашмаса Шоввоз уларсиз ҳам бир кунини кўради! Шу бригадирликни пешонасига ёзиб қўймагандир унинг? Бригадир бўлса — беш-олти йил бўлди. Унгача салкам йигирма беш йил оддий боғбон эди. Керак бўлса тагин, ўша ишини қилаверади. Буёғи пенсия ёши ҳам яқинлашиб турибди. Нар иборса икки йил қолди. Беш сўм ортиқ олмаса, беш сўм кам олар. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Фақат... йўқ, ҳозир ишдан ҳайдалгани эмас, бошқа бир нарса кўнглини ғаш қияпти унинг! Нимаямдир қийнапти уни! Ҳа, эсига тушди! Ўғли билан келини!.. Директор чамаси Шоқосимни чақирмапти бу мажлисга! Чақирганда йиғилганлар орасида бўларди, Шоввоз уни кўрарди! Шоқосимни чақиришмапти-ю, келини Меҳринисо бўлса... худди тўйга шайлангандай ясаниб, нозик атирлар сепиб олибди!..

Шоввознинг кўз олдига беихтиёр ўғли Шоқосим келди. Назарида, у ҳам шу тоғда, ўз шийпониде осмонга тикилиб, қовурилиб ётгандай туюлдию дағал бармоқлари беихтиёр чўқмор бўлиб тугилди.

Келини Меҳринисо — тошкентлик. Ўғли иккиси ўқиш даврида топишган. Меҳринисо ота-онасининг розилигисиз, Шоқосимни деб, Тошкентдай шаҳри азимни ташлаб келган. Улар бир-бири билан шундай иноқ, шундай иноқ эдиларки, худди икки кабутарга ўхшар, Шоввоз билан Ойсулув уларнинг иноқликларини кўриб, қувончлари ичларига сиғмас эди. Ўғлинг аҳмоқ бўлса ҳам, келининг доно бўлсин, деганларидек, келинлари ёмон эмас, ақли ҳуши жойидагина эди, анов зўравон отанинг, мана бу

эркатой зурриёти келдию икки кабутарнинг ўртасига калхат бўлиб тушди! Нима мақсадда қилди бу ишни? Наҳот қишлоқда тарқаган анов машъум миш-мишларнинг тагида ҳақиқат бўлса? Йўқ, нима бўлгандаям бу ишни шундай қолдириб бўлмади! Бу ўпканинг отасига, Музаффар Фармонга боради Шоввоз! Ҳар қалай, ҳозир ким бўлмасин, бир маҳаллар шу қишлоқда, шу сойда ёнғоқ ўйнаб катта бўлишган, кейин бирга урушга кетишган. Уша, ҳозир Тошкентда катта олим бўлиб, ном чиқарган Расул Нуриддинов учови япон урушида бирга бўлишиб, Ғоби саҳросию Хинган тоғларидан бирга яёв ўтишган! Борса гапига қулоқ солади Музаффар! Қулоқ солмай кўрсин-чи, қани?

Шоввоз юрагини тилка-пора қилган бу нохуш ўйлардан мияси ғовлаб, ниҳоят ўрнидан турди. Шунда пайқади: ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар қичқира бошлаган эди.

У уйга кирганида, хотини Ойсулув айвонда, икки ёнида уйқуга кетган икки набираси, тўшақда иягини тиззасига қўйиб, мудраб ўтирарди. Чамаси, уни кутавериб кўзи илинган бўлса керак, шоввознинг қадам қўйишидан ҳам уйғонмади. Шоввоз, бир оёғи айвонда, бир оёғи пастда, бир лаҳза хотинига тикилиб қолди.

Елкасида оқ яктан, бошида оқ тивит рўмол, иягини тиззасига қўйганича мудраб қолган Ойсулув оппоқ ой шуъласида гўё оқ мумдан ясалган мунгли бир қушчани эслатарди. Унинг узунчоқ озғин юзида, яктан тагидан туртиб чиққан елкаларида, қоқсуяк вужудида шундай унсиз бир дард бор эдики, Шоввоз, тўсатдан, умри бино бўптики, иш-иш деб, хотинининг арзимаган бир истагини ҳам рўёбга чиқармаганини эслади. Эслаши билан бу мунгли қушча олдида, хотинининг хатарли хасталиги олдида ўзининг ҳозирги ўйлари, ишдан ҳайдалдим, деб чеккан изтироблари — ҳаммаси сариқ чақага арзимайдиган бир нарса бўлиб кўриндию ўзидан нафратланиб кетди.

«Обораман! Иссиқ сувга ҳам обораман. Керак бўлса Тошкентга, катта докторларга ҳам!»

Тошкентни ўйлаши билан негадир эсига фронтчи дўсти Расул Нуриддиновнинг қизи Нигора тушди.

Нигора ҳам отасининг изидан бориб, илмнинг кетига тушган, у ёз бўйи тоғда, ўша, иссиқ сув чиққан ҳазрат Уккоша қабри ёнидаги эски қалъа харобаларида бир нималарни қидириш билан овора. Бу йил ёзда сочини эркакча кестириб, эркакча шим кийиб олган бу ёш жувонни кўрганида, Шоввоз: шу ҳам одоб бўлди-ю, деб аввал ундан ранжиган эди. Чунки кичкиналигида Нигора марҳум бувисининг қўлида ўсган, бувисининг, яъни оғайниси Расулларнинг боғи эса шоввозларнинг боғига туташ эди. Шу сабабдан Нигора Шораҳимнинг қизлари билан бирга ётиб, бирга туриб катта бўлган. Узиям ёқимтойгина, жажжигина бир қизалоқ эди. Энди эса... Йўқ, Шоввоз кейинроқ бундоқ разм солиб қараса, Нигоранинг хулқ-атвори уст-бошига батамом зид; одоблигина, камсуқумгина бир жувон экан. Ўзини манманликка олмасдан ой сайин келиб, бир кеча-ярим кеча ётиб кетадиган, келганда ўзини меҳмондай тутмай, уй ишларига ҳам киришиб кетаверадиган бўлди. Шу-шу, Шоввоз уни жуда яхши кўриб қолди.

Ҳозир Ойсулувни Тошкентга олиб тушиш ҳақида ўйларкан, Шоввоз: «Бир йўла Нигорани ҳам кўриб, унга айтиб қўйганим маъқул: дадасига хат ёзиб, боришимиздан уни огоҳ қилиб қўйсин, шаҳар жойда бировникига бехосдан бостириб боришдан ёмони йўқ», деган фикр кўнглидан ўтди.

У айвон чеккасига ўтириб, этигини ечди-да, невараларини уйғотиб юбормаслик учун ялангоёқ шарпасиз одимлаб, хотинининг ёнига ўтди.

Ойсулув чўнчи бошини кўтарди.

— Тагин тонготар мажлис бўлдимиз?

Шоввоз хотинининг рангпар, сўлғин юзига, чуқур ботган дардли нигоҳига тикилдию юраги «шиғ» этиб, елкасидан қучмоқчи бўлди, бироқ ийманди. Бу озғин елкаларни қучиб, рўмол тагидан чиқиб турган бу кулранг сочларни силамаганига неча йил бўлди?

— Ҳозирлигингни кўриб қўй, Сулувжон, эртага иссиқ сувга олиб чиқаман.

— Қайси сув?

— Қайси бўларди? — кулди Шоввоз. — Ҳа, ўзинг айтиб юрган ҳазрат Уккоша қабри ёнидан топилган иссиқ сувга-да!

Ойсулувнинг мунгли кўзлари ойдинда аллақандай чақнаб кетди.

— Нечук худо ёрлақади? Боғингизни ташлаб, а?

Шоввоз унинг оёқлари тагига ёнбошлади.

— Падарига лаънат ҳаммасини! Айтяпман-ку, тораддудингни кўра-вер деб! — деди у, лекин бари бир Ойсулувнинг юзидаги ташвиш аломати ўчмади.

— Тинчликми ишқилиб?

Шоввоз катта дағал кафтини хотинининг ингичка чайир кафтига қўйди, аллақачон эсидан чиқиб кетган илиқ бир меҳрдан томоғи ғип бўғилиб:

— Мен бемеҳрни кечир, Сулувжон! — деди дудуқланиб. — Мен сени... Сен шўрликнинг қадрингни... хуллас калом — ҳозирлигингни кўравер. Эрталаб йўлга чиқамиз!

У ёшлик чоғларида, бир аразлашиб, бир ярашиб юрадиган пайтларида айтадиган ва одатда Ойсулувни ийдириб юборадиган сўзларни айтмоқчи эди, бироқ... ё тавба! Кўпдан айтилмаган бу сўзлар батамом ёдидан кўтарилипти! У кўнглига қўйилиб келган иссиқ меҳрни ифодалашга ожиз эканини сезди-да, хотинининг озғин, қоқсуяк кафтини лабига босди, сўнг, тескари ўгирилиб ётиб олди.

2

Эрталаб уни Ойсулув уйғотди. Тонг отган, боғ этагидаги терак учлари гўё нафис қизил бўёқ юритилгандай ялтиллаб кетганди.

Шоввоз хотинига қарадию бир лаҳза лол бўлиб қолди. Ойсулув эгнига узун оқ шойи кўйлак, унинг устидан хипчабел қора духоба камзул кийган, бошида оқ шойи рўмол, оёғида бир маҳаллар «амиркон» деб аталгувчи юмшоқ, ялтироқ маҳси билан бежиримгина ялтироқ ковуш... Ҳазил, кўзларига сурма кўйган, заҳил, рангпар юзига хиёл қизиллик югуриб, ёшликда не-не йигитлар, ҳатто анови ҳовлиқма Музаффар Фармоновгача пинҳона кўнгил қўйиб юрган Ойсулувнинг ўзгинаси бўлмаса-да, ҳар қалай, маъсум ёшлик чоғларини эслатиб турарди. «Ёпирай. Яхши эр хотини билан отини ҳоритмайди, дегувчи эдилар, бу шўрликни жуда ҳоритиб қўйган эканман-да, мен нодон!»

— Туринг! Катта уйга икки челақ иссиқ сув қўйиб қўйдим, ювиниб, кийимларингизни алмаштириб олинг, — деди Ойсулув, юзига яна қизиллик югуриб. — Покланиб чиқайлик сафарга!

Шоввоз бирдан кўнгли сув ичгандай ёришиб, Ойсулувни бағрига тортмоқчи бўлди-ю, хотинининг: «Бачкана бўлманг! Набираларингизни уйғотасиз», деган маънодаги имосига бўйсиниб, ўзини тийди.

Ойсулув ичкари хонанинг тагига бўйра тўшаб, катта мис жом, билан икки челақ иссиқ сув ҳозирлаб қўйган экан. Шоввоз иш-иш деб, ҳанузгача уйда битта мўрча ҳам қуролмагани эсига тушиб, яна ўзидан ранжиди-да, бир амаллаб ювинди, соқол-мўйлови кирпининг тиконидай ўсиб кетган экан, яхшилаб қиртишладию катта тошойнага қараб ўзини танимай қолди: ўн-ўн беш йил аввалги хушсурат, шопмўйлов Шоввоз бўлмаса ҳам, ҳар нечук, одамбашара қиёфага кирибди. Боз устига Ойсулув янги тўн, янги этиқдан тортиб, янги чуст дўппигача тахт қилиб қўйган экан, Шоввоз уларни кийиб, ҳовлига чиққанида беш яшар невараси уни кўриб:

— Вой, дадажон! Мунча чиройли бўп кетибсиз! — деб, югуриб келиб бўйнидан қучоқлаб олди.

Шоввоз қир этагидаги бедазор чаккасига арқонлаб қўйган қора қашқасини етаклаб тушди. У бир хаёлида Ойсулувни орқасига мингаштириб олақолмоқчи эди, бироқ ўйлаб кўриб, бу фикридан қайтди. Сафарда сал бемалол бўлсин деб, гарчи оёғи тортмаса ҳам қўшниси Пўлат папканинг саман йўрғасини сўраб чиқди.

Пўлат писмиқ, одатдагидек, ёстиқдай келадиган қора папкасини

қўлтиқлаб, энди уйдан чиқаётган экан, Шоввозни кўриб аввал анграйиб қолди, кейин унинг илтимосини эшитиб, мийиғида кулди.

— Кечаси кўрсатган ўйининг ҳам етиб ортар эди-ку, энди ҳазрат Уккошага бало борми?

Шоввоз юзига қон тепиб, қовоғини уйди.

— Биласан-ку, хотиним кўпдан бери дардманд. Шунга... уни иссиқ сувга олиб бориб келсам девдим...

— Иссиқ сув баҳона, дийдор ғанимат! Ундан кўра ҳазратларининг қабрларини зиёрат қип келмоқчимиз, деб кўяқол! — Пўлат папка шундай деб қиқирлаб кулди-да, Шоввознинг бирдан қути ўчиб, мўйлови дикрайганини кўриб, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди.

— Бўлди, бўлди, оғайни! Камина шунчаки, сенга гап тегмасин деб, бир айтдим кўйдим-да, биродар. Сендан аяйдиган отим йўқ. Йўрғам бедазорда. Олиб минавер, Шоввоз!

Шоввоз аввал: «йўрғанга ҳам, ўзинга ҳам минг лаънат, писмиқ!» деб, шартта бурилиб кетгиси келди-ю, кейин: «сўрашга сўрадингми, энди аразлашингга бало борми?» деб ўзини койиди-да, писмиқнинг боғига ўтиб, йўрғасини етаклаб чиқди.

Ниҳоят, уйларига қараб туриш учун қақирилган катта қизлари ҳам етиб келди.

Шоввоз, Пўлат папканинг тагдор гапларидан кейин бир оз дили сиёҳ бўлган эди, бироқ Ойсулув йўрғага, ўзи қора қашқага миниб, йўлга тушиши билан кўнгли яна сув ичгандай равшан тортиб яйраб кетди.

Терак бўйи кўтарилган офтоб эрталабки салқин ҳавони илтиб, оламни ҳарир оқиш туманга чулғаган. Боғ устидан қир бағирлаб кетган йўл қаршидаги қоровултепа томон ўрлаб кетди. Унг қўлда, қоровултепанинг тагида, аллақачон қуриб қолган қайрағоч ва кекса тутлар билан қуршалган улкан қабристон, чап қўлда — сой соҳили билан қир ўртасидаги кенг сайхонликда эса, гарчи япроқлари ярим тўкилган бўлса ҳам, эрталабки қуёшда гўё ловуллаб ёнган гулханни эслатувчи беқиёс бир боғ ястаниб ётарди. Шоввознинг боғи! Ҳар бир дарахтини ўз фарзандидай севиб парвариш қилган, фақат булоқ суви билан эмас, пешона тери билан суғориб вояга етказган Шораҳим шоввознинг боғи!

Шораҳим шоввоз салкам ўттиз йил бош кўтармай ишлаган ва нимаси биландир ўз фарзандидай қадрдон бўлиб қолган боғига кўзи тушганида юраги «жиз» этиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди, гарчи ишдан ҳайдалган бўлса ҳам, шу топда шохларида битта-яримта олма ва беҳилар қолган (Шоввоз уларни жўрттага «чурвақайлар» учун қолдирар, улар қишда бу битта-яримта олмаю беҳиларни хазонлар орасидан қидириб, қушчалардай чуғирлашиб юрганларини кўрганида азбаройи қувонганидан ўзи ҳам болаларга қўшилиб кетарди!) бу сеvimли боғини ташлаб кетиб тўғри қияптими, йўқми — буни ўзи ҳам билолмай қолди. Ана, анча йироқда, сой бўйида, атрофи сарвлар билан ўралган, олд айвонли серсоя шийпон элас-элас кўзга чалинади, қоровул чол хазон ёқаётган бўлса керак, шийпондан ҳарир кўкимтир тутун кўтариларди.

Ё қудратингдан! Унинг ўттиз беш йил умри осуда куз офтобида мудраб ётган мана шу беқиёс боғда ўтибди, ўтибдию чеккан шунча заҳматлари, оғир меҳнати, уйқусиз тунларига қарамай, бу боғ нимаси биландир унга ўз зурриёдларидан ҳам азиз бўлиб қолибди. Ким билсин, эҳтимол бугун одамлар унинг ишга чиқмаганига ёқаларини ушлаб ҳайрон бўлишаётгандир. Чунки ўттиз беш йилда нари борса бир-икки марта, борингки, уч-тўрт марта ишга чиқмагандир!

Шоввоз ногаҳон шундай иккиланиб қолдики, ҳатто қора қашқанинг бошини орқага бургиси ҳам келди, бироқ Ойсулувга ўғринча кўз ташлади-ю, юраги яна кечагидай безиллаб, бу фикридан қайтди... Йўқ, энди ваъдадан чекинишининг иложи йўқ. Ҳаётининг бир кунини, бор-йўғи бир кунини шу жуфти ҳалолига, Шоввозга бир умр хизмат қилиб ўтган шу муштипар хаста инсонга бағишлаш наҳот гуноҳ бўлса?.. Бир кунини-я?!

Ойсулувнинг заҳил, рангпар юзи худди уйқудан ҳозир уйғонган гўдакнинг юзидай тиниқлашган, қирра бурни, лаблари, чуқур ботган

кўзларининг четидаги ажин тўрлари гўё камайган, силлиқлашган. У бот-бот орқасига ўгирилиб қарар, шунда юпқа лабларига билинар-билинемас кулгу югуриб, симобдай милтираган мунгли кўзларида ҳайратомуз бир ифода пайдо бўларди, фақат қоровултепа ёнбағридаги қабристонга яқинлашганларидагина нигоҳида қандайдир тараддуд ифодаси пайдо бўлиб, юзини оқ шойи рўмоли билан тўсиб олди.

Мана, «Ғойиб ота» қабристони ҳам орқада қолиб, ёлғизоёқ йўл қоровултепа томон тик ўрлаб кетди. Шу пайт Шоввознинг хаёлини Ойсулвнинг:

— Вой, дадаси, орқангизга бир қаранг! — деган хитоби бўлди. — Мунча чиройли бўлмаса бу қишлоқ!

Шораҳим отининг жиловидан тортиб, тўхтатди.

Қоқ ўртасидан катта сой ўтган улкан қишлоқ, бир-бирига туташиб кетган мевазор боғлар гўё бешафқат ёнғинда қолгандай ловуллаб ёнарди. Қирмизиранг ўрикзорлар орасида нафис тилларанг беҳизорлар, хануз кўм-кўк чинорлар, кумушранг япроқлари ҳали тўкилиб битмаган оқ тераклар кўзга ташланар, бунинг ҳаммаси куз офтобининг илиқ нурига чўмилиб, гўё она бағрида эркаланган гўдакдай эркаланар эди. Уй ва қўралар туташ боғлар орасида деярлик кўринмас, фақат қишлоқ ўртасида, бир маҳаллар «Кент» деб аталган қадимги қалъа ўрнидаги мактаб биноси билан ундан хиёл берироқдаги касалхона ва магазин бинолари элас-элас кўзга чалинарди.

Ойсулв кулимсираб эрига қаради:

— Эсингиздами, уруш йиллари кузда мана шу жойларга чиқиб ёвшан чопардик. Ушанда кўрардим кузги боғларни! Ундан кейин, ҳеч кўрмагандайман.

Ажабо: Ойсулв айна Шоввознинг кўнглидаги гапларни топиб айтганди!

— Йўқ, кўргансан, — Шоввознинг юрагига яна бояги офтобдай илиқ меҳр ҳазин бир тўлқиндай ёпирилиб келди. — Бироқ ҳозиргидай бошингни кўтариб, тўйиб-тўйиб қарамагансан. Сен-ку, бошингда минг бир ташвиш, мен нодон қайда эдим? Ўттиз йилдан бери боғимизга тегиб турган шу қирга чиқиб, ёнбошлаб ётиб, мириқиб бир томоша қилмабман!

Эрининг дилида кўзғалган аламли туғёнларни ҳис этган Ойсулв унга меҳр билан тикилиб қаради, бироқ индамади, тўсатдан «култ» этиб ютинди-ю, отининг жиловини қирга бурди.

Ойсулвнинг кўнгли кетган иссиқ сув шу тоғлар қаърида, тахминан йигирма беш, ўттиз чақирим масофада.

Бу шифобахш сувнинг топилганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. У ҳали давлат назоратига ҳам олинмаган. Шоввоз ҳам сувни кўрмаган, фақат иссиқ сув ҳазрат Уккоша қабри билан ўша, оғайниси Расул Нуриддиннинг қизи Нигора илм қиламан деб, сарсон бўлиб юрган эски харобалар ёнида эканини билар, у ерларни эса ёшлигида кўп кўрганди. Юқори синфда ўқиб юрган пайтларида улар эски қалъа харобалари билан унинг ёнидаги ғаройиб сардобага кўп саёҳат қилишган. Аслида у ерларга машинада борса ҳам бўлади, лекин бирламчи, Шоввознинг «Жигули»си ўғли Шоқосимда, иккиламчи машина йўли жуда айланма, узоқ. Ундан кўра ота-боболар синовидан ўтган мана шу от — улов ҳам яхши.

Қоровултепадан кейин йўл тоққа томон аста ўрлаб кетди. Бу ерларда ёвшан ва қора тиканак билан қопланган пасткам адирлар, чўл ғўза экилган кент сайҳонликларга уланиб кетар, сайҳонликлар яна қирларга бориб туташарди. Чўлда пахта бу йил яхши бўлмаган, бир қаричгина ғўзалар тарашадай қотиб қолган. Кўсаклари қолмаган қорамтир далаларда қўй сурувлари оралаб юрарди.

Шораҳим шоввоз болалик чоғларида бу ерларга қовун экилиб, ёзда бутун қишлоқ кўчиб чиқарди. Ҳов анов адирлар устига қамиш капалар, чайлалар қурилар, кечқурунлари тўрлама ва босволдиларнинг хушбўй атри тандирлардан кўтарилган тутун, иссиқ нон, қовурилган гўшт ва пиёзнинг аччиқ, аммо димоғни қитиқловчи ўткир бўйига қўшилиб кетарди-ю, бу бетакрор хидни симириб тўймасди киши. Чайла ва қамиш

капа атрофидаги қўш-қўш супаларга тоғ-тоғ қовунлар, тарвуз ва қовоқлар уйиларди. Аксарлари қизил гулдор кўйлак кийиб, дурраларини қия ўраб олган қиз-келинчаклар бу қовунларни сўйиб кун чувоққа ёйишар кайвони хотинлар эса кун бўйи дошқозонларда қовун қурут қайнатишарди, қучоққа сиғмас куз қовунларини тилиб, қовунқоқи қилишарди.

Иссиқ жазирама ёз палласида ҳам бу ерлардан кечалари ғир-ғир шабада аримас, баҳмалдай тиниқ осмон олмадай-олмадай оппоқ юлдузларга тўлиб кетарди. Айниқса тонг чоғлари гўзал бўлар, бу пайт шарбатга тўлган тўрламалар тарс-тарс ёрилиб, палаклар орасига сочилиб кетар, бу қовун парчаларини қидириб топиб ёйишдан лаззатли нарса бўлмас эди! Илик куз оқшомлари эса қовун полизларининг ортидаги ҳу ана у адирлар ёнбағрида улоқ чопилар, тўйларда кўпкари ўйналарди. Шунда йигитлар қийқириғию отлар дупиридан бу кенг сайҳонлик ва ясси қирлар ларзага тушарди. Ҳатто оғир уруш йиллари ҳам бу ерларга буғдой ва арпа экилар, гоҳо буғдойзорлар ичидан чойнакдай-чойнакдай қора қовун ва олачипор тарвузлар юмалаб чиқиб қолар, шунда жазирама иссиқда ўроқ ўраётган ёш-яланг ва хотин-халаж қийқириқ билан талашиб-тортишиб ёриб ёйишарди. Ажабо: ҳозир, минг-минг гектар кўриқ ерлар очилаётган пайтларда бу сувсиз адирга ғўза экиш кимнинг хаёлига келдийкин? Ундан кўра илгаригидай полиз қилиб, шаҳарларни қовун-тарвузларга кўмиб ташлаган маъқул бўлмасмикан?

Шоввознинг хаёлини хотинининг:

— Эсингиздами? — деган товуши бўлди. — Эсингиздами, уруш йиллари ёзда шўтларга машоқ тергани чиқардик.

— Эсимда. Сен унда... нима десам бўлади, оҳудай ҳуркак эдинг. Биз ғарибнинг бағрини тиглаб қўйиб, қайрилиб ҳам қарамас эдинг!

— Ажаб қилган эканман!..

— Ажаб қилганмисан, йўқми, бари бир қўлимга тушдинг-ку!

— Содда эканман-да, гўллик қилиб тузоғингизга илиниб қолдим!

Шоввоз мўйловини силаб кулди:

— Қани, илинмай кўргин эди! Камина ҳам йигитмисан йигит эдик-да ёшликда!

— Мақтанчоқ! Биласизми, нима сабабдан биринчи марта сизни ёқтириб қолганман?

— Хўш, хўш? — деди Шоввоз, беихтиёр яйраб.

— Мана шу... Ҳозирги ҳисобчи Пўлат папка фронтдан қайтиб, хирмонга қоровул бўлган эди. Эсингиздами? Бир куни раҳматли бувим иккимиз машоқ тергани чиқувдик. Ушанда дадамлардан қорахат келиб, ойимлар юрак ўйноғи бўлиб, ётиб қолган эдилар. Бувим шўрлик етмишдан ошган бўлсалар ҳам, рўзғор ўша кишининг елкасида эди...

Шоввознинг юраги тўсатдан «шиғ» этди.

— Ҳа, ҳа, эсимда. Сенга ўхшаган озғингина, бўйчангина, мулойимгина кампир эдилар.

— Чиндан мулойимманми?

— Ҳозир деяпганим йўқ. Ушанда жа... мулойим, жа уятчанга ўхшардилар, кейин билсам, хўп ичидан пишган шайтон экансан! Ашулада-гидек бир ишва билан бир умр ипсиз боғладинг олдинг!

— Мен шайтон бўлсам сиз... олов эдингиз! — Ойсулув гўё ёш келинчақдай қизариб кулди. — Худди шу ерда бувим иккимизга бир яхшилик қилганингиз эсингиздами?

— Қанақа яхшилик? Эсимда йўқ!

— Эсларида йўқ эмиш! Айтдим-ку, мана шу Пўлат папка урушдан қайтиб, хирмонга қоровул бўлиб чиққанди. Уша куни, энди уч-тўрт кило машоқ терганимизда ногаҳон қай балодан от солиб, устимизга бостириб кеп қолдилару ҳамманинг қопини тортиб ола бошлади. Оч-яланғоч хотин-халаж, ялангоёк, ялангбош болатойлар, кампир-чол, майиб-мажрўх... чув йиғи кўтарилди. Шунда, сиз ҳаш-паш дегунча бир сакраб отининг жиловига тармашиб олдингиз!

Ойсулув, худди ўша дамларни қайта бошидан кечираётгандай кўзлари чақнаб, рангпар ёноқлари лов-лов ёна бошлади.

— Пўлат папка қамчи билан бошингизга савалаяпти, савалаяпти. Юзингиз тилим-тилим бўлиб, қора қонга беландингиз ҳамки, қани отининг жилловини қўйиб юборсангиз!

— Шу боис ўшандаёқ жигарларидан урган эканмиз-да, аканг қарағай! — Шоввоз гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди-ю, буролмади. Уша мудҳиш манзара тўсатдан ярқ этиб кўз олдига келди-да, Ойсулунинг ҳаяжони унга ҳам ўтди.

— Эсингизга тушдимми энди?

— Тушди... Бошингдаги рўмолингни ечиб, юз-кўзларимни артганинг ҳам ёдимда... Оғриқ эсимда йўқ, рўмолинг, қўлларинг текканда аъзойи баданим жимирлаб, яйраб кетганларим эсимда...

— Сўнг... Сиз урушга кетгандан кейин, ўша рўмолни.. юз-кўзларингизни артганимда қон изи қолган ўша рўмолни то қайтгунингизча, сандиққа солиб асраб юрганман... — Ойсулун негадир кўзига ёш олди-ю, уялиб юзини четга бурди. Шоввоз яна бояғидай юрагига куйилиб келган илиқ меҳрга бўйсиниб, хотини томон эгилгиси, унинг нимжонгина озгин елкасидан қучиб, бағрига босгиси келди, бироқ бу сафар ҳам нимадир уни тўхтатиб қолди, ўз истагидан кучлироқ эркаклик ғурури бунга йўл қўймади. Айни замонда афсус-надоматга ўхшаш бир нарса юрагини тобора қаттиқ қиймаламоқда эди. У негадир эндигина, илиқ куз офтобига фарқ бўлиб ётган бу тоғ йўлларида ёнма-ён кетаётган шу дамлардагина, энг масъуд, энг бетакрор ёшлик йилларини унга бахшида қилган бу муштипар аёлнинг қадрига етмаганини, серташвиш умрлари турмуш заҳматлари-ю, тирикчилик ғам-ғуссалари тагида кўз очиб юмгунча ўтиб кетганини тобора чуқурроқ англамоқда эди, англаган сайин эса кечадан бери юрагини кемира бошлаган пушаймон тобора ортиб борарди.

— Мана, ўша жой! Эсингиздами, худди шу жойда хирмон бўларди.

Шоввоз Ойсулун кўрсатган тепаликка қаради. Уша ерда, доим ғир-ғир шабада эсиб турадиган тепалик ёнбағрида ҳақиқатан катта хирмон бўлар, ўрилган буғдой шу ерда янчилиб, сўнгги дониғача фронтга жўнатиларди. Шоввоз ўзи тенги ўн беш-ўн олти яшар ўспиринлар билан ялангоёқ, тикан босиб, шу ердан эшакда шаҳарга ғалла таширди.

Шоввоз Ойсулунинг ҳамон ўша дардли эсдаликлар тузоғида эканини сезиб, гапни бошқа томонга бурди:

— Биз урушга жўнаган кунимиз ёдингдами? Бозор майдонига бутун қишлоқ йиғилганди.

— Мен ҳам бор эдим. Сиз, йигитлар, парвойи палак эдиларинг. Биз шўрликлар эса... орқаларингиздан тикилганча юм-юм йиғлаб қолаберган эдик!..

— Йиғласанг йиғлагандирсан-у, бироқ суратингни сўраганимда бермагансан ўшанда!

— Вой, ману кишини! У маҳалда сурат бериш жуда уят ҳисобларди-да!

— Менга бермаган эдинг-у, бироқ Музаффарда бор эди суратинг!

— Мен ҳеч қачон... ҳеч кимга сурат берган эмасман!

Ойсулунинг болаларча содда жавоби ҳам, шоввознинг дилида кўзгалган рашкка ўхшаш нарса ҳам, ҳозир, олтмиш ёш арафасида шундай ғайритабиий эдики, Шораҳим беихтиёр қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Мен унинг... у кишининг бирорта хатига жавоб берган эмасман! — деди Ойсулун, баттар қизариб.

— Майли! — деди Шоввоз. — Суратингни берган бўлсанг нима бўпти? Суратинг унда бўлса, ўзинг мендасан-ку!

— Кўп талтаяверманг!

Ғалати нарса экан турмуш деганлари! Ҳозир узоқ ёшликда бўлиб ўтган бу гаплар кулгули бир нарса бўлиб туюляпти. Бироқ ўшанда... ажралмас уч дўст армиядан қайтиб келганларидан кейин Шоввоз Ойсулунга уйланадиган бўлганида, мана шу Музаффар Фармон, Гоби чўлларида тоабат ажралмас дўст бўлиш азмида қасам ичган, ҳозир эса «Даштстрой»нинг устунларидан бирига айланган мана шу Музаффар

Фармон, тўй куни аламидан қайгадир гумдон бўлиб, ҳаммани қўрқитган, уни бир неча кундан кейин тоғ оралиғидан маст-аласт ҳолда базўр топиб келишган эди!..

Рост, кейинчалик Музаффарнинг ўзи бу воқеаларни кулиб эслайдиган бўлди. Институтни битирар-битирмас Соҳиббахон деган, қишлоқ аёлларининг тили билан айтганда, сўхсурдай бир қизга уйланиб келди. Соҳиббахон врачликка ўқиган экан, Музаффар Фармон матлубот жамиятига раис, хотини эса касалхонага бош врач бўлди. Музаффар Соҳиббахон билан бир неча марта шоввозларникига меҳмон бўлиб ҳам келди, ҳар келганида гўё Ойсулувнинг рашкини келтирмоқчи бўлгандай, Соҳиббахонни қимматбаҳо либосларга ўраб, оқинчоқ-тақинчоқларга кўмиб опкеларди. Ким билсин, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам Ойсулувнинг дилида пушаймон уйғотиш учун шундай қилгандир?

Бу фикр ҳеч қачон Шоввознинг хаёлига келмаган эди, ҳозир шу ўйга бордию ғалати бўлиб кетди.

Йўқ, у билади! Ойсулув унга текканига ҳеч қачон афсус чеккан эмас. Аммо... Шоввоз ёшлигида жонидан ортиқ севиб, ишқида қовурила-қовурила висолига аранг етган бу содда, оқкўнгил, сулув деса сулув инсон учун нима яхшилик қилди у? Шоввозга тегиб, нима рўшнолик кўрди бу шўрлик?

Энди ўйлаб кўрса агар куёв-келинлик нурига йўғрилган дастлабки бир-икки йилни ҳисобга олмаганда, уй-рўзғор ташвишларию қора меҳнатдан бошқа ҳеч нарсани кўрмабди шўрлик! Қишин-ёзин далада кетмону уйда бола-чақа ташвиши — бу дунёга келиб кўрган бахти шу бўлибди бечоранинг! Ойсулув-ку, оиласи билан фарзандларига меҳру садоқат сабаб, дунёда шундан бошқа бахт, бошқа дунё, бошқа ҳаёт борлигини ўйламаса ўйламагандир, тўғрироғи, Шоввозга инониб, умри қандай ўтиб кетганини ҳам билмай қолгандир. Бироқ у-чи? Шоввоз-чи? Бу оддий ҳақиқат нега ўттиз йилдан буён бирор марта хаёлига кириб чиқмади? Ахир у — ўзини ўйламаса, ақалли унга шундай бебаҳо бир севги инъом этган, ёшлик йилларини бамисоли офтобдай ёритган бу пок аёл тўғрисида ўйламоғи даркор эди-ку!.. Унинг ғамини еб, оғирини енгил қилиш ҳам фарз, ҳам қарз эди-ку, белида белбоғи бор эркак учун!

Олдинда, навбатдаги қир ёнбағрида, бир туп дўлана кўринди. Шоввоз билар, дўлананинг тагида миттигина булоқ бўлиб, ундан бир ҳовучгина сув оқиб чиқарди.

— Ке, Ойсулув, дўлана тагида нонушта қилиб, бирпас ҳордиқ чиқарайлик. Майда-чуйданг бордир?

— Бор, адаси...

Шоввоз дўланага етишлари билан отдан сакраб тушиб, Ойсулувни эгардан даст кўтариб олди. У хотинини бағрига босмоқчи эди, Ойсулув уялиб, кучоғидан чиқиб кетди.

Шоввоз хуржунларни олиб, отларни тушовлаб қўйиб юборди-да, ўзи булоқча атрофидаги бел баробар шувоқзорга чўзила кетди.

Офтоб тик тепага келган, лекин унинг ёғдуси гўдак қўлларидай ёқимли, кишининг вужуди, вужудигина эмас, руҳидаги барча ғуборлар, кўнгилни ғаш қилувчи барча ғам-андуҳни даф этгучи бир малҳамдай майин, илиқ, осуда эди. Роса тобига келиб, пишиб, дўланада кизарган шувоқлар, ҳануз яшил рангини йўқотмаган янтоқлар, ёзги жазирамада қуриб-қовжираб қолган ёвшан ва чақиртиканаклар билан қопланган бу адир, пастда, ўрилган буғдойпоялари орасида ёйилиб юрган қўй-эчкилар, овлоқдаги қорли чўққилар — қўйингки, куз офтобининг бу тиниқ ёғдусидан баҳрамад бўлган бутун кенг жаҳон — ҳамма-ҳамма нарса аллақандай майинлашиб, юмшаб, ажиб бир сокинлик касб этган... Фақат аҳён-аҳёнда, офтоб сийрак оқ булутлар орасига кирганида у ер-бу ерга соя тушади, шунда соя тушмаган қир ва адирлар, йироқдаги қорли тоғлар янада гўзал, янада тиниқ кўринади.

Ажабо! бундан бир ҳафта аввал, байрам кунлари, ҳаво бирдан айниган, аввал ёмғир, кейин қор ёғиб, ҳаммани, айниқса пахтакор деҳқонни қаттиқ шоширган, ҳосил қор тагида қолиб кетмаса, деган ўй

ҳаммани ташвишга солган эди. Йўқ, бир-икки кун ўтмасданоқ, ҳаво очилиб кетди-ю, мана, бамисоли яна ёз келди...

«Майли, ишқилиб, деҳқоннинг бахтига беш-ўн кун шундай иссиқ бўп тургай, битта кўсак бўлса ҳам ерда қолмасин! — деди Шоввоз, дедию яна бояғидай кўз олдига ўз боғи келиб, юрагига ғашлик чўкди. — Ҳар қалай, бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйиш тўғри эмас, нима бўлгандаям, меҳнати сингган ишни охирига етказмоғи, тоқларни, анор ва анжирларни ўз қўли билан кўмиб, кимга топширса ҳам, ҳаммаёқни саранжом саришта қилиб топширмоғи лозим эди!».

Ойсуллов Шоввознинг олдига дастурхон ёзиб, хуржундан иккита патир, ичакка солинган сариёғ, бир хурма қатиқ олиб қўйди-да, ўзи ҳам унинг ёнига ўтирди.

Ойсулловнинг сўлғин юзи, пешонаси, қирра бурнининг четларида тер резалари митти садафлардай, ялтирар, сурма тортилган кўзларидаги кечаги унсиз ғам аллақандай болаларча бир севинч билан алмашган, гўё орзу қилган иссиқ сувга етмасданоқ шифо топган эди!

Шоввоз хотинининг нимжонгина елкасидан қучди. У: «Мени кечир, Сулувжон, сенинг олдинда гуноҳқорман!» демоқчи эди, лекин нечундир бундай дейишга тили бормай: «Бу тирикчилик деганлари ҳам қуриб кетсин, Сулувжон, — деди хўрсиниб. — Бир кундаёқ енгил тортишингни билсам, бултур олиб келсам бўлмасмиди?»

Ойсуллов узун доқа рўмолининг учини елкасидан ошириб, орқасига отди.

— Майли, адаси, эзгуликнинг кечи йўқ, дейишади-ку! Сизга ҳам қийин. Кўриб турибман-ку, ҳаммасини! Бир кун тинчлик йўқ сизгаям!..

— Падарига лаънат! Иш деб, тирикчилик-тирриқчилик деб олиша-олиша, мана, умр ҳам ўтиб кетибди!

— Майли, шукур қилайлик. — Ойсуллов юзидаги тер резаларини артиб, маънос жилмайди.

— Бир сўз айтсам... кулмайсизми?

— Нима экан бир сўзинг, хўш?..

— Эсингиздами, тўйимиздан уч-тўрт йил кейин... анов мансабдор оғайнингиз бор-ку, Музаффар ака. Уша уйланиб, чиройли хотинини олиб келди-ку, уйимизга. Эсингиздами?

— Соҳиббахонни айтяпсанми? Хўш, хўш?

— Ҳалиги... Тошкентдаги оғайнингиз Расулжон акамлар ҳам бор эдилар. Сиз у маҳалда... мўйловингизни бураб, дикрайтириб юрардингиз!..

— Фақат мўйловимиз эмас, ўзимиз ҳам диккайиб юрардик у маҳалда!

— Боя айтдим-ку, кўп мақтанаверманг деб!

— Хўш, хўш? Сен ҳам гапни чўзма, Сулув!

— Сиз, шу икки оғайнингиз келса талтайиб кетадиган одатингиз бор эди. Ушандаям, бошингиз осмонга етиб, шартта қўй сўйдингиз. Уларни роса меҳмон қилдингиз. Кейин фронтда юргандаги алламбало хангома-ларни эслаб, ҳаммамизни роса кулдирдингиз!

— Хўш? Кейин...

— Кейин... Кетаётганларида Музаффар акани хотинлари Соҳиббахон мени бир чеккага тортиб, биласизми нима дедилар? — Ойсулловнинг кўзларида аллақандай шўх, бахтиёр учқунлар порлади. — Сиз дедилар, дунёда энг бахтиёр аёл экансиз, дедилар!

Шоввоз аввал хотинининг сўзига тушуна олмай бир зум анграйиб қолди, сўнг тушунди-ю, уни бор кучи билан бағрига тортиб, у юзи, бу юзидан чўлп-чўлп ўпди. Кейин худди ўша, энг масъуд ёшлик чоғларидагидай бошини унинг кўксига қўйди, кўяркан, бир маҳаллар шундай дуркун. тухумдай оппоқ бу сийнанинг энди қоқсуякка айланганини кўриб томоғи ғип бўғилди-ю, хаёлан кимгадир илтижо қилди:

«Илоё шифо бергайсан Сулувжонимга! Аммо... агар олғувчи бўлсанг унда аввал мени ол, мени ол, мени ол!»

Нигора ҳазрат Уккоша қабристонини ўраб олган қалин қайрағочзор орасидан чиқди-да, ботаётган офтобнинг сўнги нурларига фарқ бўлиб ётган манзарадан кўзлари қамашиб кетди.

Тепаликка жойлашган қабристоннинг шундоқ тагида, улар археологик қазишмалар олиб бораётган эски, ташландиқ кўрғоннинг ўртасида, ўн беш, ўн олтинчи асрларда қурилган улўғвор бинонинг юксак, ложувард пештоқларида кечки шафақ акс этиб, камалакдай товланарди. Қадимий бинодан фақат шу пештоқларгина қолган, бироқ офтобнинг сўнги нурлари билан ўпишган бу пештоқларнинг ўзиёқ унинг собиқ улўғворлиги ва муҳташамлигидан далолат бериб турарди. Харобанинг ортида, кумуш тасмадай ялтиллаган жилға бўйида, кошинлари кўчиб, сирлари хиралашиб қолган улкан сардобанинг гумбази кўринар, гумбаз ёнида эса экспедициянинг иккита чодирю, чодирлар атрофида ғимирлаб юрган бир-иккита соялар кўзга чалинарди. Улар — Нигоранинг «кичик қўшини лашкарлари!» Ғир-ғир эсан тоғ шабадасидан қуриб-қовжираб қолган қабристон қайрағочлари қоқсуяк таналарининг оғриғидан нола қилаётган хасталардай чийиллар, ғийтиллар, бироқ пастдаги, ўзан бўйидаги ёш тол, терак ва чинорлар дарёдай шовуллар, шамол тўзғитган япроқлар гўё безовта бўлган гала-гала қирмизи қушчалардай осмони фалакда жавлон урарди.

Нигора бошчилигидаги митти экспедициянинг бу ерга келиб иш бошлаганига мана, тўрт-беш ой бўлиб қолди. Уша пайтларда Нигора эри Беҳзод билан ё ажрашиб-ажрашолмай ё ярашиб-яраша олмай, ўзини қўярга жой тополмай юрган эди. Шунда дадаси, чамаси, уни бир оз алаҳситиш учун мана шу ишни маслаҳат берди.

Нигорани дадаси, санъатшунослик доктори, профессор Расул Нуриддинов уни бу ерларга қизалоқ пайтида ҳам бир неча марта олиб келган. Ушанда бу кўҳна кўрғону анов олтиндай товланган улўғвор пештоқлар билан ундан пастроқдаги ғаройиб сардоба тўғрисида кўп ривоятлар сўзлаб берган. Дадасининг айтишича, қадим замонларда бу ердан Хитой, Ҳиндистон ва Хуросонга катта қарвон йўли ўтган, бу кўрғон эса ё савдо шаҳри ёхуд улкан қарвонсарой бўлган, акс ҳолда на бу муаззам бино, на анов сардоба қуриларди!

— Билиб қўй, қизим, — деганди ўшанда дадаси. — Бу ерлардан буюк боболаримиз Мирзо Улуғбек, Ҳазрат Навоий ва Бобур мирзодай одамлар ўтган! Уларнинг табаррук пойқадамлари теккан бу ерларга! Сен мана шундай муборак жойда туғилгансан, оппоғим!..

Бундан беш-олти ой муқаддам, баҳорда, дадаси уни кечқурун ўз ишхонасига чақирди.

— Кўриб турибман, қизим, — деди дадаси, Нигоранинг оилавий ишларига шама қилиб. — Жуда қаттиқ эзилиб юрибсан. Сенинг эзилганингни кўриб, оинг иккимиз ҳам жуда қийналиб кетдик, болам.

Дадасининг гаплари Нигоранинг юрагидаги ярага туз сепгандай бўлди.

— Дадажон! — деди у, ёлвориб. — Мени кўп ўйлайвермангизлар! Қўрқманглар. Мен ўз кунимни ўзим кўриб кетаман. Агар икки фарзандим билан кўчиб келиб, сизларга малол келаётган бўлсам, фарзандларимни олиб кўчиб кетақолай... — Нигора бу гапни айтишга айтди-ю, ичида пушаймон чекди. Дадасининг кўзлари тўсатдан жиққа ёшга тўлди.

— Бу гапларни ўйлаб гапирдингми ё... аламингни қари дадангдан олиш учун айтяпсанми, болам? — деди дадаси овози қалтираб. — Фарзанд ота-онага қачон малол кептики, сен билан икки фарзандинг бизга малол келади? Ахир... шўрлик оинг иккимиз, сенинг бахтли бўлиб, ўйнаб-кулиб юришингни орзу қилардик. Не чора? Оқибат бундай бўлди. Бироқ мен бу ишда сенга бир нима дейишга ожизман. Чунки сен қизим бўлсанг,

тирноғим бўлсанг, эринг Беҳзод ўз шогирдим, севикли шогирдим! Нима қилай, болам?..

Дадаси маъюсланиб, гапиролмай қолди, Нигора ҳам беихтиёр кўзига ёш олиб, отасининг деҳқоннинг кафтидай ялпоқ, катта кафтларини лабига босди. У шундагина дадасининг бирдан қариб, ҳориб қолганини пайқади. Нигора дадасини жуда кучли, иродали, ҳали чинордай бақувват деб ўйларди. Йўқ, пешонаси, кўзлари тагидаги ажин тўрлари қуюқлашиб, сочлари сийраклашиб, қорасидан оқи кўпайиб қолибди.

Бошда бир эмас, бир йўла иккита тўнғич фарзандларидан айрилиб, кўп азият чеккани учунми, бошқами, дадаси Нигорани кичкиналигидаёқ жонидан ортиқ севар, уни қўярга жой тополмасди. Нигора эсини танибдики, улар ота-бола эмас, бир-бирларидан сир-асрорлари йўқ икки қадрдон дўстдай самимий гаплашар, шу боис Нигора дадасини ойисидан ҳам яхши кўрарди.

Ўша оқшом, ота-бола худди бошларига оғир ғурбат тушган икки ажралмас қадрдондай узоқ суҳбатлашишди.

— Мусибатнинг бирдан бир давоси — меҳнат, — деди дадаси ўша кеча. — Сен институтда, тўрт девор ичида ўтиравермай бир шамоллаб кел! Шунда, эҳтимол, ҳозир оғир фожеа бўлиб кўринаётган бу оилавий низо-нифоқлар ўткинчи бир нарса экани аён бўлар. Дунёда ҳал бўлмайдиган нарса йўқ, болам, бошингдаги бу савдо ҳам ҳал бўлиб кетади. Мен айтган кўҳна харобаларда бирор сир-асрор бўлмағи муқаррар. Буюк аждодларимизнинг пойқадами теккан бу жойлар болалик чоғларинг ўтган қишлоққа яқин. Тўғриси айтсам, мен ўзим ҳам бир маҳаллар шу ишга қизиқардим. Афсуски, археолог эмасман. Балки, мен қилолмаган ишни сен қиларсан...

Хуллас калом, Нигора розилик берди. Унинг бахтига, ўша кунлари Москва университетининг археология факультетидан Алёша билан Лариса деган ёшгина эр-хотин диплом практикасини ўтгани уларнинг институтига келиб қолишди. Рост, улар Афросиёбни орзу қилиб келишган экан, бироқ Нигора кўҳна хароба суратларини кўрсатиб, ташвиқот ишларини шундай бопладиди, уларни ўз «лашкар»ига қўшилишга кўндирди. Шу йўсин тўрт кишилиқ «лашкар»дан иборат — тўртинчиси институтнинг ёш илмий ходими эди — митти экспедиция ташкил топди. Бахтга қарши, қазилма ишлари улар кутган натижаларни бермади. Ун бешинчи, нари борса ўн тўртинчи асрга оид сопол буюмлар, хўжалиқ асбоблари, занглаб кетган бир нечта қилич-қалқону кўзачалардан бошқа нарса топилмади.

Дадасининг маънавий мададига қарамай (у киши бир марта келиб кетдилар ҳам), руҳи тушиб кетган экспедиция арзимас топилмаларини йиғиштириб, қайтишга чоғланаётган эди, бундан бир ҳафта муқаддам, худди мана шундай офтоб ботаётган паллада, чодирда кечки овқатга ҳозирлик кўраётган Нигора билан Лариса Алёшанинг узоқдан:

— Нигора Расуловна! Лариса-а! — деб қичқирган овозини эшитиб қолишди. Сал ўтмай, унинг ўзи ҳовлиқиб, югуриб келиб қолди. Сийрак малларанг сочлари кечки шабадада хурпайган, кўм-кўк кўзлари ҳайратдан чақнаган:

— Нигора Расуловна! Лариса! Яширин ерости йўлини топдим! Ўзбекчаси нима эди? Ҳа, лаҳим! Лаҳим топдим мен! Ҳазрат Уккоша қабрига қараб кетган лаҳим!

Экспедиция иш бошлабдики, Алёша ҳар куни бўлмаса ҳам, ҳар икки кунда бир лаҳим «топар», лекин аксар ҳолларда унинг «лаҳим» дегани оддий бир унгур ё ғорсимон бир нарса бўлиб чиқарди. Шу боисдан Нигора билан Лариса бу сафар ҳам унинг гапини кинояли табассум билан кутиб олишган эди, Алёша тўсатдан жиғибийрони чиқиб «қайнаб» кетди.

— Археолог бўлишни ким кўйдӣ сенларга? Бола туғиб, уйда биғиллаб ўтираверсаларинг бўлмасмиди бундан кўра? Қўл фонуслар қани, Лариса? Ё бирга юринглар ё ўзим бориб кўриб келаман!

Қисқаси, Нигора билан Лариса қўл фонусларни олиб ғира-ширада Алёша айтган жойга боришга мажбур бўлишди.

Ҳақиқатан, бу сафар Алёша топган лаҳим, шуннаки бир унгур эмас,

баландлиги одам бўйи келадиган, чинакам ерости йўли бўлиб чиқди. Уша кеча улар, қўлларида фонус, унгур бўйлаб 15—20 қадамча юриб ўтишдида, унинг сохта эмас, чинакам лаҳим эканига ишонч ҳосил қилиб, ҳаяжондан энтика-энтика чодирга қайтишди.

Уша оқшом Алёша тун ярмигача ҳеч кимга уйқу бермади.

— Энди менинг бир нарсасига шубҳам йўқ! — дерди у, дам пешонасига тушган сийрак малла сочларини орқага силтаб, дам кўм-кўк кўзлари аллақандай дарвешона бир илҳом билан ёниб. — Маҳаллий халқ ҳазрат Уккоша қабри деб юрган бу қабр, чинида, бирорта авлие-павлиённинг гўри эмас! Йўқ! Бу — аслини олганда, худди Афғонистондаги Тиллатепадан топилган буюк Кушон давлати лашкарбошилариининг қабридек, бирорта кўчманчи саркарданинг қабри! Ажаб эмаски, Тиллатепадан топилган ноёб олтин-безаклар сингари ажойиб топилмалар чиқса бу қабр тагидан! Мана; мени айтди дейсанлар, ўтмишда авом халқ ҳазрат Уккоша деб атаган бу қабр аслида катта бир саркарданинг мазори бўлиб чиқади!..

Бошда Нигорага Алёшанинг гаплари унинг тизгинсиз хаёлоти билан туғилган шунчаки бир афсона бўлиб туюлган эди. Бироқ сўнгги кунларда олиб борилган қазилма ишлари Алёшанинг тахминларида жон борлигини кўрсатяпти. Бошдаёқ қабристон томон йўналган лаҳим тобора унга яқинлашиб боряпти! Лекин қабристонга яқинлашган сайин иш ҳам қийинлашяпти, чунки лаҳимнинг кўп жойлари ўпирилиб тушиб, кўмилиб кетган, бу ерларни тош ва тупроқлардан тозалаб, ишни давом эттириш осон бўлмаяпти. Шуларни ҳисобга олиб, Нигора кеча кичик маслаҳат мажлиси ўтказди. Унда ишни давом эттирамизми ёхуд совуқ тушиб қолиш ҳавфини ҳисобга олиб, қолган ишларни келгуси йилга кўчирамизми, деган масалани ўртага ташлади. Алёша жон-жаҳди билан бу фикрга қарши чиқиб, оташин нутқ сўзлади. Унга қолса, совуқ тушмоқ тугул, қаҳратон қиш бошланса ҳам, ишни ниҳоясига етказиш лозим. Узоқ давом этган мунозарадан кейин, кўпчилик овоз билан, ҳозирча; лоақал совуқ тушгунча ишни давом эттириш даркор, деган тўхтама келишди. Уларнинг бахтига, бир-икки, ёққан ёмғирни ҳисобга олмаганда, сўнгги ҳафта осмон беғубор, кунлар илиқ бўляпти...

Нигора шуларнинг ҳаммасини ўйлаб, ичида бир кулиб қўйди-да, икки юз қадамча пастда «ғўдайиб турган» катта харсанг томон кетди. Лаҳим худди шу чўнг харсанг тагидан бошланарди. У харсангга етмаган ҳам эдики, қаёқдандир пастдан, чодир томондан Алёшанинг:

— Лариса-а! — деб чақирган товуши эшитилди. Ларисадан жавоб бўлмади. Фақат Алёша учинчи марта чақирганда, унда ҳам овози асабий ва бетоқат янграгандагина ўзан томондан «ау!» деган садо келди.

— Қаёқларда санғиб юрибсан, Ларис? — яна қичқирди Алёша. Унга Ларисанинг:

— Нима ишинг бо-ор! Керак бўлса ўзинг ке-ел! — деган масхараомуз жавоби эшитилдию Нигора ичида бир кулиб қўйди.

Бу икки ёш энг тотли асал ойларини «ғаройиб» Урта Осиёда ўтказишга аҳд қилишиб, буёққа жўнаш арафасида тўй қилишган экан.

Алёша баскетболчига ўхшайди. Бўйи баланд, оёқлари ҳодадай узун, юрганда туяқушдай лапанглаб юради, бироқ шу дароз бўй-баста билан ўзи ёш болага ўхшайди. Худди Нигорадай миттигина, бежиримгина Ларисасини ҳаммадан, ҳатто қабристон ортида очилган иссиқ сувга келувчилардан ҳам қизғанадию бир зум йўқотиб қўйса, бутун тоғу тошни бошига кўтариб: «Лаарисаа!» деб чақиргани чақирган.

Лариса бунга бирда кулса, бирда астойдил ранжиб:

— Бу туяқушга қай балодан йўлиқдим, а, Нигора? — дейди фиғони чиқиб. — Эркак одам уёқда турсин, ёнимдан қуён ўтса ҳам рашк қиладику, бу туяқуш!

Нигора, ўз ҳаётини, Беҳзод билан кечган бирда масъуд, бирда аччиқ кунларини эслаб, маъюс кулади:

— Рашк қилса, демак, қаттиқ севади! Бундан ранжиш эмас, қувониш керак, Ларис!

— Қувонмай ўлай! — дейди Лариса, қалин тилларанг сочларини мағрур силкитиб. — Бунақа рашкдан ўлиб бўлади-ку, одам!..

Шундай пайтларда Нигоранинг хаёлидан: «О, Лариса, Лариса! Ёш боладай гапирасан, а? Кошкийди менинг Беҳзодим ҳам сенинг Алёшангдай бўлса!» деган хаёл ўтадию юрагини каламушдай кемирган аламли ўйларга дош беролмай, қирларга чиқиб кетади.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Алёша билан Ларисанинг ёш болалардай бир-бирини қидиришиб, пастдаги дарахтзор ичида «ау»лашиб юришлари юрагидаги эски дардларни қайта қўзғади, бир лаҳза аввал дилини чулғаган қувонч туйғуси тоғлар ортига ботган офтоб нурларидай сўнди қолди.

Қизиқ нарса экан бу ҳаёт деганлари! Бир маҳаллар, кўп бўлса бундан етти, саккиз йил муқаддам, Беҳзод иккиси ҳам, худди Алёша билан Ларисадай, тўйдан кейинги «асал ойлари»ни худди шу ерларда ўтказишган эди.

Хануз эсида: баҳор эди. Бу қирлар, бу тоғу тошлар, ҳатто тепадаги қабристонгача — ҳаммаёқ кўм-кўк, ҳаммаёқ қип-қизил лолазор эди. У пайтларда ҳали қабристон ортида иссиқ сув чиқмаган, бу ерлар кимсасиз, Беҳзод иккисидан бошқа одам боласи уёқда турсин, тирик бир зот йўқ эди ҳисоб.

У маҳалда қишлоқда турадиган суюкли бувиси ҳали ҳаёт эди. Дадасининг маслаҳати билан бувисининг оқ фотиҳасини олиш учун келган ёш келин-куёв Нигоранинг хоҳиши билан шу ерга чиқишган, анов пастдаги сардоба ёнига чодир текиб, уч-тўрт кун туришган эди.

Беҳзод ҳар куни тонг отмасдан уйғонар, баландроқ бир жойга дастгоҳини текиб кун бўйи ишлар, бирда лолақизғалдоқларга бурканган қир ва адирлар манзарасини чизса, бирда мана шу хароба қалъа кўри-нишларини чизар, Нигора эса, тошлардан ўчоқ қуриб, овқат пиширар, бўш вақтларида чўпон-чўлиқларнинг овулларини айланиб, бу атрофга дахлдор ривоятларни йиғарди. Эсида: ҳазрат Уккоша тўғрисидаги ривоятни ҳам ўшанда ёзиб олганди у.

Айтишларича, гўё қабр ёнида сирли бир ғор, ғор ичида эса, тубсиз бир қудуқ бор. Гўё араб лашкарбошиси ҳазрат Уккоша, ҳозир фақат деворлари қолган ҳу анави қалъа ёнидаги шафқатсиз жангда бошидан жудо бўлган, шунда унинг кесилган боши ғанимлар қўлидан чиқиб, юмалаганича шу ғорга, тўғрироғи, ғор ичидаги тубсиз қудуққа бориб тушган. Эмишки, бу сирли қудуқ билан Маккаи Мукаррама ўртасида ерости йўли бор, шундайким, қудуққа тушган ҳазратларининг боши юмалаганича тўппа-тўғри Маккаи Мукаррамадан чиққан ва ўша ерга дафн қилинган!..

Ким билсин, соддадил чўпонларнинг мазор тагида тубсиз қудуқ бор деб юрганлари, эҳтимол, Алёша топган мана шу лаҳимдир?

Ҳа, Нигора ўшанда бунақа ривоят ва ҳикоятлардан нечтасини ёзиб олганди!

Кечқурунлари эса, бутун воҳада ёлғиз ўзлари қолар, ўзан атрофидаги дарахтзор орасида худди ҳозир Алёша билан Лариса қандай бўлса, шундай «ау»лашиб, бир-бирларидан беркинишиб, қидиришиб юришарди.

Эсида: Беҳзоднинг айна илҳоми жўшган пайтлар эди ўшанда! Улар деярли ҳар кўни тепадаги қабристонга чиқиб, қуриб-қовжираб қолган кекса тут ва қайрағочларни оралаб юришар, шунда Беҳзод тўсатдан: «Тўхта, Нигор, архар!» деб Нигорани қўлидан ушлаб тўхтатарди. «Қани?» дерди Нигора атрофига аланглаб. Беҳзод эса унга жавоб бермай, қуриб қолган қайрағоч шохини шахт билан синдириб оларди-да, ўткир пичоғи билан иккй-уч бутасини шартта-шартта кесиб, Нигорага тутқазарди: «Архар бўлмай нима бу?»

Баъзан эса йўлда, оёқ остида ётган оддий бир тошни олиб, болғачаси билан у ер-бу ерини битта-иккита уришда, бирда важоҳатидан одам кўрқилик аллақандай махлуқ, бирда кўрганда кулавериб «ўлиб» қоладиган миттан куёнча ясаб берарди! То кетгунларича бунақа ғаройиб махлуқ, қуёнча ва архарлар «Жигули»ларига сиғмай кетганди ўшанда.

У пайтларда Беҳзод ҳам Нигорани рашк қилар, Алёшадан беш баттар

рашк қиларди. Лекин... Кошкийди гап фақат шу рашкда бўлса! Агар Бехзод ёмон дардга учраб, гоҳо-гоҳо оиласига ҳам, гулдай ижодига ҳам, ҳамма нарсага қўл силтаб, лаганбардор ҳайбаракаллачилар таъсирида қандайдир бетартиб, беҳаловат ҳаёт кучоғига шўнғиш одатларини чиқармаганида эди, Нигора унинг ҳар қанча эркаликларини кўтарарди! Бироқ аҳён-аҳёнда Бехзодни ўпқондай тортиб кетадиган бу мудҳиш дард, қаёқлардандир пайдо бўладиган бесубут, бетутуриқ ҳайбаракаллачиларининг ҳамду санолари остида ўтадиган бу беҳаловат ҳаёт! Уғилчаси билан қизчасини иссиқ бағридан узиб, бу сергап, сершовқин, сармаст «даҳолар»га тун бўйи хизмат қилиш! Йўқ, бу азобга фақат Нигора эмас, ўзини ҳурмат қилган ҳеч бир аёл дош беролмайди!.. Аммо... наҳот Бехзод шу истевдоди билан, беғубор соддалигию иродасизлиги туфайли тушиб қолган бу мудҳиш гирдобдан ҳеч қачон чиқиб кетолмаса?..

Нигора бехосдан ёпирилиб келган бу ўйлардан кўнгли хуфтон, бир-бир босиб кўрғон ёнидаги харсангга яқинлашди. У бир ўйи тош тагидаги лаҳимга тушиб кўргиси ҳам келди, бироқ шу пайт, пастдаги чодирлар олдига келиб тўхтаган икки отликқа кўзи тушди. Йўловчиларнинг бириси эркак, бири аёл эди!

Қизиқ, бундай кеч пайт чодир атрофида адашиб юрган бу икки йўловчи ким бўлиши мумкин? Мабодо иссиқ сувга келганлар деса, тунов кунги ёмғирдан кейин келувчилар тақа-тақ тўхтаган, чунки, бу салқинда иссиқ сувга тушадиган на имконият бор эди, на ундан фойда!.. Ё бирорта кўй-пўйини йўқотиб қўйган чўпон-чўлиқмикан? Ёки тоғдан тушган йилқичилармикан? Бироқ йилқичи бўлса аёл нима қилиб юрибди?

Нигора шуни ўйлаб қадамини тезлаштирдию тўсатдан хаёлига: «Фотиҳ Музаффаров бўлмасин тагин?» деган фикр келиб, беихтиёр секинлади.

Ҳақиқатан, кейинги пайтларда совхоз директори Фотиҳ Музаффаров серқатнов бўлиб қолганди. У бирда ўзи келса, бирда экспедицияга ғамхўрлик баҳонасида, совға-салом юбориш одатини чиқарди.

Бир маҳаллар Фотиҳ Нигорага кўп оғиз солган, унинг кетидан кўп илашган эди. Шу боисданми, бошқами, Нигора Фотиҳнинг қилиқларидан қаттиқ ранжир, назарида, Фотиҳ бу билан: «Қани, мени рад этиб, бошқани топганинда охири нима бўлдинг? Топган матоҳинг қадрингни билмай, мана, хор қилиб қўйди-ку!» — деяпгандай туюларди-ю, усиз ҳам ўксиб юрган кўнгли баттар ўксирди. Аммо... Фотиҳ Музаффаров келса... бунақа отда эмас, қўш-қўш «Волга»ларда келар, ҳатто совға-саломларни ҳам енгил машиналарда юборарди. Рост, аҳён-аҳёнда: «тоғдан, чорвадан хабар олиб келяпман», деган баҳонада от суриб ҳам кеп қолар, бироқ ундай пайтларда ёнида ҳеч ким бўлмасди. Булар эса... йўқ, булар чамаси, адашиб қолган йўловчиларга ўхшайди. Кечкурунлари йўлини йўқотиб, улардан бошпана излаб келувчилар ҳам учраб турарди!

Нигора юқоридан жуда улуввор кўринган муаззам бино харобалари ёнидан ўтиб, гумбазли сардоба томон шошилди. У сардобани шундоқ айланиб ўтдию беихтиёр лол бўлиб қолди. Сардоба ёнидаги уларнинг катта чодирлари олдига, дадасининг энг қадрдон оғайниси Шораҳим ака билан унинг хотини Ойсулув хола туришарди!

Нигора болалик чоғларида, ёзда бувисиникига келиб турган пайтларида бу хонадонда кўп бўлар, Шораҳим ака билан Ойсулув хола уни ўз қизларидан ҳам кўпроқ алқаб эркалашарди. Фақат болалик чоғларида эмас, кейин ҳам, ҳатто шу йил ёзда ҳам уларникида бир неча марта меҳмон бўлганди. Бироқ... Ойсулув холага нима бўлган? Азалдан новча, озғин аёл баттар озиб, чўп бўлиб қолибди-ку! Шундай меҳрибон, шундай мулойим аёл... унга нима бўлган? Нигора уни бундан бир-икки ой аввал кўрганида бунчалик эмас эди-ку!

Шораҳим шоввоз, афтидан, Нигоранинг талмовсираб қолиш сабабини сезиб, буни хотинига билдирмасликка шошилди:

— Ассалому алайкум, қизим! Мана, холанг иккимиз адашиб келиб қолдик, бир кеча меҳмон қиласан бизни!

Нигора дарҳол ҳушини йиғиб, Ойсулувга отилди:

— Вой, бош устига! Қадамларингизга ҳасанот? Қайси шамол учирди?
Ойсулув Нигорани қучоқлаб, икки юзидан чўлп-чўлп ўпди, ўпаркан, суқланиб-суқланиб қаради-ю, негадир кўзига ёш олди.

— Бўйгинангдан холанг ўргилсин, Нигорахон, бизни йўқлаб бормай ҳам қўйдинг?

— Иш, холажон, иш! — кулди Нигора. У Алёша билан экспедициядаги иккинчи йигитни чақириб, Шораҳим амакига ёрдамлашиб юборишни топширди-да, ўзи Ойсулувни катта чодирга бошлади.

Чодирнинг ичи ўрдадай кенг, тагига сомон ва похол тўшалиб, устига брезент ташланган эди. Унинг бир томонига қандайдир ғалати буюмлар: кути ва қутичалар, бири бутун, бири синиқ кўза ва кўзачалар, хумлар, ҳар хил сопол идишлар, одам суратини эслатувчи, бироқ бурун ва қулоқлари учиб тушган тош ҳайкалчалар ва яна алланималар териб қўйилган, иккинчи томонида тилларанг сочлари елкасини қоплаган ёшгина бир қиз — у Лариса эди — газ плитада овқат пиширмоқда.

Нигора билан Лариса ўртадаги йиғма столни четга олиб, унинг ўрнига юмшоқ матрасларни ташлаб ерга жой қилишди-да, дарҳол дастурхон ёзишди.

Ойсулув Нигоранинг қўғирчоқдеккина келишган буй-басти, ёқимтой муомаласи, чаққон хатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан, негадир лоп этиб ўз келини Меҳринисо эсига тушди, тушдию кўнглидан: «Киройи келининг Нигорадай бўлса!» деган фикр ўтиб, кўзига яна ёш олди.

Ойсулув Нигорани келин қилишни ўғиллари Шоқосим институтда ўқиб юрган вақтларида кўп орзу қилган, буни эрига ҳам кўп айтган эди. Бироқ, авваламбор Шоқосим ўқишга кириши биланоқ мана шу қайлиғи Меҳринисони топиб олди, қолаверса, эри Шоввоз: «Ке, қўй, хотин, Расулжон, минг қадрдоним бўлмасин, катта одам, ўғлингга ҳам ўзи тенги биттаси топилиб қолар!» деб, Ойсулувни шаштидан қайтарган эди!

Мана энди, уёқда келини ўйин чиқариб, ўғлини не кўйларга соляпти. Буёқда эса, бу бечора ҳам, шу ҳусни-латофати, ақли, одамнинг ичи-бағрига кириб кетадиган мулойим хулқ-атвори билан, эрдан ёлчимай, мана бу тошлар орасида алланималар билан ўзини овутиб юрибди. Бу дунёда бағри бутун одам йўқ, деганлари рост экан асти!..

Лариса бир товоқ овқат олиб, ўз чодирларига чиқиб кетди. Бир оздан кейин катта хуржунини кўтариб Шораҳим кирди, ўртадаги дастурхонга пишган гўшт, қаймоқли патир, узум ва олмаларни тоғдай уйиб ташлади. Улар анчагача уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришди. Сўнг Нигора йўл юриб, чарчаб келган Ойсулувга жой солиб берди-да, эр-хотинни хижолат қилмаслик учун ташқарига чиқди.

Гўё қумга ишқаб артилган кумуш баркашдай ярқираб кетган тўлин ой қоқ пешонага келган, тепадаги кўрғон харобалари ҳам, пастдаги ўзан ҳам — ҳаммаёқ унинг сутдай тиниқ, осуда шуъласига фарқ бўлганди.

Бояги ғир-ғир шабада кучайган, ўзан соҳилидаги дарахтлар дарёдай шовуллар, тўзғиган хазонлар осмонда гала-гала нотинч қушлардай чарх урарди.

Нигора бу сеҳрли манзарага, ойдинда яна ҳам сирлироқ туюлган кўҳна кўрғонга, ярим емирилган муаззам бино пештоқларининг ажиб товланишига тикилиб, узоқ турди. Негадир ёдига яна дадасининг ҳикоялари тушди: «Бу ерлар қадимда катта карвон йўли бўлган, қизим. Ажаб эмаски, бу қалъада ҳазрат Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобир Мирзолар тунаб ўтишган бўлса...»

Нигора ҳар сафар буни ўйласа аъзойи бадани жимирлаб кетарди, нигоҳи олдида ғалати манзаралар намоён бўларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Унинг кўз олдига дам ўзан бўйида танҳо шеър ўқиб ўтирган ҳазрат Навоий, дам анов муаззам бино устига чиқиб, юлдузларга тикилганча хаёлот оламига фарқ бўлган Мирзо Улуғбек келдию одатдагидай соаги «жиз» этиб, бир ғалати бўлиб кетди.

Ичкаридан Шораҳим шоввоз чиқди.

— Ҳа, қизим, бировни кутиб турибсанми?

— Йўқ, ўзим, — деди Нигора.

Шоввоз томоқ қириб:

— Бу дейман... Иссиқ сувга тушса бўладими, болам? — деб сўради.

— Билмадим, — деди Нигора чайналиб. — Ёзда бир амаллашиб чодир тикиб, тушишар эди. Ҳозир бу совуқда ҳеч қандай шароит йўқ. Сал олдинроқ олиб келмабсиз-да, холамларни.

— Ҳа-шу, ўзингдан қолар гап йўқ, болам, иш-пиш деб юриб... — Шоввоз хижолат чекиб йўталди. — Лекин сенга тўғриси айтиб қўяқолай, қизим. Бола баҳона, дийдор ғанимат деганларидек, холанг учун сув бир баҳона. Аслини олсанг холанг ҳазрат Уккошани зиёрат қилиб кетишни кўнглига туккан экан. Беморнинг кўнгли нозик, йўқ дейишга тилим бормади...

Нигора унинг хижолат чекаётганини сезиб, далда беришга ҳаракат қилди.

— Холамларнинг илтимосини қайтармай тўғри қилибсиз, амаки. Узингиз айтгандай, хастанинг кўнгли нозик. Бироқ... холамларни Тошкентга олиб тушмасангиз бўлмас. Сира кечиктирмай бирорта касалхонага жойлаштириш керак, амаки.

— Раҳмат, қизим, — деди Шоввоз овози қалтираб. — Аммо-лекин, эшитишимча, Тошкентда касалхонага одам ётқизиш осон эмас эмиш.

— Жудаям унчалик эмасдир. Ҳар қалай, дадамлар борлар-ку! Хоҳласангиз мен дадамларга эртагаёқ хат ёзиб юбораман.

— Шундай қил, болам! — деди Шоввоз, — ҳар нечук, шаҳар жой, дабудурустан бостириб боришимиз яхши бўлмас.

2

Уша кеча Нигора алламаҳалгача ухлай олмади. Ойсулув хола бир неча марта безовта бўлиб, нимадандир қийналиб ўрнидан туриб ўтирди: «Ичим ёниб кетяпти», деб шикоят қилди. Шораҳим амаки қоронғида пайпаслаб, унга сув берди, алланималар деб юпатди. Эр-хотиннинг муносабатида болаларга хос илиқ меҳр билан бирга аллақандай тизгинсиз бир дарднинг шабадаси бор эди. Нигора ой шуъласидай ҳазин бу ҳасратнинг ихтиёрсиз гувоҳи бўлганидан хижолат чекиб, тишини-тишига босиб ётаркан, тўсатдан ёдига яна Беҳзод тушди, тўғрироғи, шу йил баҳорда институтда бўлган бир мунозара сабаб, эри билан орани очиб қилгани хотирасида жонландию юрагида пушаймонга ўхшаш бир нарса уйғонди.

Мунозарага сабаб бўлган машҳур рус адабининг бир мақоласи эди. Унда хотин-қизларимиз сўнги йилларда ижтимоий иш деб, оила ва фарзанд тарбиясига лоқайд қараётганликлари танқид қилиниб, аёл зоти борки, у авваламбор оила ва фарзанд учун яратилган, деган ғоя илгари сурилган эди.

Нигора мунозара чоғида қизишиб кетиб, ёзувчини — гарчи у машҳур бўлса ҳам, роса пўстагини қоққан, унинг нутқи фақат аёллар эмас, ҳатто ёш аспирант йигитларга ҳам ёқиб кетиб, минбардан тушаётганида унга бир даста гул тутқазиганди.

Нигора, қўлида шу гулдаста, ҳаяжондан юзлари гул-гул ёниб, уйларига келса, эри Беҳзод, тамаки тутунидан одам-одамни танимайдиган кабинетининг тўрида, одатдаги ҳайбаракаллагилари қуршовида айш қилиб ўтирибди!

Нигора, аввал нима қилишини билмай, остонада қоққан қозикдай туриб қолди, сўнг, қўлидаги гулдастани тўрда мудраб ўтирган эрининг юзига отди-да, ичкари хонада бири ухлаб, бири йиғлаб ўтирган ўғилчаси билан қизчасини етаклаганича, уини тарк этди...

Мана, ўша машъум воқеа юз берганига тўрт-беш ойдан ошибди. Нигора буни эслаган чоғларида бирда икки фарзанди «тирик етим» бўлганини ўйлаб, ичидан қиринди ўтса, бирда ҳамма айбни Беҳзодга тўнкаб, ўзини оқлашга уринарди. Бироқ ҳозир!.. Ойсулув холанинг, чамаси уни уйғотиб юборишдан қўриқиб секин чеккан инграшлари, Шоввоз амакининг аллақандай довдираган хатти-ҳаракатлари: «Сулужон! Тағин бошландими бу дардисар оғриқ, Сулужон? Во дариғ! Сенга ёпишгунча

менга ёпишса бўлмасмиди бу дарди бедаво!» деган хитобию Ойсулув холанинг: «Қўйинг, қаёқдаги гапларни гапирманг!» деган илтижоси!..

Бошларига оғир мусибат тушган бу эр-хотиннинг дарду ҳасратлари, аллақандай чексиз меҳрга тўла бу аламли шивир-шивирларига қулоқ солиб ётаркан, Нигоранинг эсига эрининг «Садоқат» деган бир ҳайкалчаси тушди. Мармардан ясалган бу ҳайкалчада бири ўқ еб қулаётган, иккинчиси жон ҳолатда уни осмонда тутиб қолишга уринаётган икки оққуш ифодаланган эди.

Булар ҳам худди ўша оққушларга ўхшарди!

Нигора тонг чоғи кўзи илинган экан, қандайдир шов-шув ва йиғи овозларини эшитиб уйғониб кетди. Тонг отган, чодир ёп-ёруғ, бироқ унда ҳеч ким йўқ эди.

Ташқаридан яна аёл кишининг қаттиқ-қаттиқ гапирган дарғазаб овози, сўнг, Ойсулув холанинг алланималар деб зорланган товуши қулоққа чалинди.

Нигора апил-тапил кийиниб, ташқарига чиқди.

Чодир олдида «Газик» машинаси турарди. Унинг ёнида кўзлари ғазабдан чақнаган ёшгина, кўҳликкина бир жувон, қўлидаги хипчин билан қизғиш кирза этикчасини чарс-чарс уриб у ёқдан-бу ёққа юрар, Шораҳим амаки, боши ҳам, ерга қараб қолган, юзини рўмол билан ўраб олган Ойсулув ҳола эса, чўкка тушиб, пиқ-пиқ йиғларди.

Нигора ёш жувонни дарров таниди: Шораҳим амакининг келинлари — Меҳринисо! У дабдурустан талмовсираб қолиб, Меҳринисога бош ирғиб салом берган бўлди, бироқ Меҳринисо унинг саломига алик ҳам олмай совуққина қараб қўйди-да, яна қўлидаги хипчин билан этигини чарс-чарс уриб, юришда давом этаверди.

— Агар мақсадларингиз мени шарманда қилиш бўлса... ниятларингизга етдиларингиз! — деди Меҳринисо, лаблари титраб. — Узингиз партия аъзоси бўлсангиз! Кеча директоримиз Фотиҳ ақамларга кўрсатган ўйинингиз етмагандай, энди уялмайсизми авлиёма-авлиё тавоф қилиб юришга!

— Қизим, — деди Шораҳим, ҳамон бошини ердан кўтармай. — Кўриб турибсан-ку, қайнонанинг аҳволини.

Меҳринисонинг чиройли, серкиприк кўзлари гўё учқун сочгандай «ярқ» этиб кетди.

— Ҳолини кўриб турсам... врачларга кўрсатинг эди! Авлиёда бало борми?.. Йўқ! — Меҳринисонинг овози бирдан ўзгариб, яна боягидай совуқ янгради. — Биламан ниятларингизни! — У йўқ, бу йўқ келажагимга завол бўлмоқчисизлар! Халқнинг олдида беобрў қилиб... йўлимга ғов бўляписизлар менинг!.. Раҳбар бўлишимни истамайсизлар сизлар!

Меҳринисо гапини тугатмаган ҳам эдики, ерда чўккалаб ўтирган Ойсулув тўсатдан:

— Болажоним! — деб, гандираклаб ўрнидан турди. — Сенинг келажагингга завол бўлгунча ўлганим яхши, онагинанг ўргилсин, қизим! Сенинг йўлингга ғов бўлгунча мен бахтиқаро ўлақолай, болагинам!

Ойсулув алланималарни пичирлаб, ҳазрат Уккоша қабристонини томонга икки марта таъзим қилди-да, ночор ҳолига зид бир куч билан «Газик» томон юрди.

Шоввоз унга қараб талпинди:

— Сулувжон!

Ойсулув машинанинг орқа эшигини очиб, эрига юзланди:

— Ёрдам бериб юборинг, адаси!

Ойсулувнинг хатти-ҳаракатларида шундай фавқулодда бир шиддат, тўсатдан қон югурган заъфарон юзида шундай бир қатъият бор эдики, Шоввоз лом-лим демай унинг қўлтиғидан олиб машинага чиқарди.

Меҳринисо, чамаси, ҳар нарсани кутса ҳам, қайнонасининг бундай қилишини кутмаган бўлса керак, бир лаҳза ўртада ҳайкалдай қотиб турди, сўнг, яна боягидай юзига совуқ ниқоб кийиб, машина томон юрди. Газик қаттиқ биғиллади-да, нотекис ерда дик-дик сакраб, жануб томонга йўл олди.

Шайлоғи ўзини қандайдир сарфига сўраганда...
оқибатда ҳам ҳар қилиб, ерда қандайдир шайлоғи шундан қилинган.

Ҳамма жим. Нигорага ўхшаб чодирларидан югуриб чиққан Алёша билан Лариса ҳам чиққан жойларида ҳанг-манг бўлиб туришар, фақат аллақандай кичрайиб, букчайиб қолган Шораҳим шоввоз қоқилиб-суришиб, сой бўйидаги отлар томон йўналди.

Нигора унинг кетидан эргашди.
— Амаки!

Шораҳим тўхтаб ўгирилиб қаради, қарадио «қулт» этиб ютинди. Нигора юрагига тикан қадалгандай зирқираб, бошини эгди.

— Амакижон!.. Чой-пой ичиб кетинг, амакижон!

— Раҳмат, қизим! Омон бўл!.. — Шоввоз тескари бурилиб, йўлида давом этди. Унинг мўйлови гўё яраланган қушнинг қанотидай бемажол титрарди.

УЧИНЧИ БОБ

Санъатшунослик доктори, профессор Расул Нуриддинов бугун ишдан уйига жуда яхши кайфиятда қайтди.

Авваламбор, шу кун иккита обрўли журналда бир йўла иккита катта мақоласи босилиб чиқди. Аллақачон «ўлмас сиймолар» қаторидан жой олган бир-иккита номи улуғ, супраси қуруқ «санъаткорлар»га тил теккизгани учун бу мақолалар беш-олти ойдан бери пайсалга солиниб, Расул Нуриддинов жуда асабийлашиб юрарди. Ҳаётнинг ғалати уйинини қарангки, бугун ҳар иккала мақола бир кунда баробар чиқибди! Шу боисдан институтда яхшигина шов-шувга сабаб бўлди, домла ҳамкасб дўстларидан анча-мунча илиқ гаплар эшитди. Рост, табриклаганлар орасида: «жа казо-казолар»га тегибсиз, иш қилиб, охири бохайр бўлсин», деган маънода ишшайиб қўйганлар ҳам бўлди. Лекин бу гаплар Расул Нуриддиновнинг руҳини бузолмади. Уттиз йилдан бери бу мураккаб соҳада, бир-биридан инжиқ, шўхратталаб одамлар орасида ишлаб келаётган домла, не-не ҳужумларни кўравериб, пишиб кетган. Институтга у пахтада юрган ўғли Улуғбекни кўриб келиш учун бирорта машина қидириб борган эди, шогирди Акмал учраб қолиб, эртага ўз машинасида обориб келадиган бўлди-ю, бу ҳам таъбини равшан қилди.

Хуллас, уйига хушнуд кайфиятда кириб келган, Расул Нуриддинов кутилмаганда хотини Манзуранинг мунғайиб ўтирганини кўриб, хушёр тортди.

— Ҳа, нима бўлди, тинчликми, азизим?

Манзураҳон жавоб бериш ўрнига столнинг четида ётган хатни олиб узатди. Хат қизлари Нигорадан экан.

Нигоранинг ёзишича, улар бу йилги ишга нуқта қўйиб энди қайтмоқчи бўлиб турганларида, кўрғон ичида сирли бир лаҳимга дуч келишибди. Шу сабабдан, оби ҳаво имкон берса, яна бирор ой қолиб, ишни давом эттиришга қарор қилишибди.

Хатнинг охирида шундай бир илова ҳам бор эди: «Дадажон! Кеча бу ерга сиз яхши кўрган оғайнингиз Шораҳим амаки хотини Ойсулув холамларни олиб кептилар. Холамларнинг аҳволи жуда оғир. Чамаси, киши айтишга ҳам тили бормайдиган ёмон дардга чалинганлар. Мён амакимларга у кишини Тошкентга олиб тушишни маслаҳат берган эдим, «бўлмаса дадангизга хат ёзиб юборинг, бирорта тузук касалхонага ётқиза олсалар хабар берсинлар, туйқусдан бостириб бориб, овора қилиб қўймайлик», дедилар. Иложи топилар, а, дадажон? Топилса ҳеч кечиктирмай хат ёзиб юборсангиз жуда катта савоб иш қилардингиз. Балки бирорта касалхона билан гаплашиб телеграмма бериб юборсангиз, ундан ҳам яхши бўларди...»

Бу гапларнинг тагида яна шундай дейилган эди:

«Дадажон! Биз топган сирли лаҳим, йўналиши жиҳатидан ҳазрат Уккоша қабрига бориб тутатиш эҳтимоли бор. Ким билсин, балки Афғонистондаги Тиллатепадан топилган улуғ Кушон давлатининг машҳур лашкарбошилари мақбаралари каби бой бир мақбарага дуч келармиз. (Бу гапимни ўқиб кулманг!) Шунинг учун оймлар мендан хафа бўлмасинлар. Нари борса икки-уч ҳафтада бориб қоламан. Ўзим ҳам кичкинтойларимни

жуда-жуда соғиндим. Қолаверса... вақт топиб, бир келиб кетсангиз хурсанд бўлардик. Анча қизиқ нарсалар топдик, буёғи, ундан ҳам қизиқроқ нарсалар топилса ажаб эмас. Соғиниб, ўпиб қолган қизингиз Нигора.»

Расул Нуриддинов хатдан нигоҳини узолмай узоқ ўтириб қолди. Унинг кўз олдига Ойсулув келди. Бундан уч-тўрт йил муқаддам кўрган, юзига, кўзлари атрофига қуюқ ажинлар тушиб, сочлари оқариб қолган Ойсулув эмас, балки ўттиз йил муқаддам уч ажралмас дўст: у, Музаффар Фармон ва Шораҳим шоввоз бир-бирларидан яшириб, пинҳона ошиқ бўлиб юрган ёшгина Ойсулув келди. Учовлари орасидан Ойсулув Шораҳимни танлади. Шундан бери Расул Нуриддинов қишлоққа борганида ҳар сафар бу эрхотинга ҳаваси келарди. Гарчи, тирикчилик — тирриқчилик дегандек, турмушлари осон кечмаса ҳам, гарчи ёшлик чоғлари аллақачон орқада қолган бўлса ҳам, улар яқин-яқинларгача бир-бири билан ёш келин-куёвлардай муомала қилишар, тилларидан ҳазил-мutoйиба, лабларидан кулги аримас эди.

Ажаб соддадил, пок, бир жуфт мусичадай беозор эди улар. Энди ўйлаб қараса, қишлоққа борганида бирор марта шоввозлар хонадонидан меҳмон бўлмасдан кетмаган, ўзи эса уларни Тошкентга чақириб бирор марта тузукроқ меҳмон ҳам қилолмаган экан!..

Расул Нуриддинов ҳар сафар қишлоққа борганида Шоввоз албатта уни қўй сўйиб кутмасдан юбормас, бу меҳмондорчиликка аксар ҳолларда Музаффар Фармонни ҳам (у пайтларда Музаффар ҳозиргидай «Дашт-строй»да эмас, районда ишларди) хотини Соҳиббахон билан қўшиб чақирарди. Шунда уч дўст Шоввознинг боғи тепасидан ўтган бир ариқ сув бўйида, катта шотут тагидаги улкан сўрида ағанаб ётиб, ёшлик йилларини қўмсашар эди. Айниқса фронт хотираларини, Гоби саҳроси билан Хинган тоғларидан яёв ўтган чоғларида чеккан заҳматларини эслашиб, ётиб дардлашар эдилар. Шунда Ойсулув, Нигоранинг ёзишича, ҳозир оғир дардга чалинган мана шу Ойсулув, уларга кечаю кундуз елиб-югуриб хизмат қиларди. Расул Нуриддинов бирор марта Ойсулувнинг қовоғи солинганини кўрмаган, билъакс, бу хизмат унга қандайдир чексиз бир мамнуният бахш этаётгани ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан билиниб турарди! Ушандай пайтларда Расул Нуриддинов гоҳ эрининг ҳазилларига ҳазил билан жавоб бериб, гоҳ нон, гоҳ ош ташиб, елиб-югуриб хизмат қилувчи Ойсулувни зимдан кузатаркан, турмушнинг ҳамма аччиқ-чучукларига беписанд бу аёлнинг бунчалар пок, беозор, хушчақчақ ва ҳатто бахтиёр эканини сезиб, дўсти Шораҳимга ҳавас қиларди.

— Шўрлик Ойсулув! — деди Манзура. — Энди нима қиласиз? Бирорта касалхона билан гаплашасизми?

Расул Нуриддинов ғамгин бош ирғади.

— Ҳа, эртага пахтага, ўғлингга бориб келсам, индиноқ бу иш билан шуғулланаман. Бироқ... ишқилиб, Нигоранинг шубҳаси нотўғри чиққай!

— Нигорангиз ҳам яхши!

— Нигорага нима бўпти?

— Нима бўпти дейдилар, а? — Манзура уф тортди. — Ўз турмушини ўйламагани ўйламаган, ақалли фарзандларини ўйламайдими? Бечора кичкинтойларим: ойижоним қачон келади деявериб, сомондай сарғайиб, адоий-тамом бўлишди-ку ахир!.. Иш, иш, иш!.. Сиз ҳам иш-иш деб, умрингизни санъатга бахшида қилганингизда нима бўлдингиз-у, Нигора нима бўларди?..

Манзура Расул Нуриддиновнинг энг нозик жойига ниш урганди. У бирдан юрагида санчиқ сезиб, «лов» этиб ёниб кетишига оз қолди-ю, ўзини диванга ташлади.

— Майли энди, азизим, беш-олти йил эмас, беш-олти кун депти-ку? Кеп қолар эрта-индин...

— Топганингиз «майли энди!» — деди Манзура. — Ушанда ҳам «майли» демаганингизда қизим шўрлик, эҳтимол бунчалик хор бўлмас эди. Қанақа жойлар сўраб келувди-я!

Расул энсаси қотиб, қовоғини уйди.

— Шу гапингни сира қўймадинг қўймадинг-да! Яна қайси жойларни топдинг? Биттаси Музаффарни ўғлими?

— Музаффар акамларни ўғлининг бу дарвиш шогирдингиздан нимаси ёмон? Қиличдек йигит! Ана, қишлоқда совхозга директор бўпти!..

— Ҳа, дарвоқе,.. қизимизни унга берганимизда пичоғимиз мой устида бўларди, демоқчилар-да?

— Кесатманг!

— Кесатаётганим йўқ! Лекин бўлари бўлиб, бўёғи сўнгандан кейин, эски ярани тирнаб, ўзингни ҳам, мени ҳам қийнаб нима қиласан, жонгинам? Ундан кўра бирор емоқлигинг бўлса опкел! Эрталабки чой билан юрибман ҳали!..

Манзура бир нима деб пўнғиллади-да, хонадан чиқди. Расул Нуриддинов ёстиққа суяниб кўзини юмди!.. Дунёда эр-хотин бир-бирининг тилига тушунмаса қийин экан! Йўқ, Манзура, ёмон аёл эмас. Бир маҳаллар бирга ўқишган, бир-бирига астойдил кўнгил қўйиб қовушишган. Бироқ кейин... болалар сабаб, институтни тугатолмай уйда ўтириб қолдию мана шунақа... майда гап дардига гирифтор бўлди. На унинг ишини қадрлайди, на ёзган китобларини ўқийди! Инсон боласи умрини бир ишга бағишлагандан кейин, энг яқин кишиси бу ишнинг қадрини билса дер экан, ташвишу қувончларига шерик, дардларига ҳамдард бўлишини истар экан! Йўқ, бундай бўлмади. Аммо бунга Манзура эмас, унинг ўзи айбдор. Расул унинг институтни тугатишига ёрдам бериши, уйда ўтириб қолмаслигига кўмаклашиши керак эди. Расул буни қилолмади, мана, энди жафосини ҳам ўзи торяпти! Рост, бу жиҳатдан у фарзандларидан, айниқса катта қизи Нигорадан минг бор рози. У дадаси билан худди яқин дўстдай ҳамдард, ҳамфикр. Ақлу фаросати ҳам жойида. Фақат... оила масаласида пешонаси ёришмади... У Расул Нуриддиновнинг энг севикли шогирди, истеъдодли рассом ва ҳайкалтарош Беҳзод деган йигитга турмушга чиққан эди. Беҳзод чиндан ҳам катта истеъдод соҳиби, Нигора археолог ва санъатшунос, улар бошда тиллари тилларига, диллари дилларига тўғри келиб, уч-тўрт йил жуда иноқ яшашди, кўплар ҳавас қилиб юрди. Лекин кейин... Беҳзод бир-иккита асар яратиб тилга тушди, баъзи асарлари керагидан ортик мақталиб, ножоиз шов-шувларга сабаб бўлди. Катта юк нортуяга ҳам оғирлик қилганидек, бу асъасаю дабдабалар Беҳзодга ҳам оғирлик қилди. Расул эса Беҳзодни бекорчи ҳамтовоқлари қуршовидан, унинг истеъдодига ҳамду санолар ўқиб, чўнтагини қоқиб юрувчи ҳайбаракалчалари чангалидан юлиб ололмади. Шўрлик Нигора шунда ҳам бир неча йил эридан кўнглини узолмай юрди, охири келиб, бундан тўрт-беш ой муқаддам, беш яшар ўғилчаси билан уч яшар қизчасини етаклаб ота-она кўйнига қайтиб келди.

Расул илгари билмас экан. Қиз боланинг, айниқса, кўш фарзанди билан эридан ажраб ота хонадонига қайтиб келишидан оғир нарса бўлмас экан. Нигора-ку... бу фожиани кўнглидан чиқариш умидида, бошини олиб экспедицияга кетди. Қийин бўлганда онасига, шўрлик Манзурага қийин бўлди. Аламига чидай олмаганидан аччиқ устида унга таъна қилгани қилган, «Етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой бўлур, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон бўлур. Етим-етим деб, истеъдод-истеъдод деб, шу йигитни сиз топдингиз, мана, охири келиб, гулдай қизгинамни бахтиқаро қилиб кетди етимингиз», деб йиғлагани йиғлаган...

Рост, сўнги пайтларда Беҳзод сап ҳушёр тортиб, «Даштстрой» томонларда уруш қурбонлари хотирасига бағишланган катта бир ёдгорлик қуряпти. Биргина лойиҳаси устида уч-тўрт йил ишлаб, неча марта бошлаб, неча марта ташлаб қўйган ишини давом эттиряпти. Шояд шу катта иш, катта ижод баҳона, тўғри йўлга тушиб олса...

Расул Нуриддинов бутун аъзойи-баданида аллақандай бир нохушлик сезиб, анча ётди. Қизиқ, у ёшлик чоғларида, боши меҳнатдан чиқмай юрган студентлик йилларида, ахир бир кун бу меҳнатнинг роҳати ҳам бўлар, жилла қурса қариган чоғимда тинч, осойишта яшарман, деб ўйлар эди. Йўқ, мана, ёши олтмишга яқинлашиб, сочларига қиров кўнди ҳамки, ташвишлар камаймоқ уёқда турсин, минг чандон ортиб боряпти! Баъзан

ўйлаб қараса, ёшликдаги орзулари пуч ёнғоқ экан. Мана, ҳатто бир йўла иккита мақоласи босилиб чиққан хурсандчилик онларида ҳам унинг қувончига шерик бўладиган на бир ҳабиби бор, на бир табиби!...

Расул Нуриддинов — камдан кам бўладиган ҳолат! — бир қадаҳ май ичгиси келиб қолди. У шкафдан очилган бир шиша шампань билан иккита олма олиб, энди қадаҳга қуяман деб тургани, телефон жириглади.

— Ало! Менга домла Расул Нуриддинович керак эдилар! — деди кимдир, аллақандай ясама ингичка овозда.

— Эштаман...

— Ўзларимилар? Мақолаларингизни ўқидик. Раҳмат сизга, домла-жон! — ясама ингичка овоз бирдан ўзгариб, ички бир алам билан титраб кетдию Расул Нуриддинов дарҳол таниди. Мардон Зокиров! Одатда ҳаммага писанда қилиб, бақириб-чақириб юришлари учун «Момақалди-роқ» деган лақаб орттирган бугунги мақоланинг бош «қаҳрамонларидан» бири!

Қизиқ, Расул Нуриддинов «момақалди-роқ» деса дегудек бу истеъдодсиз, аммо калондимоғ одамнинг ўзини ҳам, ижодини ҳам кўп хушламасди. Бироқ ҳозир унинг товушидаги чуқур изтироб Нуриддиновнинг юрагида ачиниш туйғусини кўзғатдию:

— Телефон қилганингиз учун раҳмат, ука! — деди кўнгли юмшаб. — Агар сал қаттиғроқ теккан бўлсам узр, оғайни.

— Шунақа денг? Қаттиқ теккан бўлсак узр денг? — трубкадан Мардон Зокировнинг оғир ҳансираши эшитилди. Сўнг, унинг овозидаги ҳазин оҳанглар яна ўша, илгаридан таниш таҳдидли «қалди-роқ» билан алмашди. — Сиз қаттиқроқ теккан эмассиз, ўртоқ профессор, йўқ, сиз улкан ижодкорларнинг устига чиқиб тепгансиз. Ҳа, тепгансиз! Ҳали кўрамиз, сиз қачонгача биздақа санъат захматкашларини ҳақорат қилиб, ижодимизни камситаверар экансиз!

Расул Нуриддинов юрагини аста силаб, телефон ёнидаги креслога «гурс» этиб ўтирди.

— Майли, оғайни, билганингизни қиларсиз!

— Қиламиз! Ҳали ижодий советларда кўрамиз мақолаларингизни! Тегишли жойларга чиқамиз.

— Хўп, бошқа гапингиз йўқми?

— Йўқ! — трубкадан чақалоқнинг йиғисидай «биғ-биғ» овоз эшитилди.

Расул Нуриддинов юрагидаги санчиқ босилмагунча жойида қимир этмай ўтирди, сўнг, одатдагидай ичида ўзидан кулди: «Намунча юрагингиз пўкилламаса, ўртоқ профессор? Битта тирик «классик»нинг пўписасидан бунча титраб экансиз, казо-казоларни танқид қилиб нима қилардингиз, биродар? Ундан кўра бу «ўлмас» санъаткорнинг чилдирмачиларига қўшилиб, кўкларга кўтариб мақтанг эди! У ҳам тинч, сиз ҳам тинч, ошиғингиз олчи бўлиб юрардингиз. Балки аллақачон академик бўлиб кетардингиз!»

Расул Нуриддинов кулимсираганича ўрнидан туриб бир қадаҳ шампань ичди-да, ошхонага ўтди. Бироқ столга бориб, овқатга киришмаган ҳам эдики, яна телефон жириглади. «Танқид қилинган яна бир тирик классик!» — Расул Нуриддинов юраги безиллаб, хотинига қаради.

— Сен олақол, мени сўрашса йўқ деб қўя қол, азизим?

Манзураҳон индамай чиқиб кетди-да, лаҳза ўтмай қайтиб кирди.

— Боринг, сўрашяпти!

— Сенга айтдим-ку, мени йўқ деб қўяқол деб!

— Иван Харитонович сўраяптилар: ё у кишига ҳам йўқ дейишим керакмиди?

— Белобородовми?

Расул Нуриддинов бирдан қушдай енгил тортиб, ўрнидан турди. У олмани қарсиллатиб чайнаганча кабинетга чиқаркан, ҳар қачонгидай, уруш йилларида бўлиб ўтган қизиқ бир ҳангома лоп этиб ёдига тушди. Ажаб ҳол: Белобородов қачон телефон қилмасин, ё у билан бирор жойда учрашиб қолишмасин, бу қизиқ ҳангома дарҳол эсига тушарди.

Расуллар Манзилга бориб тушган куни эртасига уларни қабул қилиб олгани бир гуруҳ офицерлар келишди. Улар орасида ҳозир телефонга чақиряган мана шу Белобородов ҳам бор эди. Белобородов у пайтларда бўй-басти хўп келишган, кўкраклари орден-медалларга тўлиб кетган ёш капитан эди. У ғоз турган солдатлар олдидан тап-тап бўлиб ўтаркан, бир пайт «уч оғайни ботирлар» рўпарасида тўхтади, тўхтадию чиройи очилиб:

— Хўш, йигитлар, қаердан бўладилар? — деб сўради. Капитаннинг саволига биринчи бўлиб, Музаффар жавоб берди:

— Ўзбекистондан, ўртоқ капитан!

Белобородовнинг лабларига аллақандай илиқ табассум югурдию тўсатдан хиёл чалароқ, ўзбек тилида:

— Ўзбекистондан бўлсаларинг... Тошкентни кўрганмисанлар? — деб сўради.

— Кўрганмиз, ўртоқ капитан!

— Кўрган бўлсаларинг... Тошкент дегани нима дегани бўлади?

Музаффар талмовсираб Расулга, Расул Шораҳимга қаради.

— Тошкент дегани — Тошкент-да, ўртоқ капитан! — деди Шораҳим беписанд жилмайиб.

Белобородов унинг пилоткасини шартта бурнигача суриб, хушнуд кулди:

— Қойилман сенлардақа ҳамшаҳарларимга! Тошкент деган нималигини билишмайдию тагин ўзларини ўзбек деб ҳисоблашади булар. Тош дегани — тош, тўғрими?

— Шундай ўртоқ капитан!

— Кент дегани шаҳар дегани, тўғрими?

— Тўғри, ўртоқ капитан.

— Демак, Тошкент дегани тошдан қурилган шаҳар дегани бўлади! Саволлар йўқми? Йўқ бўлса — кўришгунча, кадрли ҳамшаҳарларим!

Ўшанда Тошкент нималигини айтиб беролмаган уч оғайни ботирлар Белобородовнинг батальонига тушган эдилар. Бундан ўн йилча аввал Расул Нуриддинов Белобородовни «Даштстрой»да учратиб қолган, тўғрироғи, даштга борганида Музаффар уни «Даштстрой»да бош инженер эканлигини айтиб, олдига ўзи бошлаб кирган эди. Кейин нима ҳам бўлиб, Белобородов «Даштстрой»дан кетди. У Тошкентга катта бир ишга келиши биланоқ Расулни ўзи қидириб топди. Шундан бери иккиси анча яқинлашган, ҳатто оилавий борди-келдилари ҳам бор эди. Бундан бир-икки ой муқаддам Белобородов юрак касали клиникасига тушиб, операция қилинишини кутиб ётар, лекин нима ҳам бўлиб, операция ҳануз чўзилиб келарди.

Ҳозир Расул Нуриддинов шуни ўйладию, «Тошкент» ҳангомаси сабаб, лабига юрган табассум сўниб, юрагига ғулғула тушди.

— Сизмисиз, Иван Харитонович? Ассалому алайкум?

Трубкадан сал хириллоқ ҳорғин овоз келди:

— Салом, азизим, салом!

— Қалай, бардаммисиз? Операция...

— Менга, қара, Расул! — деди Белобородов, унинг гапини бўлиб. — Сенга айтадиган зарур бир гап чиқиб қолди. Эртага бир кеп кета оласанми?

— Қанақа гап? Тинчликми, Иван Харитонович?

Белобородовнинг асабий йўталгани эшитилди:

— Қанақа гаплигини келганингда биласан! Кела оласанми, йўқми — шуни айт, аввал!

Расул Нуриддинов ўғли эсига тушиб, талмовсиради.

— Эртага пахтага, ўғлимни кўргани кетаётувдим. Агар жуда зарур бўлса...

— Жуда зарур! Аммо, майли, эртага йўлингдан қолма. Бироқ — индинга кутаман!

— Қачон борай?

— Истаган вақтингда. Хўп, омон бўл, азизим!

«Қанақа гап бўлиши мумкин? Қизиқ». Расул Нуриддинов ҳамон ду-
дулаётган трубкани ушлаганича телефон ёнида анча турди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Расул шогирди Акмалнинг машинасида йўлга чиққанда соат
мили олтини кўрсатарди. Улкан шаҳар эндигина уйғонмоқда,
у ер-бу ерда ишга шошилаётган йўловчилар кўринар, трамвай ва
троллейбус бекатларида кеч кузнинг совуқ нафасидан жунжикиб плаш ва
фуфайка кийиб олган одамлар тўп-тўп бўлиб туришар, лекин кўчаларда
одамдан ҳам машина кўп эди. Расул Нуриддинов бу ҳол фақат шаҳардами-
кин, деб ўйлаган эди, йўқ, шаҳар чегарасидан ўтиб, катта равон йўлга
тушиб олишди ҳамки, «Жигули», «Москвич», ва «Волга»ларнинг кети
узилмади. Расул шундагина тушунди: бугун шанба, бошқалар ҳам унга
ўхшаб, пахтадаги ўғил-қизларини кўргани кетишяпти!..

Ҳа, қанчалик оғир, сермашаққат, қанчалик иззатталаб нарса экан бу
пахта! Уни экиб-тикиб, меҳр билан парвариш қилиб, ҳосил олгунча деҳқон
шўрлик минг жон бериб, минг жон олади, деса муболаға бўлмас! Фақат
деҳқонми!? Ҳар йили куз келди дегунча бутун эл оёққа туради. Ёшу қари,
ишчию зиёли, ўқувчию студент — ҳамма шу битта ташвиш, пахта ташвиши
билан яшайди... Ҳолбуки кўплар, жуда кўплар бу меҳнатнинг беаёв
машаққати уёқда турсин, пахта нималигини тасаввур ҳам қилишмайди!..

Бундан уч-тўрт йил аввал Расул Нуриддинов бир гуруҳ санъаткор ва
адиблар қатори узоқ шимол томонларда адабиёт кунларида иштирок
этган эди. Кунлар совуқ, қор тиззадан келар эди. Шунда, автобусда бир
райондан иккинчи районга кетаётганларида — бу районларнинг оралиғи
ҳам кам деганда 300—400 километр чиқарди, — ўша тарафлик таниқли
бир адиб билан ёнма-ён ўтириб қолишди. Сўхбат орасида табиат
қийинчиликлари, шимолда ишлашнинг мушкуллиги ҳақида гап кетдию
Расулнинг ҳамсўхбати:

— Маза-маза, сизларга маза-да! — деди, қандайдир ички бир ҳасад
билан. — Қишу ёз офтоб, ҳаммаёқ боғ-роғ, шарқираб оққан ариқлар,
дарёлар. Бундай жойларда меҳнат қилиш ўзи бир роҳатижон-ку!

— Биз пахта экамиз. — деди Расул қизишиб. — Бу экинни умрингизда
кўрганмисиз? Унинг азобидан хабарингиз борми?

— Қанақа азоб? — деди ҳамсўхбати кўзлари пирпираб. — Бизнинг
иқлимда ишлаш олдида-я? Қуйсангиз-чи, биродар! Мен пахта ҳақида
ёзилган қанчадан қанча асарларни ўқидим. Киноларни кўрдим... Ҳаммаёқ
боғ-роғ! Атлас кўйлак кийган гўзал қизлар кўм-кўк бепоён далаларда
пахта териб юришибди. Озгина теришадия бир-бирлари билан қувлашиб,
боғларга чопишади. Боғларда денг, ҳар бири чойнакдай-чойнакдай
ноклар, олмалар фарқ пишиб ётибди! Ишқомларда тилларанг ҳусайнилар.
Полизларда қовун-тарвузлар. Сиз айтган ҳалиги... «меҳнатдан эзилиб
кетган» қизлар... дам нокларни узишиб, бир-бирларига отиб ўйнашади,
дам қарасангиз... полиз оралаб, қучоққа сиғмас қовун-тарвузларни сўйиб
еб, айш қилишади... О, қани энди бу «қийинчиликлар» бизда бўлса!..

Расул Нуриддинов пахтакор меҳнатининг бутун уқубатига дош бериб
келаётган заҳматкаш деҳқон меҳнатини кўрсатувчи асарлар камлигини
яхши билар, бу ҳақда кўп ёзиб, кўп куюниб гапирарди. Бироқ бу шижоат,
бу меҳнатни бўяб-бежаб, унинг қийинчиликларини хаспўшлаб кўрсатувчи
асарларнинг бутун даҳшатини ўшанда, ниҳоятда дилкаш, самимий, аммо
пахтакор меҳнатидан батамом беҳабар таниқли адиб билан сўхбатлашга-
нида билганди!..

Расулнинг ўйларини Акмалнинг:

— Хаёл денгизига фарқ бўлиб кетманг тагин, домлажон? — деб
кулган овози бўлди. — Атрофингизга бир қаранг! Анов узоқдаги боққа
бир эътибор беринг! Худди суратга ўхшайди!

Расул Нуриддинов шогирди айтган томонга қаради, қарадию ўзи ҳам
кўзини узолмай ром бўлиб қолди. Анча йироқда, ҳосили терилиб, яланғоч

бўлиб қолган пахтазорнинг у томонидаги боғлар гўё сарик, пуштиранг, қизил ва қирмизиранг бўёқларга бўялгану ажиб бир манзара касб этган, гўё бу боғ эмас, буюк санъаткорнинг қўли билан чизилиб, узоқ уфққа осиб қўйилган гўзал бир асар! Фақат овлоқдаги боғлар эмас, йўл бўйидаги тол ва тераклар, ёзда шафқатсиз каллаклардан ўзини ўнглаб, яна қулоч-қулоч шох ёзган тутзорлар, азим чинорлар — ҳамма-ҳаммаси ипакдай майин, нафис очсарик ва қирмизи либосларга ўранган, фақат у ер-бу ерда учраб қоладиган бедзорларгина хануз ям-яшил, бу бедзорлар ҳам, нимаси биландир маънос оракларни эслатувчи дарахтлар ҳам кечаги ёмғирда чўмилиб, аллақандай яшнаб-яшариб кетган!.. Фақат йўлнинг икки томонидаги пахтазорларгина шип-шийдам, улар ташландиқ боғлардай ҳувиллаб қолган.

— Ажиб бир кузимиз бор-да! — деди Акмал хўрсиниб. — Фақат бу гўзалликни ҳали ҳеч ким тасвирлаб беролмади. Қани энди, ҳу ўша боққа келиб, ётиб ишласанг! Биз бўлсак юрибмиз ҳеч кимга керакисиз мажлисла-ру майда-чуйда ғалвалар орасида уралашиб!

Нуриддинов мийиғида бир кулиб қўйди. У Акмални жуда яхши кўрар, бошқаларнигина ўхшамаган бетакрор тиниқ истеъдоди, мана шу болаларча беғубор самимий феъл-атвори учун яхши кўрарди.

Акмал институтни куёви Беҳзоддан уч-тўрт йил кейин битирган, у чиндан ҳам ҳали ёш, бироқ бир неча асари, айниқса, метрополитен станцияларидан бирига чизган безаклари тилга тушиб, тез танилаётган ёшлардан эди. Лекин, афсуски, у ҳам сўнги йилларда «тирик классик»лар қаторига қўшилиб, кам ишлайдиган бўлиб қолганди.

Акмал гўё домласининг фикрини илғаб олгандай:

— Ҳақиқатан ҳам жуда дангасалашиб кетдик, — деди. — Бу дардимиздан ҳар хил тўпори «ижодкорлар» фойдаланишиб, роса пул иш-лашяпти! Яқинда водийни айланиб келувдим, домла. Ҳозир шунақа бир нарса расм бўптики, ёдгорлик қурмаган бирорта колхоз, бирорта қишлоқ қолмасин! Уруш қурбонларига ёдгорлик ўрнатишдан савоброқ иш борми? Йўқ. Лекин бу ишга миллион-миллион сўм пул совуриляпти экан-у, аммо кишини ҳаяжонга солаоладиган, бундоқ бошингиздан дўппингизни олиб, бир зум сукут сақлаб туришга даъват этадиган бирорта мемориални кўрмадим, домла. Ишонасизми?

Расул Нуриддинов беихтиёр уф тортиб юборди.

— Нега ишонмай? Яқинда мен ҳам юқори ташкилотларнинг топшириғи билан икки областни айланиб келдим. Уёқда ҳам аҳвол шу! Халқнинг пули бекорга совуриляпти!..

Домланинг гапи худди оловга керосин қуйгандай бўлиб, Акмал баттар қизишиб кетди:

— Ишонасизми, домла, мен кўп жойларда бу ҳайкалларнинг муаллифларини суриштирдим. Ҳеч ким танимайди! Умримда эшитмаган одамлар! Ҳолбуки биров танимайдиган қўштирноқ ичидаги бу «санъаткорлар» шўрлик колхоз-совхозларнинг минг-миглаб пулини ўмариб кетишяпти экан!

— Умариб кетишяпган бўлса... мана сиз ҳам ўша монументал санъат кенгашига аъзосиз! Нега оғзингизга толқон солиб юрибсиз?

— Нега айтмас эканман? Айтганман, ҳалиям айтаман.

— Айтиш оз. Қурашиш керак! Мен, масалан, командировкадан қайтишим биланоқ ўз фикрларимни ёзиб бердим!

— Натижаси бўлдими?

— Бўлмаса... бунга ҳам ўзимиз айбдормиз! Халтура кўпайиб кетди, деб нолиймиз! Аммо... битта чинакам санъат асари яралса... — мен, Беҳзод... собиқ куёвим Беҳзод Нусратовнинг асарини айтаяпман! — уни ўша сиз айтган тўпори санъатшуносларнинг бўҳтонларидан асраб қололмаймиз!

Акмалнинг лабларига кинояли табассум югурди.

— Мени кечирасиз, домлажон, аммо Беҳзод Нусратовнинг асаридан мураккаб асарлар тақдири сиз билан бизга эмас, анов... энг сеvimли шогирдингиз Шерзод Комиловга боғлиқ! Уни кўтар-кўтар қилиб, осмонга

РОМАН
◆ ОҚҚУШЛАР, ОППОК ҚУШЛАР...
◆ О. ЕРЎБОВ

Ишқор

олиб чиқиб қўйган ким? Узлари эмасмилар? Узр, домлажон! Сўз келганда отангни ҳам аяма, деган доно халқимиз!

Нуриддиновдан садо чиқмади. Акмал ҳозир унинг юрагидаги энг нозик жойига игна санчган эди.

Ҳақиқатан, студентлик чоғларида Шерзод Комилов билан домланинг куёви Беҳзод иккиси бирга ўқиган, улар Расул Нуриддиновнинг энг истеъдодли, энг севимли шоғирдлари ҳисобланишар эди.

Шерзод Комилов ҳам Беҳзодга ўхшаб илк асарлари биланоқ тилга тушган, баъзилари эса анча-мунча шов-шувларга сабаб бўлган. Бироқ институтни битиргандан кейин, у қандайдир сал бошқачароқ, Расул Нуриддинов истамаган энгил йўлдан кетди. Аввал ўз соҳасидаги раҳбарлик лавозимларга кўтарилди, кейин министрликка ўтдию бир-икки йилдаёқ катта бошқармани эгаллаб, маъмуриятчи бўлиб қолди. У ҳалиям ижод қилади, ҳалиям мақталади, лекин... Расул Нуриддинов у билан кўришишга негандир ийманади, чунки... кўришиб қолгудек бўлса Шерзод унинг оғзини пойлайди, домла эса, мақташга тили бормайди, танқид қилишга эса... сабаби — устоз, истиҳола қилади. Бу ҳам етмагандек, Шерзод Комиловда ҳасадгўйлик бўлмаса ҳам, ҳар қалай, бошқаларнинг муваффақиятини кўп хушламасликка ўхшаш бир қусур пайдо бўлдики, бу ҳам домлани чўчитади.

Ҳар нечук, Нуриддиновнинг собиқ куёви Беҳзоднинг энг сўнгги ва энг яхши асарининг пайсалга солиниб келишида Шерзод Комиловнинг ҳам қўли бор!..

Нуриддинов шуни ўйладию, яна юраги оғриб, кўрагини секин силаб қўйди. «Даштстрой» раҳбарларининг буюртмаси билан яратилаётган бу улкан монумент чизмалари устида Беҳзод камида уч йил ишлади. Монументнинг лойиҳа ва чизмалари аллақачон битган, лекин, собиқ куёви унинг номини «Гиря» деб қўйгани учунми, бошқами, лойиҳа ҳануз тасдиқдан ўтмай, пайсалга солиб келинмоқда. Энг ёмони — Шерзод Комилов раҳбарлик қилаётган бошқарма ходимлари «Гиря»га тушкунлик руҳидаги асар, деган айбнома тақишди, шундан бери лойиҳани кўриш ва тасдиқлаш масаласи умуман тўхтаб қолди. Собиқ куёви Беҳзод эса, бундан батамом беҳабар, аллақачон даштда иш бошлаб юборган, ҳатто ишини охирлатиб ҳам қўйган эмиш!

Ё тавба! Агар бор умрини санъатга бахшида қилган Расул Нуриддинов ўз ишига жиндаккина тушунса... урушнинг энг даҳшатли фожиасига бағишланган бу ноёб асарни тушкунликда айблашнинг ўзи нодонлик! Домла бунини ўйлаши билан кўз олдига яна Беҳзоднинг лойиҳаси келдию юраги туз сепгандай ачишиб кетди: гигант монументнинг марказида яраланган, аниқроғи, ўқ еб йиқилаётган солдат! Солдатнинг ёнида эса уни йўқлаб фарёд чекаётган тўрт нафар аёл. Ярадор ўғли томон талпинган она, оёқлари пойига тиз чўккан ёр, фарёд чекиб гиря қилаётган опасингиллар...

Тушкун эмиш! О, нодонлар, нодонлар! Қачон чин истеъдод аҳли анави табиат истеъдоддан маҳрум қилган, бироқ қаллобликда устаси фаранг ичкиора бахиллардан кутуларкан?

Акмал қаттиқ сигнал чалиб келаётган «Волга»га йўл бериб, Расул Нуриддиновга юзланди.

— Сизни ранжитиб қўймадимми, домлажон?

— Йўқ, нега...

— Чиндан ҳам ҳамма оғирликни сизга ташлашга ўрганиб қолибмиз, — деди Акмал. — Кечаги икки мақолангиз, айниқса анов тўпори геней Мардон Зокировнинг асари тўғрисидаги мақолангиз... жа зўр чиқбди!

Расул Нуриддинов беихтиёр мамнун бўлиб:

— Маъқулми ишқилиб? — деб сўради.

— Маъқул ҳам гапми? Авваламбор, шу «момақалди роқ» баҳона, истеъдод муаммосини жуда яхши айтибсиз. Қолаверса, бу тўпорининг ўзинигина эмас, унинг бемаза асарларига ҳамду сано ўқиб юрадиган анави шахсий маддоҳи бор-ку...

— Ҳалим Салимов...

— Ҳа! Биз уни Ҳалим ширин, деймиз. Уни ҳам қўшиб урганингиз жа савоб бўпти, домла!

Расул Нуриддиннинг эсига Зокировнинг кечаги қўнғироғи тушиб, бошини маъюс чайқади.

«Э, болам, болам! Сен нимани ҳам биласан? Кўринишидан ҳалимдек туюлган бу Ҳалим ширинлару анов «момақалди роқлар» беҳуда бўҳтонлар билан не-не одамларнинг пайини қирқиб, санъатдан кўнгилларини совутмади!»

Расул Нуриддиннинг ёдига докторлик диссертацияси атрофида бўлган машаалар тушиб, кўнгли баттар хира тортди. Бошқаларникидек қоғозда қолиб кетмай, китоб бўлиб чиққан монографияси устидан нечта юмалоқ хат тушди ўшанда? Расул билади: бу юмалоқ хатларни мана шу Зокировлару бир қарашда мусичадан ҳам ювош кўринадиган Ҳалим ширинлар уюштиришган! Расул Нуриддин бу тўпориларни қачондир, қаердадир фош қилгани сабаб, ошқора ўч олишга ҳаракат қилишди улар! Албатта, охир пировардида ҳақ қарор топди, адолат тантана қилди, бироқ унғача қанча асаби, вақти, соғлиғи кетди унинг! Бургага тузоқ қўйган бу фирибгарлар эса худди шу ниятни кўзлар, улар одамнинг асаби дутор торларидай нозик эканини яхши билишар ва мана шу нозик торларни бешафқат узиб ташлаш ниятида ёзишарди бу юмалоқ хатларни!..

Акмал қўлини домланинг қўлига қўйиб, тўсатдан шарақлаб кулиб юборди.

— Бу дейман, мақолани ёзишга ёзиб қўйиб, энди қалтираяптиларми дейман, домлажон? Кўп ташвишланаверманг, устоз! Жа... оёғингиздан олишадиган бўлишса четда томошабин бўлиб турмасмиз, ахир!

Расул Нуриддин шогирдининг гапига ичида бир кулиб қўйди. У Зокиров билан Ҳалим ширин олдида Акмаллар бўри қаршисидаги қўзичоқдай ожиз эканини биларди, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг гапидан кўнгли хиёл равшан тортиб:

— Ишқилиб, омон бўлинглар, ўғлим! — деди ҳаяжонланиб. — Менинг орқамда сенларга ўхшаган уч-тўртта шогирдларим қолса бас. Бошқа ҳеч нарса керак эмас менга. Фақат битта нарса қийнаяпти мени, болам, у ҳам бўлса оғайнинг Беҳзоднинг тақдири!

— Беҳзоднинг асарини айтяпсизми? Қўйинг, домла, кўп ташвишланаверманг. Бунақа асарлар ҳеч қачон хор бўлмайди, домла! Бари бир юзага чиқади!

— Ўзи-чи? Оиласи-чи? Бу кетишда унинг келажаги нима бўлади? Ўртада қизим, жигарим бор...

Акмал қўлини рулдан узиб, пешонасини ишқади.

— Ҳа, ҳаммадан бурун Нигорахонга қийин бўлди. Бу гапингизга қўшиламан, домла!..

— Ҳайронман, — деди Расул Нуриддин. — Нима қилишимни билмайман. Шундай истеъдодли йигит...

— Майли, домла, кўп куюнаверманг. Ҳаёт ўзи бир ечимга оп келади, — файласуфона, яқун ясади Акмал.

Расул Нуриддиндан садо чиқмади. Унинг кўз олдига Нигора келди. Лекин ҳозирги Нигора эмас, бундан беш-олти йил аввалги, ҳали Беҳзодга турмушга чиқмасдан аввалги севимли қизи Нигора келди. Қандай қиз эди у! Қандай қиз! Қўғирчоқдек нозик, хўшқад, калта қирқилган кўнғир сочлари ўзига ярашган, шўх, бироқ енгилтак эмас, ҳам мулойим, ҳам қувноқ, ҳам билимдон, хуллас, табиат ҳар жиҳатдан мукамал қилиб яратган, бахт учун, ўлкан инсоний бахт учун дунёга келган бир қиз эди у! Не-не йигитлар, не-не яхши оилалардан совчилар келганди унга!

Расул Нуриддин билан қуда бўлишни орзу қилганлар орасида кеча Манзура айтган унинг фронтчи дўсти, ҳозир «Даштстрой»да қайсидир бир катта лавозимда ўтирган Музаффар Фармонов ҳам бор эди! Не чора? Тақдир экан...

— Ухлаб қолмадингизми, домла? — деб кулди Акмал. — Кўзингизни очинг, мана, дарёга ҳам келдик...

Машина кўприк устидан шитоб билан ўтиб борар, одатда, кузда ҳам тўлиб оқадиган азим дарё аллақандай ғариблашиб қолган, унинг тагида бир ҳовучгина лойқа сув оқар, илгари сув остида қоладиган қум уюмлари ҳозир чўккан туядай ўркач-ўркач бўлиб турарди.

Дарёдан кейин йўлнинг икки томонидаги пахтазорлар яна ҳам кенгайиб, йироқ уфқларга тутшиб кетди. Бу ерларда ҳам пахтазорлар қип-яланғоч, кечаги ёмғирда ивиб қолган ғўзалар сўппайиб турар, пайкалларда лой кечиб юрган теримчи қиз-йигитлар йўлдан ўтаётган машиналарга қўл силкитишар, алланималарни айтишиб кулишар, қичқиришар эди.

— Мана шу ҳашарчиларнинг бахтига ҳавоям юришиб кетди, — деди Акмал. — Ишқилиб, пахтакор халқимиз толеига бир-икки ҳафта офтоб мана шундай чарақлаб тургай, омин! — деди у, ярим ҳазил, ярим чин тарзда юзига фотиҳа тортиб.

Расул шогирдининг қилиғига ичида кулса ҳам хаёлан унга қўшилиб:

— Айтганинг келсин, болам! — деди ундан мамнун бўлиб.

2

Расул аввал штабга кириб, домлалар ва студентлар билан кўришмоқчи, кейин ўғлига ўтмоқчи эди. Аммо Акмал бунга эътироз билдирди.

— Аввал ўғлингизни кўриб, тинчиб олинг, домла. Штабга қайтишда кирамиз!

Ҳаммаёғи пахтазорга айланган бу ҳадсиз-ҳудудсиз даштда янги совхозу янги шаҳарчалар шунчаллик кўпайиб кетибдики, Расул Нуриддинов, гарчи ўғлига бир неча марта келган бўлса ҳам, ҳар сафар адашгани-адашган. Катта йўлдан чиқиб, бирор ёққа бурилдингиз бас, мингта йўл, мингта кўрсаткич пайдо бўлади. Уёққа қарасангиз ҳам совхоз, буёққа қарасангиз ҳам. Тағин бир-бирига бир томчи сувдай ўхшаш! Яхшиям Акмал бор экан. У:

— Э, парво қилманг, домла, бобокалонларимиз сўраб-сўраб Маккани ҳам топишган, биз ҳам сўраб-сўраб топиб оламиз ўғлингизни, — деб кулди-да, ҳақиқатан, суриштира-суриштира охири тўртинчи курс студентлари жойлашган дала шийпонини топиб борди.

Шийпоннинг олди хирмон бўлиб, оёқларига кирза этик, бошларига эски-туски қалпоқ-палпоқ кийиб олган бир неча йигитлар бир тоннача пахтани паншаха билан ағдариб, офтобда қуритишмоқда эди. Улардан нарироқда яна бир-иккита қиз-йигитлар дошқозон олдида карам тўғраб, картошка тозалаб ўтиришар, худди Нигорага ўхшаган миттигина, нозикина бир қиз дуд босиб, қорайиб кетган бакка олов ёқмоқда эди. Расул Нуриддинов бу нозикина, истараси иссиқ қизни шаҳарда бир неча марта ўғли Улуғбек билан кўрган, қиз ҳар сафар унга дуч келганда ё уялиб ерга қараб ўтар, ё дарҳол ўзини панага оларди. Бу сафар эса домлани кўриб, чопқиллаб келди. Унинг теграсига кўк бўёқ тортилган (қиз бола-да, пахтада ҳам пардоз-андозни қанда қилмабди!) катта-катта кўзлари аллақандай ташвиш билан порлаб турар, ўзи ҳам нимадандир қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Салом, домлажон! Жуда вақтида келдингиз-да, кеча телеграмма берувдик. Олдиларингизми?

Расул Нуриддиновнинг юраги беихтиёр «шув» этди.

— Қанақа телеграмма? Тинчликми, қизим?

— Тинчлик... Улуғбек касал бўлиб қолди...

— Қачон? Қаерда? Шийпонда ётиптими?

— Йўқ, кечаси «тез ёрдам» келиб, касалхонага олиб...

Расул Нуриддиновнинг тиззалари қалтираб кетди.

— Қайси касалхонада?.. Нима қилди ўзи?

Қизча жавоб бериб улгурмади. Хирмонда пахта ағдараётган йигитлардан бири унинг оғзидан сўзини олди.

— Э, ташвишланманг, домла, шамоллаб қолди Улуғбек. Ваҳима қиладиган жойи йўқ!

Расул Нуриддинов сал ҳушини йиғиб:

— Касалхонаси қаёқда экан? — деб сўради.

— Шу ерда. Яқин. Келган йўлингиздан икки километрча орқага қайтиб, ўннга буриласиз. Сал юрсангиз янги шаҳар келади. Касалхона шаҳарнинг кунботиш томонида, марказий майдоннинг шундоқ ёнида.

Расул Нуриддинов шоша-пиша машина томон йўналган эди, ҳалиги қизча:

— Улуғбекни буюмларини опкетақолмайсизми? — деб сўради. — Балки касалхонадан олиб кетарсиз уни?

Нуриддинов итоаткорлик билан қизчанинг кетидан шийпонга кирди. Каттагина, кенг, бироқ шифти паст, нимқоронғи хонага уч қатор икки қаватли ёғоч сўри ясалган, уларнинг орасидан базўр ўтилар, кечаги ёмғирда чакка ўтган бўлса керак, ётоқхона зах, хонани пайтава ҳидини эслатувчи қўланса бир ҳид тутган эди.

Қизча бурчакка ўтиб, сўрининг юқори қаватидаги кўрпа-тўшаклар орасидан каттагина буюм халтани чиқариб олди.

— Мана, Улуғбек ўзи йиғиштиролмаган эди, мен йиғиштириб, буюм тўрвасига жойлаб қўювдим, домла.

— Раҳмат қизим, — деди Расул Нуриддинов, бу абжиргина серҳаракат қизга меҳри товланиб. — Улуғбекнинг жойими бу?

— Ҳа.

— Сизники-чи?

— Мен пастда ётаман, — деди қизча ва «дув» қизариб кетди. — Биз, қизлар, ҳаммамиз пастда, болалар төпада ётишади!

Расул Нуриддинов биргинашу бригада, шу совхозда эмас, бошқа кўп жойларда ҳам аҳвол шундай эканини яхши биларди. Лекин бугун бу нимқоронғи зах ётоқ ҳам, қизу йигитлар аралаш-қуралаш турадиган бу сўрилар ҳам — кўзига жуда хунук кўриниб кетди.

Қизиқ! Дашт ўзлаштирила бошланибдики, ҳар йили кузда минг-минглаб шаҳарликлар, айниқса студент ёшлар бу ерларга ҳашарга келишади. Бошқача бўлиши ҳам қийин. Юк оғир! Бу юкни фақат деҳқоннинг елкасига ташлаб қўйиш адолатдан эмас. Туяга чуқ деган мадад дегандек, пахтакор ҳам ёрдамга муҳтож! Лекин шундай экан, нахот ҳашарчилар учун тузукроқ ётоқ жой қуриб, шарт-шароит яратиб қўйиш шунчалик қийин бўлса? Бу дашти азимни забт этган куч-қудрат нималарга қодир эмас? Агар ишининг кўзи топилса мана шу ёшлар ўзлариёқ ёзги таътил вақтида қуриб олишлари мумкин-ку, ўз ётоқ жойларини! Йўқ, муаммони шундоқ қолдириб бўлмайди! Кўтармоқ керак бу масалани!..

Расул Нуриддинов азбаройи қайнаб кетганидан бу сўзларни овоз чиқариб айтган экан, Акмал «ялт» этиб қаради.

— Қайси масалани айтяпсиз, домлажон!

— Ҳа, шу, — деди домла, — хижолат чекиб. — Анов ётоқхонани кўриб, ранжиб кетдим...

Акмал мийғида кулди:

— Ҳайронман. Биз ўқиган чоғларда ҳам аҳвол шу эди. Мана, ўн йил ўтибди ҳамки, ҳануз ўша-ўша! Кузда ҳаммамиз «масала кўтариш керак», деб жиғибийрон бўламиз-у, ҳосил йиғиб-териб олингандан кейин яна эсимиздан чиқиб кетади! Жа бепарво халқимиз-да, домлажон!..

Расул Нуриддинов тўсатдан юзига қон тепиб:

— Халққа тил теккизманг! — деб бақариб юборди. — Халқ эмас, сиз билан биз бепарвомиз! Мана, сизни олайлик! Санъаткор, авваламбор нимани ўйлаши керак? Меҳнат аҳлининг дарди, қувончи, бахтини! Сиз бўлса... бу ишларни халққа тўнкамоқчи бўласиз!

Акмал пешонасидан қуйилган тер томчиларини артиб, қизариб кулди.

— Энди... тўғриси айтсам, баъзан жа қаттиқ гапириб юборасиз-у, аммо-лекин, тилёғламалик қияпти деб ўйламанг, домла, биз ҳаммамиз сизни мана шу қайнашларингиз учун яхши кўрамыз!

Расул Нуриддинов қовоғини уйди.

— Гап менда эмас! Ҳаётда лоқайдликдан ёмон нарса йўқ. Қилиниши шарт бўлган, лекин қайси бир бепарво раҳбарнинг айби билан қилинаётган ишлар учун курашиш ўрнига, менга қолса оламни сув босмайдими, деган маънода тескари қараб олиш... бу... бу жиноят-ку ахир!

— Жиноят, жиноят! — таъкидлади Акмал ва бу оғир суҳбатга чек қўйиш учун:

— Мана, янги шаҳарга ҳам етиб келдик, — деди енгил тортиб. — Касалхонани кунботиш томонда, марказий майдоннинг орқасида дейишувди. Мана, ўша майдон...

Расул Нуриддинов чўлга кўп келса ҳам, бу шаҳарни фақат узоқдан кўрган, бояғидай шийпонлардан бирда қизини, бирда ўғлини кўриб қайтиб кетаверган эди. Буни қарангки, бу чўли азимда шундай кўркам замонавий бир шаҳар қад кўтарибди! Кенг асфальт йўлнинг икки томонида уч, тўрт, беш қаватли уйлар, ойна ва бетондан қурилган почта, кафе, катта универмаг ва яна қандайдир чиройли замонавий бинолар! Майдоннинг кунчиқиш томонида эса етти қаватли ҳашаматли бино осмонга бўй чўзган!.. Бундан чиқди, қилса бўлар экан-ку! Демак, кимдир ҳамма куч, ҳамма маблағ, ҳамма имкониятни шаҳарга тўккан-у, даладаги энг зарур шийпон ва уйларга беписанд қараган!..

Расул Нуриддинов буни ўйлашга ўйлади-ю, кейин ичида бир қулиб қўйди: «Кексаликнинг биринчи аломати — ҳамма нарсдан нуқсон кидириш! Ҳали олтмишга бормай нечук ҳамма нарсдан қусур ахтарадиган бўп қолдинг, оғайни?»

Касалхона биносининг биринчи қавати ҳам ёшлар кафесига ўхшаган ойнаванд бўлиб, узоқдан жуда чиройли кўринарди. Шифохонанинг олдидаги кичикроқ гулзорда, устларида ер супурган узун қора халат, уч-тўртта аёл ва эркаклар ўзларини офтобга солиб ўтиришар, четроқдаги мажнунтол тагида, чамаси студентлар бўлса керак, бир қиз, бир йигит қикир-қикир кулишиб, бир-бирига тегажоқлик қилишарди.

Бош врачнинг кабинети биринчи қаватда, узун, таги цемент ғира-шира йўлакнинг охирида экан. Тор ва совуқ, кўримсиз кабинетнинг тўрида ёш бўлса ҳам сочи тўкилиб, тепакал бўлиб қолган, ўзи ҳам ниҳоятда ҳорғин кўринган бир одам ўтирарди. Расул Нуриддинов оғзини очиши биланоқ бош врач унинг сўзини бўлди:

— Биламан, домла, ўғлингиз учинчи қават, ўн саккизинчи хонада ётипти. Кириб кўришингиз мумкин.

Нуриддинов ҳаяжонини аранг босиб:

— Ўзи нима бўлган? — деб сўради.

Бош врач тепакал бошини аллақандай қоғозлардан кўтармасдан пўнғиллади.

— Билмадим. Кўришга рухсат бердим-ку, чиқиб кўраверинг-да, домла!

Расул тўсатдан зардаси қайнаб:

— Сиз нима, бош врач бўлатуриб, шифохонангизда ётган беморнинг аҳволини билмайсизми ҳали? — деб сўради.

Бош врачнинг тепакал боши шолғомдай қизариб кетди, бироқ домланинг ёшию зиёли кўринишидан ҳайиқди чоғи:

— Сиз ҳам тушунинг, домла, — деди секин. — Юздан ортиқ касалга бор-йўғи тўрт киши қараяпмиз. Икки врач, икки ҳамшира. Ҳамма далада, домла!..

Расул Нуриддинов индамай хонадан чиқди. У алмисоқдан бери супурги кўрмаган, ҳаммаёқда сигарета қолдиқлари сочилиб ётган узун коридордан юриб бораркан: «Сал ўзингни бос, Расул! — деб қўйди ичида. — Ҳозир шундай пайт ўзи! Ҳаммага қийин. Ҳамма асабий. Сенинг эркалигингни кўтарадиган амакинг йўқ бу ерда!»

Учинчи қаватнинг йўлагига устларига узун йўл-йўл халат кийиб олган бир-иккита касаллар сигарета тутатишиб туришарди, улардан бири Улуғбек билан ҳамхона экан, сигаретасини ерга ташлаб, шиппаги билан эзгилади-да, ичкарига ўзи бошлаб кирди.

Улуғбек кичкина бўлса ҳам тўртта каравот қўйилган чорбурчак хонанинг ўнг томонида, дераза ёнидаги каравотда ётарди. Бўйни қалин сочиқ билан ўралган, соқоли қиртишланмай типратиканнинг тукларидай дикрайган, ҳарорати баланд бўлса керак, кўзлари қизариб, юзи бўғриқиб кетган.

Расул Нуриддинов юраги қаттиқ ачишиб, каравотнинг чеккасига ўтирди.

— Э, қойил! Шердай йигит шамоллаб ётса? Нима бўлди, азизим? Улуғбек нимадир деб ғудранди, бироқ унинг сўзини тушуниб бўлмас эди.

Расул қўлини ўғлининг пешонасига қўйдию сесканиб кетди. Улуғбекнинг пешонаси чўғдай иссиқ, афтидан ҳарорати қирқдан кам эмас эди!

— Иситманг жуда баланд-ку! Қаерда бундай шамоллаб юрибсан, болам?

Улуғбек яна бир нарса деб ғудранди-да, «гапиролмайман», деган маънода сочиқ билан ўралган томоғига ишора қилди. Гапга домлани бошлаб кирган касал аралашди:

— Ўғлингиз икки томонлама ангина бўлган, домла. Чамаси, ўпкаси ҳам шамоллаган. Мен фельдшерман. Аҳволи оғир. Иложи бўлса олиб кетинг! Кўриб турибсиз-ку, бу ердаги вазиятни! Ақалли печка ҳам йўқ. Музхона!

— Кимдан сўрайман! — деди Нуриддинов тамом талмовсираб.

— Кимдан бўларди? — деди фельдшер. — Бош врачдан сўрасангиз керак-да! Ё деканатга борасизми?

Бош врач боя ёзаётган қоғозларини ёзиб бўлиб, папкага жойлаётган экан, Расулни қовоғини уйиб қарши олди. Унинг гапини охиригача эшитмасданоқ шартта бўлди:

— Йўқ, ўғлингизга рухсат беролмайман, домла.

— Нега?

— Негаки, бизнинг студентларга ҳеч қандай дахлимиз йўқ.

— Тушунмадим гапингизга, — деди Нуриддинов, юрагида жўш урган пўртанани аранг босиб. — Касал... ҳарорати қирқдан ошиб қовурилиб ётса. Касалхонангиз... касалхона эмас, музхона бўлса!

Бош врач ҳам, тўсатдан тепакал боши яна шолғомдай қизариб, овозини кўтарди.

— Музхонами, бошқами — боримиз шу! Сиз, чамаси, зиёли одамга ўхшайсиз-у, бироқ...

— Мен профессорман! — деди Расул Нуриддинов, дедию ўзидан фижинди: «Энди бир етмагани унвонларингни дастак қилиш қолувди!»

— Профессор бўлсангиз... вазиятни мендан яхшироқ тушунишингиз керак!

— Ўз масъулиятсизлигингизни вазиятга ағдарманг! Шифохонангизнинг музхона бўлишига вазиятнинг нима дахли бор? Ё сиз учун касаллар печка қуриб беришсинми? Кўмир топиб келишсинми?

Бош врач, гўё тепакал бошига калтак тушгандай шилқ этиб ўзини стулга ташлади-да:

— Майли, домла, — деди аянчли, сўлғин овозда. — Нима десангиз денг, лекин ўғлингизга рухсат беролмайман! Институт врачларидан тузилган комиссия бор. Ўша комиссияга мурожаат қилинг!

— Қаерда бу комиссия?

— Шаҳар соғлиқни сақлаш бошқармасида. Майдонни кесиб ўтиб шундоқ ўнг қўлга буриласиз.

Расул Нуриддинов кўзига ҳеч нарса кўринмай хонадан чиқди. Акмал қаёққадир кетган бўлса керак, «Жигулиси» ҳам, ўзи ҳам йўқ эди. Нуриддинов майдонни кесиб ўтди-да, ўнг қўлга бурилди. Ҳақиқатан, бош врач айтгандай, бошқарма шундоқ тегиб турган жойда экан. Маъмурий идорадан кўра универмагга ўхшаб кетадиган катта ойнаванд бино ҳувиллаб ётар, фақат тепасига «бухгалтерия» деб ёзиб қўйилган хонадан бошқа ҳамма хоналар бўм-бўш, ташқари эшик тепасида кўк бўёқ билан қинғир-қийшиқ ёзилган эълон осиглиқ турарди: «Ҳамма — пахтада!»

Бош врач айтган комиссия иккитагина ёш жувондан иборат экан, улардан бири, домла кириб гап бошламасданоқ негадир хонадан чиқиб кетди, иккинчиси, қора кўзойнак тақиб, эгнига оқ халат кийиб олган, кўринишидан анча қаттиққўл аёл, Расул Нуриддиновнинг арзини эшитишга эшитди-ю, бироқ аёлларга мос тушмаган бир қатъият билан:

— Биз ўғлингизга рухсат беролмаймиз, домла, — деди.

Нуриддинов тизка туриб гап бошлаган эди, яна бирдан юраги санчиб, кирган жойдаги пачақроқ стулга ўтириб қолди.

— Хўп, уёқда бош врач рухсат беролмаса, бу ерда сиз... Зотан, сиз менга рад жавоб беришдан аввал, лоақал касални бориб кўринг!

Жувон кўзойнагини ярқ этказиб, ёвқараш қилди:

— Бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ!..

«Бу... бу нима бўляпти ўзи? Расмиятчиликнинг ҳам чегараси бор-ку?»

— Нега аҳамияти бўлмас экан? Ё касал одам... — Расул Нуриддиновнинг хаёлига ёмон бир фикр келди-ю, ўз ўйидан ўзи сесканиб кетди.

— Касалга қанақа аҳволда рухсат берилади? Умуман рухсат берадиган бирорта ташкилот борми ўзи?

— Бор! Министрлик қошида тузилган эксперт комиссияси бор. Рухсат берса фақат ўшалар бера олади!

«Министрлик қошида эксперт комиссия? Епирай, бу аёл нима деяпти ўзи?»

— Наҳот энди шу иш учун Тошкентга боришим керак бўлса?

— Йўқ, шарт эмас, — деди жувон. — Комиссия қўшни район марказида жойлашган. Бу ердан нари борса йигирма километр келади. Фақат... — у негадир чайналди.

— Хўш?

— Фақат... бу ердан ўғлингизнинг касаллиги тўғрисида справка олиб олинг. Бўлмаса бефойда.

— Беринг бўлмаса ўша справкани...

— Йўқ, справкани биз эмас, шаҳар касалхонасининг бош врачлари бериши керак!

Расул Нуриддинов нимагадир тўсатдан ёш боладай хўрлиги келиб хонадан аранг юриб чиқдию қаёққа боришини, нима қилишини билмай, эшик олдида анча турди. Тепакалнинг олдида қайта ялиниб боришга сира юраги дов бермас, аини замонда, ўғлини бу аҳволда, бу совуқ касалхонада қолдириб кетиш ҳам ақлига сиғмас эди!

Расул Нуриддинов боя эътиборини тортган етти қаватли муҳташам бинонинг олдида юриб қолганини пайқамаган ҳам экан, ногаҳон «Даштстрой» деб ёзилган катта ялтироқ мармар тахтага кўзи тушди-да, беихтиёр тўхтади. Бино олдидаги гулзор атрофида уч-тўртта оқ, қора, ҳаворанг «Волга»лар қаторлашиб турар, «Жигули»га ўхшаш бошқа машиналарнинг-ку ҳисоби йўқ эди. «Э, «Даштстрой»нинг маҳкамаси-ку бу! Музаффар бормикан идорасида?»

Нуриддинов бир осмонга бўй чўзган бу улкан бинога, бир унинг ойнаванд эшикларидан кириб-чиқиб турган одамларга разм солиб, хиёл иккиланиб турди, сўнг, хиёбондан ўтиб, бинонинг мармар зиналарига қадам қўйди...

БЕШИНЧИ БОБ

1

Удди шу куни, худди шу дақиқаларда Расул Нуриддиновнинг болалик дўсти, япон урушида бирга бўлган, ҳозир эса «Даштстрой» деган бу гигант ташкилот ОРСини¹ бошқараётган оғайниси Музаффар Фармонов тўртинчи қаватдаги ўз хонасида мажлис ўтказмоқда

¹ ОРС — ишчилар таъминоти бўлими.

эди. Бугун у қандайдир кўтаринки кайфиятда эди. Шу боис мажлис ҳам мажлисга ўшамас, хонада дам-бадам гур-гур кулги янграр, Музаффар Фармоновнинг ўзи бир гапириб ўн кулар, агар кечаси бўлган ўтиришдан кейин боши жиндек ғувуллаб оғримаганида эди, руҳи бундан ҳам равшан бўларди.

Одатда бошқарма бошлигининг дағаллиги ва чўрткесарлигига ўрганиб қолган ходимлар бугун лолу ҳайрон эдилар. Лекин бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ, аксинча, Музаффар Фармоновнинг асабий-хушнуд кайфиятига асослар кўп эди.

Авваламбор, марказдан келган ва бир неча ойдан бери ОРС ишларини тафтиш қилаётган комиссия, кеча, ниҳоят, ўз ишини битирди. Энг муҳими, комиссия, унинг бошқармасидек миллион-миллион маблағ билан иш қиладиган катта ташкилот учун деярлик аҳамиятсиз, майда-чуйда камчиликларни ҳисобга олмаганда, йирик молиявий ўпирилишлар йўқ, деб эътироф этди. Қолаверса, юқоридан келган мўътабар бир раҳбар сўнгги пайтларда Фармоновни ниҳоятда ҳаяжонга солаётган бир гапни, яъни у марказга, савдо министрлигига ўтармиш, деган ёқимли гапни яна бир бор тасдиқлади. Узи тўпориқ бўлса-да, министрликдан ҳам юқори ташкилотда ишлайдиган бу одамнинг гапи шу жиҳатдан муҳим эдики, илгари у Фармоновни унча хушлайвермас эди. Шу боисдан бўлса керак, уч кун чўл кезиб, совхозма-совхоз юрганларида у бу тўғрида лом-мим демади. Фақат кеча кечқурун, энг эътимодли меҳмонлар учун қурилган махсус меҳмонхонада, фонтанлар шовуллаб турган ҳовуз бўйида уюштирилган зиёфат вақтида ёрилиб қолди. Буни қаранг-а! Уч кун қовоғини уюб, гўё Музаффар Фармоновни қўрқитмоқчи бўлгандай, тумтайиб юрган бу тўнка, кеча шинам ҳовуз бўйида берилган зиёфатдан кейин, уни қўлтиқлаб усти тоқ билан ёпилган нимқоронғи хиёбонга бошлади-ю, Фармонов зориқиб кутаётган хушxabарни қулоғига шивирлаб айтди. У фақат бир нарсани қаттиқ уқтирди: бу нозик масала ҳал бўлаётган ҳозирги вазиятда — Фармоновнинг ниҳоятда эҳтиёт бўлишини, номига доғ туширадиган бирорта нохуш ҳодисага йўл қўймаслиги лозимлигини қайта-қайта таъкидлади.

— Мен хурсандман, — деди у, Фармоновни дўстона қўлтиқлаб. — Фақат буёғига ҳушёрликни қўлдан бермай турасиз, оғайни!..

Рост, суҳбат давомида бу хушомадлар бежиз эмаслиги, коса тагида нимкоса борлиги аён бўлиб қолди. Музаффар Фармоновга «хушxabар» келтирган бу «тўнка»нинг ҳам унга битта нозик илтимоси бор экан: у бир маҳаллар «Даштстрой»да бош инженер бўлиб ишлаган, ҳозир эса халқ контроли комитетининг раҳбарларидан бири Иван Харитонович Белобородовга яқинлашиш орзусида экан.

Фармонов Белобородовни чиндан ҳам яхши танир, чунки фалакнинг гардиши билан уруш йиллари Иван Харитоновичнинг батальонида хизмат қилган, Иван Харитонович Белобородов ҳам Гоби саҳроси ва Хинган тоғларидан бирга ўтган уч оғайни ботирлар — Расул, Музаффар ва ҳатто ўқишга боролмай қишлоқда қолиб кетган Шораҳим шоввозни ҳам бот-бот эслаб турарди. Белобородовнинг ўзи ҳам, унинг хотини, ўша пайтларда полкда врачлик қилган Евдокия Фёдоровна ҳам уларни кўрса «ўлиб қолишар»ди. Рост, бундан беш-олти йил аввал Белобородов «Даштстрой» бошлиғи билан келишолмай чўлни тарк этган, икки ўт орасида қолган Музаффар Фармон эса, «биринчи» раҳбар томонини олишга мажбур бўлганди. Шундан бери оралари илгаригидай эмас эди, бироқ «тўнка» чамаси, бундан беxabар Музаффарнинг ўзи ҳам бу совуқликни «кўтариб» ташлашга жон жаҳди билан ҳаракат қиладиганини билмас эди.

Хуллас, қиссадан ҳисса шу бўлдики, агар ол қулим деб, Фармонов министрликка ўтса «тўнка»ни ҳам эсдан чиқармайди. «Тўнка» эса пойтахтга етиб бориши биланоқ, бу ишда қўлидан келадиган ҳамма чораю тадбирларни кўради!..

Музаффар Фармонов, гарчи «тўнка»нинг қўлидан катта бир иш келмаслигига ақли етиб турса ҳам, унинг гапларидан хушнуд бўлди. Шу боис, авваллари бу турқи совуқ тўпориға совға-салом қилишни хаёлиға ҳам

келтирмайдиган одам, зиёфатдан кейин унинг елкасига беқасам тўн ёпиб, босволди қовундай тарам-тарам кал бошига янги чуст дўппи кийгазди... Лекин энг яхшиси, «тўнка»дан энди қутулиб, бир яйрагиси келиб турганида «Тошкентдан унинг кўп йиллик ошнаси, таниқли журналист ва адиб Жаъфар Жавлонов келиб қолди.

Мана, бир неча йилдирки, Жаъфар Жавлонов «Даштстрой» ҳақида очерк ва мақолалар ёзиб келар, ростини айтганда, «Даштстрой»ни республикага танитган, унинг донғи ва обрўсини кўтариб берган ҳам шу одам эди. Сўнги бир-икки йил давомида эса Жаъфар «Даштстрой» ҳақида «Чўл бургутлари» деган катта ҳужжатли қисса устида ишламоқда, энг муҳими, қиссанинг бир боби ОРСга, яъни, ишчилар синфи таъминоти соҳасида салкам чорак асрдан бери жавлон уриб ишлаётган камтарин инсон, ўз соҳасининг билимдон раҳбари, собиқ жангчи Музаффар Фармоновга бағишланган.

Музаффар Фармонов Жаъфарбекни кўриб шундай қувониб кетдики, «тўнка»ни самолётга чиқариб қўйиши билан уни машинасига ўтқазиб, тўғри меҳмонхонага олиб кетди.

Жаъфар Жавлонов у ҳақда анча нарсалар ёзганидан ташқари яна икки фазилати билан Фармоновни ром қилган. Бирламчи, у оддий журналист эмас, балки ёзувчилар орасида ҳам ўз ҳурмати, ўз обрўсига эга бўлган адиблардан. Иккиламчи, элликка бориб қолган бўлса-да, битта ҳам сочи оқармаган бу ўта сипо, салобатли, гапга чечан одам фақат зиёлилар доирасидагина эмас, юқори ташкилотлар, мўтабар идора ва министрликларда ҳам кўп ёр-биродар орттира олган бообрў арбоблардан. Боз устига, у яхши улфат, хушчақчақ, ширинзабон инсон! Аммо у бугун Фармоновнинг кўзига аллақандай безовтароқ кўриндию унинг дилига ҳам ғулу тўшди: «Бунга бир нима бўлганми ўзи?»

Эгнида куз фаслига мос йўл-йўл жигарранг хорижий костюм, оёғида пошнаси баланд жигарранг туфли, бошида костюмининг рангига қараб танланган жигарранг шляпа, Жаъфар Жавлонов машинанинг олд ўриндиғига ўтираркан, орқа ўриндиқдан жой олган Фармоновга юзланиб, ҳорғин жилмайди.

— Сауна тайёрми?

— Сиздай азизим қадам ранжида қиладилар, сауна тайёр бўлмайди-ми? Доим гатоп, азизим!

— Чех пивосидан ҳам топилар!

— Топамиз!

— Қойил! — Жаъфар момикдай оппоқ кафтларини ишқалаб, яна ҳазин кулди, кулганда чиройли тилла тишлари «ярк» этиб, оқ-сарикдан келган силлиқ, юмалоқ юзи хиёл ёришди. Азиз меҳмон сал барвақтроқ келганда Фармонов уни чекка совхозлардан биридаги «Боғи эрам»га олиб борарди. Бироқ кун ботиб, туман туша бошлагани учун Музаффар меҳмонни «Даштстрой» биносининг шундоқ орқасидаги боғнинг энг хилват жойига, ташқаридан қараганда кўримсизгина туюладиган бир қаватли меҳмонхонага бошлаб борди. Жаъфарбек айтган «сауна» — финча ҳаммом ҳам ўша ерда эди. Меҳмонхона директори, қип-қизил юзларига ёқимли табассум гўё туғилганидаёқ муҳрланиб қўйилгандек сертавозе, хушмуомала одам, уларни дарвоза олдида кутиб олиб, саунага ўзи бошлаб борди, бироқ бўсагадан нари ўтмади, чунки ўрнатилган қоида бўйича азиз меҳмонлар келганда остонани ҳатлаб ўтиш қатъий ман қилинган эди.

Тағлари ва деворларига ипак гиламлар тўшалган биринчи хонада устки кийимлар ечилиб, енгил чарм шиппаклар кийилар, деворлари кўзгудай силлиқ ёнғоқ ёғочи билан қопланган ичкариги хонада эса ички кийимлар ечилиб, оҳори тўкилмаган оқ шойи рўжаларга ўралинар ва шундан кейингина учинчи хонага ўтиларди.

Бир неча момик диванлар, кенг, юмшоқ ва қулай креслолар қўйиб қўйилган, беозор кўкимтир неон чироқлари билан ёритилган бундай чорбурчак хонанинг ўртасидаги катта столда ҳамиша беш-ўн шиша чех пивоси, тўртта биллур кружка (кружкада ичилмаган пиво пиво

эмас-да) турар, жимжимадор чинни идишларда чақилган бодом, ёнғоқ ва шўрданақлар қўйиб қўйилганди. Ниҳоят, тўрдаги дубдан ясалган кичкина эшик орқали қора кафеллар билан қопланган саунага кирилар, саунадан эса оқ чиннидай ялтиллаган сув тўла ҳовузга чиқиларди.

Жавлонов ўрта хонада қип-яланғоч ечиниб, новча, оппоқ, бўлиқ танасини оқ чойшабга ўради-да, елкасига пахмоқ сочиқни ташларкан:

— Тўғрисини айтсам, жуда чарчадим, Музаффар ака, — деди хўрсиниб. — Бизни иш ҳам жуда оғир, сирти ялтироқ, ичи қалтироқ иш-да. Билмаган одамга жа осон кўринади, аслини олсангиз ичи тўла ғалва! Қани, ечининг, бугун бу дунёнинг ҳамма ташвишларини йиғиштириб қўйиб, бир отамлашайлик, хўжайин!

Боя Жаъфарбекнинг аллақандай безовта ҳолатидан чўчиб, ишқилиб, бирор нохуш гап топиб келган бўлмасин-да, деб ҳадиксираб қолган Фармонов, бирдан енгил нафас олиб, ечина бошлади. У дўппайиб қолган қорнио ингичка, эгри оёқларини гўё биров кўриб қолишидан қўрққандек, шоша-пиша ечиниб, оқ чойшаб билан тўпиғигача ўранди-да, ичкарига кирди.

Фармонов кирганда аллақачон саунага тушиб, ҳовузга ҳам шўнғиб чиққан Жавлонов, қўлида бир кружка пиво, улкан, юмшоқ диванда ёнбошлаб ётарди.

— Сауна эмас, оташ! — деди у, ўнг лунжидаги бир жуфт чиройли тилла тишларини ярқиратиб. — Бир минут ҳам чидаб туролмадим! Қочиб чиқиб ҳовузга шўнғидим. Сиз ҳам бир шўнғиб чиқинг, ўртоқ қаҳрамон!

Музаффар Фармонов унинг рўпарасидаги креслога ўзини ташлаб, пивога қўл чўзди.

— Биласиз-ку, бу жаннат бизга тўғри келмайди, — деди у, жундор кўкрагини ишқаб ва бу ҳаракати билан юрагининг заифлигига ишора қилиб. — Ундан кўра пойтахт янгиликларидан гапиринг, укажон!

Жавлонов катта гўштдор бурнини ғалати қимирлатиб, битта ҳам оқ тушмаган қалин, хўл сочларини силаб кулди.

— Энг катта янгилик шуки, ўзлари учун ҳам, каминани камтарин учун ҳам муҳим бўлган ишнинг кетиши яхши!

Фармоновнинг хаёлидан:

«Министрлик! Жавлонов билмаган гап йўқ!» — деган фикр ўтдию ҳаяжондан энтикиб:

— Қайси гап? — деб сўради.

— Қайси бўларди? — кулди Жавлонов. — «Чўл бургутлари»ни айтяпман. Қўлёмзани ўқиб чиқдингизми ахир?

Музаффар Фармонов нима дейишини билмай чайналди, чунки жуда чиройли, тилларанг жилд билан қопланган бу катта қўлёмзани олганига бир ҳафтадан оғса ҳам, ҳали ўқимаган, уни «Боғи эрам» меҳмонхонасига ташлаб қўйганича ҳануз қўлига ололмаган эди.

— Ҳа, ёқди менга, — деди Музаффар Фармонов, гапни бошқа томонга буришга уриниб. Лекин Жаъфарбек унинг жавобидан мамнун бўлди чоғи, гапни илиб кетди:

— Хайрият! Бош қаҳрамонга ёқптики, бошқаларга ҳам ёқади, ҳозирча ўқиганларнинг ҳаммаси мамнун! Биласизми, нашриёт уни кимга ўқишга бермоқчи?

Жаъфарбекнинг асар ҳақидаги гапи қанчалик муҳим бўлмасин, ундан тамом бошқа гап кутган Фармонов хиёл ҳафсаласи пир бўлиб:

— Хўш? — деди лоқайдгина.

— Оғайнингиз... профессор Расул Нуриддиновга беришмоқчи! Тўғриси айтсам, бу одамни нашриётга ўзим тавсия қилдим! Гарчи санъаткорлар даврасида уни кўп хушламасалар ҳам, аммо-лекин юқори давраларда обрўси катта унинг! Қўллаб юборса ёмон бўлмайди! Ораларинг яхшими ахир?

Фармонов елкасини учирди.

— Емон бўладиган... орамизда талашадиган мол-мулкимиз бўлмаса!

— Мен ҳам шуни ўйладим. Фронтчи дўстсизлар. Уша, ўзларига бағишланган бобда у кишининг ҳам номлари бор!

Фармонов индамади. Ажабо: унинг Расул Нуриддиновни кўрмаганига неча йил бўлди? Ҳар қалай, уч-тўрт йилдан ошиб кетди-ёв! Илгарилари оралари соз эди, аҳён-аҳёнда бўлса ҳам, борди-келди қилиб туришарди. Учрашганларида, айниқса қишлоқда, учинчи фронтчи дўстлари Шораҳим шоввознинг уйида кўришганларида, уруш йилларини эслашиб, тонготар суҳбатлар қуришар, аммо қанча дардлашмасинлар, дардлари тугамас эди.

Гоҳо-гоҳо бу суҳбатларга ўша пайтларда «Даштстрой»да бош инженер бўлиб ишлаган собиқ батальон командирлари Белобородов ҳам қўшилиб қолар, бундай пайтларда ўтириш яна ҳам қизиқ, кунлар тунларга уланиб кетарди.

Зотан, армиядан қайтиб, институтга ўқишга кирган пайтларида, гарчи бири савдо, иккинчиси санъат соҳасини танлаган бўлишса ҳам, Музаффар билан Расулдан иноқ одам йўқ эди. Ҳар йили ёзда таътилга чиқиб, қишлоққа борган вақтларида уч оғайни доим бирга бўлишар, кунлари аксар ҳолларда, Шораҳим шоввозникида ўтарди.

Отаси оламдан ўтиб, зиммасига оила ташвиши тушган Шораҳим армиядан кейин ўқишга боролмай қишлоқда қолган, уйланиб, укаларини одам қилиш қарзини ўз гарданига олган эди.

У маҳалда Шораҳим айна кучга тўлган, у фақат дала ишлари эмас, ўз боғини ҳам гулдай яшнатиб қўйганди. Катта, серсоя боғнинг тепасидан бир ариқ сув шарқираб оқиб ўтар, сув устида, улкан шотут тагида, катта сўриси бўлар, улар шу ерда ағнаб ётиб, чақчақлашгани чақчақлашган эди.

Шоввознинг юлдузи иссиққина, шўх-шаддодгина хотини Ойсулув уларга жон дилидан хизмат қилар, бўйдоқ студентларнинг тагдор ҳазилларига ҳазил билан жавоб бериб, уларни аксар ҳолларда «мот» ҳам қилар, шунда Шоввоз қайлиғининг топағонлигию сўзга усталигидан мамнун, қаҳ-қаҳ отиб кулгани кулган эди. Кейин... кейин институтни баробар битирдилар. Расул олим бўлиш ниятида аспирантурада қолди, қишлоққа қайтган Музаффар эса дабдурустдан совхозга бош бухгалтер бўлди. Аммо бир йил ўтмасданок уни район матлубот жамиятига бошлиқ қилиб кўтаришди, ундан областга олишди. Чўлда бу улкан ишлар бошланиб, «Даштстрой» тузилгандан кейин эса, областдан бу ерга юборишди, бу гигант ташкилотнинг ишчи таъминотини унга ишониб топширишди...

Оғайниси Расул бундан беш-олти йил муқаддам аҳён-аҳёнда, одатда студентларга бош бўлиб пахтага чиққан пайтларида, Музаффарни йўқлаб келиб турарди. Кейин... Музаффарнинг ўғли Фотиҳ Расулнинг қизи Нигорага кўнгил қўйди, Нигора эса рўйхушлик бермади-ю, ОРС бошлиғи бўптики, бирор жойдан рад жавобини олмаган Музаффар Фармонов, оғайнисидан кўнгли совуб кетди. Боз устига дўсти Расул ўзи тушунмаган, ҳатто ақли етмаган нарсаларга бурнини тиқиш одатини чиқарди. Айниқса, студентларни пахтага олиб чиққан пайтларида: «уни қилмабсан, буни таъмин этмабсан» қабалида иш тутиб, тирноқ остидан кир қидирадиган ё сасиб гапирадиган одат чиқардию охири, Музаффар ундан ўзини олиб қочадиган бўлди... Кишининг қонини қайнатадиган яна бир томони шундаки, ҳаётдан батамом ажраб қолган Расул бу ҳақиқатларни шундай қизишиб, худди Америка очаётгандай дағдаға қилади, гўё Музаффар бу етишмовчиликларни билмайдигандай фалсафа сўқади, ақл ўргатади.

Фармонов бу нохуш ўйларни калласидан аранг қувиб, кружка кетидан кружка бўшатаётган Жавлоновга юзланди:

— Билмадим, китобни Расулжонга бериш керакмиди-йўқми?

Жавлонов қўй кўзларини лўқ қилди:

— Ҳа, қил ўтмас қадрдон эдинглар-ку? Нима бўло, ораларингдан қора мушук ўтдимиз? Парво қилманг! Агар оғайнингиз сасигудек бўлса, наشريёт ўз қўлимизда! Фақат шу... битта гапни ўйламабмиз!..

— Қайси гап?..

— Ҳалиги... Япон урушига бағишланган бобларда... унинг номини кўпроқ айтақолсак асакамиз кетмас экан!

Фармонов илгариги учрашувларда Жаъфарбекка ўз ҳаётини болалик паллаларидан бошлаб, то сўнгги кунларигача ҳикоя қиларкан, табиий,

уруш йилларини ҳам четлаб ўтмаган эди. Жавлонов эса бу воқеаларни шундай тасвирлаган эдики, гўё Гоби саҳроси ва Хинган тоғларида Музаффар Фармонов мислсиз жоғбозлик курсатмаганида кўп одамлар йўлда қолиб кетар, самурайлар билан бўлган жангларда эса кўп керакисз талафотлар берилар эди.

Фармонов бу саҳифаларни ўқиётиб ўзи ҳам пича хижолат бўлганди. Чунки... жисмоний заифлиги сабаб, бу оғир сафарда у кўп азоб чеккан, ҳатто бир неча марта йўлда йиқилиб ҳам қолган, шунда оғайнилари Расул билан Шораҳим унга жуда кўп ёрдам бериб, жонига ора кирган эди. Бироқ... наҳот Жавлоновнинг бу ҳақдаги хиёл лофроқ ҳикояси Расулнинг ғашини келтирса? Йўғ-э, ўлибдимми шунга ҳасад қилса? Ахир Гоби саҳросида уларнинг ёрдамига муҳтож бўлган Музаффар Фармонов кейинчалик ўзининг нималарга қодир эканини кўрсатди-ку! Гап жисмоний кучда эмас, руҳий камолотда, ақл-заковатда, тадбиркорликда эканини исбот қила олди-ку! Орзу қилган ҳамма нарсасига эришди, бундан кейин ҳам эришади! Ёшлик чоғларида унинг йўлига ғов бўлиб, севган қизи Ойсулувни «илиб кетган» рақибларидан бири... анов Шораҳим бўлса... охири нима бўлди? Ўзи қора меҳнатдан чиқолмагани чиқолмаган, шўрлик Ойсулувни, қишлоқнинг олди қизи Ойсулувни нима қилди?... Ё қудратингдан! Музаффарга нима бўлди? Алмисоқдан қолган бу гапларни эслашга бало борми ҳозир? Ахир Музаффар кейинчалик бу гинакудуратлардан батамом фориг бўлиб, Шоввознинг уйида неча марта меҳмон бўлмаганмиди? Шунда ёшлик йилларида ораларидан ўтган воқеаларни, Ойсулув учун бўлган «жангу жадаллар»ни эслаб, роса кулишмаганмидилар улар? Ҳа, роса кулишгандилар! Аммо... ажаб нарса экан-да, ёшликда берган кўнгили!

Мана, у ҳозир ўз устидан кулмоқчи бўляпти-ю, бироқ кулолмапти. Зотан, у Ойсулувни, унинг илк севгисини рад этиб, Музаффарнинг тирноғига ҳам арзимайдиган Шоввозга теккан Ойсулувни пушаймон ўтида қовуриш учун нималар қилмади?

Музаффар Фармонов институтни тугатибдики, бирда эски рақиблари устидан ғалаба қилиш орзуси билан яшаса, бирда Ойсулувни «куйдириш» умиди билан яшади! Шу мақсадда, у Ойсулувдан ўн баробар кўхлик қизга, ҳозирги хотини Соҳибага уйланди. Ойсулув қишлоқнинг олди қизи бўлса, Соҳиба мединститутнинг олди гўзали эди. Музаффар уни манман деган йигитлар орасидан худди кўпқарида не-не отлар орасидан улқни олиб чиққан чавандоздай юлиб олиб чиқди. Ажабо, шундан бери неча йил ўтди. Соҳибадан икки фарзанд кўрди, ҳатто неварали ҳам бўлди, лекин, одам боласи ғалати экан: аҳён-аҳёнда ўша, бўз болалик пайтида шайдо бўлган Ойсулувни эсласа... ҳануз кўнгли бир ғалати бўлиб кетадию дилида ёмон туйғулар ғимирлай бошлайди!..

Кеча кечаси ҳам шундай бўлди. Жаъфар Жавлонов қанча ҳаракат қилмасин, энг янги, теша тегмаган латифалардан айтиб, уни кулдиришга қанча уринмасин, Фармонов анчагача худди қора бўрондай ёпирилиб келган нохуш ўйлар, юрагини чулғаб олган аллақандай зимистон туйғулардан қутула олмади. Шу сабабдан Жаъфар Жавлонов саунага шўнғиса, Музаффар Фармонов пиво дарёсига шўнғиди-ю, охири нима бўлганини, Жавлонов билан нималар тўғрисида гаплашгани ҳам ёдида йўқ, ўтирган жойида йиқилиб қолди.

Фақат бир нарса элас-элас эсида: Жаъфар Жавлонов сал кайфи ошгач, негадир «Даштстрой»даги аҳволни кўп ўсмоқчилади, тинчликми, йўқми эканини кўп суриштириб, уни, «дунёда энг азиз биродари» бўлмиш Фармоновни қайта-қайта ҳушёрликка чақирди. Ер тагида илон қимирласа биладиган машҳур адибнинг бу гаплари Фармоновнинг сўнгги пайтларда усиз ҳам нотинчланиб қолган кўнглини баттар нотинч қилиб, дилига ғашлик солди. Шундан кейин Музаффар ноёб чех пивосига коньяк қуйиб, устустига бери-икки қадахни бўшатдию бу омухта шаробнинг кучи билан шер бўлиб кетиб, оғайнисини ҳатто силтаб ташлади...

Эрталаб уйғонса калласи калла эмас, бамисоли чўян! Овқатга қараса кўнгли озади. Жавлонов эса... унга бало ҳам урмабди! Эрталаб уйқудан

уйғонибоқ саунага тушиб, яна қиличдай бўлиб олибди. Фармонов ўзини қийнаб бўлса ҳам Жавлонов билан бир пиёла чой ичди-да, уни қишлоққа, ўғли Фотиҳнинг олдига жўнатиб, ўзи идорага келди.

Фармонов кеча қақириб қўйган мажлисни наридан бери якунлаб, энди кетмоқчи бўлиб турганида, ёрдамчиси телефон қилиб қолди: Тошкентдан Расул Нуриддинов деган бир профессор уни йўқлаб келиб, пастда кутиб ўтирган эмиш.

Музаффар Фармонов Расулнинг исмини эшитганда негадир юрагига чўғ теккандай «жиз» этди-ю, киришга ижозат берди.

2

Биринчи қаватнинг кийим ечадиган жойида ўтирган, генералларга ўхшаб, қизил ҳошияли шим кийган басавлат мўйсафид Расул Нуриддиновнинг исм-шарифларини обдан сўраб олгач, қаёққадир телефон қилди, у телефон қилган одам яна кимгадир телефон қилди шекилли, анча кутишга тўғри келди, ниҳоят, тўртинчи қаватга кўтарилишга рухсат келди. Тезюрар лифт қушдай енгилгина учиб, Расул Нуриддиновни бир зумда тўртинчи қаватга олиб чиқди. Фармоновнинг кабинети йўлакнинг охирида экан. Расул Нуриддинов қирмизи гилам тўшалган бўм-бўш йўлакдан юриб, «қабулхона» деб ёзилган икки табақали сип-силлиқ сарғиш эшиккача борди-ю, бир лаҳза журъатсизланиб тўхтади.

У оғайниси Музаффарни сўнг бор қачон кўрувди? Ҳа, ўғли Фотиҳ Нигоранинг атрофида парвона бўлиб юрган пайтларида Музаффар ўзи Расулни йўқлаб борувди. Уз ибораси билан айтганда, совчи бўлмаса ҳам, совчи ҳисобида Нигорани сўраб борганди. Ёдида. Ўшандан аввал ҳам у Музаффарни уч-тўрт йил кўрмаган эди. Шунинг учунми, бошқами, у кўзига илгариги Музаффар эмас, батамом бошқа одам бўлиб кўринганди. Музаффарда ўз ҳаёти, қилаётган ишлари, ҳамма-ҳамма нарсадан мамнун одамлардагина учрайдиган ўзгача бир қувноқлик, беписандлик ва... танглик пайдо бўлганди. Чамаси, бу дунёда унинг қўлидан келмайдиган бирор иш, у ҳал этолмайдиган бирор муаммо йўқ эди! У Расулларникига ҳам қуруқ қўл билан эмас, бир дунё совға-салом кўтариб борганди. Бир гапирса ўн кулиб, ёшлик чоғлари, айниқса Япон урушида бошларидан ўтган воқеаларни, дўстлари Шораҳим шоввознинг ғалати одатларини эслаб, ўзи ҳам яйраган, Расулни ҳам хўп яйратганди. Лекин не чора, борган иши ҳал бўлмай, ранжиб қайтганди. Мана энди Расул Нуриддинов ўзи унинг олдига келиб турибди. Нега келди? Ундан ёрдам сўрамоқчимми? Ё шунчаки эски қадрдони ёдига тушиб кўргиси келиб қолдимми — буни ўзи ҳам билмайди! Ҳар қалай, касалхонада, йўқ, касалхона эмас, музхонада қовурилиб ётган ўғли Улуғбек сабаб бўлди-ёв!

Нуриддинов ҳали бир фикрга келиб улгурмаган ҳам эдики, эшикда оппоқ момиқ бармоқлари қўш-қўш тилла узуклар билан безалган кўхликкина ёш жувон кўринди.

— Профессор Расул Нуриддинович сиз бўласизми? Салом! Марҳамат, Музаффар Фармонович сўраяптилар!

Нуриддинов вужудидан нозик атир ҳиди уфуриб турган, гўё «Даштстрой» эмас, машҳур театрда ишлайдиган актрисадай башанг кийинган ёш жувоннинг ёнидан ўтиб, оғир, ялтироқ эшикни очди.

Музаффар момикдай юмшоқ ипак гиламлар тўшалган, деворлари нозик ёнғоқ ёғочи билан қопланган, қўш қанотли деразаларидан бутун бепоён дашт қафтдай кўриниб турган улкан кабинетнинг тўрида, селектор ва беҳисоб телефонлар саф тортган мухташам стол ортида, устига кўрпача ташланган айланма креслода чўкиб ўтирарди. Расул остонадан ўтиши билан ўрнидан сапчиб туриб, қулоч ёзганича пешвоз чиқди.

— Э, оламда бормисан, Расул? Қайси шамоллар учирди? Сени ҳам кўрадиган кун бўлар экан-ку, биродар?

Музаффар ёшлигида ўрта бўйлик, озғингина йигитча эди, энди қорин

қўйиб, бўйинлари йўғонлашгани учунми, ё ёши бир жойга бориб хиёл чўкканми, ишқилиб, юм-юмалоққина, жуда семиз бўлмаса ҳам, тўладан келган, икки юзи. анордай қип-қизил (қон босими баланд бўлса керак, ўйлади Расул) ўта салобатли бир одамга айланибди. Эғнида йўл-йўл кўк чизиғи бор, қимматбаҳо хорижий қора костюм, битта-яримта оқ тушган, лекин ҳануз қалин сочлари сип-силлиқ таралган Фармонов умри даштда, жижғанақ офтобу бўронларда ўтган хўжалик раҳбари эмас, бирорта катта универмаг ё ресторанинг директорига ўхшар, ўзи ҳам тўрт-беш йил аввал кўришганларидан ҳам хуррам, бахтиёр, ҳаётдан мамнун туюларди. У Расул билан қучоқлашиб кўришди-да, қоғозлар ва телефонларга тўла столининг кнопокасини босди. Хонани яна нозик атир бўйига тўлдириб, бояги актрисага ўхшаган ёш жувон кирди.

— Кўк чой, ўтқсон бешдан бўлсин. Ҳа айтмоқчи, жуда катта зарурат бўлмаса... телефон-пелефонни уламанг, олдимга ҳеч кимни қўйманг! — Музаффар Фармонов шундай деб, қип-қизил, юм-юмалоқ, мамнун юзини оғайнисига бурди. — Аммо-лекин биз ғарибни эслаб кўп савоб иш қилибсан-да, оғайни! — Бу дейман, ҳадеб иш-иш деявериб, одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетдик-ку! Бир отамлашар эканмиз-да энди! Ё Шоввозга бориб келамизми? — тўсатдан сўради у. — Ҳинган тоғлария Гоби чўллари эслаб, бир ётиб дардлашар эдик. Нима дейсан?

Расул Нуриддинов юраги бир ҳаприқиб, кулимсиради.

— Майли, агар вақтинг бўлса! Аммо мен бир илтимос билан келдим.

— Қанақа илтимос? Эшитишимча, сенинг институтингда ўқияпган даҳолар бизда... қайси бир совхозимизда пахта теряпган эмиш! Ё ҳамма генийларингга рухсат бериб юборайми? Бир оғиз сўзинг, дўстим!

— Генийларни қўйиб тур! Ҳашарга келган ўғлим Улуғбек касал бўлиб шифохоналарингга тушиб қопти. Эрталабдан бери рухсат ололмай сарсон-саргардонман.

— Қайси шифохона?

— Шаҳар шифохонаси. Лекин шифохона деб бўлмайди уни, музхона!..

— Ҳмм... аҳволи оғирми?

— Оғир бўлмаса келармидим? Ҳарорати қирқдан ошиб ётибди!

Музаффар асабий ҳаракат билан телефонлардан бирига қўл чўздиди, қатъий овозда:

— Менга шаҳар касалхонасининг бош врачини улаб беринг! — деб буюрди. — Бу ким? Бош врач? Бу мен, Фармоновман. Менга қаранг, ўртоқ бош-врач, нега касалхонангиз совуқ? Нима? Кўмир йўқ? Балки кўмирни ҳам ўзимиз обориб берил, қочегарлик қилиб ўтирармиз касалхонангизда! Нима-нима? Қўлингиздан келса ишланг, бўлмаса... бўшатиб қўйинг ўрнингизни! Бажарамиз эмиш! Бажарар экансиз нега биздан фармон кутиб ўтирибсиз? Шошманг! Яна бир гап бор! — Музаффар қалтираган қўли билан трубканинг оғзини беркитиб, Расулга юзланди. — Ўғлингнинг исми?

— Улуғбек. Улуғбек Нуриддинов!

— Шифохонангизда Улуғбек Нуриддинов деган студент ётган эмиш. Дарҳол уйига жавоб бериб юборинг! Нима? Комиссия? Ҳарорати қирқдан ошиб, қовурилиб ётган одамга яна қанақа комиссия керак? Одамнинг қадри борми, ё одам боласи пашшами сенлар учун? — Фармонов яна трубкани қўли билан беркитиб шивирлади:

— Машиналаринг борми ё...

— Бор, бор. «Жигули» — 48—50 ТН. Ҳовлиларида кутиб турипти!

— Ҳовлиларингда 48—50 сонли «Жигули» кутиб турган эмиш. Дарҳол ўтқазиб жўнатиб юборинг! Ҳа, шошманг, шофёрга айтиб қўйинг. Касалнинг дадаси шу ерда қолади! Ҳа, «Даштстрой»да қолади. Иши бор. Боринг, имилламай айтган гапни бажаринг! Шу бугун кўмир топиб, шу бугун иситинг шифохонангизни! Раҳбар деган бунақа бўлмайди! Ё ишланг, ё бўшатиб қўйинг ўрнингизни! — Музаффар Фармонов трубкани «шақ» этиб, жойига қўйди-да, ўрnidан туриб, асабий ҳолатда кабинетни бир айланиб чиқди.

— Мана, кадрларнинг аҳволи, оғайни! Ҳатто кўмир билан ҳам ОРС бошлиғи шуғулланиши керак!

Расул Нуриддин бош врачнинг ҳолини кўз олдига келтирди, худди бехосдан чақимчилик қилган одамдай ўнғайсизланиб:

— Мени нима қиласан олиб қолиб? — деди. — Ё ўғлимнинг ўрнига пахта тердирмоқчимисан?

Сал шаштидан тушган Музаффар унинг қаршисига келиб тўхтади-да, кўзини қисиб кулимсиради:

— Нега тердирмас эканмиз? Керак бўлса — терасан! Профессор бўлсанг — ўзингга! Кеча область раҳбарлари иштирокида ўтган мажлисда яна эллик минг тонна пахта берамиз деб, кўшимча мажбурият олдик! — Фармонов бирдан жиддийлашиб дераза олдига борди-да, шафақранг шойи дарпардаларни юлқиб очиб, бепоён даштга тикилди.

Чор атрофга қанот ёзиб уфқларга туташиб кетган ҳадсиз дашт бундан ердан, тўртинчи қаватдан бирда кўнғир-қизғиш яйловни, бирда ёнғинда куйиб тамом бўлган бепоён ўрмонзорни эслатар, ҳаммаёқни қуриб қовжираб қолган пахтазор эгаллаган, ҳар жой ҳар жойдагина гугурт қутисига ўхшаган шийпонлар, уйлар, қўрғонлар, толзорлар кўзга чалинар, йироқда қўрғон билан ўралган пахта завод хирмонлари осмони фалакни тираб турар, шип-шийдон пайкалларда ўрмалаб юрган одамлар чумолини эслатарди.

— Далаларинг шип-шийдам-ку. Қандоқ қилиб эллик минг тонна кўшимча мажбурият олдиларинг?

Фармонов шафақранг дарпардани шартта ёпиб, оғайнисига ўгирилиб қаради, унинг нигоҳидаги аллақандай тараддуд аралаш ташвиш аломати кутилмаганда шўх ва қайсар бир ифода билан алмашди:

— «Даштстрой» ваъда бердимиз — демак бўлади! Мана, сени ишлатамиз! Эзиб ишлатамиз! Қарабсанки, юкимизнинг бир томонини кўтариб турибсан! — Музаффар шундай деб яна кулди-да, дарҳол жиддийлашди: Тўғриси айтсам — аҳвол оғир, оғайни. Бошлиғимиз Москвада. Билмадим, нимага чақиринган? (Буни фақат сенга айтяпман.) Муовинлари бўлса... бири-биридан хароб! Ҳалиги... бир тонна кўмир тополмай ўтирган бош врачдан ҳам лапашанг! Мана, ўзинг кўриб турибсан — ишнинг ярими менинг гарданимда! Бўлмаса мен ким — ОРС бошлиғиман, холос! — Фармонов чуқур уф тортди, бир лаҳза ўйланиб қолди-ю, тўсатдан яна чеҳраси ёришиб: — Ке, кўй шу ташвишларни! — деди, гўё бу гапларни ўзи эмас, Расул бошлагандай. — Озиб-ёзиб бир кеп қопсан! Баҳонанга мен ҳам бир ўйнаб қолай! Тўғриси айтсам... менинг ҳам бўғзимга келди ғавғолар! — Фармонов шундай деди-да, ипак гиламларни мушукдай товущисиз одимлаб бориб телефонга ёпишди:

— Бу мен! Дарҳол аэродромга телефон қилинг. Битта самолёт тайёр қилиб қўйишин! Ҳозир пойтахтдан келган масъул бир ўртоқ билан борамиз. Даштни айланамиз!

Фармонов трубкани қўйиб, яна столининг тугмачасини босди, сўнг, токи эшикда котиба хотин кўрингунча, қўлини орқасига қилганича стол аτροφини бир айланиб чиқди. Шу топда у катта стратегик аҳамиятга эга чигал муаммони ҳал этаётган саркардага ўхшар, барча хатти-ҳаракатлари улғун лашкарбошини эслатар, фақат эғнида генераллик либоси етишмасди.

Эшикда ёш котиба кўриниши билан у юришдан тўхтаб.

— Сиз ҳозир аэродромга боринг! — деб буйруқ берди. — Вертолётлардан биттасини олиб, «шаршара»га учиб боринг-да, вертолётни учинчи зонага қайтариб юборинг. Биз даштни айланиб «Боғи эрам»га ўтамиз, кейин... — қўлини кўтариб, сдатига бир қараб олди. — Кейин, соат бешларда «шаршара»га чиқамиз. Унгача сиз ҳамма нарсани тахт қилиб, кутиб ўтирасиз. Саволлар йўқми?

— Йўқ, Музаффар Фармонович!

— Йўқ бўлса, сизга рухсат! — Фармонов шундай деб, ёнғондан ясалган силлиқ шкафни очди-да, елкаларига погон тақилган кулранг плашчини кийиб, Расулга юзланди.

— Кетдик, оғайни! Таниқли санъаткорсан-ку, даштда нималар

бўляпти, дўстинг Музаффарни нима учун бирда сўкишиб, бирда мақташяпти — билиб қўй, дўстим!

Расул ўглини баҳона қилиб, яна узр сўрамоқчи бўлган эди, Музаффар:

— Э, сен жуда қизиқ экансан-ку! — деди энсаси қотиб. — Каминани гапи бу даштда икки бўлмайди! Уғлинг шу топда машинада онаси ўпмаган ҳамшира қизнинг тиззасига бошини қўйиб, ширин тушлар кўриб кетяпти дейвер! Қани, жилдик, оғайни!

Нуриддинов оғайнисининг қудрати тўғрисида кўп эшитган эди, лекин аввал эшитганлари бир бўлди-ю, ҳозиргиси бир бўлди. Ҳар қалай, унинг гап-сўзларию хатти-ҳаракатлари оддий бир ОРС-бошлиғи эмас, «Даштстрой» раҳбарини эслатарди.

Шаҳар чеккасидаги кичикроқ аэродромда уларни учувчилар ва аэродром катталари кутиб турган экан, дарҳол самолётга бошлашди. Почта ташишга мўлжалланган бу кичкинагина самолётнинг икки ёнидаги темир ускуналари олиниб, ўрнига чиройли чарм креслолар қўйилган, ўртада ҳатто чой-пой ичадиган ётолча ҳам бор эди.

Фармонов биринчи қаторга ўтириб, ойна ёнидан Расулга жой кўрсатаркан, буйруқ кутиб турган учувчиға юзланди:

— Ҳаво яхши! Иложи бўлса 150—200 метрдан баланд учманг! Бу киши катта олим, машҳур профессор. «Даштстрой» ишларини бир кўрмоқчилар.

— Хўп бўлади, хўжайин!

Самолёт майдончадан бир зумгина дукур-дукур сакраб борди-да, қушдай енгил парвоз қилиб, учиб кетди. Учувчи «хўжайин»нинг буйруғини беками кўст бажариб, нари борса икки юз метрдан баланд кўтарилмади: далалар, уйлар, шийпонлар, бепоён даштни уёқдан буёққа кесиб ўтган лоток ва йўллар — куз бўлса ҳам сув тўла каналлар — ҳаммаси қафтдай кўриниб турарди. Далалар, гарчи шип-шийдам бўлса ҳам, уларда одам кўп, ғўзаларда илиниб қолган битта-яримта кўсак ва чигитларни, терим машинаси тўккан пахталарни териб юрган ёш-яланглар самолётга қўл чўзишиб, алланималарни кичқиритиб қолишар; ҳар жой-ҳар жойдаги шийпонларда қор уюмларига ўхшаш хирмонлар кўзга чалинар, фақат катта кўрғон билан ўралган пахта заводлардагина қилинган ва қилинаётган иш бутун кўлами билан намоён бўларди. Заводларда йиғилган тоғ-тоғ пахта уюмлари шу даражада баланд эдики, самолёт уларга яқинлашганда беихтиёр юқорилашга мажбур бўларди.

Рост, Расул самолёт деразасидан қафтдай кўриниб турган бу даштни биринчи марта кўраётгани йўқ. Болалик пайтларидан бошлаб, токи сўнгги йилларгача, юз марта кўрган бўлса ҳам ажаб эмас. Студентлик чоғларида сурункасига беш йил ҳар куз бу ерларда пахта терган, эллигинчи йилларнинг охири ва олтининчи йилларнинг бошларида эса, қамиш капаларда, ноқулай, тор, тандирдай иссиқ вагонеткаларда яшаб, илк совхоз биноларининг пойдеворларига фишт қўйган, ундан кейин ҳам, институтга домла бўлибдики, келмаган йили йўқ, назарида, юрмаган йўли, кўрмаган шаҳарчаси йўқ эди. Лекин, афтидан, инсонга хос нуқсонлардан бири шунда бўлса керакки, киши ҳаётдаги ўзгаришларга тез ўрганиб, уларни назар-писанд қилмай қўйса керак. Ҳар қалай, Расул Нуриддинов энди ўйлаб қараса, бир маҳаллар қуш учса қаноти, от юрса туёғи куядиган бу жазирама саҳрода қилинган ишлар ҳақидаги тасаввури ниҳоятда тор ва беписанд экан!

Ҳақиқатан ҳам чеки-чегараси кўринмаган бу саҳройи азимни шахмат тахтасидай бўлак-бўлак экинзорларга айланитиб, сувга тўла бу каналлар, асфальт йўллар, митти-митти шаҳарчалару, минг хил бекатлар ва пахта заводларини қуриш учун қанча куч, қанча ирода ва ақл-заковат керак!.. Совхоз учун, баъзан икки-уч совхоз учун самолёт бу шаҳарчаларга яқинлашларнинг ўзи нечта бўлди? Ҳар сафар самолёт бу шаҳарчаларга яқинлашганда Музаффар чехраси аллақандай ёришиб кетар, гўё бу шаҳарчаларни ўзи қургандай ички бир ҳаяжон ва ғурур билан гапира бошлар эди. Нега ҳам ҳаяжонланмасин, нега ҳам фахрланмасин? «Даштстрой» бошлиғи

бўлмаса ҳам, ҳар қалай, бу шўрлик ҳам умрининг ярмини шу жазирама чўлда ўтказди-ку, ахир! Инсоф ҳам керак-да! Фақат мана бу қилиғи? Бутун бир самолётни ишга солиб, учиб юришларию ҳамма ёққа бир хил экин экишлари!.. На каттароқ бир боғ кўринади, на бедазор! Расул Нуриддинов бу ҳақда, айниқса чўлда алмашлаб экиш қоидаларига ҳеч бир эътибор йўқлиғи ҳақида катта олимларнинг куйиниб гапирган гаплари эсига тушиб, яна кўнгли ғаш бўла бошлади-ю, бироқ дарҳол ўзидан кулди: «Оббо!.. тагин камчилик қидиришга киришдиларми, ўртоқ профессор? Танқидчи бўлгандан кейин қийин экан! Ҳар қандай яхши ишдан ҳам бирор нуқсон топмасдан турулмас экан-да киши! Эҳтимол бирор зарурат мажбур этгандир бунга, эҳтимол кейинчалик тузатиб юборишар бу камчиликларни!»

Ярим соат ўтмади ҳамки, самолёт Музаффар айтган «учинчи зонага» бориб қўнди.

Музаффар Фармонов самолётдан тушиб, Расулни қатор турган машиналардан бирига таклиф қиларкан.

— Ҳозир бир жойга борамиз, — деб кулди. — Номини «Боғи эрам» деб қўйганмиз! Санъаткор сифатида баҳо берасан: номини топиб қўйибмизми, йўқми, яъни, исми жисмига монандми, йўқми?

«Боғи эрам» деган бу жой каттагина анорзор ва беҳизор боғ экан. Боғнинг ўртасидан ўтган улкан канал ёқасига атрофи азим чинорлар билан ўралган ҳовуз қурилиб, ҳовуз устида ҳаворанг кошинлар билан қопланган икки қаватли чойхона-кафе қад кўтарганди.

Шифти, эшик-деразаларию деворларигача нозик ўймакорлик билан ясалган бу кенг, серхашам чойхона-кафеда, иккита ёшгина официанткадан бошқа ҳеч ким кўринмас, ўртадаги столда анқонинг тухумидан бошқа ҳамма нарса муҳайё; чамаси, стол фақат икки меҳмонга мўлжалланган эди...

Музаффар плашчи билан шляпасини ечиб, ёшгина официантканинг қўлига отаркан, Расулга юзланиб, офтобда ипакдай товланган тилларанг-беҳизорга имо қилди.

— Қалай, «Боғи эрам» дейишга арзийдими?

— Ёмон эмас!

— Ёмон эмас эмиш! — қаҳқаҳ отди Музаффар. — Мана бу оби замзамдан қиттай-қиттай қилиб, газাগига қулинг ўргилсин мана бу жаннатий неъматлардан олайлик, — шунда айтасан арзийдими, йўқ! Қани, марҳамат. Вақт зик, оғайни. Ҳозир вертолёт келади. Унга ўтириб «Шаршара»га чиқамиз! «Шаршара»ни эшитгандирсан ахир?

— Ҳа, доврўғи қулоғимга чалингандай бўлувди!

Фармонов катта қадаҳларга кўпиртириб пиво қуяркан, мийиғида кулди:

— Тушундим-тушундим, ёмонлашган сенга! «Даштстрой» катталари тоғда ўзлари учун қасри олий қурган эмишлар! Топдимми? Майли, нима дейишса дейишаверсин. Тош ҳам мевали дарахтга отиларкан, оғайни! — Фармонов тўсатдан аллақандай маъюс кулимсираб, дераза олдида борди-да, оқ қоғозга ўралган папкага ўхшаш бир нарсани олиб келиб, Расулга узатди.

Бу — ўша, кеча Жаъфар Жавлонов айтган ва чиройли папкаларга жойланган бир жуфт қўлэзма эди. Музаффар уларни ҳозиргача ҳеч кимга кўрсатмаган, энди ҳам кўрсатмоқчи эмас эди, бироқ ҳозир, бирламчи, ҳануз кечаси ичган омухта шароб таъсирида, иккиламчи, Жаъфар Жавлоновнинг гаплари сабаб, оғайниси Расулни синаб кўришга аҳд қилди.

— Мана шу арзимаган бир совға, оғайни! — деди Музаффар, аллақандай муғомбирона кулимсираб.

Нуриддинов шоша-пиша қўлларини олиб қочди.

— Йў-ўқ, совға-саломнинг ҳожати йўқ, дўстим!

— Э, олтин эмас, олавер, кейин хурсанд бўласан! — қаҳқаҳ отиб кулди Музаффар.

— Йўқ, рўст айтаман!

— Аввал очиб кўр бундоқ! — деди Музаффар ранжиб. — Пора деб

ўйлаяпсан шекилли? Порани ўзим кимдан олишни билмайману сенга бераманми?

Расул истар-истамас қоғозни очди. Унинг ичида ипак боғичлик чиройли кўк папка бўлиб, тепасига зарҳал ҳарфлар билан: «Жаъфар Жавлонов», пастроғига эса ундан ҳам йирикроқ ҳарфлар билан «Чўл бургутлари», деб ёзилган эди.

Худди шундай папкани тунов кунини нашриётдан ҳам юборишган эди. Нашриёт қўлёзмани Расулга рецензия учун юборган, бироқ у ҳали очиб ҳам кўрмаган эди. Расул беихтиёр ажабланиб:

— Сен ҳақингда ёзилганми бу? — деб сўради.

— Мен ҳақимда эмас, бутун «Даштстрой» ҳақида. Шу чўлни обод қилаётган бургут деса бургутдек ажойиб инсонлар ҳақида! — деди Фармонов. — Аммо-лекин, сохта камтаринлик қилиб ўтирмайман: асарнинг бир боби мана шу ёмон оғайнингга бағишланган!

Расул беихтиёр кулиб юборди:

— Тарихга кирдим дегин?

Фармонов тўсатдан сал ранги ўчиб:

— Аввал бундоқ ўқиб кўр, кейин гапирасан! — деди, негадир овози дарз кетиб. — Сенлар, олим ва санъаткорлар, сира назарларингга илмадиларинг илмадиларинг-да бизларни! Сенлар учун бизлар... бу даштда чанг ютиб юрган бир аҳмоқ чўлқувар! Сенлар эса... буюк ишлар қилаётган санъаткорлар! Биз ўлсак номимиз тупроққа қоришиб кетади, сенлар абадулабад тарихда қоласанлар!..

Нуриддинов гапни ҳазилга буришга уринди:

— Билъакс, биз эмас, мана сен кирибсан-ку тарихга!

— Китобда сенинг номинг ҳам бор! — деди Фармонов. — Гоби чўли, Хинган тоғларидаги юриш ҳақида гап кетганда сени ҳам мақтаган, Иван Харитонович билан Шораҳим шоввозни ҳам! Чол қалай, кўришиб турасанми? — тўсатдан сўради у. — Эшитишимча, касалхонага тушиб қолган эмиш.

— Ҳа, анча бўлди касалхонада. Уруш асоратлари ўзини билдирыпти шекилли. Эрта-индин учрашамиз. Айтадиган гапинг борми?

— Гап шуки, — деди Музаффар, аллақандай талмовсираб. — Салом айтиб кўясан биздан. Шу!

Бундан бир ҳафта аввал у нозик бир одамдан собиқ комбатга нозик бир совға юборган, бироқ чол унинг совғасини қандай қабул қилган — ҳануз шуни билолмай доғда эди! Ҳозир шуни ўйлади-ю, яна кўнгли ғаш бўлиб, шоша-пиша ташқарига йўналди:

— Қани, кетдик, оғайни!

Вертолёт «Боғи эрам»нинг ортида, боя самолёт кўнган тақир жойда кутиб турарди.

Вертолётнинг ичи ҳам, худди самолётникидай шинам, — темир ўриндиқлар ўрнига юмшоқ креслолар ўрнатилган эди.

Фармонов Расулни яна ёнига ўтқазиб, ўзи йўл-йўлакай пастдаги кўринишларни изоҳлаб борди. Тағин ўша манзара: бепоён чўлни кесиб ўтган беҳисоб асфальт йўллар, куз бўлса ҳам зилол сувга тўла каналлар, лотоклар, кичик-кичик бежирим шаҳарчалар, тоғ-тоғ хирмонлар, пахта ортилган машиналар, прицепплар, шийпонлар, толзорлар ва деярлик шип-шийдам пайкалларда бамисоли чумолидай ўрмалаб юрган одамлар...

«Ҳақиқатан... катта иш бўляпти экан бу ерда!.. Бу ишларни рўёбга чиқариш учун чиндан ҳам чўл бургути бўлиш керак. Музаффардан кулмасам ҳам бўлади!»

Нуриддинов хаёлга чўмиб кетиб пастдаги манзара қачон ўзгарганини пайқамай қолди. У фақат ҳадсиз-ҳудудсиз дашт кулранг қирлар билан, қирлар эса арчазор тоғлар билан алмашганидагина ўзига келди.

У туғилиб ўсган жойлар: серсув, сердарахт, серсоя қишлоқ қаердадир шу тоғлар, шу қирлар бағрида. У ерда пахта кам, совхоз асосан боғдорчилик билан шуғулланади, пахтани эса мана шу чўлнинг қайси бир жойларига экади.

Нуриддинов деразадан пастга тикилиб ўтираркан, дилини ғалати бир

ҳаяжон чулғаб олди. Назарида, неча марта ўз қишлоғини аниқ кўргандай, ҳатто катта сой бўйидаги Шораҳим шоввоз билан ўз боғларини танигандай ҳам бўлди.

Ана-ана, улар болалик чоғларида сигирларини боқиб, чиллак ва ёнғоқ ўйнаб катта бўлган ўша сой, нон оқизоқ ўйнаб, дўппиларида сув ичадиган катта булоқ ва булоқ ортидаги эртаю-кеч чўмиладиган севимли тўғонлари!

Расулнинг назарида, қишлоққа келмаганига бир аср бўлган, бироқ гўё ҳеч нарса ўзгармаган: ўша боғ, ўша сой, ҳатто қишлоқ ўртасидаги гумбазли мачит — ҳамма-ҳаммаси жойида, фақат янги уйлар, томи тунука катта оқ бинолар кўпайганга ўхшайди, холос.

Ана, баланд қир этагида, шоввозларнинг чорбоғи устида, машҳур «Қоровултепа» тагидаги эски қабристон. Ҳу ана у қари тут тагида, тўрт йил аввал оламдан ўтган онасининг қабри бор. Расул энди ўйлаб қараса, ўшандан бери ҳатто онасининг қабрини зиёрат қилиб, фарзандлик бурчини адо ҳам этмапти!..

Тўсатдан, Расулнинг кўз олдига худди қизи Нигорадай увоққина, озғингина, бироқ зуваласи метиндан ясалган, киртайган кўзлари доим аллақандай ҳазин бир меҳр билан порлаб турадиган қотмагина кампир келди. Марҳум дадасидан айрилишгандан сўнг бир-биридан ёш бешта мишиқи фарзанд билан қон-қақшаб қолганида неча ёшда эдилар онаизори? Нари борса ўттиз саккиз, ўттиз тўққиз ёшда эдилар! Ана шу ёш боши билан, увоққина жуссаси билан кампир беш фарзандини бир ўзи боқиб катта қипти! Ҳатто тўнғич ўғли, Расулнинг акаси урушда ҳалок бўлганида ҳам синмапти! Расул билан катта қизини эса ўқитиб одам қилди. Бироқ Расул қанча ялиниб ёлвормасин, «мен кетсам, марҳумнинг чироғини ким ёқиб ўтиради» деб, шаҳарга кўчиб бормади. Аксинча, унинг фарзандларини, Нигора билан Улуғбекни опичлаб боқиб, катта қилиб берди. Расул бўлса, мана, кампирнинг оламдан ўтганига тўрт йилдан ошибди ҳамки, бир марта келиб, унинг қабрини зиёрат қилмапти!

Бу эсдаликлардан Расулнинг ўйи Ойсулувга ўтди-ю, хаёли ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Ким билсин, шу топда шўрлик Ойсулув билан соддадил оғайниси — Шоввоз, кўзлари хат ташувчининг йўлида, унинг хабарини кутиб, қовурилиб ётгандир? У бўлса... бу ҳовлиқма оғайниси билан вертолётларда учиб, сафо қилиб юрипти!..

Шу пайт Музаффар, худди Расул Нуриддиновнинг хаёлидан нималар кечаётганини билгандай, унга томон эгилиб, қулоғига қичқирди:

— Вертолётни тўхтатиб, Шоввозни олиб кетамизми?

Расул юраги «жиз» этиб, унга қаради:

— Жа, ажойиб иш бўларди!

Музаффар соатига қараб бошини чайқади:

— Кечикяпмиз. Келгуси сафар қиламиз бу ишни!

Вертолёт арчазор чўққилар орасига шўнғиб, оппоқ булутлар томон талпинар эди. Бояги пастак қирлар ўрнини беқиёс бир ўрмонзор тоғлар эгаллаган. Тўқ қизил, пуштиранг, ипақдай майин, сап-сарик дарахтлар орасида фақат арчалар ям-яшил бўлиб ажралиб турар, улар гўё ўрмонни қоплаган аёвсиз ёнғин билан олишар эди!..

Ана, чап қўлдаги баланд чўққи тепасида қумушранг тасмалар ялтиллади. Арчазорларни кесиб, пастга интилган бу тиниқ тасмалар — Музаффар айтган шаршаралар эди! Шаршаранинг биттаси айниқса катта, у гўё қоялар орасидан отилиб чиқиб, оқ ёлларини тўзғитганча пастга, тубсиз дарага сакраётган шерга ўхшарди. Пастда эса, шаршара тагидаги тубсиз дара остида эса, оқ мрамардан қурилган ва нимаси биландир оппоқ булутни эслатувчи икки қаватли оқ бино кўзга чалинарди!..

Расул Нуриддинов ҳали ҳайратдан ҳушига келиб улгурмаган ҳам эдики, вертолёт орқага бурилди шекилли, дарадаги оқ биною шерсимон шаршара ортда қола бошлади. Буни кўриб ичкарига отилган Фармонов зум ўтмай ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб чиқди.

— Аттанг! Шамол жуда кучли эмиш! Қўнишнинг сира иложи йўқ эмиш! Майли, «Боғи эрам» ҳам «хафа» бўлмасин: бир кеча ўша ерда кўнайлик, эртага яна бир ҳаракат қилиб кўрамиз!

Улар «Боғи эрам»га қайтиб боришганда офтоб энди ботган эди. Боғ этагида икки қаватли меҳмонхона бор экан, унинг олдида уларни сипо кийинган уч-тўртта одамлар кутиб олишди. Фармонов уларга оғайнисини «машҳур профессор, лауреат, оламшумул санъаткор», деб таништирди-да, хижолат чекиб, питирлаб қолган Расулга юзланди:

— Сенга ўн минут муҳлат, — хоҳласанг ванна қабул қил, хоҳласанг жиндек ётиб ҳордиқ чиқар, ихтиёр ўзингда. Биз биллиардхонада бўламиз!

У шундай деб, Расулни муовинига топширди, муовини эса унга ажратилган «люкс» хонага бошлаб кирди. Бу — саройдай кенг уч хонадан иборат «қасрча» бўлиб, тагига новвотранг хорижий палослар тўшалган, ўймакор шифтига катта чинни қандиллар осилган ва қимматбаҳо-қора мебеллар билан жиҳозланган эди. Гулдор дастурхон ёзилган ўртадаги столда эса пахта гулли чинни лаганлар тўла тарам-тарам оқ, қизил олмалар, ҳар бири чойнакдай-чойнакдай нок, анор, олтинранг узумлар қўйилган, лаганлар ўртасида тошкент суви, чех пивоси ва олий нав коньяклар терилган эди.

«Ҳақиқатан ҳам шоҳона-ку бу Музаффарвойнинг ишлари!»

Нуриддиновнинг эсига яна қачондир қулоғига чалинган гаплар тушди, гўё Музаффар Фармонов шундай зўрайиб кетганки, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, у ўзига тоғлар орасида бутун бир қаср қуриб олган, бу қасрда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё, бу кошоналарда унга гўё ҳали онаси ўпмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган ҳурилиқолар хизмат қилармиш!

Онаси ўпмаган ҳурилиқолар ҳақидаги гап-ку, агар ҳали вертолётда тоққа кетган ёш котибаси демаса, лофга ўхшайди. Аммо бошқа миш-мишлар-чи? Бояги гўзал шаршара ва унинг тагидаги арчазор орасига қурилган муҳташам бйно кимларга мўлжалланган? Унда кимлар туради? Наҳот неча юз минг сўм совурилган бу кўркем қаср, антиқа идишлари хорижий мебеллар билан жиҳозланган бу «люкс» хоналар фақат «Даштстрой» раҳбарларию уларнинг азиз меҳмонларигагина хизмат қилса?

Нуриддинов буни ўйларкан, беихтиёр боя эрталаб кўрган зах нимқоронғи шийпон эсига тушдию кўнгли ғаш бўла бошлади. Ҳали замон, шаршарага учишдан аввал «Боғи эрам» кафесида бир пиёла чой ичганларида ҳам уни нимадир қийнаган, Музаффардан ниманидир сўрамоқчи бўлиб хотирасини «ковлаштирган», бироқ эслай олмаган эди. Энди ўйлаб қараса... эрталабки шийпон экан! Рост-да, мана шу «Боғи эрам»у, тоғдаги мрамор қасрларни қургунча ўша шийпонларга қараб, улардаги шарт-шароитни тузатиб қўйишса бўлмасмиди бу «чўл бургутлари?» Албатта, буни Музаффардан бурун «Даштстрой» раҳбарлари ўйлаши керак, бироқ Фармоновнинг бу юриш-туришлари, гап-сўзлари, истаса самолётда, истаса вертолётда учишларига қараганда бу ҳам чакана одамга ўхшамайди-ку!

Расул Нуриддинов гўё қандайдир нопок бир ишга шерик бўлаётгандай туюлиб, ўрнидан туриб кетди, ҳатто бояги иши, Музаффар ёрдамида ўғлини касалхонадан чиқазиб, шаҳарга жўнатиб юборгани ҳам энди кўзига ноҳалол бир нарса бўлиб кўрина бошлади!

Нуриддинов, одатда, виждонига хилоф бир иш қилиб қўйса кетидан доим шундай изтироб чека бошлар, пашшадай иши кўзига филдай кўриниб, ичини ит тирнай бошлар эди. Бу сафар ҳам шундай бўлдию, бу кўшк, бу шоҳона хонада бир зум ҳам турмай дарҳол жўнаб кетгиси кеп қолди.

Музаффар биллиардхонада экан. У эгнидаги костюми билан бўйнидаги галстугини ечиб, енг шимариб биллиард ўйнамоқда, чамаси, зафар ёр бўлса керак, кайфи чоғ, оғзи қулоғида эди.

— Э, қалай, дам олдиларми, ўртоқ профессор? — хушнуд кичқирди у. — Мана, пойқадамнинг ёқди, биродар! Муовинимни дабдала қилдим!..

У шундай деб, қайси бир тошни шарақлатиб урди-да: «Ёмонман-да мен аблаҳ!» деб қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Ҳа, кайфлари сал чатоғроқми? — Музаффар оғайниси Расулни қўлтиқлаб, ўнг қўлдаги эшикка бошлади. —

Давлениелари тушиб кетмадими ишқилиб, тушиб кетган бўлса ҳозир кўтариб қўямиз!..

Улар биллиардхонадан чиқиб, дастурхонида одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё қилинган бошқа хонага ўтдилар. Хонада уларни кундузги ёш котиба кутиб олди. У шаршарага бормаганми ё борса ҳам қўнөлмай қайтиб келганми, уёғи қоронғи эди. Бироқ ҳалиги нафармон гулли ҳаворанг кўйлаги ўрнига нозик шафтоли гулли пуштиранг кўйлак кийиб, бўйнига нафис зангори шарф ташлаб олган, пардоз-андоз, ҳатто атир ҳам бошқача, боягидан ҳам нозик, боягидан ҳам хушбўй эди.

Музаффар котибасининг оппоқ қўлини ўпиб, ҳазиллашди:

— Қани, хозайка, иштаҳалар карнай!! Бизни нима билан меҳмон қиласиз, азизим?

Жувон нафис бўялган юпқа лабларини очиб, оппоқ тишларини ярқиратди.

— Кўнглингиз нима тиласа — айтасиз, топишга ҳаракат қиламиз, Музаффар Фармонович!

— Кўнглим... асаларининг сути билан анқонинг тухумини тилаяпти, хозайка! — Музаффар ўз аскиясидан ўзи завқланиб кулди-да, тўрдаги стулга ўтириб, ёнидан Расулга жой кўрсатди. — Опкелинг анқонинг тухумини!

Музаффар қадаҳларни тўлдираркан, Расулга юзланиб, қошларини чимирди.

— Ҳа, нечук бурга чаққан одамдай бирдан турқинг ўзгариб қолди? Тинчликми ўзи?

— Ҳа шу... ўғлимдан безовта бўляпман, — деди Нуриддинов, тўсатдан хаёлига келган бу фикрдан қувониб. — Иситмаси баланд, аҳволи жуда оғир эди. Агар рухсат берсанг кетардим.

— Бе! Уғлинг аллақачон ўзига келиб, Манзурахон билан чақ-чақлашиб ўтирибди! Ол! — Музаффар қадаҳини қўлига олди. — Сенинг саломатлигинг учун, оғайни!

Нуриддинов катта қадаҳга сув қуйиб, бир ҳўплади-да, жойига қўйди. У чиндан ҳам ҳозир бу шоҳона қасрда ўтиролмайд қолган, нимадир унинг юрагини сиқа бошлаган, бироқ бунинг сабаби ўзига ҳам ҳали қоронғи эди. Фақат бир нарсани сезар, назарида, қандайдир қинғир бир ишга шерик бўлаётгандек туюларди. Музаффар ҳам буни пайқай бошлади чамаси, қовоқ-тумшуғи осилганича индамай ўрнидан турди-да, қўлларини орқасига қилиб, ўрдадай хонани бир айланиб чиқди. Чамаси, унинг юрагида ҳам қандайдир аччиқ, аламли туғён жўш ураб, бироқ у буни ошкор қилиш-қилмаслигини билолмай гаранг эди.

— Майли, нима ҳам дердик? — деди у, овози алам билан титраб. Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Мен ўйлагандимки, бугун... болалик чоғларимизни, қолаверса бирга жанг қилган оғир йилларни эслаб, бир ётиб дардлашамиз **деб!** Ахир неча йил бўлди кўришмаганимизга?..

Қизик, «оғир йиллар» сўзи Расулнинг дилига яна бамисоли илиқ бир нур бўлиб қўйилдию музлаган юраги яна хиёл ёришди.

— Ранжима, оғайни. Бошқа сафар!..

— Бўпти! Айтяпман-ку, зоримиз бор-у, зўримиз йўқ деб! Фақат битта шартим бор! — Музаффар Расулнинг қаршисида тўхтаб, қаттиқ уф тортди.

— Фақат... нега тўсатдан бундай ранг-рафторинг ўзгариб қолди? Аввал бунинг сабабини айтасан, кейин, марҳамат, рухсат бераман кетишга!

Расул Нуриддинов: «бу шартинг қизик бўлди-ку!» деб кулишга уринди-ю, кулолмади, унинг ўрнига:

— Ке қўй, — деди ёлвориб. — Бу гапни кейинги сафарга қолдирайлик, оғайни!

— Йўқ! — Музаффарнинг ранги ўчиб, кўзлари ёвқур қисилди. — Шу бугун, ҳозир айтасан! Сен ўйлайсанки, мени ёш бола **деб!** Йўқ! Ичингда нима бор — дурбинда кўргандай кўриб турибман, Расул!

— Кўриб турган бўлсанг... тагин нимани ўсмоқчилайсан?

— Кўнглингдаги гапларингни ўз оғзингдан эшитмоқчиман!
 Расул ўзини босишга уриниб:

— Ке, қўй оғайни, қийнама, мени! — деб ёзғирди.

— Қийнама дейди-я! Сен қийналсанг ёмон, биз қийналсак ҳечқиси йўқ! Тагин ўзларини адолат куйчиси деб ҳисоблайдилар булар! Қойил сендақа адолатпарвар куйчига?

— Қанақа адолат тўғрисида гапиряпсан?

— Уша, сенинг дилингдаги адолат! — деди Музаффар кесатиб. Унинг ерга тўшалган юмшоқ новотранг палосларни аста одимлаб юришида, кўзларини қисиб, ваҳима аралаш сирли оҳангда гапиришида худди ҳужумга тайёрланган йиртқичнинг ҳаракатлари сезиларди. — Сен ўйлаяпсанки, бояги қасрларни, боғ-роғлару шахсий самолётларни битта ўзлари фойдаланиб, айш қилиб юришибди булар деб! Тўғрими, йўқми?

Расул Нуриддинов бирдан жўша бошлаб мийиғида кулимсиради:

— Башарти...

— Йўқ, башарти эмас, шундай! Худди шундай деб ўйладинг ҳозир!

— Ўйлаган бўлсам... нотўғри ўйлапманми?

— Нотўғри бўлса-ку гўрга, адолатсизлиги куйдиради бу гапларнинг! Сен ўйласанки... сен биласанми, «Даштстрой» бир йилда неча миллион сўм ўзлаштиради? Юз миллион сўм ўзлаштирамиз биз!

— Демокчисанки, бу пулларнинг юздан бири ҳам кетмаган бу ишларга деб!

— Йўқ, кетган! Юздан бири эмас, кўпроқ ҳам кетган! Лекин аввалам бор, бу ишларга жавоб берадиган «Даштстрой» раҳбарлари бор! Қолаверса... сен ўйлаёсанки, бу пуллар осон унган деб! Ўзи келган деб ўйлаёсан бу пуллар! Бу миллионлар мана шу боғларда унган! Тоғдаги қасрларда, мана шундай тўкин дастурхон атрофида, дўстона суҳбат ва катта баҳс-тортишувлар чоғида унган бу пуллар!

Нуриддиновнинг юзига қон тепиб, назарида, вужудидан ўт чиқиб кетгандай бўлди.

— Бундан чиқди... — у «ҳаром» дейишга тили бормай, гап қидириб дудуқланди. — Бундан чиқди, ноҳалол экан-да, бу юз миллионлар!

Фармонов думи босилган мушукдай биғиллаб юборди:

— Сен ва сенга ўхшаганларга қолса ҳамма нопок, ҳамма ноҳалол!.. Аммо шуни мияннга қуйиб қўйгинки, агар ҳамма жойда сенга ўхшаган таёқ тўғри, мен тўғрилар ўтирганида бу дашти азим бундан ўттиз йил аввал қандай тиканзор бўлса, ҳозир ҳам худди шундай шўр босиб, дашти бедаво бўлиб ётарди!

«Бу гапида жон бор, нафсиларини айтганда, жон бор! Дарҳақиқат, биз баъзан билиб-билмай, масаланинг туб моҳиятига етиб-етмасданоқ, ҳукм чиқараверамиз. Буларга ҳам осон эмас!» Зотан, Музаффарнинг юраги қандайдир пинҳона бир дардга тўла экани сезилиб турар, бироқ у бу дардларини ошкор қилишга журъат этмас эди.

— Чорак аср умримизи кетди бу даштга! — деди Фармонов, тўсатдан аллақандай ўқиб. — Энг яхши йилларимизни бағишладик унга! Аммо сенга ўхшаган дўстларим... раҳмат ўрнига маломат тошини отишгани отишган!..

Нуриддинов қалтираган қўлларини стол тагига яшириб, гапни ҳазилга буришга уринди.

— Нега энди фақат маломат тоши бўлар экан? Мана, китоблар ҳам ёзилибди-ку, ахир!

— Мен уларни айтаётганим йўқ! — деди Фармонов, чамаси «улар» деганда Жавлоновга ўхшаганларни назарда тутиб. — Мен сендақа... Шоввоз билан сендақа фронтчи кадрдонларимни айтяпман! Сенлар ўйлаёсанларки, осмонда юрипти Музаффар деб! Ўзи бек, ўзи хон, деб ўйлаёсанлар сенлар! Ҳолбуки мен шу бугун, ижозат беришса, шу бугуноқ бошимни олиб қочардим бу дашти бедаводан!

Музаффар, гўё юраги ўт олиб кетаётгандек, тўлдириб бир пиёла сув ичди-да, уёқдан бу ёққа юра бошлади:

— Зотан, жони бошқа дард билмас, деганлари рост экан, оғайни! Тунов куни биттаси келди. Академик эмиш! Каттакон бир институтнинг мутасаддиси, тупроқнинг пири эмишлар. Хўжайинлар у кишини ҳам менга топширдилар. Мен ҳурматларини бажо келтириб, сенга ўхшаб самолёту вертолётларда айлантириб роса меҳмон қилсам... ахир пировардида нима дейди де, хумпар? Бу, дейди, ҳаммаёқни бир хил экин қилиб, моно-культура қилиб юборибсиз-ку! Бу кетишда ернинг аҳволи нима бўлади, дейди-я, муттаҳам?

Нуриддинов бутун гавдаси билан олдинга талпиниб:

— Тўғри гапни айтибди-ку, нега муттаҳам бўларкан? — деб сўради. Фармонов бошини сарак-сарак қилиб, истеҳзоли кулди:

— Ана, айтдим-ку, жони бошқа дард билмас деб! Мард бўлса... бу гапни менга айтиб нима қилади? Катталарга айтсин! — Музаффар шундай деб яна қадаҳга қўл чўзган эди, Расул Нуриддинов унинг қўлидан шишани шартта тортиб олди.

— Йўқ, тўхта! Бу гапни бошлаган мен эмас, ўзинг бошладингми, охирига ҳам ўзинг етказ! Аввал айт, унинг гапи тўғрими ё нотўғрими?

— Қайси гапни айтяпсан?

— Тупроқ ҳақидаги. Бу аҳволда кетаверса, чўлга на боғ, на беда экилса, йигирма йилдан кейин бу тупроқ нима бўлади? Ҳозир ҳаммамизни боқаётган ва бўлғуси авлодларимизни ҳам боқадиган бу ернинг аҳволи нима бўлади? Нимаси нотўғри бу гапнинг?

— Тўғри! Аммо-лекин...

— Йўқ, «аммо-лекин»ингни тўхтатиб тур! Сен менга аввал ҳақиқатни айт!

— Ҳақиқат ўшаники! Аммо-лекин... йигирма йил кейин нима бўлади, буни ким ўйлаган эди илгари?..

— Ана энди дилингдаги гапинг тилиннга чиқди! Йигирма йил кейин нима бўлади? Буни ўйлаш хаёлларингга ҳам келмаган сенларнинг!

— Сен-чи? Сен қарши борармидинг бу ишларга? — деди Фармонов, дуди осмонга чиқиб. Унинг вазоҳатидан одам кўрққулик, қонталашган кўзлари косасидан чиққудек, аъзойи-бадани дир-дир титрар эди. Лекин Расул Нуриддинов ҳам шу топда унинг ҳолатини сезадиган аҳволда эмас эди.

— Билмадим? Аммо мен, ҳар қалай, сенга ўхшаб, ҳақиқатни айтгани учун пок бир одамни муттаҳам деб атамас эдим!...

— Хўп, яна қанақа даъвонг бор? Ҳаммасини айт! Тўкиб сол ҳаммасини!

— Менинг даъвом сенга эмас, бошлиқларингга!

— Майли, айтавер! Яширма кўнглингдагини!

— Айтаверсам... даштдаги дала шийпонлар қай аҳволда? Бирор марта бориб кўрдиларингми? Одамлар, айниқса шаҳардан чиққан хашарчиларнинг арз-додларини сўраб бордиларингми бирор марта?

Фармонов чаён чаққан одамдай ўрnidан сапчиб туриб кетди.

— Нега энди бизни ҳеч нарсадан беҳабар бир гўрсўхталар, деб ўйлайсан?

— Боҳабар бўлсаларинг... бу қасри олийлар, бу шоҳона жойларни қургунча ўша шийпонларни сал яхшилаб қўйсаларинг бўлмасмиди?

Фармонов, азбаройи бўғилиб кетаётган одамдай, гулдор галстугини юлқиб ечди.

— Эҳ, Расул, Расул! Нимани ҳам биласан сен? — деди у, фиғони чиқиб. — Бу ерларда нималар бўляпти? Сен қаёқдан биласан? Аммо шуни қулоғингга қуйиб қўй, Расул: биз бу жаҳаннамда шунча иш қилдикми, қилдик! Ҳеч ким инкор этолмайди буни! Бас, шундоқ экан, биз сенга ўхшаган, иш қилиш ўрнига қуруқ сафсатабозлик қиладиган маҳмадоналарга осонликча жон бермаймиз! Бизни меҳнатимизни қадрлайдиганлар ҳам бор бу дунёда! Ҳа, бор! — Музаффар яна алланималар деб, писанда қилди, гапи гапига қўшилмай бир нималар деб гудранди, сўнг, ўтирган жойига «шилқ» этиб йиқилди-да, пишиллаб ухлаб қолди.

Расул Нуриддинов, негадир юраги ачишиб, унинг тепасида бирпас қараб турди. У бир ўйи ётиб қолмоқчи ҳам бўлди, кейин эртага Белобородов билан учрашишга ахдлашгани эсига тушди-да, кетишга қарор қилди. Фармоновнинг муовини унинг гапини икки қилмай дарҳол «Волга» топиб келди. Нуриддинов машинага ўтираётганида тўсатдан куёви Беҳзод қураётган ёдгорликни — у шу атрофда бўлиши керак! — бориб кўрмоқчи экани ёдига тушди. Бироқ ёдгорликни кўришга вақт қолмаган, уёқда Ойсулув учун касалхонадан жой топиш масаласи ҳам бор эди. Расул Нуриддинов қўлини бир силтаб, машинага чиқди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Беҳзод томоғи қақраб, оғзи қуруқшаб уйқудан уйғондию анча-гача қаерда эканини тушунолмаётди. Чап кўли гипсланганми, зилдай оғир, бутун аъзойи-бадани худди от туёқлари тагида қолгандай, қақшаб оғриди.

Деразадан тушиб турган ой шуъласида хона кундузгидай ёп-ёруғ ва бўм-бўш эди. Қаршисидаги оқ чойшабли каравотда ҳеч ким йўқ, ўртадаги тумбочка устида аллақандай синиқ шишачалар, ердаги тувакда қонга бўялган пахта ва дока қийқимлари кўзга чалинар, қўланса дори ҳиди димоққа гуп-гуп урарди.

«Шифохона!»

«Шифохона» сўзи миясида чақмоқдай чақнаган заҳоти Беҳзоднинг кўз олдига паға-паға тутун қопланган, ғала-ғовур ресторан келди-ю, бўлиб ўтган воқеа бутун тафсилоти билан лоп этиб ёдига тушди...

Беҳзод иккита ёрдамчиси билан ресторанга «Ғалаба»ни ювиш учун кирган эди. «Ғалаба» деганлари, кўп тортишув ва қийинчиликлардан кейин кўкламдан бери қураётган ёдгорликлари, кеча, ниҳоят, асосан битган, фақат сўнги, нозик ишлари қолган эди.

Ёдгорликка буюртма берган «Даштстрой» катталари бошда монументни шаҳар марказидаги паркка ўрнатишни исташган, ҳатто бунинг учун бир нечта бино бузиладиган бўлса ҳам, ўз гапларида қаттиқ туриб олишган эди. Беҳзод эса жой қидира-қидира охири бир томони тоғларга, бир томони марказга қараб кетадиган катта магистраль йўл бўйидаги маҳобатли бир тепаликни танлаган эди.

Энг муҳими, Беҳзод ёдгорликнинг сурати ва эскизларини кўрсатаркан, бўлғуси монумент ҳақида шундай аниқ тасаввур бера олдики, бундан ҳайратга тушган хўжайинлар ўша ернинг ўзидаёқ маблағ-паблағ масалаларигача ҳал қилиб, иш бошлаб юбориш имконини яратиб беришди.

Рост, Беҳзоднинг лойиҳаси ва эскизларини тасдиқлайдиган мутасадди ташкилотлар, гарчи бу лойиҳаларни ўн марта «кўриб чиққан» бўлса ҳам, ҳар хил баҳоналар билан «оқ йўл» бермай, ҳануз пайсалга солиб келмоқда. Аммо бу нарса Беҳзодни кўп ҳам изтиробга солаётгани йўқ. Авваламбор, унинг катта бўлмаса ҳам, анча машаққатли ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатадики, фақат ёмон асарларгина эмас, гоҳо истеъдодли асарлар ҳам қаршиликсиз рўёбга чиқавермайди, аксинча, баъзан истеъдод қанчалик ёрқин бўлса, қаршилик ҳам шунчалик кучли бўлади. Лекин буни яхши билгани ҳолда, кечалари уйғониб кетиб хаёлан яратаётган асарини нигоҳи олдидан ўтказаркан, уни бир нарса қаттиқ қийнайди, у ҳам бўлса Беҳзоднинг лойиҳасини тасдиқдан ўтказмай ҳар хил баҳоналар билан пайсалга солиб келаётганлар орасида... студентлик йилларида орттирган энг қадрдон дўсти Шерзод Комилов ҳам бор!

Беғубор, масъуд ёшлик чоғларида улар шу қадар яқин, қил ўтмас дўст эдиларки, ҳамма уларни «эгизак даҳо» деб аташарди. Энди эса... майли, бу ҳам ўтиб кетади! Чунки Беҳзод Нусратов бир нарсага имони комил: унинг ёдгорлиги, агар одамлар айтганидек, ҳақиқатан баркамол асар бўлса, битта Шерзод Комилов эмас, мингта Шерзод қаршилик қилса ҳам, барибир тан олинади, бугун бўлмаса эрта, бу йил бўлмаса ўн йил

ўтгандан кейин бўлса ҳамки, барибир тан олинади, агар истеъдодсиз бўлса... унда бундай асар бошқалар тугул унинг ўзига ҳам керак эмас!

Энг муҳими, «Даштстрой» бошлиқлари ёдгорлик лойиҳасининг қаердадир тасдиқланиш кераклигини суриштириб ҳам ўтирмасдан (модомики, лойиҳа бор, демак у тасдиқдан ўтган, деб ўйлашган бўлса керак!), иш бошлаб юбориш учун кўкламдаёқ ҳамма имкониятларни яратиб беришди.

«Даштстрой» деганлари шундай бой ташкилот эканки, Беҳзод нимани илтимос қилса, оғзидан чиқмасданоқ муҳайё қилишади. Мармар деса — мармар, ноёб тош деса — тош, энг аъло нав цемент деса — цемент, темир ускуналар деса — ускуналар — ҳаммасини дарҳол топиб беришарди. Ҳатто махсус устахона очиб, қолип ясайдиган асбобларгача келтириб беришди. Агар «Даштстрой»дай бой ташкилот бўлмаганда Беҳзод бу улкан асарини ниҳоясига етказиш уёқда турсин, ҳатто бошлай олмас ҳам эди!...

Беҳзод сўнги етти-саккиз ой кечаю кундуз фақат ижод билан бўлиб, фақат асари устида ўйлаб, илгариги бетартиб, беҳаловат ҳаётдан ўзини батамом тийган эди. У ҳатто Нигора билан кўришиб, бир «ёрилмоқчи» ҳам бўлиб, уни соғиниб юрганди. Шунинг учун ҳам кеча ресторанда шогирдлари ва ёрдамчилари қанча қисташмасин, шампандан «нари ўтмасдан», нафсини тийиб ўтирган эди, бир маҳал залга Фотиҳ Музаффаров кириб келди. У исмига монанд ўзгача виқор билан, гуё бу шаҳарни ҳозиргина забт этган фотиҳ музаффардай, уч-тўрт киши қуршовида дабдаба ва асъаса билан кириб келди. Фотиҳ эшиқда кўриниши билан зал бошлиғию бир неча официантқалар уни «дув» этиб қуршаб олишди. Ресторанда жой йўқ экан, бирпасда қаердандир стол-стўллар топиб келишиб, махсус жой қилиб беришди. Қасдига олиб, бу махсус жой, Беҳзодлар ўтирган столга яқин эди.

Фотиҳ сершовқин, серзавқ шериклари даврасида, ўша жойга ўтаркан, Беҳзодни кўриб қолиб, билинар-билинмас бош ирғаб салом берди. Беҳзод ҳам унга шу тарзда жавоб берди. Сал ўтмай Фотиҳларга хизмат қилаётган официантка бир шиша шампан билан бир баркаш мева-чева кўтариб келиб: «Фотиҳ Музаффаровичдан алангали салом», топшириб кетди.

Беҳзод бўй-бастдан худо берган бу хушқад манман йигитни яхши танир, у билан Нигора ўртасида бўлиб ўтган нозик муносабатлардан ҳам бохабар, ҳатто сўнги пайтларгача Нигорани ундан рашк қилиб ҳам юрарди. Ростини айтганда, хотини билан ораларидаги низога бир жихатдан унинг «Отеллодан беш баттар» мана шу рашкчилиги ҳам сабаб бўлган эди. Боз устига, Беҳзод бу бойвачча директорнинг бир неча марта Нигорани йўқлаб тоққа борганини эшитган, эшитиб, ич-ичидан зил кетган эди. Шу боисми, бошқами, Фотиҳни кўриб кўнгли баттар хира бўлди. Бу ҳам етмагандай, сал ўтмай, Фотиҳ унинг ёнига келиб ўтирди. Беҳзодни мақтади, ноёб истеъдоди олдида тиз чўкишга тайёр эканини, бу ерда қилаётган улуғ ишларидан бохабарлигини айтиб, қадаҳ кўтарди... Кейин эса, гарчи Беҳзод сўрамаса ҳам, Нигорадан гап очди, уни тоғда кўрганини айтди. Бу гап Беҳзоднинг усиз ҳам безиллаб турган ярасига туз сепгандай бўлди-ю, аввал кўлидаги сув тўла қадаҳни Фотиҳга қараб отди. Фотиҳ, агар янглишмаса, чап бериб қолди, бироқ шиша деразага тегиб, ойна чил-чил синдию ресторан тўс-тўполон бўп кетди. Қаёқдандир кўлларига қизил латта боғлаган дружинчилар пайдо бўлиб, уни судраб кетишди. Уёғи нима бўлди? Ойнаванд эшиқдан чиқаётганда ё у қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, ё кимдир, чамаси Фотиҳнинг югурдақларидан бири, оёқ қўйди-да, Беҳзод қоқилиб кетиб, ойнаванд эшикка бориб урилди. Эшикнинг ойнаси чил-чил синди, Беҳзод эса суриниб кетиб йиқилди, йиқилаётганда қўли қайрилиб, кўзларидан ўт чиқиб кетди...

Ундан уёғи бир неча вақт ёдида йўқ. Фақат уст-боши қон, милиция хонасида ўтиргани эсида. Сал ўтмай милиция хонасида Фотиҳ Музаффаров пайдо бўлди. У сўроқ қилаётган капитанни чеккага тортиб алланималар деди. Чамаси, уни қутқариб қолган ҳам Фотиҳ бўлса керак, мана, хушёрхонада эмас, касалхонада, оппоқ тўшакда ётибди!...

Беҳзод тўсатдан қуюндай чарх уриб келган аламли туйғулардан бетоқат бўлиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, чап қўлидаги оғриқ зўридан кўзларидан юлдузлар сочилиб, жойига бемажол йиқилди.

Унга нима бўлди? Нима бўляпти ўзи? Шу кетишда турмуши, келажоги, оиласи, ижоди нима бўлади? Ижод ҳам қуриб кетсин, севикли фарзандларининг тақдири нима кечади? Яна бу кўргуликни қарангки, Беҳзод ўзи бу бетартиб, беҳаловат ҳаёт чангалидан қутилдим, деб қувониб юрганида содир бўлди-я, бу иш! Ресторанга боришга бало бормиди унга? Наҳот Беҳзод шунчалик иродасиз, шунчалик бесубут-бесбурд бўлсаки, бу чиркин эҳтирос исканжасидан тоабад қутула олмаса?

Йўқ, бу аламли, шафқатсиз ўйлар Беҳзоднинг хаёлига биринчи марта келаятгани йўқ. Гоҳо Нигоранинг меҳри, эркадашлари, илтижоли кўз-ёшларидан кейин ҳам бу нотинч ўйлар Беҳзоднинг юрагини кўп кемирган, виждонини кўп зирқиратган! Ҳатто уни кўтар-кўтар қилгучи ҳамтовоқларининг ҳамду саноларидан арши аълога чиқиб кетган пайтларида ҳам бу ўйлар уни батамом тарк этган эмас, айниқса ишлаш, ижод қилиш истаги уйғонган чоғларида, Беҳзодни қаттиқ эзган. Шундай пайтларда у энг қимматли дақиқалар, ижод қилиш, яратиш учун табиат ўзи инъом этган бебаҳо онлар беҳуда ўтиб кетаётганини айниқса қаттиқ ҳис этар, сўнг, уни улуғлаб айюҳаннос солган ҳайбаракаллачилари даврасини тарк этиб, ишга шўнғигиси, бутун вужуди билан, бутун ташна қалби билан кечаю кундуз ётиб ишлагиси келарди. Аҳён-аҳёнда бунга муваффақ ҳам бўларди: шунда устахонага бекиниб олиб, эшигини ҳеч кимга очмасдан, ойлаб ишлар, фақат сув ва қаттиқ нон билан кун кечириб, ижод дарёсига шўнғиб кетарди! У фақат бир одамга, Нигорагагина эшигини очарди. Нигора ҳам дарров кела қолмас, Беҳзод соғинганини, соғинганда ҳам, икки кўзи унинг йўлида, зориқиб кутаётганини билгандагина аста эшигини тақиллатиб, кириб келарди. Шунда Беҳзодга Нигора эмас, офтоб кириб, устахонаси чарақлаб кетгандай туюларди. Одатда, бир неча ой давом этадиган айрилиқлар, гина-кудуратлардан кейин бўладиган бу висол онлари, гарчи такрор-такрор содир бўлса ҳам, ҳар сафар аллақандай ёруғ нурга тўлиб, кўзёши аралаш табассумлар, никоҳ кечасидагидай эҳтиросли бўсалар билан тугарди. Бу чароғон нур бир неча ойгача Беҳзоднинг катта, лекин тугаган ва тугамаган суратлар, битган ва битмаган ҳайкаллар, мраммару оҳак ва бўёқларга тўлиб кетган совуқ устахонасини офтобдай илитиб, фақат аёл меҳригина бахшида қила оладиган ғалати бир файз ва илиқлик олиб кирарди. Пала-партиш қалашиб ётган асарлар, асбоб-ускуна, ҳаммаси жой-жойини топиб, ажиб бир тартиб ўрнашар, столларда нозик гулдасталар, деразаларда оппоқ, ҳарир дарпардалар пайдо бўлар, киши ишлаган сайин ишлагиси келарди. Кейин... кейин яна нимадир рўй берардию яна ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетарди. Бирда не азоблар билан яратган асари ўзига ёқмай, тўсатдан оғир тушкунликка тушиб қолар, бирда аксинча, асари атрофида шундай шов-шув кўтарилардики, устахона бамисоли бир қадамжойга айланарди. Нигора албатта, уни яна тарк этар, у кетиши билан столдаги гулдонлар чил-чил синиб, гўзал гулдасталар қайгадир йўқолар, оппоқ дарпардаларни кир босар, устахонаси эса Беҳзоднинг истеъдоди олдида «тиз чўкувчи» таниш ва нотаниш «санъат шайдолари» маконига айланарди. Рост, гоҳо машъум, беҳаловат кунларда ҳам, айниқса уйқусиз тунларда, Беҳзоднинг қалбини яна виждон азоби кемириб қолар, нотинч хаёлида эса ҳатто соғ пайтларида ҳам калласига келмайдиган ғаройиб образлар ғужғон ўйнай бошларди. Шундай пайтларда у кечалари сапчиб туриб, хаёлини банд этган бу образларни қоғозга туширишга киришардию тунлар кунларга уланиб кетганини сезмай ҳам қоларди. Қизиқ, унинг бу ишлари баъзан хушёр пайтида яратган асарларидан ҳам яхши чиқар, бу нарса унда аллақандай илоҳий бир куч ва сеҳр бор, деган сохта шов-шувларга сабаб бўларди. Бироқ Беҳзод уни қуршаб олган мухлисларининг айюҳанносларидан сармаст бўлиб ўтирган чоғларида ҳам, доим ўша туйғудан — ижод онлари беҳуда кетаётганидан изтироб чекарди. Тўғриси, ҳар сафар уни беҳаловат ҳаётдан қутқариб ижод соҳилига олиб чиқадиган куч ҳам шу туйғу —

ишлаш, ижод қилиш истаги бўларди!... Аммо илгари нималар содир бўлмасин, Беҳзод бунчаликка бормаган эди!.. Наҳот у шунчалик иродасиз, бесубут ва беқарор бўлсаки, охир пировардида касалхонага тушиб, бу аянчли аҳволда ётса?... Нигора туфайли рақибига айланган бу манман, калондимоғ бойвачча билан пачакилашиб қолса-да, у киши «олижаноблик» қилиб, уни ҳушёрхонадан қутқариб шифохонага жойлаб кетса?

Бу машъум, бачкана воқеа Нигоранинг қулоғига бориб етса нима бўлади? Ораларидаги дутор торларидай нозиклашиб қолган охириги ришталар ҳам узилиб, Беҳзоднинг сўнги умидлари ҳам чил-чил синмасмикин? Ахир, Нигорадан бурун унинг ўзи, ораларидан нималар ўтган бўлмасин, ҳамон Нигорадан кўнглини узолмайди-ку? Қаерда бўлмасин, нималар қилмасин, ҳануз икки кўзи унинг йўлида, бир кун бўлмаса бир кун, Нигора, кўзларида ёш, тўсатдан кириб келиб, бағрига отилишини кутади-ку! Беҳзоднинг ўзи ҳам шундай қилишга тайёр, Нигоранинг пойига тиз чўкиб, ундан кечирим сўрашга тайёр, бироқ Нигоранинг раддиясидан қўрқиб, бунга журъат этолмайди...

Ё қудратингдан! Қачон унга ақл киради? Унинг ёшида чин истъодлар бу дунёнинг ҳамма лаззати, сохта шон-шухрати, чиркин одамларнинг чиркин мадҳияларидан юз ўгириб, бор салоҳиятларини ижодга бағишлаган ва шу сабаб эл-юрт ҳурматига сазовор бўлишган! Унинг ёшида ҳазрат Навоий...э, ҳазратларининг руҳини безовта қилиб нима қиласан, тентак? Шу бугун ҳам, сенинг ёшингда, сохта доврўғларга учмай, майда эҳтирослар гирдобига тушмай, катта ишлар қилаётган истъодлар озми?... Энг ёмони шуки, бу кўнгилсиз воқеа шу кўнларда Беҳзоднинг ўзи ҳам ижод тўлғоғида қийналиб юрган бир пайтда, хаёлан аллақандай ғаройиб образлар «тутқини»га тушиб, уларни гўё тирик одамларни кўргандек кўриб, вужуд вужуди билан ҳис этиб, улўғвор асарга айлантираётган бир паллада рўй берди!

Мана ҳозир ҳам, Беҳзод қилаётган ишини ўйлаши билан, кўпдан бери унга тинчлик бермай келаётган образлар яна ёпирилиб келди-ю, гўё унга таъна қилаётгандай, нигоҳи олдида саф тортиб туриб олишди.

Ана, эни ўн, бўйи беш метр келадиған муаззам ёдгорликнинг қоқ ўртасида... яраланган жангчи сиймоси. Йўқ, бу шунчаки жангчи эмас, урушда ҳалок бўлган икки тоғасининг биттаси, тўғрироғи, кенжа тоғаси!.. Рост, урушдан кейин туғилган Беҳзод тоғаларини кўрмаган. Фақат уларнинг суратларинигина кўрган. Негадир, эҳтимол бувиси билан ойисининг ҳикоялари туфайлидир, кенжа тоғасининг сурати дилига айниқса қаттиқ ўрнашиб қолган. Тоғаси бу суратга Эльба соҳилида, уруш тугашига бор-йўғи икки ҳафта қолганда тушган. Кўкрақлари орден ва медалларга тўла, елкаларида заррин лейтенантлик погонлари, сочлари шамолда тўзғиган тоғаси, қандайдир баланд тепаликда туриб, пастда, дарё бўйида ёнбошлаб ётган дўстларига қўл силкитиб, нимагадир қаҳқаҳ отиб куляпти.

Бутун вужудидан ёшликка хос бахт туйғуси ва аллақандай шиддат ёғилиб турган бу қийғир бурун, хушқад, барваста йигит бир кундан кейин ўзи қаҳқаҳ уриб кулиб турган шу тепалик, шу соҳил бўйида ҳалок бўлишини билмайди, кўринишидан бу мудҳиш туйғу унга батамом ёт, акс ҳолда ўзини бунчалик бахтиёр ҳис этмас эди! Эльба соҳилида хушнуд кулиб турган бу йигитнинг бир кун кейиноқ ҳалок бўлгани сурат кетидан қувиб келган машъум қорахатдан маълум. Тоғасининг сурати Эльба соҳилидан ўн биринчи апрель куни «жўнаган» бўлса, мудҳиш қорахат ўн иккинчи апрель куни кетган. Почта эса, ўз одатига зид, иккала хатни кетма-кет етказгану ҳали ўғлининг дийдорига тўймай, суратни қайта-қайта ўпиб ётган хаста кампирнинг юрагини пора-пора қилиб қиймалаган!

Марҳум бувиси узун бўйли, қотмадан келган, қўллари қора меҳнат туфайли таёқдай қаттиқ, шиддатли аёл эди. Унинг эри, Беҳзоднинг буваси, урушдан аввал кўпкарида, от тагида қолиб оламдан ўтган, кампир уч фарзанди, икки ўғил, бир қизини бир ўзи боқиб вояга етказган. Тўнғич ўғли эр этиб энди уйланганида уруш бошланган, ундан фарзанд қолмаган.

Шундай қилиб, урушнинг бошида энди уч фарзандни тарбиялаб одам қилган кампир урушнинг охирида биттагина қизи, Беҳзоднинг онаси билан қолган, Беҳзод эса урушдан кейин туғилган эди!..

Кампир оламдан ўтганида Беҳзод борса ўн бир-ўн икки ёшга борган, ё тўртинчи ё бешинчи синфда ўқир эди. Ҳануз эсида: қаҳратон киши эди. Тўсатдан шамоллаб қолган кампир катта совуқ уйнинг тўрида (битта тунука печка улкан чархари хонани исита олмас эди!) икки кўзи эшиқда, қалин тўшакка ўраниб, Беҳзоднинг йўлини пойлаб ётарди. Беҳзод биларди — бувисининг ёстиғи тагида кенжа тоғасининг таниш сурати билан бир даста хати, бувисига эмас, севгилисига ёзган бир даста хатлари сақланарди. Бувисининг айтишича, тоғаси яхши кўрган қиз, урушдан кейин бошқа бировга турмушга чиқаётганида, уни йўқлаб келиб, бир кеча кампирнинг ёнида ётиб, бу хатларни йиғлай-йиғлай унга ташлаб кетган эмиш!..

Кўзлари ичига ботиб, узун бурни сўррайиб, ўзи қоқсуяк бўлиб қолган кампир, Беҳзод эшиқдан кириб келиши билан, ғамли нигоҳини шифтдан узиб, унга ёш боладай кўзлари мўлтираб қарарди:

— Келдингми, кўзичоғим? Ке, ёнимга ўтир! — дерди у ва қоқсуяк қўлларини ёстиғи тагига суқиб, ёнғоқ ё туршак солинган халтасини оларди.

Беҳзод билар — бувиси бу туршакларни унга тоғасининг хатларини алдаб-авраб ўқитиш учун берарди. Чунки Беҳзод — энди ҳар эслаганда юраги бир зирқирайди — бу хатларни ўқийвериш, ҳар бир сўзи ёд бўлиб кетгани учун кампирга:

— Яна ўқитасизми? — деб ўдағайларди.

— Ўқисанг нима бўпти, қулимим?

— Уша хатларми ё янгиси борми?

— Уша хатлар, — дерди кампир, киртайган кўзлари гуноҳкорларча жовдираб.

Беҳзод кейинчалик касал ётган муштипар бувисини бамисоли гадодай ялинтирганлари эсига тушган пайтларда афсус-надоматдан неча марта қовурилган, бироқ, унда, сабаби болалик, фавқулодда бир шафқатсизлик билан:

— Қизиқсиз-да, буви! — дерди жеркиб. — Минг марта ўқидик-ку бу хатларингизни! Қайта-қайта ўқийверганда ёғи чиқадими?

Кампир мунгли нигоҳини юмиб, оғир хўрсинарди.

— Тентаксан-да, кўзичоғим, тентаксан! Агар тоғажонинг тирик бўлганда ҳозир сени тойчоққа миндириб ўйнатиб юрарди? Ма, ўқи!.. Сен ўқиганда... болажонимнинг овозини эшитгандай бўламан, оппоғим!

Беҳзод энди ўйлаб қараса, кенжа тоғаси, чамаси, қандайдир ўта қувнок, ўта шўх йигит бўлган. У кампирга ёзган хатларини аллақандай беписанд, гўё даҳшатли жанг майдонларида эмас, ўйинда юргандай: «Мендан сира ғам еманг, ойижон! — деб бошларди. — Ўғлингиз Арслон шердай наъра тортиб, фашистга қирғин келтириб юрипти! Битта ўзи қирқ фашистга тенг келади...» Лекин севгилисига ёзган мактублари тамом бошқача бўлар, улардан соғинч ва ҳижрон дарди уфуриб турар, айна чоғда, у қаллиғини ёш боладай аврар, юпатар, висол кунлари яқинлигини айтиб, кўнглига далда берарди...

Кампир, киртайган кўзларини шифтдан узмай бу хатларни жим ётиб эшитар, фақат баъзи-баъзидагина қоқсуяк қўлларини кўтариб, «тўхта» деган маънода бетоқат ҳаракат қиларди-да, бошини кўрпага ўраб оларди. Шунда кўрпа тагидан унинг:

— Болажоним-ов! — деган бўғиқ нидоси эшитиларди. — Болажоним-ов! Кимларга ташлаб кетдинг онангни! Бу фашист ўлгирнинг ўқи сенга теккунча менга тегса бўлмасмиди, болажоним-ов?...

Кампирнинг фарёди Беҳзоднинг юрагини ҳам тилка-пора қиларди, бироқ «эркаклик» ғурури йиғлашга йўл қўймас эди-ю:

— Бўлди-да энди! Ҳадеб болажоним, болажоним, деб йиғлайверар экан-да, одам! — деб жеркирди ва ойисидан эшитган гапини такрорларди: — «Болажоним, болажоним» деганингиз билан тирилик келармиди болажонингиз? Сабр қилинг-да, бундоқ!

Беҳзоднинг писандасидан кейин, кампир ҳақиқатан ҳам бир-икки марта «пиқ-пиқ» йиғларди-да, кўрпа тагида жимиб қоларди!...

Беҳзод бу эсдаликлардан томоғи ғип бўғилиб, узоқ ётди. Хона ой шуъласидан сутдай оппоқ. Жимжит. Фақат йироқдан, афтидан, бир неча хона наридан, кимнингдир инграган, сўкинган овози эшитилади, ўша томондан дук-дук қадам товушлари келади... Аста-секин кўнглидаги ғалаён пасайиб, хаёли яна тугаб қолган асарига қайтади.

Мана, ёдгорликнинг қоқ ўртасида яраланган жангчи, йўқ, умуман жангчи эмас, ўз тоғаси, Арслон. У чап қўли билан ўқ теккан кўксини ушлаганича, тиззалари букилган ҳолда чалқанча йиқилмоқда, лекин ҳали йиқилган эмас, боши орқага ташланган, сочлари тўзғилган, алам ва изтироб тўла икки кўзи осмонда... Гўё у бу кенг жаҳон билан, тубсиз фалак билан, онаси ва севгилиси билан видолашмоқда. Сўнгги бор видолашмоқда! Жангчининг икки томонида уч нафардан олти нафар мотамсар аёл, ўз фарзандларини йўқлаб гиря қилаётган мушфиқ, муштипар оналар, опасингиллар, қаллиқлар... Чап томондаги, рўмоли бошидан сидирилиб тушган, оппоқ сочлари тўзғилган, қўллари ярадор, ўғли томон чўзилган аёл — ўз бувиси, ўша: «фашист ўлгирнинг ўқи сенга теккунча менга тегса бўлмасмиди, болажоним-ов!» — деб оҳ чеккувчи суюкли бувиси... Унг томондаги икки қўлни йигит томон баробар чўзиб, гўё уни ушлаб қолмоқчи бўлгандек, бутун вужуди билан жангчи томон талпиниб турган ёш келинчак... тоғасининг севгилиси, ўша, урушдан кейин, бошқага турмушга чиқишдан аввал, бувисини йўқлаб келиб, йиғлай-йиғлай ёрининг бир даста хатини ташлаб кетган бахтиқаро келинчак... Унинг тақимига тушган майин сочлари шамолда тўзғилган, ёш тўла катта-катта кўзларида унсиз савол, гўё у йигитга: «Тўхтанг, нима бўлди сизга?» — деб нидо чекмоқда...

Беҳзод, тоғаси яхши кўрган бу қизни кейин, ўн бир-ўн икки яшар чоғларида кўп кўрган, у чиндан ҳам жуда кўҳлик, бироқ юмалоққина юзида, мунгли кўзларида қандайдир тизгинсиз бир алам тоабад муҳрланиб қолган эди! Марҳум ойисининг айтишича, келинчакнинг урушдан кейин турмуш қурган эри ёмон одам бўлаб чиққан, у хотини севган йигит урушда ҳалок бўлганини билган ва унинг бу севгиси учун хотинини то ўлгунча қийнаган... Беҳзод ҳар хил ҳолатда ярадор жангчи томон талпиниб, гиря қилаётган бошқа олти хотиннинг суратини ҳам ўзи яхши билган, яхши таниган ҳамқишлоқ аёллардан чизган... Шу боисдан ҳам ёдгорликнинг номини ўзича «Гиря» деб қўйган...

Беҳзод даставвал асарни яхлит тошдан, шу ернинг ўзида, ёдгорлик ўрнатиладиган жойда ўйиб ишламоқчи бўлган эди. Лекин тез орада бундай яхлит тошни топиш амримаҳол эканини англади, англади-ю, бу фикрдан қайтиб, ҳар бир ҳайкални белигача қолипларда қўйди, қолган қисмини, қўлларида тортиб, бир-бирларига талпинган ҳаракатларигача, ҳазин чеҳраларидан тортиб, мунгли кўзларидан оққан ёш томчиларигача, — ҳамма-ҳаммасини чўкич билан ўйиб, тошга абдий муҳрлади... Мана, ниҳоят, лойиҳа устидаги ишларини ҳам ҳисобга олганда, салкам тўрт йиллик меҳнати ниҳоясига етди! Фақат айрим деталлар, энг сўнгги тафсилотлар, асарни асар қилиб, унга жон ато қилгувчи нозик ишлар қолди, холос. У эса... шу «нозик» ишларни тугатиб, муштипар бувиси олдидаги қарзини узиш ўрнига ётипти мана, расвойи радди бало бўлиб...

Беҳзод, одатда ўзидан норози бўла бошлаган пайтларда, доим улўф санъаткорларнинг ижод йўлларию уларнинг қисмати ёдига тушарди. Шунда унинг виждони баттар қийнала бошлар, иродасизлиги, қўнимсизлиги, дангасалиги кўзига жуда хунук кўриниб кетарди. Шундай пайтларда ишлаб, ижод қўйнига шўнғиб, бутун вужуди билан ишлаш истаги юрагида яна вулқондай қайнай бошларди. Бу истак унга худди оч қолган одамнинг овқат ейиш истагидай азоб бера бошлардию охири бу азобга бардош беролмай, беҳаловат ҳаёту, «содиқ дўстлари» даврасини тарк этиб кетарди...

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Уч-тўрт йилдан бери ором бермай келган образлар ва манзаралар бирдан қайта ёпирилиб келди-да, сутдай ойдин

хонани тўлдириб, уни қуршаб олди. У ўз асарини, асаридаги жангинингина эмас, ўз жигаргўшаларини йўқлаб фарёд чекаётган мушфиқ аёлларни шундай аниқ тасаввур этдики, бу манзарадан юраги увишиб кетди. Айни замонда кўпдан бери тополмай юрган, ўқ теккан жангини ҳам, унга талпиниб, гиря қилаётган муштипар аёлларга жон ато қиладиган янги тафсилотларни топгандай, уларни бурунгидан ҳам аниқроқ тасаввур қилгандай бўлди. Фақат ишлаш, хаёлида туғилган, кўз олдида чўғдай ёниб турган бу янги тафсилотлар, янги деталларни тезроқ тошга ўйиш керак, холос!... Беҳзод бўлса, эвоҳ, ишлашга, уни қуршаб олган бу образларни, жон тўла бу мунгли тафсилотларни тошга тобад муҳрлашга на мажоли бор, на имкони!

Беҳзод тишини тишига босиб, тескари бурилиб олди. У врачларни саросимага солиб, шу ётганича бир неча кун на овқат еди, на биров билан гаплашди. Беҳзод врачлар билан ҳамшира қизларнинг илтимосларини ёлиниб-ёлворишларига «керак эмас»дан бошқа жавоб бермас, на дори ичар, на овқат ер, улардан фақат бир нарсани — тинч қўйишларини илтимос қиларди, холос. У ҳатто ўз шогирдлари ва ёрдамчилари билан ҳам гаплашишни истамас, хаёлида чарх урган образлар билан олишиб, ўз ёғида ўзи қовурилишда давом этарди.

Унинг доврўғини эшитган врачлар, гарчи касалхонада ҳар бир жой ҳисобли бўлса ҳам, хонага ҳеч кимни қўймадилар. Фақат уч-тўрт кун ўтгач, ярим кечада кимнидир олиб келишди. У нимадандир яраланган, боши, юз-кўзи боғлаб ташланган, ўзи ҳам беҳуш, фақат инграр эди.

Беҳзодни бошқа хонага ўтказишмоқчи бўлишди. Бироқ Беҳзод кўнмади, ҳали кўлидаги гипс олинмаган бўлса ҳам, бош врачнинг қабулига кириб, бир амаллаб рухсат олди-да, касалхонани тарк этди. Уша оқшом у ўзи қураётган мемориалининг атрофида тонг отгунча айланиб чиқди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Ораҳим шоввознинг ўғли Шоқосим хирмондан шийпонга одад-дагидан барвақтроқ қайтди. Қайтишга қайтдию нима қилишини билмасдан, шийпон-устунига суяниб узоқ турди. Тўғриси айтганда Меҳринисо кўкламда совхозга рабчоком бўлиб кетганидан бери, аҳвол шу: илгари Шоқосимнинг кўзига жуда иссиқ кўринадиган бу ерлар, назарида, аввалги файзини йўқотган. Бундан беш-олти кун муқаддам қишлоққа бориб қўшимча мажбурият олиб қайтганидан бери эса, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Уша куни хотини Меҳринисо қаттиқ туриб олмаганида Шоқосим калласи кетса ҳам қўшимча мажбурият олмас эди. У ўз даласида қанча ҳосил қолганини яхши билар, нари борса, яна уч-тўрт центнер пахта бор, бўлмаса у ҳам йўқ эди. Лекин Меҳринисо мажлисдан аввал уни ўз хонасига чақириб, директорнинг талабини бажарасиз, деб туриб олди.

— Дадамларнинг қайсарлиги етмаган эди, энди сиз қолдингиз мени маломатга қолдирмаган, — деди Меҳринисо, дам бўзариб, дам кўзига ёш олиб. — Ота-бола... мақсадларингиз менинг юзимни ерга қаратиш бўлса... унда майли, билганларингдан қолманглар!..

Шоқосим бир хотинига жаҳли чиқса, бир раҳми келганидан юраги зирқиради. У хотинига ялиниб-ёлвориб ҳам кўрди, тушунтиришга уриниб ҳам кўрди — бўлмади. Шоқосим у деса, Меҳринисо бу деди, бу деса у деди — хуллас, ўз гапидан қайтмади. Энг катта далили шу бўлдики, раз мени рабчоком қилиб кўтаришдим, сиз ҳам уни қўллаб-қувватлашингиз керак, ўз хотинингиз раҳбар бўлатуриб, директорнинг сўзига сиз кирмасангиз ким киради? Гапнинг пўскаласи, айтганини қилдирди, гектарига яна ўн центнердан қўшимча ҳосилни бўйнига юклади.

Шоқосим сўнгги пайтларда хотини тўғрисида қулоғига чалинган миш-мишларнинг бирортасига ишонмас, гарчи, бу гаплар юрагини қон қилса ҳам, уларнинг ғирт тўхмат эканига имони комил эди. Уша куни умрида биринчи марта Меҳринисога синчиклаб қаради, унинг гап-сўзларини

қилиқларига зимдан разм солди, солдию кўксига гўё ёқимсиз совуқ шабада ғимирлаб кирди.

Шоқосимнинг назарида, илгари Меҳринисодай меҳрибон, босиқ, мулойим, ширинсухан инсон йўқ эди оламда, у доим кулиб турар, ҳатто Шоқосим бир нарсадан зардаси қайнаб, кўрслиги тутса ҳам уни кулиб енгар эди. Энди унинг гап-сўзларида қайсарлик аралаш аллақандай беписандлик пайдо бўлган, эрининг гапларини охиригача эшитишни ҳам истамас, илгариги мулойимлигию меҳрибонлигидан асар ҳам қолмаган эди.

Шоқосим ўша куни уйда ётиб қолмоқчи эди, бироқ Меҳринисо бунга ҳам кўнмади. «Шундай долзарб кунларда қаёқдаги ўйларни ўйласиз, кўйинг-э! — деб силтаб ташлади. — Жўнанг-жўнанг! Одамлар эшитса, нима дейди?»

У эгнига атлас кўйлак устидан қизил гул солинган пахмоқ жемпир, оёқларига, бўй-бастига ярашган пошнаси баланд бежирим этикча кийган, ўзиям икки ўрим узун кокилини боши орқасига турмаклаб, зар сочилган қора-қизғиш рўмолча билан ўраб олган-у, аллақандай жуда очилиб кетган эди. Унинг олдида оёғига пошналари ейилиб кетган эски брезент этик, эгнига ёғ босган кир-чир фуфайка, бошига соябони бир томонга қийшайиб қолган чанг-чунг фуражка кийган Шоқосим жуда ғариб кўриниб қолди.

Шоқосим буни хотинининг муомаласидан сезди. Меҳринисо у билан гаплашаркан, гарчи ҳеч нарсани билдирмаган бўлса ҳам, нигоҳида ижирғанишга ўхшаш алланима бир неча бор милт-милт этдию Шоқосим умрида биринчи марта ўзига четдан қаради, ҳатто хаёлан ўзини артистлардай башанг кийинган Фотиҳ Музаффаров билан солиштириб ҳам кўрди.

У бир ўйи ўша он, ўша ернинг ўзидаёқ даштдан воз кечиб, илгариги ишини талаб қилмоқчи ҳам бўлди. Ҳақиқатан, унинг Фотиҳдан нимаси кам? Фотиҳ Музаффаров олий маълумотли бўлса, Шоқосим ҳам олий маълумотли, у агроном бўлса Шоқосим инженер! У бу аҳволга тушган бўлса, авваламбор, Меҳринисонинг гапига кириб, қолаверса... илгари унга ярим пошшоликни ваъда қилиб, янди эса, столни уриб гаплашаётган мана шу ўпка директорнинг қуруқ ваъдаларига ишониб тушди! Уни ҳурмат қилмаса ҳам, жазирама даштда иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай, қилаётган оғир меҳнатини эъзозлаш ўрнига бу кўрс муомала, бу дўқ, пўписа, писанда!... Хотини эса... беш-олти йилдан бери ширин турмуш қуриб келаётган, икки фарзанднинг онаси бўлган хотинининг нигоҳида эса... киборлик, сўзларида, ҳимарилган лабларида аллақандай пинҳоний ижирғаниш!

Уша дақиқада бу ўйлар Шоқосимнинг хаёлига қуяндай ёпирилиб келди-ю, бир ўйи Меҳринисонинг кабинетига стулларни шарақ-шуруқ отиб: «Бас, бўлди! Йиғиштирдим ўша дашт-паштларингни» деб, кўл силтаб чиқиб кетгиси ҳам келди. Чунки, ота боласи, Шоввознинг феъли унда ҳам бор, кўнглига бир нима ёқмаса ёхуд бирорта адолатсизликнинг шабадасини сезса лоқайд қараб туролмайди, уники бир тутса ёмон тутади. Меҳринисо ҳам буни яхши билар, билгани учун ҳам суҳбатларининг охирида сал юмшаб, хиёл эркаланиб гапирди-ю, Шоқосим, одатдагидай, шилқ этиб тушди-қўйди.

У уйларига бориб, уйқуда ётган ўғли билан қизининг пешонасидан ўпди, онаси сузиб берган бир коса қатиқ аралаш гўжани типпа-тик турганича бир сипқаришда бўшатди-да, «Жигули»сига ўтириб, даштга жўнаб кетди.

Лекин шундан бери, мана неча кун ўтди ҳамки, ўзини қўйгани жой тополмайди. Икки йилдан бери ўрганиб қолган жойлар, тоғ-тоғ қум уюмлари орасидан не машаққатлар билан талашиб-тортишиб «юлиб» олган бу юз гектар пахтазор, Меҳринисо иккиси тиззадан лой қориб, ғишт қуйиб, ўз қўллари билан қурган бу шийпон, ҳатто не азобда кўкартирган бу ниҳоллар — ҳамма-ҳаммаси, назарида, илгариги кўркини йўқотгандай туюлди. Авваллари, айниқса, Меҳринисо билан бирга ишлаган пайтларида,

бу ерлар кўзига жуда иссиқ кўринар, эҳтимол, шийпондан тортиб, оддий тандиру ўчоқларгача ўзлари қурганлари, ҳар бир туп ниҳолни ўйнаб-кулиб, бирга-бирга парвариш қилганлари учундир, ҳамма нарса қандайдир бошқача кўринар, ўз далаларию шийпонларини узоқдан қараганларида юраклари «жиз»иллаб кетарди! Энди, гарчи шийпон тўла одам бўлса ҳам, (уни қурилиш техникумининг студентлари эгаллаган эди!) Шоқосимнинг назарида ҳаммаёқ ҳувиллаб, шийпон гўё кимсасиз, ташландиқ бир жойга айланиб қолгандай кўринди.

Бригадада, ким йўқ, студентлар эса Шоқосимга бўйсунмас, уларнинг ўз домлалари, ўз раҳбарлари бор, улар фақат хирмондаги ҳисобчини танишар, кечая кундуз терган пахталари устида жанжаллашиб граммла-ригача ҳисоблашиб, талашиб-тортишиб ётишарди.

Шоқосим қишлоқдан қайтган кунининг эртасига пахтазорни қадамба-қадам айланиб чиқди. Ҳар бир туп ғўзаю очилган-очилмаган кўсақларгача санаб, сарҳисоб қилди. Терим машиналари ўтавериб, япроқлари юлиниб чўп бўлиб қолган ғўзаларда бир-иккита, нари борса учта кўсақ қолган, энди ҳамма нарса об-ҳавога боғлиқ, агар кунлар ҳозиргидай очиқ туриб берса, ўн центнер бўлмаса ҳам, ҳар қалай, беш-олти центнер ҳосил олса бўларди. Буни ўйлаб, Шоқосимнинг кўнгли бир оз таскин топгандай бўлди-ю, бироқ, ҳарчанд уринмасин, қўли ишга бормай, кун бўйи гаранг бўлиб юрди. Тўғриси, далада қиладиган иш ҳам қолмаган, студентлар терган бир-икки тележка пахтани эса, кечқурун ҳисобчи билан тракторчи-лар ўзлари топшириб келар, у эса нима қилишини билмай, кундуз дала айланган бўлар, кечалари эса, ҳеч нарсага тоқати йўқ, қоронғи тушмасда-ноқ ўз ҳужрасига қамалиб оларди.

Хужра ҳали оқланмаган, фақат ганч сувоқдан чиққан, холос. Бироқ бундан икки йил муқаддам, ганч сувоқ тугул ҳали қора сувоқдан чиқмаган маҳалда ҳам қўлигул Меҳринисонинг нозик диди ва меҳри билан безатилган бу торгина хонача унинг кўзига бамисоли бир жаннат бўлиб кўринарди. Ҳақиқатан, Меҳринисонинг қўли теккан жой дарҳол яшнаб кетар, ҳамма нарса озода, саранжом-саришта бўлар, тоқчадаги шишада турадиган бир шода райҳондан тортиб, ҳамиша дазмолланиб қўйиладиган сочиқлару чойнак-пиёлаларгача, қўйинги, унинг енгил нафаси теккан ҳамма нарса ажиб бир нафосат касб этарди. Ҳатто ёзда, ҳарорат эллик даражага кўтарилиб, тангадай соя минг тилла бўлган маҳалларда ҳам, қишда қора бўронлар қутуриб, тоғ-тоғ қум уюмлари тирик махлуқлардай кўчиб юрадиган пайтларда ҳам бу чўли биёбон Меҳринисо борида кўзига ҳозиргидай бефайз кўринмас, эр-хотин бу бебошвоқ қумликларни бир неча йилдаёқ батамом жиловлаб, кўркам бир масканга айлантиришларига амин эдилар!

Мана энди ҳаммаси кунпаякун бўлди! Нега? Қачон бошланди бу кўргулик? Меҳринисога нима бўлди? Нега ўзи бош-қош бўлган, ҳатто Шоқосимни ўзи рағбатлантирган жуфти ҳалоли бу ишдан яна ўзи айнади? Узимми? Йўқ, ўзи эмас, анов... олифта директор Фотиҳ Музаффар айнитди! Ҳамма балога ўша сабаб бўлди!... Шоқосим эса... Шоқосим нима ҳам қила оларди? Директор хотин-қизларни эъзозлаш керак, уларга катта йўл очиб бериш лозим, деб жавраб турган бир пайтда унга эътироз билдириш... нодонлик бўлмасмиди? Бўларди! Хотинини севган, унинг бахтини ўйлаган эркак бу ишдан қувонмаслиги мумкин эмас эди. Шоқосим ҳам бошда қувонди. Майли, менга қийин бўлса бўлар, хотинимга енгил бўлсин, деди, бахти очилсин, деди. Фақат... сўнги пайтларда Меҳринисонинг алла-қандай ўзгариб қолиши, унинг нигоҳида пайдо бўлган, бу ёт, совуқ ифода! Лабларидаги истеҳзо аломатлари, илгаригидай очилиб-сочилиб гаплашиш ўрнига баланддан туриб муомала қилишлари! Ё тавба! Наҳот одамлар орасида ғимирлаб қолган бу мудҳиш миш-мишлар чин бўлса?... Йўқ, буни ўйлаш, буни хаёлга келтиришнинг ўзи даҳшат! Унда бу ҳаётнинг сариқ чақалик қиммати қолмайди унга! Бу ёруғ дунё Шоқосим учун зимистонга айланади унда!

Шоқосим кечалари, дашт шамолининг бўрисимон увиллашларига қулоқ солиб, тор, зимистон ҳужрада шифтга тикилиб ётаркан, юрагини

кемирган бу совуқ хаёлларни миясидан ҳайдаб чиқаришга уринар, бу бемаъни, чиркин шубҳалар учун ўзини койирди. Бироқ сал ўтмай кўз олдига яна сўнги учрашув келар, Меҳринисонинг совуқ муомаласи, лабларидаги кинояли табассуми, гулдай очилиб кетган рухсори, башанг уст-бошлари намоён бўларди-ю, хаёлидан зўр-базўр ҳайдаган мудҳиш ўйлар қайта ёпирилиб келиб, ўрнидан сапчиб туриб кетарди.

О, бошда қандай яхши бошланган эди уларнинг севгиси, қандай яхши бошланган эди! Рост, аввалда ҳам, токи Меҳринисо ота-онасининг розилигини олгунларича қанча дилсиёҳликлар бўлиб ўтганди. Лекин бу дилсиёҳликлар уларнинг иноқлигию севгиси олдида гўё баҳор қуёшига дош беролмаган муздай эриб кетаверган эди, эриб кетаверган эди!

Улар биринчи марта икки институт ёшларининг дўстлик кечасида, тўғрироғи, бу кечани ташкил қилиш ҳаракатида юрган вақтларида танишишган эди. У маҳалда Шоқосим қишлоқ хўжалиги инженерлари институтида комсомол комитетининг секретари, Меҳринисо эса қишлоқ хўжалик институтида ёшлар билан ишлаш комиссиясининг раиси эди. Шоқосим Меҳринисони биринчи учратганидаёқ кўзига офтобдай иссиқ кўринганди. Қизнинг ўзи ҳам, гап-сўзлари, муомаласи, қулиб туриб ўз деганини қилдиришлари ҳамма — ҳаммаси кундай тиниқ, ёқимтой, жозибали эди. Кейинроқ, кўп қийинчиликларни енгиб ўтиб, қовушганларидан кейин билса, Меҳринисо ҳам шундай бўлган, биринчи учрашувдаёқ Шоқосим унинг жигаридан урган экан. Ҳар қалай, бу илк учрашув бошқа кун, бошқа жойларда, Тошкент парклари ва хиёбонларида давом этди-ю, сал ўтмасданоқ ўртага совчилар тушди. Ҳамма дилсиёҳлик ва кўйди-пишдилар ҳам ана шундан кейин бошланди. Чунки Меҳринисонинг отаси — кейин маълум бўлишича туппа-тузук одам, қизимни «қаёқдаги бир қишлоқига бермайман», деб туриб олди. Лекин гап Шоқосимнинг қишлоқлигида эмас, масаланинг нозик томони шунда эдики, улар Меҳринисога аллақачон топиб қўйган ўз «куёвлари», ўз қудалари бор эди. Лекин Меҳринисо билан Шоқосим ҳам ўз аҳдларидан қайтишмади. Шоқосим совчи юборишдан чарчамади, Меҳринисонинг ота-оналари эса рад жавоби беришдан. Бу тортишув охири шу билан тугадики, Меҳринисонинг ота-онаси қизларини уйдан чиқармай қўйишди. «Касал» деган баҳонада ҳатто институтга ҳам юбормайдиган бўлишди. Шоқосим аввал унинг дугоналарини ишга солиб, хат орқали «гаплашиб» турди, кейин Меҳринисонинг ота-онаси буни сезиб қолиб, дугоналарини ҳам киритмайдиган бўлишди...

Ўқиш тугаган, ўз совхозидан стипендия олиб ўқиган Шоқосим аллақачон қишлоққа йўлланма олган, бироқ кетишини ҳам, қолишини ҳам билолмай икки ўт орасида қовуриларди.

Меҳринисолар Кўкча томонда, участкада туришарди. Шоқосим ҳар оқшом, кун ботиб, атрофга ғира-шира қоронғулик тушиши билан Кўкча томон йўл олар, Меҳринисоларнинг уйига яқин боришга юраги дов бермай, тун ярмигача теварақдаги кўчаларни айланиб юрар, гоҳо шу йўсин тонг отдирар эди...

Бир куни у шу алпозда, алам ўтида қовурилиб, ярим кечагача кўча айланиб юрди-да, сўнги трамвай кетадиган пайтда орқасига қайтди. Юраги лахта қон, кўнгли зимистон, у трамвай бекатига яқинлашиб қолган эди, тўсатдан бекат яқинидаги дарахтзор орасидан тўрт нафар йигит чиқиб, йўлини тўсишди.

Тўрталови ҳам бўйчан, забардаст, кўринишларидан боксёр йигитлар. Қоронғида биттасининг қўлида нимадир (кейин билса пичоқ экан) совуқ ялтиллаб кетди.

— Хўш, ўртоқ Мажнун? — деди қўлида пичоқ ушлаган ўша йигит. — Лайли ва Мажнунлар замони аллақачон ўтиб кетган эди-ку, оқаси! Нима қилиб юрибдилар, бизни маҳаллада Лайлохон ишқида тентираб?

— Қайси Лайло? — деди Шоқосим, ўзини гўлликка олиб. Ажабо: ўша дақиқада уни на йигитларнинг вазоҳати чўчитди, на қаршисида писанда қилиб турган олифтанинг қўлидаги пичоқ!

— Ўзингни тентакликка олма! Сенга берадиган қизимиз йўқ бу

маҳаллада! Ё иккинчи марта қадам босмасликка ваъда берасан, ё!... — Йигит шундай деб, шартта пичоқ ўқталди. Шундан кейин нима бўлди, Шоқосим ўзи ҳам яхши эслай олмайди. Биринчи бўлиб пичоқли йигит унга ташландими ёки ёшлигида кўпқарида дадасидан чапақайликка ўрганган Шоқосимнинг ўзи чап қўли билан бир уришда уни йиқитдими? Ҳар қалай, пичоқли йигитни йиқитишга йиқитди, бироқ қолган уч йигит унга бирдан ташланиб, тепкилашга киришди. Яхшиям, шу палла бекатда милиционернинг ҳуштаги «чуриллаб», чопиб келаётган одамларнинг гурс-гурс қадам товушлари эшитилди-ю, йўлтўсарлар қуён бўлишди.

Хануз ёдида. Худди болалик чоғларида тушида қуш бўлиб учган ширин дақиқаларидай, ҳамон хотирасида: эртасига кечқурин, бу кенг жаҳонга сиғмай қолган Шоқосим анҳор соҳилига борди. Офтоб энди ботган, бироқ ҳали қоронғи тушмаган эди. У маҳалда анҳор бўйида мажнунтоллар, осмонга қўл чўзган азим оқ тераклар кўп бўлғувчи эди. Пастда, сокин оқаётган дарё сатҳида ботаётган офтобнинг тилла тасмалари жилва қилади, фақат дарё эмас, сувга салом бериб ўсган мажнунтоллар ҳам, азим оқ терак ва чинорлар ҳам гўё олтин либосга ўранган. Аммо Шоқосимнинг назарида бутун олам қора зулматга чулғанган, хушчақчақ, бахтиёр ёшларга тўла сўлим соҳилгина эмас, бутун дунё қоронғу...

Бугун, эҳтимол, бу нарса баъзиларга кулгили туюлар, бироқ ўшанда, одатда Меҳринисо билан пинҳона учрашадиган жар тепасида туриб, бир неча марта ўзини сувга, лоларанг шафақ аксида гўё қип-қизил қонга тўлиб оқаётган анҳорга отишга чоғлангани хануз Шоқосимнинг эсида. Фақат қоронғи тушса ва каттароқ бир тош топсаю бўйнига осиб, ўзини дарёга отса бас — бир зумда ном-нишонсиз чўкади-кетади.

Ана, ғира-шира қоронғилик ҳам тушди, соҳилда одамлар ҳам сийраклашди. Бироқ худди шу пайт, Шоқосим катта бир тош топиб, жар ёқасига кўтариб бораётган маҳал орқада дук-дук оёқ товуши эшитилди-ю, қулоғига ваҳимали таниш овоз чалинди.

— Шоқосим ака! Нима қияпсиз Шоқосим ака?

Меҳринисонинг кўзлари, у маҳалда бўёқ нималигини билмаган, бироқ ҳамиша порлаб турғувчи тимқора кўзлари катта очилган, шафтоли гулидай тиниқ юзи докадай оқарган. У қўлларини чўзиб Шоқосимга қушдай талпинган-у, турган жойида қотиб қолган.

Шоқосимнинг назарида гўё ботган офтоб қайта чиқиб, олам чарақлаб кетгандай бўлди, қўлидаги тошни дарёга шалолатиб отди-да, Меҳринисо томон талпинди. У қўлларига ҳолсизгина осилиб қолган қизни қучиб, унинг лабларидан, юмуқ кўзларидан ўпаркан, юзида иссиқ ёш томчиларини сизди...

— Наҳот билмасангиз? — деганди ўшанда Меҳринисо, ёш билан ювилган юзини унинг ларзон-ларзон кўтарилиб тушаётган кўксига босиб. — Наҳот билмасангиз, Шоқосим ака?

— Нимани билмайман?

— Сиз ўзингизни сувга отсангиз... кетингиздан мен ҳам отишимни... наҳот билмасангиз?..

Ҳозирги ёшлар, нафақат ёшлар, ҳатто ўз тенгдошлари ҳам бу гапларга ишонишмайди. Эшитса кулишади, шунинг учун Шоқосим буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмаган, айтмайди ҳам! Ҳозирги ёшлар на фақат Шоқосим ва Меҳринисо достони, балки Лайли ва Мажнун достонидан ҳам кулишади... Майли, гап ёшларда эмас, Меҳринисо иккиси ҳам ҳали қариб қолишганлари йўқ. Шоқосим буни эслаяпган бўлса, фақат шунинг учун эслаяптики, ҳар бир одамнинг умрида баҳор офтобидай ярқ этиб, дилида то абад сўнмас из қолдирғувчи шундай масъуд онлар бўлар экан! Ҳар қалай, унинг ҳаётида ана шундай унутилмас онлар бўлиб ўтган! Бироқ... наҳот бунинг ҳаммаси фақат ўтмиш бўлса? Бундай онлар энди сира қайтиб келмаса?

Ажабо: ўшанда, умрининг энг қоронғи дамларидай туюлган, энди билса ҳаётининг энг бетакрор, энг масъуд онлари бўлган ўша кунлар қачон, қандай ўтиб кетди?

...Хафтанинг охирида, кечқурун, Шоқосим терилган пахтани энди пунктга жўнатиб, шийпонга қайтмоқчи бўлиб турганида, ҳеч кутилмаган бир пайтда, эски юк машинасида дадаси келиб қолди!

Шоқосим дадасини кўриб, ўз кўзларига ишонмади. Сўнги пайтларда соч-соқолию уст бошига қарамай қўйган дадаси оёғига ғарч-ғурч хром этик, бошига янги чуст дўппи, эгнига янги пахталик фуфайка кийиб олган, ўзиям, соқол-мўйловларини қайчилаб, ўн ёш яшариб кетганди!

Шораҳим шоввоз машинадан тушиб ўғли билан совуққина кўришди-да:

— Хирмонда ишинг тугадими — деб сўради. — Тугаган бўлса шийпонингга бошла. Гап бор!..

Улар ғира-шира қоронғиликда шийпонга етиб келишди. Студентлар ишдан қайтишган, шийпон гавжум, ёшлик эмасми, даладан чарчаб келишган бўлишса ҳам, қиз-йигитлар бир-бирларига сув сепишган, қувлашган, ҳаммаёқ қий-чув, кулги...

Шоқосим дадасини ҳужрасига бошлаб кирди, кирдию ўзи ҳам сал ўсал бўлиб, шоша-пиша йиғилмаган тўшагини, столда уйилиб ётган қаттиқ нону ювилмаган коса-товоқларни йиғиштиришга киришди.

Шоввоз индамай, бир четга ўтиб ўтирди-да, ўғлининг хижолатомуз хатти-ҳаракатларини жимгина кузатишда давом этди. Сал ўтмай, ошпаз хотин бир товоқ шавла билан иккита нон ва бир чойнак чой олиб кириб, столга қўйиб чиқиб кетди.

Шоввоз ҳамон қовоғини уйиб ўтирарди. Шоқосим хижолат тортиб йўталди: — Узоқ йўлда қорнингиз очиб келгандир. Овқат совимасин, дада!

Шораҳим индамай ўрнидан турди; бироқ дастурхонга қараш ўрнига қўлини орқасига қилганича, эски полос тўшалган тақир ерни тап-тап босиб, тор хонани бир неча бор айланиб чиқди, сўнг, ўртада тўхтаб:

— Сенга нима бўлди, болам? — деб сўради, қандайдир чексиз бир алам билан.

Шоқосим зўрма-зўраки кулимсиради.

— Менга нима бўпти?

— Кўзгунг борми? — деди Шоввоз. — Бу сафар унинг овозидаги дард тўла оҳанг совуқ қатъият билан алмашди-ю, Шоқосимнинг ҳамиятига теги.

— Кўзгу ушлаб... ўсма қўярмидим?

Шораҳим катта қорамтир мушти билан столни «гурс» этказиб урди...

— Кўзгу фақат ўсма қўйиш учун эмас, одам махлуқ даражасига тушиб қолмаслик учун ҳам керак! Неча йил бўлди афти-ангорингга қарамаганингга?

Шоқосим қўлига олган ёғоч қошиқни шавла тўла товоққа «тақ» этказиб тикка қадаб, «дик» этиб ўрнидан турди.

— Мен... афт-ангоримга қарайдиган ишдаманми? Нима қиласиз мени куйдириб? Ё, эсингиздан чиқдими?

— Нима эсимдан чиқипти?

— Бу ерга келиб ишлашни маслаҳат берганлардан бири сиз эмасмидингиз? Юкинг оғир бўлса ҳам бир-икки йилда ўзингни кўрсатасан, обрў-эътибор қозонасан деб, жон-ҳолимга қўймаганлардан бири ўзингиз эмасмидингиз, дада!

Шораҳимнинг қорамтир, шиддатли юзидаги қаҳр бирдан юмшаб, аллақандай талмовсираб қолди. У аста бош ирғаб, қаттиқ уф торди.

— Дегандим, болам, дегандим. Негаки, шундай бўлишига инонган эдим. Ҳалиям имонийм комил бунга. Бироқ совхоз катталари... Сен тенгги анов директор...

— Мен тенги бу директор сизниям хор қилиб ишдан ҳайдапти-ку!

— Тўхта! — деди Шоввоз яна чўяндай қорамтир мушти билан столни уриб. — Тўхта! — Мени қўйиб тур! Мен ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлган одамман! Мен сени ййлаяпман, болам!

Шоввоз тирсақларини столга тираб, бошини чангаллаганича узоқ сукутга толди. Шоқосим отасига қараб бирдан юраги туздай ачишиб

кетди. У дадасини ҳеч қачон бунчалик ғам ва изтироб чангалида кўрмаган эди. Дадаси, юрагини кемираётган қандайдир оғир изтироб оғушида кўзларини юмиб, ғуссага тўлиб ўтирар, унинг бу ўтиришида, Шоввозга батамом ёт бўлган аччиқ бир алам бор эди. Боя хирмонда учрашганларида дадаси Шоқосимга тамом бошқача, ёшлик чоғларидагидай кучга тўлиб, камиди ўн ёш яшариб кетгандай туюлган эди. Энди эса... гўё елкасини босиб турган аллақандай чўнг тошдан икки букилиб қолган бир қария мунғайиб ўтирарди рўпарасида.

«Нега отамнинг ярасини тирнадим? Нега бу даштга келганим учун уни айбладим? Агар ўзим истамаганимда дадамлар тугул худоси айтса ҳам келмас эдим-ку! Раз ўз розилигим билан келдимми, нега энди маломат тошини унга отаман! Уз аравамни ўзим тортиб, қаддимни тутиб юришим ўрнига нима қилардим бусиз ҳам эзилиб юрган отамни беш баттар эзиб?»

Шоқосим чуқур тин олиб:

— Майли, дада, — деди столга яқинроқ сўрилиб. — Мен ўз аравамни ўзим тортишга ярайман. Сизнинг ўз ташвишингиз ўзингизга етади!

Шораҳим бошини кўтариб ўғлига узоқ ва синовчан тикилиб қаради.

— Сен ҳозир, иложи бўлса шу бугун, қишлоққа бор, болам.

— Нима қиламан?

— Келин билан гаплаш...

— Нима дейман? — Шоқосим буни айтишга айтди-ю, беихтиёр тилини тишлади. Отасининг чеҳрасидаги аламли ғусса бир онда сўниб, ўрнини бояги қатъият, бояги бебошбоқ ғазаб эгаллади.

— Онангни дейсан! — деди Шоввоз, оқиш мўйлови ёввойи мушукнинг мўйловидай дикрайиб. — Уз хотининг билан йигитларча гаплашиб, уни йўлга сололмасанг... қандай бош кўтариб юрибсан бу дунёда?... Шоввознинг сўзлари Шоқосимга бамисоли заҳарли қамчи бўлиб

тегдию шартта ўрнидан туриб кетди:

— Дада! Мен сиз эшитган анов миш-мишларга ишонмайман!

— Мен ҳам сенга нопок гап-сўзларга инон деяганим йўқ! Мен сенга чек қўй бу бўҳтонларга деяпман, холос! Ё чек қўй, ё суймаганга суйкалмай шартта рухсатини бер, агар бу дунёдан тоқ ўтсанг ҳам!

Шоқосим кўзлари ўт чақнаб:

— Сизга ким айтди мени... суймаганга суйкалиб юрибди деб? — сўради, сўрадию яна боягидай ўзидан ранжиди. Отасига айтадиган гапми шу? Йўқ, отасига эмас, Меҳринисога айтадиган гап-ку бу! Суймасанг очигини айт, мен унақа... суймаганнинг этагига ёпишадиган ҳезалаклардан эмасман! — деб, шартта унинг бетига айтадиган гап-ку бу!

Афтидан, фақат Шоқосим эмас, Шоввоз ҳам ўғлининг ҳамиятига қаттиқ текканини сезди шекилли, яна бошини мутеларча эгиб:

— Кўнглингни оғритган бўлсам... отангни кечир, болам, — деди, овози қалтириб. — Аммо-лекин... бориб кел! Бундай пайда йигит одам мард бўлмоғи лозим. Ахир баъзан даволаш учун ярани ҳам шартта кесиб ташлашади-ку! Кейин... оинг шўрликнинг ҳам аҳволи оғир. Бир йўла кўриб келасан. Иш бўлса қочмас, ўзим бош-қош бўлиб тураман. Бориб кел, болам...

Бошқа гаплашадиган гап қолмаган эди. Шоқосим нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, қафасга сиғмаган шердай, тор хонани бир айланиб чиқди, кўзи қозикда илиғлиқ турган пахталик фуфайкасига тушиб, уни шартта тортиб олди, фуфайканинг тагида қўшоғиз милтиғи турган эди, уни ҳам қозикдан юлиб олди.

Ўғлининг хатти-ҳаракатларини зимдан жимгина кузатиб ўтирган Шораҳим ҳадиксириб ўрнидан турди.

— Милтиқни нима қиласан?

— Керак бўлади... Йўлда.

— Дарҳол жойига қўй! Агар бирорта аҳмоқлик қилишни ўйлаяпган бўлсанг... бормайсан қишлоққа!

— Қўйинг, дада! Ишларимга кўп аралашаверманг! Ёш бола эмасман!

Шоввоз икки қадам жойни бир ҳатлаб, ўғлининг йулини тўсди:

— Жойига қўй деяпман милтиқни, тентак!

Шоқосим отасининг қалин қошлари тагида чақнаб турган қаҳрли кўзларига, дикрайган оқиш мўйловларига бир зум тикилиб турди, сўнг, кўлидаги милтиқни каравотга отди-да, эшикни бир тепиб, хужрадан чиқди...

Бир чети кесилган оқ қовундай оппоқ ой серюлдуз осмон қаърида, сийрак оқ булутлар орасида аста сузиб борар, шийпон атрофи, ҳатто овлоқдаги пайкалларгача сутдай ёруғ эди. Студентлар ҳали ётмаган, баъзи хоналардан ғала-ғовур, кулги, пала-партиш, носоз чалинган рубоб ва гармонь овози келарди.

Шоқосим қўлини ойга тутиб, соатига қаради: саккиздан чорак ўтибди. Ажабо: у тун яримидан ошган бўлса керак, деб ўйлаганди, энди саккиздан салгина ўтибди! Агар у ҳозир «Жигули»сига ўтириб, йўлга чиқадиган бўлса, ўн бўлмасданоқ қишлоққа кириб боради! Қаттиқ ҳайдаса, ўнга ҳам қолмайди! Бир ярим соатлик йўл!

Шоқосим шийпоннинг орқасида, ошхона ёнида турган «Жигули»сининг устидан «чимматини» (Меҳринисонинг сўзи!) олиб, уни қиздириб қўйди-да, ўзи четроққа чиқиб, сигарета тутатди.

Қизиқ: унга негадир энди бу ерларга қайтиб келмайдигандай туюларди. Шу боисданми, бошқами, назарида, юрагига яқин бир нарса билан видолашаётгандай туюлди-ю, кўчатлари туя бўлиб қолган мевазор боғчани оралаб, далага ўтди. Боғча ортидан бошланган чексиз пахтазор ҳам сутдай оппоқ, узоқ уфқда ПМКнинг машина ва вагончалари элас-элас кўзга чалинар; сал чапроқда иккита пахта терим машинаси қорайиб турар, улардан бирини, илгари Меҳринисо минар, иккинчисини Шоқосимнинг ўзи ҳайдарди!..

Одам боласи қизиқ экан. Бугун эрталаб, унга аллақандай хунук ва совуқ кўринган жойлар, энди нечундир, эҳтимол дилидаги ҳазин видо туйғуси тобора ортиб бораётгани учундир, кўзига жуда иссиқ кўриндию умрида биринчи марта катта бир ҳақиқатни англади: инсон учун меҳнати сингган нарса ўз фарзандидан ҳам азиз бўлиб қоларкан!..

Бундан икки йил муқаддам, ҳали қора совуқ ва бебош бўронлар тинмаган илк кўклам кунлари улар — Меҳринисо билан Шоқосим ва ҳозир ошпазлик қилаётган Солия хола билан яна иккитагина ёш йигит бу дашти азимга кўчиб келиб, брезент палатка қуришганда на бу шийпон, на бирорта ниҳол бор эди бу ерларда! Улар ўша йили, ўша баҳордаёқ, мана шу ниҳолларни ўтқазишди, сўнг, ернинг шўрини ювиб, чигит экишни бошлаб юборишди. Ёзда, саҳро тандирдай қўзиб, ҳарорат қирқ беш, эллик даражага кўтарилганда, чодирдан ертўлага кўчиб ўтишди. Ўзлари қовлаган ана шу қоронғи ертўлада яшаб, ҳам ғўза ўстиришди, ҳам шийпон қуришди, ҳам баҳорда ўтқазилган, ҳозир эса туя бўйи кўтарилиб қолган мана шу дов-дарахтларни парвариш қилишди, ўз фарзандларидай севиб парвариш қилишди.

Ё кудратингдан! Бригадада олти-етти одам шунча ишни қилишипти-я! Дам нималигини, уйқу нималигини билмай, роҳату фароғатни ҳаёлларига ҳам келтирмай, тиним билмай ишлашипти-я! Шоқосим-ку, йигит киши, Меҳринисо-чи!.. Меҳринисо эридан кўп ишласа ишлар, кам ишласа, эридан эрта турса турар, кеч турмас, кечалари Шоқосимдан кейин ётса ётар, бироқ олдин ётмас эди. У на қийинчиликлардан нолир, на эрига қовоғини уяр, ҳатто қишлоқда қолган фарзанларини соғинганда ҳам арз қилиб ўтирмас, шартта «Жигули»га ўтирарди-да, бир кечада бориб келаверар, кечқурин кетса тонг-саҳар яна далада юрарди!..

Шоқосимга гоҳо шундай туюлардики, гуё улар кичкина кемага миниб, улкан денгизга чиқишган, кема дарғаси эса у эмас, Меҳринисо! Меҳринисо кемани қирғоққа олиб чиқишларига ҳеч ким шубҳа қилмас, назарида, қирғоқда уларни мисли кўрилмаган бир зафар кутарди. Шу туйғу белларига қувват, руҳларига мадад берар, шу боисдан кундуз кунлари тиззадан сув кечиб, жазирама иссиқда шўр ювишса, кечалари... ё тавба! — лой қориб, мана шу шийпонни қуришган эди! Эккан ғўзаларини одам қилиш учун қум ва бўронлар билан адои тамом бўлгунча олишганларичи? Бирда иссиқ гармсел, бирда жала, бирда қатқалоқ сабаб, бир эккан

жойларига уч қайтадан экиб, униб чиққан ғўзаларни ўз фарзандларидай, ҳатто улардан ўн чандон кўпроқ эъозлаб парвариш қилганлари-чи? Дашт азобларига дош беролмай, кўпчилик қуён бўлганида ҳам, эр-хотин билан ошпаз хола чекинишмаган эди ўз аҳдларидан! Чунки энг оғир дамларда ҳам, энг ишонган одамлари уларни тарк этиб, ҳамма қийинчилик иккисининг зиммасига тушганда ҳам, бир-бирига меҳр ва иноқлик туйғуси кўкдаги мана шу ой мисол ҳамиша дилларини ёритиб келганди! Бир-бирига бўлган бу меҳр, кечалари даладан чарчаб қайтганларида бир-бирига тутган бир пиёла сув сабаб, севгилари гуё қайта товланиб кетган бу дақиқалар қайда қолди? Наҳот бу даштни обод қилиш орзусида чеккан шунча азоблари, тўккан терлари, қилган меҳнатлари, ҳамма-ҳаммаси барбод бўлса? Лекин ким барбод қилди? Нима мақсадда барбод қилди?.. О, Меҳринисо, Меҳринисо! Нега бу ишни ўзинг бошлаб, яна ўзинг ундан юз ўгирдинг? Нега Шоқосимнинг юрагига ўзинг чўғ ташлаб, нега уни ўзинг ўчирдинг? Ё эринг кўрмаган қандайдир ҳақиқатни ундан аввал сен кўриб, сен сездингми?.. Ёхуд, кечалари, шу дашт, шу шийпонда ётиб, Шоқосим билан бирга чизган режаларинг, қилган орзуларинг. — ҳаммаси шунчаки бир сароб эканини сезиб қолдингми? Ё кимдир сенинг кўзингни очдимми? Очган бўлса, ким очди? Наҳот бу одам — Фотиҳ Музаффар бўлса? Аммо агар кўзинг очилган бўлса, нега буни ўз эрингдан яширасан? Нега унинг ҳам кўзини очмайсан? Ёки эрингдан кўнглинг совиган бўлса — нега буни ундан пинҳон тутасан? Шоқосим сендан айрилса, эгилса эгилар, синса синар, бироқ у сен ўйлаганча ожиз эмас, Меҳринисо! От бошига иш тушса — сувлиқ билан сув ичар, эр бошига иш тушса — этик билан сув кечар! Бошига тушса этик билан сув кечишга ярайди, Шоқосим! Ярайди!

Йўқ, Шоқосим дунёдан умидини узгани йўқ ҳали! Акс ҳолда ойдинда ястаниб ётган ён пахтазор, салқин куз шабадасида дарёдай шовуллаётган бу ёш боғ, бу шийпон Шоқосимга бунчалик азиз кўринмас эди! Гуё яқин дўстларидан жудо бўлаётгандай юраги бунчалик зирқирамас эди унинг! Ҳар қалай юраги сезиб турибди, бу ерда ўтган икки йил умри, тўккан қора терлари беҳуда кетмаган, беҳуда кетмаган!

О, Меҳринисо, Меҳринисо! Нима қилиб қўйдинг, жонгинам? Бу дунёга келиб кўрган биттаю битта шодлигим, умидим, ёлғиз севгилим? Нима бўлди сенга?...

Шоқосим, дили ҳамон хуфтон, юрагида ҳамон ўша маҳзун видо туйғуси, бир-бир босиб, «Жигули»сига қараб кетди.

РОМАН
◆ ОҚУШЛАР, ОЛПОҚ ҚУШЛАР
◆ О. ЕҚУБОВ

САККИЗИНЧИ БОБ

Игора бугун ишдан сал барвақтроқ қайтди. У бошқаларга ҳам ишни сал олдинроқ тугатишга рухсат берган эди, лекин Алёша билан Лариса кўринишмади. Улар қазиб бораётган сирли лаҳим эски қўрғон чегарасидан чиқиб, ғўристон чеккасида ўсган бир туп кекса тут тагидаги улкан мақбарага яқинлашиб қолган эди. Орадаги масофа элликолтмиш қадамдан ошмас, лекин лаҳимнинг кўп жойлари ўпирилиб тушгани учун, иш мураккаблашган, боз йўлдан топилган ҳар бир буюмни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан йиғиб бориш лозим эди. Бироқ, гарчи иш тобора қийинлашиб борса ҳам, ҳазрати Уккоша мақбарасига яқинлашганлари сайин, ҳамманинг руҳи кўтарилиб, умидлари ортиб борарди. Алёшанинг фарази, яъни, ҳазрати Уккоша қабри Афғонистоннинг «Тилла-тепа» деган жойидан топилган ва беҳисоб бойликлар-чиққан қадимги кўчманчи лашкарбошиларнинг қабридай бой қабр, деган фикр энди ҳаммага «юққан», Нигоранинг ўзи ҳам шу умид, шу орзу билан яшарди. Улар кун бўйи қазилма ишлари билан шуғулланса, кечалари шамчиروқнинг хира шуъласида Кушон давлати подшоларининг беҳисоб бойлик-

21-дети

ларига тўла ғаройиб қабрларни кашф этган машҳур археологларнинг китобларини қайта-қайта ўқишар, уларнинг иш усулларини ўрганишар эди. Айниқса Алёша ўз фаразларидан ўзи қаттиқ ҳаяжонда, у одамларни саҳар мардон уйғотар, на ўз хотини, на экспедиция раҳбари Нигорага, на бошқаларга тинчлик берарди. Шунинг учун бўлса керак, бугун Нигора ишдан сал барвақтроқ кетмоқчи эканини айтганида, Алёша тешасини жаҳл билан ерга уриб:

— Қойил! — деб хитоб қилди. — Отряд бошлиғи намуна кўрсатиш ўрнига кун ботмасдан ишдан қочса!

Хайрият, Лариса бор экан, у эрининг гапини шартта бўлди:

— Намунча хўжайиндай бақириб чақирасан? Отряд бошлиғи Нигора Расуловнами ё сенмисан? Сен қаёқдан биласан, Нигора нима учун кетаётганини? Аёлларнинг сендақалар ақли етмайдиган ишлари бўлади! Бораверинг, Нигора Расуловна! — Лариса шундай деб «дув» қизариб кетган Нигорани қўлтиқлаб олди-да, эски кўрғон харобасигача кузатиб қўйди.

Ларисадан миннатдор бўлган Нигора, унга кўнглини очгиси, бугун нега ишдан эрта кетаётганини айтгиси келди-ю, ўзини зўрға тийди.

Бугун Нигоранинг туғилган куни. Бу сирни тўрт кишилик митти отрядда ҳеч ким билмайди. Нигора бунини ошкор қилиб зиёфат бермоқчи ҳам эмас. Унинг чамадонидан аллақачондан бери асраб келаётган икки шиша шампан виноси бор. Ҳозир Ларисалар қайтгунча, дўппидеккина ош қилиб, шу шампанларни очмоқчи, холос. Бироқ бунақа экан, нега эрталабдан бери гўё катта бир воқеа содир бўладигандай, юраги бетиним ҳаприқади? Дам кўнгли офтоб чиққандай ёришиб, шўхликлар қилгиси келади, дам аксинча, осмонни қора булут қоплагандай, олам кўзига қоронғу кўриниб кетади? Хаёлидан эса маъюс бир фикр чиқмайди: «Наҳот бугун ҳам келмаса? Ақалли туғилган куни ҳам бир зум келиб, ҳол сўраб кетмаса? Ахир у ҳам, Беҳзод ҳам, мана бир неча ойдирки, шу атрофда, нари борса 40—50 чақирим жойда юрган эмиш-ку! Наҳот ораларидан ўтган биттаю битта паста-баланд гап сабаб, у батамом ажримга юз тутган бўлса? Ахир ўрталарида севикли фарзандлари бор-ку? Тақдири нима кечади уларнинг? Ёки Нигора уни кутганидек, Беҳзод ҳам Нигоранинг бош эгиб боришини кутяпганмикан?

Нигора шуларни ўйлаб кечаси билан тўлғаниб чиқди. У кечаси қоронғи чодирнинг дўппидеккина туйнугидан осмонга тикилиб, бирда ўғилчаси билан қизчасини, бирда сўнги ойларида бошидан ўтган воқеаларни эслаб ётаркан, ҳар қанча уринмасин, Беҳзодни кўнглидан чиқариб юбора олмаслигига иқрор бўлди. Шу маҳалгача ўйлаган ўйлари, иш билан овуниб, шояд уни дилимдан чиқариб ташларман, деган умидлари шунчаки бир хомхаёл эканини тан олди. Кечаси бундоқ ўйлаб қараса, сўнги тўрт-беш ойда, ҳатто бутун вужуди билан ишга шўнғиган онларида ҳам, кўнглининг бир четидан барибир Беҳзод юрган экан, неча бор кечалари тушларига кириб чиққан экан, узоқдан бирор машина кўринса «ўша эмасмикин», деб юраги ҳаприққан, Беҳзод эмаслигини билганида эса, ҳисларини жиловлашга қанча уринмасин, қўйилиб келган кўзёшларини тутолмаган экан...

Йўқ, айб фақат Беҳзодда эмас. Нигора ёз давомида бир неча марта Тошкентга бориб келди. Шунда Беҳзод ҳайкал қураётган жойдан ўтди, у ёққа кетаётганида ҳам ўтди, бу ёққа келаётганида ҳам. Бироқ ғурури голиб чиқиб, гўё Беҳзодга бош эгиб боргандай бўлмайин деб, катта йўлдан кечалари ўтди. Ҳар ўтганида эри қураётган мемориал олдида тўхтаб, уни ҳайрат ва қувонч билан томоша қилди, ҳатто ҳаяжондан кўзига ёш олган дамлар ҳам бўлди. Бироқ... бироқ Беҳзоднинг ўзини кўриб, «хорманг» деб бир оғиз ҳол-аҳвол сўрашга нафсонияти йўл қўймади. Нима бўлганда ҳам аёлман-ку, бунчалик манманликка бормаи, «сулҳ» томон биринчи бўлиб қадам қўяқолсам ўлиб қолмасман, демади. Ё тавба! Нега ҳаммамиз бунчалик тошбағир, бунчалик ман-ман бўп кетяпмиз» — деди Нигора, ўпкаси тўлиб.

Майли, энди бу ҳақда қайта-қайта ўйлайвериб, ўзини эзаверишдан

фойда йўқ. Агар Беҳзод уни кўнглидан чиқариб ташламаган бўлса, агар илгариги бахтли дамлар жиндайгина эсида турган бўлса, ўртадаги фарзандлари ҳурмати, баҳордай тиниқ илк севгилари ҳурмати бугун лоақал бир зум келиб кетади. Агар келмаса... унда... — Нигора кўзига яна ёш келганини сезиб, уни жаҳл билан сидириб ташлади-да, қадамни тезлатди.

Офтоб ҳали ботмаган, бироқ тоғлар устига ёнбошлаб, пастдаги ўзанга соя тушган эди. Нигора ўнқир-чўнқир жойлардан кийикдек дик-дик сакраб, сардоба ёнидаги катта чодирга яқинлашиб қолганида тўсатдан юқорида, қишлоқ томондаги геологлар солган йўлда, янги оқ «Волга» кўринди! Нигора юраги гурс-гурс уриб беихтиёр тўхтади. Зум ўтмай, «Волга» пастдаги толзор орасига шўнғиб кўздан ғойиб бўлди-да, дарҳол қайта отилиб чиқди. Гарчи, буёғига йўл бўлмаса ҳам, қалин шувоқзорларни босиб, янчиб, чодир томон йўналди. Машина чодирга эллик-олтмиш қадам етмай тўхтади-да, ундан Фотиҳ Музаффаров тушди!

Нигора Фотиҳни кўриши билан (аёл киши ҳар нима бўлганида ҳам аёллигига борар экан-да!) ҳаммадан бурун эгнидаги эски коржомаси-ю, ҳали ювиниб улгурмагани ёдига тушиб, ўзини панага уришга шайланди. Бироқ Фотиҳнинг хатти-ҳаракатларини кўриб дарҳол ўзини тутиб олди.

Фотиҳ, совхоз директори эмас, худди машҳур кино артистлардай кийинган, эгнида оҳори тўкилмаган оқ куйлак устидан ғаройиб суратлар солинган пуштиранг жемпер ва қирраси қовун сўйгудек ўткир кулранг шим, оёғида пошнаси баланд жигарранг туфли, у икки қўлини чўзиб, Нигора томон кулимсираб келарди.

— Биз ғариб сизга нима гуноҳ қилдик, Нигорахон? Ҳатто туғилган кунингизни ҳам яширасиз биздан! — Фотиҳ, лабларида, кўзларида кинояли табассум, қўл бериб кўришаркан, аллақандай дардли нигоҳ билан Нигорага тикилиб-тикилиб қаради. Нигора ўнғайсизланиб кулди:

— Сиздай одамни ишдан қолдириб, халақит бергим келмади-да! Фотиҳ Музаффаров қошини чимириб, гинахонлик билан кўзини сузди:

— Гўё биз ғарибга ҳеч қачон халақит бермаслигингизни билмайсиз! Гўё... — Фотиҳ гап қидириб чайналди-да, зўрма-зўраки илжайди. — Сиздан куёв тўра... Беҳзодбек ҳам яхши! Тоғдан мармар топган экан — машина сўраб келди. Ёшлик йилларимизни эслаб роса отамлашдик! — деди Фотиҳ ва бирдан яна маъюсланди. — Жа ажойиб йигит-да, эрингиз! Катта истеъдод! Фақат шу... билмадим қай балодан ёпишди унга, анов дардисар касал? Шундан қутулса эди — халқимизнинг донғини оламга таратадиган асарлар яратарди аммо!

Фотиҳ сўнги сўзларини гўё қаттиқ куйиниб айтди, зотан, унинг гап-сўзларида носамимийликдан нишона ҳам йўққа ўхшарди, бироқ Нигора унинг гапларида пинҳоний бир ясамалик борлигини, у ҳозир «ҳамдардлик» ролини ўйнашга уринаётганини туйди, туйдию баттар оғринди: «Нима қиларди бу олифтанинг олдига машина сўраб бориб? Мана энди, менга тилида хайрихоҳлик билдирыптию дилида: «Мени рад этганда топганинг ўшами, деб «хатомни» юзимга солмоқчи бўляпти!».

Ҳақиқатан, Фотиҳ сўнги пайтларда қандайдир жуда ўзгарган, юзлари куёшда пишиб, кишини ўзига ром қилувчи бир чирой, чинакам йигитларга хос шиддатли, мардона бир келбатга кирганди.

— Кўрмадингизми уни? — деди Фотиҳ

— Кимни?

— Беҳзодни айтаман.

«Гўё орамиздан ўтган гаплардан беҳабар! Узини гўлликка солишини қаранг бунинг!»

— Йўқ, — деди Нигора. — Кўрмадим!

Шу пайт машинанинг орқа эшиги очилиб, бир одам чиқди. У элликларга бориб қолган, бироқ қадди-қомати келишган, ўзиям Фотиҳга ўхшаб башанг кийинган, битта ҳам оқ тушмаган қалин сочлари ҳурпайган.

— Машҳур адиб Жаъфар Жавлонов, — деди Фотиҳ. — Танийсиз, китобларини ўқигансиз!

Нигора, гарчи адабиётни кузатиб борса ҳам, Жавлоновнинг асарларини ўқимаган, бироқ исмини эшитган эди.

Жавлонов бўй-бастига мос бир салобат билан бир-бир босиб келиб, таъзим қилди:

— Нигорахон бизни танимасалар ҳам, биз бу кишини орқаворотдан таниймиз! — Жавлонов, чамаси, Нигоранинг: «Унақа деманг, биз ҳам сизни биламиз, асарларингизни севиб ўқиганмиз», — дейишини кутиб, чиройли бошини таманно билан эгди. Нигора бир ўйида кўнгил учун шундай дегиси ҳам келди, бироқ ёлғон гапириб ўрганмагани учунми, деёлмади, унинг ўрнига:

— Раҳмат, — деди қизариб. Хайрият Фотиҳ гапга аралашиб, уни ноқулай аҳволдан қутқазди.

— Нигорахон, биз бу ерга келишимиздан мақсад, авваламбор туғилган кунингиз билан табриклаш, қолаверса бола баҳона, дийдор ғанимат дегандек, ўзимиз ҳам бир дам олиб, яйраб кетсак дегандик!

Фотиҳ шундай деди-да, Нигоранинг жавобини ҳам кутмасдан шофёрига бўйруқ берди:

— Қани, оғайни, ана у жойга наमत тўшаб, — у қир ёнбағридаги шувоқзорни кўрсатди. — Дастурхон ёз!

Нигора кийим алмаштиришни баҳона қилиб, чодирга кирди-ю, бўғизига келган фарёд билан олишиб, юзини ёстиққа босди.

Ҳа, у янглишмаган — Фотиҳ биттаю битта мақсадда келган: «мен ёмонни рад этганда яхшини топганинг қани?» деган гапни айтиш учун келган, холос.

Йўқ, Нигора ҳозир Фотиҳни кўриб, бир маҳаллар уни рад қилганига пушаймон чекаётгани йўқ, у фақат ҳаётнинг бешафқат ўйинидан куйиб кетяпти! Рост-да! Бу не кўргулик эканки, бу манман, калондимоғ олифтадан минг чандон ақлли, истеъдодли, самимий, пок бир йигит беқарор дарвешона феъли-атвори сабаб, ўзини ҳам, Нигорани ҳам, ерга уриб юрса-ю, тантилик ролини хўп ўхшатиб ўйнаётган бу бойвачча бўлса... табрик баҳона, унинг юрагига ўт ёқиш мақсадида келиб ўтирса? Агар Беҳзод шунчалик содда бўлмаса ўзини қанчалик ерга ураётганини билмай, бу эски рақибининг олдига ёрдам сўраб келармиди? Рост-да! Бу олифтадан машина сўраб, эгилиб келгунча ўша топилган мрамар ўлгурни тоғдан орқалаб тахиса бўлмасмиди?

Ташқаридан: «Нигорахон, дастурхон тайёр!» деган овоз келди. Нигора шошиб ўрnidан турди, кўзларини шоша-пиша артди-да, чодирнинг иккинчи томонига чиқиб, дарахтга осилган умивальникда юз-кўзларини ювди. У бир ўйида кийимларини алмаштиргиси ҳам келди: бироқ кейин: «Нега шуларнинг олдига ясан-тусан қилар эканман?» деб, ичида ўзидан кулди, сўнг, кечки салқинда киядиган гулдор тивит жемперини ёлқасига ташлади-да, сумкасидан кичкина юмалоқ кўзгусини олиб бир зум ўзига тикилди. Оппоққина, чўзинчоқ юзи офтобда қорайиб, қизил мағиз тусига кирибди, одатда теграсига кўк бўёқ суртадиган катта-катта кўзлари гўё бурунгидан ҳам каттайибди, аллақандай, кишини ўзига ром этгучи бир маъюслик касб этибди.

Нигора ўғил болаларнинг сочидай калта қирқилган қўнғир сочларини тузатиб, энди чодирдан чиқаман, деб турганида Лариса кириб қолди.

У кулоҳга ўхшаган кўк қалпоқчасини бошидан олиб, қалин малла сочларини силкитиб кулди:

— Анов жазманинг тағин келибди-ку, Нигор!

Нигора қовоғини уймоқчи бўлди-ю, уддалолмади:

— Қанақа жазман? Қаёқдаги гапларни гапирма!

— Жазман бўлмаса ҳадеб келаверадими? — кўзини қисиб деди Лариса. — Сен ҳам балосан! Бор — кутиб қолишди. Дастурхон тўкин!

— Тўкин бўлса... сен ҳам юр!

— Йўқ, йўқ, Алёша уни негадир жинидан баттар ёмон кўради.

— Бўлмаса... — Нигора тўрдаги сандиққа ишора қилди. — Бир шиша шампан бор, олиб ичинглар.

— Ҳа, сабаб? — Лариса кўзларини катта очди. — Бир гап борми?

— Кейин биласан! — Нигора шундай деди-да, Ларисанинг юзидан «чўлп» этиб ўпиб, чодирдан чикди.

Офтоб тоғлар ортига ботган, бироқ чўққилар устидаги сийрак булутлар ҳануз артилган тилладай ялтиллаб турар, ўзандан эсган ғир-ғир шабада ҳазрати Уккоша қабристонидagi қари чинорларни гувиллатиб чайқар эди.

Қир этагидаги бўлиқ шувоқзорга гилам тўшалиб, дастурхон ёзилган, дастурхонда катта сопол лаганларда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё — қовурилган гўшту, пиширилган товук, даста-даста патир, олма, узум, минерал сув, шампан ва бошқа шисалар солдатдай саф тортган, ҳатто кумуш қошиқ ва вилкалардан тортиб, бежирим митти қадаҳларгача эсдан чиқмаган эди.

Катта полоснинг икки чеккасида, шойи кўрпачаларда ёнбошлаб ётган Фотиҳ билан Жаъфар Жавлонов ўринларидан баробар туриб, унинг истиқболига чиқдилар.

— Қани, қани, Нигорахон! Бу ёққа, бу ёққа!

Нигоранинг хаёлидан «Нима зарур экан битта мен учун шунча даҳмаза?» деган фикр ўтди, бироқ эсига дарҳол бояги ўйлари тушди: «Ўзини кўрсатмоқчи. Нималарга қодир эканини билдириб, юрагингни ўртамоқчи сенинг!»

Бу фикр фавқулудда Нигоранинг дилида аллақандай ўжарлик аралаш бир шўхлик уйғотди. У шахдам юриб бориб, тўрга, Фотиҳ билан Жавлоновнинг ўртасига ўтирди. Ўзини кутилмаганда эркин ва шаддод ҳис этиб, бир-икки қадаҳ шампан ичди, ҳеч бир ноз-карашмасиз, бетаманно чақчақлашиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Гап аввал унча қовушмади. Жавлонов археология, умуман тарихга жуда қизиқишини айтиб, Нигоранинг ишларини сўраб-суриштирган бўлди, агар бирор қизиқ нарса топилса, уни дарҳол матбуотда кўтариб чиқишга ваъда берди, ҳатто, агар Нигора истаса, биргалашиб бир нарса ёзишлари мумкинлигига ҳам ишора қилди. У Нигоранинг мана шундай ёввойи тоғлар орасида қилаётган ишларини сал кам қаҳрамонликка чиқариб, хушомадни хўп ўринлата бошлаган эди, негадир тобора тумтайиб, қадаҳ устига қадаҳ кўтараётган Фотиҳ, тўсатдан ғаши келиб:

— Шу иш-пиш деган гапларни бошқа кунга қолдирсак! — деб таклиф қилди. — Агар адиб дўстим ижозат этсалар, камина Нигорахоннинг қулоғига айтадиган бир оғизгина гапим бор, шуни айтсаму хайр-маъзур қилсак!

Фотиҳ шундай деб, Нигоранинг билагидан журъатсизгина ушлади-да, ўрнидан турди.

Нигора билагини унинг қўлидан чиқариб олгиси келса ҳам, Фотиҳнинг овозидаги кутилмаган бир ғуссани сезиб, ўзини тийди.

Қизиқ: Фотиҳ бундан бир-икки ой аввал ҳам бир кун кечқурун ногаҳон бостириб келиб, худди шундай қилган, аввал катта зиёфат берган, кейин Лариса билан роса рақсга тушиб, қўшиқлар айтиб, Алёшанинг роса қитиғига текканди. Рақсдан кейин эса бирдан маъюсланиб, худди ҳозиргидай Нигорани бир чеккага таклиф қилганди. Нигора ўшанда ҳам аёлларга хос бир нозик туйғу билан Фотиҳнинг кўнглидаги тугённи — дарду аламларини тўкиш истаги билан йигитлик ғурури олишаётганини ҳис этган, шу боисдан унинг дилини оғритмасликка уриниб:

— Фотиҳ ака, — деганди ёлвориб. — Мен сизнинг нима демоқчи эканингизни биламан. Лекин илтимос — кераги йўқ!

— Йўқ, билмайсиз, Нигорахон!

Ўшанда ҳам Фотиҳнинг овозидаги бетаскин изтироб, ундаги ғурур ва манманликка шунчалик зид эдики, Нигора беихтиёр юраги увишиб:

— Майли, ўтган ишга саловат, Фотиҳ ака! — деганди истар-истамас юмшаб.

— Салавот, салавот! — деганди Фотиҳ, яна ўша беаёв алам билан! — Наҳот йўл қўйган хатоингизни тузатишни истамасангиз?

— Хато? Мени кечирасиз, қанақа хатони айтаяпсиз?

— Гўё қанақа хато қилганингизни билмайсиз!

— Йўқ, билмайман!

Фотиҳ пешонасига «шап» этиб уриб:

— О, бу ғурур ўлсин! — деганди қайнаб. — Қачон биз бу сохта нафсоният, сохта ғурурдан қутулар эканмиз? Ақалли турмуш ўзи бу хатоимизни исботлаб, пешонамиз деворга бориб текканда... ақалли шунда йўлда адашганимизни бўйнимизга олсак осмон ағдарилиб ерга тушармикин?

— Кечирасиз, агар мен хато қилган бўлсам... жабрини ҳам ўзим тортаман. Шунинг учун...

Фотиҳ кўйлагининг тугмаларини дўланадай тўкиб, ёқасини юлқиб очаркан:

— Кошкийди ёлғиз ўзингиз тортсангиз! — деб хитоб қилганди. — Майли, нима ҳам деймиз? Фақат шуни билиб қўйингки, ёлғиз ўзингиз эмас, мени ҳам куйдириб кул қилдингиз! Мен айтмоқчи бўлган биттаю битта гапим шу! — Фотиҳ шундай деганди-да, худди жожеий драманинг жожеий қахрамонидай, бошини чангаллаганича, машинаси томон йўналганди.

Нигора билар: Фотиҳ ундан рад жавобини олгандан кейин Тошкентда кимнингдир қизига уйланган, хотини ниҳоятда кўхлик эканини ҳам эшитган эди. У Фотиҳнинг бу келишларию доду фиғонларига сабаб севи эмас, ўз ниятига эришолмаган манман йигитнинг нафсонияти эканини ич-ичидан сезар, шунинг учун ҳам унинг оҳу зорлари юрагини эрита олмаган эди. Наҳот Фотиҳ бу сафар ҳам ўша гапларни қайтарса, яна ўшандагидай жожеий актёр ролини ўйнаб, унинг дилини ром этишга уринса?

Йўқ, бу сафар Фотиҳ фарёд чекмади. У ўтирган жойларидан сўл узоқлашишлари биланоқ:

— Тунов кунги гапларимни ўйлаб кўрдингизми? — деб сўради.

— Қайси гапларингизни? — Нигора ўзини тушуниб-тушунмаганликка олди.

Гира-шира қоронғиликда Фотиҳнинг кўзлари чақмоқдай чақнаб кетди, бироқ у ғазабини жиловлашга тиришиб, бўғиқ йўталди.

— Мен сизга ишониб, кўнглимдаги бор дарду ҳасратларимни тўкиб солсам-у, сиз бўлсангиз...

Нигора, нозик жуссасига зид бир ғазаб билан митти муштарини тугди.

«Бу калондимоғ бойвачча нега менга осилиб олди? Нима демоқчи ўзи? Менга... ўйнашликни таклиф қиляптими? Уятсиз! Аҳмоқ!»

— Йўқ, тушунмадим, тушунишни ҳам истамайман!..

Фотиҳ гўё кучала еган кучукдай финғшиб, бошини чангаллади.

— Мен сизга ҳайронман! Мени кечирасиз-у, лекин... Менинг ҳаром тукимга арзимайдиган бир латтани деб...

— Бас қилинг! — деди Нигора. — Ҳозир бас қилинг ё...

Фотиҳ «бас» қилмаса нима қилади — буни Нигоранинг ўзи ҳам билмас эди, бироқ унинг овози шундай бир қаҳр билан янградики, Фотиҳ яна нолаи-фиғонга ўтди.

— Майли, бас қилдим! Лекин сиз ҳам шуни билиб қўйингки, ҳануз кўнглингизни узолмаган бу гений эрингиз тунов куни ресторанда хўп ўйин кўрсатди. Ойналарни уриб синдириб, хўшёрхонага тушди! Мен бўлсам... мен аҳмоқ бўлса унга раҳм қилиб, дадамни ўртага солиб, қўтқариб юрибман!

Бу сафар Нигора додлаб юборишдан қўрқиб, қоронғида кафти билан оғзини қаттиқ босиб олди.

— Бўпти! Мен бас қилдим! — деди Фотиҳ, гўё қамчи еган асов аргумодай питирлаб. — Аммо сўнги марта айтаман: ўйлаб кўринг! Мен сиз учун ҳамма нарсага тайёрман. Керак бўлса хотинимдан ҳам воз кечаман! Хуллас, ўйлаб кўринг. Жавобингизни кутаман. Фақат битта маслаҳатим бор: калта ўйламанг! Жавоб беришдан аввал етти ўлчаб бир кесинг. Ҳаёт — даҳшатли нарса! Бир кун барибир пушаймон қиласиз. Қаттиқ пушаймон қиласиз аммо!

Фотиҳ буни нафас олмай, ҳам ёлвориб, ҳам писанда қилиб гапирди-

да, машинанинг эшигини шарақлатиб очди, сўнг, орқасига ўгирилиб:
— Уртоқ адиб! Кетдик! — деб бақирди ва эшикни қарсиллатиб ёпди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Фотиҳ Музаффаров ҳеч қачон, ҳатто дадаси асъасаю дабдаба билан Нигорага совчиликка бориб, икки кўлини бурнига суқиб қуруқ қайтганида ҳам, ўзини бундайн хўрланган, бундайн ҳақоратланган, деб билмаган эди.

Бу дунёга кептики, ҳеч қачон, ҳеч бир нарсада сазаси синмаган, ҳамиша ошиғи олчи бўлиб келган йигит, у бугун Нигоранинг қилиғидан шундай ранжиди, шундай ранжидики, агар ёнида Жаъфар Жавлонов бўлмаганида, ўзиям билмайди нима қиларди? Эҳтимол, ўзини ана у ёнғоқзорга уриб, ағанаб-ағанаб фарёд чекарди, эҳтимол анов ёвшанзор қир тепасидан токи пастда жилдираб оқаётган дарёга етгунча юмалаб, юмдалаб ташларди ўзини!

Афтидан, бўлган гапларни яхши илғаб ололмаган Жавлонов бир-икки марта ҳазил-мутойиба қилиб кўрди, бироқ Фотиҳ унинг ёзувчилигию меҳмонлик иззатини ҳам «унутиб», қаттиқ силтаб ташлади-да, тишини-тишига босиб, оғзига толқон солиб олди.

Қуёш аллақачон ботган, оппоқ чўққиларга ажиб жило бериб турган нафис бўёқлар ҳам сўнган, кўкда нимаси биландир тилла сирғани эслатувчи ярим ой ярқираб турар, бироқ кузда тез бостириб келгувчи қоронғилик қора қузгун янглиғ даштни қора қанотлари остига олган эди.

Фотиҳнинг кўнгли ҳам худди қоронғилик қаърига шунғиган адирлардай зимистон эди. Адирларни-ку шиддат билан учиб бораётган машина фаралари ёритиб бормоқда, унинг кўнглини эса ёритадиган милт этган чироғ йўқ!..

Епирай! Юрак ўрнига бир парча муз солиб олган бу муштдеккина жувонга қай балодан йўлиқди Фотиҳ? Нимасига ишқи тушиб қолди унинг? Қадди қоматигами? Ҳусни-жамолигами? Ундай деса... Фотиҳга учта фарзанд туғиб берган, эрига итдай содиқ хотини Феруза худди ўғил болага ўхшаган бу кибр-ҳаволи жувондан ўн чандон чиройли эмасми?

Йўқ, ҳамма бало чиройида ҳам эмас, қадди-қоматида ҳам, чамаси, ҳамма бало ёшлиқда берган кўнгилда!..

У Нигорани илк бор ўнинчи синфни тугатиб, Тошкентга ўқишга борганда кўрганди. Бирорта институтга киритиб қўйиш учун Фотиҳни Тошкентга дадаси ўзи олиб тушган, қайси институтга жойлаштириш ҳақида маслаҳат олиш учун эса, эски қадрдони, Нигоранинг адаси Расул Нуриддиннинг уйига бошлаб борган эди.

Эсида: улар ҳовлидаги сўри тагида чой ичиб ўтирганларида кўча эшик очилиб, худди қўғирчоқдай бежиримгина, нозиккина бир қиз кирди.

Қиз уларни кўриб, қандайдир жуда мулойим, жуда ёқимтой товушда салом берди-да, ҳовли чеккасидаги ошхона томонга ўтиб кетди. Ҳеч унутмайди: ўшанда қиз Фотиҳга ғаройиб эллардан учиб келган ғаройиб бир қушча бўлиб кўринганди!..

Лекин Нигора ғаройиб қушча бўлса Фотиҳ ҳам ундан кам эмас — самбо бўйича областда биринчиликни олган, осмондаги ҳар қандай қушни бир ҳамла билан чангалига илинтирадиган ёш лочиннинг ўзгинаси эди...

Қизик: ойисининг айтишича, гўдаклигида у лўппи юз, юм-юмалоқ, хомсемиз бир бола экан. Бошқа болалардай чопқиллаб ўйнаш, шўхлик қилиш у ёқда турсин, ҳатто юришни ҳам кўп хушламас, фақат ширинликка ўч экан, холос. Ойиси Соҳибахон ҳануз кула-кула бир нарсани эслаб юради: бир куни уч ярим, тўрт яшар хомсемиз Фотиҳ боғчадан ғалати бир қўшиқ ўрганиб келибдию эшикдан кирар-кирмас, лунжларини шишириб, қўшиқни баралла айтиб юборибди:

Так-така-тумни чолвораман,
Зухраҳонни олвораман,
Зухраҳон ўғил туғса,
Так-така-тумни чолвораман!

Марҳум бувиси севиниб кетиб, қўлига битта олма тутқазган экан, шу-шу, Фотиҳ кўнгли бирор ширин овқат тусаб қолса бас, «тум така тумни» чолворадиган бўлиб қолибди!..

Фотиҳ боғча ёшидан утиб, мактабга борганида ҳам ўша-ўша: пакана, хомсемиз, калта бақай бола эди, шу боис, мактабга борган кунданоқ болалар унга «бўрсиқ», деган ҳақоратомуз лақаб ёпиштиришганди.

Балки, шунинг учундир, болалигида дадаси Фотиҳни кўп эркаламас, эҳтимол, жисман ўзига ўхшаб кетгани учундир, ундан ҳатто аллақандай ирганар, меҳмонлар келганида кириб қолгудек бўлса, «олиб кетинглар буни!» деб бақириб берарди. Хайрият, ойиси врач экан, учинчи синфдан тўртинчи синфга ўтганида Соҳибахон уни Шимолий Қозоғистон томондаги қайси бир курортга олиб кетди. У ерда Фотиҳга ўхшаган хомсемиз «бўрсиқ»ларни сунъий бассейнларда чўмилтириб, сузишга ўргатишар, сузишга ўргангларидан кейин эса, гўзал, хушбўй арчазорлар орасидаги осмондай тиниқ, мовий кўлларга олиб чиқишар экан.

Ойиси — Фотиҳ буни ўшанда билди! — балиқдай сузағон экан. У ўн яшар «бўрсиқ»нинг чирқирашларига қарамай уни аввал илиқ, кейин муздай ҳовузларга олиб тушди, дод-фарёдларига қулоқ солмай, сувга қўйиб юбориб, токи чўкиб кетмагунча «ёрдамга чопмай» сузишга ўргатди. Во ажабо: бир ойга ҳам бормасдан Фотиҳ балиқдай сузадиган, ҳатто ойисидан ҳам ўзиб кетадиган бўлди, кейин, бассейнлар у ёқда турсин, гўзал, хушбўй арчазорлар орасидаги катта-катта мовий кўлларни сузиб ўтишга ўрганди. Бир ой ичида у шундай озиб, шундай келишган бир ўспиринга айландики, ўқишга борганида синфдошлари ҳатто танимамай қолишди, уни «бўрсиқ» деб калака қилиб юрадиган рақиблари эса оғизлари очилиб, анграйиб қолишди! Шундай бўлдики, бир неча кунгача бутун мактаб Фотиҳни «томоша» қиладиган, физкультура ўқитувчилари эса, бадан тарбиянинг фойдаси тўғрисида дарс ўтганда уни «жонли мисол» қилиб кўрсатишадиган бўлишди. Бундан «илҳомланиб» кетган Фотиҳ «самбо»га қатнаб, бир-икки йилда шундай келбатли, шундай хушқад бир йигитга айландики, бир маҳаллар уни меҳмонларга кўрсатишга ор қиладиган дадаси энди ўғлидан фахрланадиган бўлди. У Фотиҳни шундай эркалай бошладики, ўнинчи синфга ўтганида, ойисининг эътирозларига қарамай, унга «Жигули» олиб берди. Фотиҳ токи Тошкентга ўқишга кетгунича бу «Жигули»да унга зимдан ошиқ бўлиб қолган қизларни «катайса» қилдириб, ўйнатиб юрди. Ҳа, ўша пайтларда унга севги изҳор қилиб, пинҳоний хатлар ёзиб юрган синфдошлари орасида қанақа қизлар бор эди, қанақа қизлар! Аммо... эшикдан лип этиб кириб, гўё «пир» этиб учиб кетган бу ғаройиб қушча... Йўқ, Фотиҳ бунақа қизларни ўша дақиқаларгача фақат француз фильмларидагина кўрар, кўриб, уларга пинҳона ошиқ бўлиб юрарди!..

Нигора, чамаси, мактабни ундан икки-уч йил кейин битириб, санъат соҳасига ўқишга кирди. Бу ҳам Фотиҳни аллақандай қаттиқ ўкситди. Чунки, бирламчи, бу пайт бўйи илгаригидан хиёл ўсган, бироқ ҳануз қўғирчоқдек бежиримгина Нигора сочларини ўғил болаларнинг сочларига ўхшатиб қирқтириб, бурунчидан ҳам очилиб кетган, чиндан ҳам француз фильмларидаги малакларнинг ўзгинасига айланган эди. Иккиламчи, Фотиҳ кирган институт Нигора танлаган институтдан жуда йироқ эди. Масофа маъносида эмас, (шаҳарда алоҳида уйда турган, тагида «Жигули»си бор Фотиҳ учун масофа муаммоси йўқ эди) танлаган йўллари ва бир-бирларини боғ-лайдиган касб маъносида йироқ эди!..

Ҳақиқатан, Фотиҳ ўз институтида ўқийдиган ҳар қандай қизни гаҳ деб қўлига кўндиришга қодир эди! У қизларнинг кўнглига йўл топишда устаси фаранг йигитлардан ҳисобланар, фақат шу Нигорага қолганда... кўзларига, тиниқ чеҳрасига кишини ўзига ром этувчи аллақандай ёқимтой

бир маъюслик муҳрланган шу... ўйчан, ҳамиша жиддий қизга келганда негадир шахтидан тушиб, довдираб қоларди!

Баъзан Фотиҳ Нигора билан унинг соҳаси ҳақида, адабиёт ва санъат асарлари тўғрисида гапиришга ҳаракат қилар, бунинг учун кечалари ҳатто довруғи чиққан адибларнинг китобларини ўқишга уринар, ёқсин-ёқмасин, янги киноларни бориб кўрарди. Бироқ барибир гаплари кўп қовуша-вермас, Нигора, аксар ҳолларда, унинг сўзларига гўё ёш боланинг сўзларига кулаётгандай лоларанг лабларини ҳимариб бир кулиб қўя қоларди. Лекин энг алам қиладиган жойи шунда эдики, Нигора ундан кўра анов Шораҳим шоввознинг ўғли Шоқосим билан яқинроқ эди. Ҳар қалай, Фотиҳ уларникига борганида аксар ҳолларда Шоқосим билан Нигоранинг кулишиб, чақчақлашиб ўтирганларини кўриб ёниб кетарди.

Фотиҳ ўз дадасининг Расул Нуриддинов билан ёшлиқда айрилмас дўст тутунганларини, япон урушида қатнашиб, сермашаққат узоқ сафар чоғида бир-бирларини суяб ўтганларини яхши биларди. Нигоранинг отаси Расул Нуриддинов Шоқосим билан Фотиҳни баробар кўрар, ҳар сафар очиқ чеҳра билан кутиб олиб, очиқ чеҳра билан кузатиб қўяр, кўпинча вақтини аямай узоқ-узоқ суҳбатлар қуради. Унинг хотини Манзураҳон ҳам топган-тутганини дастурхонга тукиб, уларга ўз фарзандларидай меҳрибонлик қиларди. Фақат Нигора... бўйига етган сайин гулдай очилиб кетаётган Нигорагина Фотиҳни назарига илмас, унга қандайдир беписанд, менсимай қарарди. Бироқ Нигоранинг совуқ муомаласи гўё сунаётган гулхани ловуллатиб юборган шабодадек, Фотиҳнинг қалбидаги чўғни баттар яллиғлантирарди, холос.

Қисқаси, Фотиҳ бешинчи, Нигора эса иккинчи курсдан учинчи курсга ўтганида унинг тоқати-тоқ бўлдию дўстларини ўртага солиб, ота-онасига ёрилди: уйлансам, шу қизга уйланаман, йўқса дунёдан тоқ ўтаман, деган маънода арз қилди.

Дадаси... эркатой ўғлининг бу арзини эшитиб бир ҳайратга тушди, бир қувонди. Ҳайратга тушишига сабаб, Фотиҳнинг қизлар орасидаги «ғалабаларини» эшитиб, ўғлидан керилиб юрган отага зурриёдининг ўзини бунчалик ерга уриши билан ёқмади, қувонишига сабаб эса, фронтчи дўсти, эски қадрдони Расул билан қуда бўлишнинг ўзига яраша яхши томонлари бор эди: гарчи, унинг туриш-турмуши анов айтгудек бўлмаса ҳам, ўзи таниқли олим, бообрў одам!

Дадаси Фотиҳнинг хоҳишини эшитган куниёқ совчилар рўйхатини тузиб, уларни Тошкентга бошлаб тушишга отланди. Бироқ ойиси нимадандир шубҳаланди чоғи, аввал ўзи бориб, вазиятни зимдан билиб келгиси келди ва сўзида туриб олди.

Фотиҳ ойисини Тошкентга ўз «Жигули»сида олиб тушди. Қасдига олиб, эшикни Нигора очди. Ойиси Нигорани ё илгари кўрмаган ё жуда кичкиналигида кўрган бўлса керак, «ялт» этиб бир ўғлига қаради, бир худди ўғил болага ўхшаган, митти қушчадек бежиримгинна қизчага қаради. Фотиҳ эса... (эсласа ҳануз ўзидан ғижинади!) гўё Нигора олдида катта бир жиноят қилиб қўйгандай потир-потир қилдию, жон-жаҳди билан машинасига газ бериб, жуфтакни ростлаб қолди.

Ўша куни Фотиҳ бўлганича бўлди. Чунки... Нигораларникига эрталаб соат ўн бирларда борган Соҳибахон ўғли ижарада турган ҳовлига кечқурун кун ботганда аранг кириб келди.

Фотиҳ яхши ният билан уч-тўртта ёр биродарларини чақириб, ҳовлига жой қилиб қўйган эди. Ойиси унинг дўстлари билан жимгина бош ирғаб кўришди-да, ичкарига кириб кетди. Кетма-кет Фотиҳ ҳам кирди. Соҳибахон тўрдаги юмшоқ креслога чўкиб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Унинг бунчалик мунғайиб қолганини кўрган Фотиҳ баданига совуқ шабада теккандай сесканиб кетди, бироқ шу заҳотиёқ жазаваси тутиб:

— Ҳа, гапирсангиз-чи? — деб ўшқирди. — Намунча мотамсаро бўлиб олдингиз?

Ойиси бошини кўтариб, нимаси биландир Нигоранинг кўзларига ўхшаб кетадиган ғамгин нигоҳини ўғлига тикди.

— Мен мотамсаро бўлсам... сени деб...

— Нима бало, рад жавоби беришдими? — деб сўради Фотиҳ, ўз овозини ўзи танитай.

Ойиси мунгли нигоҳини четга олиб:

— Шу қизни демай кўяқол, болам, — деди илтижоли товушда.

— Нега?

— Негаки... бу қиз билан сен... икковинг икки оламсан!..

— Нима демоқчисиз? Ё осмондан тушибдими у?

Ойиси ўйчан кўзларини юмиб, секин уҳ тортди.

— Кўй, шу ниятингдан қайтақол, болам. Сен ҳам ўз тенггингни топарсан. Балки бу қиздан яхшироғини топарсан!.. — Ойиси бошини чангаллаб олди. Шунда Фотиҳнинг эсига қачонлардир қулоғига чалинган бир миш-миш тушди: гўё ойиси ҳам дадасига турмушга чиққанидан пушаймон эмиш, «агар болаларим бўлмаганда...» деб кўзёши қилган эмиш!..

Соҳибaxonнинг пойқадами ёқмаган совчиликдан кейин ҳамма умид дадасида қолган эди. Ҳақиқатан, дадаси ойисининг гапларини эшитиб, кинояомуз кулди.

— Кўлингдан келмайдиган ишга аралашиб нима қилардинг, азизим? — Бошдаёқ айтувдим-а, борма, борсанг пишган ошни бузасан, деб. Худди айтганимдай бўлди-я!..

Дадаси шундай деб, эртасигаёқ икки «Волга»га совчиларни жойлаб Тошкентга ўзи бошлаб тушиб кетди. Айтмоқчи, совчилар орасида тунов куни Фотиҳ ишдан бўшатган Шораҳим шоввоз ҳам бор эди. Ким билсин, эҳтимол, ўшанда омади чопмаганига бу кўрс чапани ҳам ҳисса кўшгандир, зоҳиран «хайрихоҳ» бўлиб, ботинан Расул Нуриддиновни йўлдан ургандир. Чунки у пайтларда унинг ўғли Шоқосим ҳам ҳали уланмаган, уям Нигораларнинг уйидан чиқмай, хизматларини қилиб юрарди! Қисқаси дадаси ҳам Тошкентдан тарвузи қўлтиғидан тушиб, айна замонда яраланган шердай дарғазаб бўлиб қайтди.

— Падарига лаънат бунақа қизни! — деди у, Фотиҳни олдига чақириб. — Шу қадди-қомат, шу бўй-бастинг билан, бошингга урасанми, бу мотамсаро мусичани! Сенинг ҳаром тукингга ҳам арзимаёди у синчалак! Кўрдим! На кўрки бор, на мени кечирасан, бирор ушлайдиган жойи! Хотин деган сал лорсиллаб турсин-да бундоқ!..

Дадасининг гаплари, тўғрироғи, совчиликдан икки қўлини бурнига суқиб қуруқ қайтиб келиши Фотиҳнинг кўксига бамисоли бир-пичоқ бўлиб қадалдию бир неча ойгача ўзини кўярга жой тополмай юрди. У гоҳ маишатга шўнғиди, гоҳ дуч келган аёлни «Жигули»сига солиб, узоқ адрлар, тоғларга «от сурди». Икки марта, бирда Олмалик йўлида, бирда Сирдарё соҳилида қўлга тушиб, аранг қутилди. Айниқса, иккинчисида ёмон тушган эди, дадаси аралашиб, базўр олиб қолди.

Шу йўсин ёз ўтиб, куз келди. Бир кун институтга борганида ғалати бир эълонга кўзи тушиб қолди. Унда айтилишича, эртага, шанба куни кеч соат 7 да, Фотиҳ ўқийдиган институтнинг 5-курс студентлари билан Нигора ўқийдиган институт студентларининг учрашуви бўлар экан.

Бу пайт уни рад этган Нигора мана шу занжибашара, қилтириқ Беҳзод билан топишганини эшитган Фотиҳ бурунгидан беш баттар куйиб юрган эди. Жўрттага борди. Бир ўзи эмас, бир-иккита энг яқин дўстларини бошлаб борди. Институтнинг каттагина клуби бор экан, бўлажак даҳолар иштирокида ҳар хил пьесалардан парчалар кўрсатишди, шеърлар ўқишди, кўшиқлар айтишди, ниҳоясида эса, ўзбекча рақс ва кўшиқ бўлди.

Кечада Фотиҳнинг ҳозирги хотини Феруза қайси бир пьесада ўйнаб, жуда зўр олқишлар олди. У ҳақиқатан ҳам ролини жуда яхши ижро этди, ўзи ҳам дуркунгина, қадди қомати кетворган, қизмисан қиз эди! Шунда Фотиҳнинг ёнида борган энг сирдош дўстларидан бири унинг биқинига туртиб, Нигора томонга (у ҳозирги занжибашара, қилтириқ «даҳо»си билан бир чеккада муштдеккина бўлиб ўтирарди) ишора қилиб:

— Сен ҳам юрибсан анов мусичанинг ишқида куйиб! — деб шивирлади. — Қиз деган мана бунақа бўпти! Ана, латофату ана қадди

қомат! Боя ашуласини эшитдинг-ку! Овозини айтмайсанми? Мен сенинг ўрнингда бўлсам...

— Нима қилардинг?

— Шу бугуноқ лочиндай ёпишардим у бир ойга қолмай вадавонг тўй қилардим! Ана ундан кейин ҳар оқшом магнитофонда «Роҳат»ни кўйиб...

— Бас! Уёғига ўтма, даъюс! — деди Фотиҳ. — Э, билиб бўладими аёл зотини? Балки унинг ҳам бирор жазмани бордир?

— Ҳозир танца бошланади. Шартта бориб, билагидан «шап» ушлайсану танцага чақирасан. Тамом. Вассалом. Танца пайтида биласан-оласан — бирор жазмани борми ё ҳали онаси ўпмаганиданми?...

Фотиҳ ҳам олов йигит эмасми, оғайниси айтгандай, кечанинг биринчи қисми тугаб, танца бошланиши билан ўрнидан шартта турди-да, қизнинг олдига бориб даврага таклиф қилди.

Қиз пачакироқ бир йигит билан гаплашиб турарди. Фотиҳ ёнига борганда кўрди: қиз саҳнадагидан ҳам лобар ва чиройли эди! У рўпарасида бош эгиб турган Фотиҳга бошдан-оёқ тикилиб қаради, сўнг, ўзига ярашган тилла тишларини ярқ этказиб, ёқимтойгина жилмайди-да, ёнидаги йигитдан рухсат ҳам сўрамасдан, Фотиҳнинг елкасига қўлини қўйди...

Фотиҳ унинг нозик белларидан қучиб, даврага бошларкан, юраги бир ҳаприқиб:

— Исми шарифларини билсак бўладими? — деб сўради.

Қиз ҳали бўёқ тегмаган аллақандай беғубор, эрка кўзларини ноз билан сузди:

— Аввал ўзлари айтсинлар, кейин...

— Узр. Фотиҳ...

Қиз тушунмади шекилли: «Фотиҳ?» деб сўради ва кулди.

— Фотиҳ! — такорлади у ва қизга қўшилиб кулди. — Лекин Наполеон ё Суворов эмас! Сиздай гўзаллар гўзалини фатҳ этиш учун яратилган Фотиҳ!..

— О! Нархларини жуда ошириб юбордилар-ку! — Қиз бу сафар бутун зални ўзига қаратиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Фотиҳ унинг белидан қаттиқроқ қучди.

— Майли, таслим бўлмасалар ҳам исми шарифларини билайлик энди!

Қиз унинг темирдай мустаҳкам қўлларидан сал бўшашга уриниб, битта-битта терилган ингичка қошларини чимирди:

— Қўлларингиз жуда қаттиқ экан, сал бўшатиңг!

— Аввал исмингизни айтиңг, кейин...

— Феруза! — деб кулди қиз, бироқ ўзини тортиш у ёқда турсин, бутун олов вужуди билан Фотиҳга қапишиб олди.

Шундан кейин ҳамма нарса, худди ёв бостириб келаётгандек, ола-тасир бўлиб кетди: аразлашу қайта ярашиш, бирда табассуму бирда кўз-ёшлари, бирда висолу бирда айрилик, бирда иссиқ бўсалару бирда тўй таррадудидан иборат қандайдир тўс-тўполон ҳаёт бошланди.

Феруза, Клара Жамоловна деган, аллақайси бир жамиятда ишлайдиган, бир қарашда қизидан ҳам ёш ва чиройли кўринадиган, ўта фаол, ўта сўзамол, ўта замонавий бир жувоннинг арзандаси экан. Шундайки, она-бола ясан-тусанни кифтига келтириб, кўчага чиққанларида ҳамма уларни она-бола эмас, эгизак опа-сингиллар деб ўйлашар, Фотиҳнинг ўзи ҳам биринчи бор уларни ёнма-ён кўрганида шу ҳаёлга бориб, эсанкираб қолган эди.

Клара Жамоловна эридан аллақачон ажрашган «ёш» бевалардан эди. Эридан фақат шу Феруза қолган. Клара Жамоловна уни еру кўкка ишонмас эди!..

Рост, Фотиҳ унга ёқди. Биринчи суҳбат чоғидаёқ Клара Жамоловна, Фотиҳнинг авлод аждодларигача суриштириб чиққач, ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Яхши, — деди, Ферузанинг кўзларидай аллақандай тилларанг кўзларини шўх ўйнатиб. — Таг-тугингизни суриштирганимга ранжиманг,

Фотихжон. Буни шунчаки... билиб қўйиш учун сўрадим!.. Гап ота-онада эмас, сизда! Тўғриси айтсам... сиз менга ёқдингиз. Мен ҳам сиздақа... — Клара Жамоловна сал қизариб кулди. — Бўй-басти келишган, олов йигитларни бул кўраман. Феруза бу жиҳатдан янглишмапти, лекин ёдингизда бўлсин: у менинг ёлғиз қизим, бу дунёга келиб топган битта битта дуру гавҳарим...

— Биламан, — деди Фотих. — Агар хоҳласангиз, ҳозир нон ўпиб қасам ичаманки, бу дуру гавҳарингизни бир умр... бўйнимга осиб юраман!..

Клара Жамоловна бу сафар оппоқ, чиройли қўлларини бир-бирига уриб, хохолаб кулди.

— Қойил! Гапгаям тўн кийдириб юборар экансиз, Фотихжон. Нон ўпмасангиз ҳам ишонаман сизга. Бироқ... буёғи нима бўлади?

— Яъни...

— Мен қизимни қишлоққа юбора олмайман!..

«Нима бало, мени ичкуёв қилмоқчими бу? — хаёлан деди Фотих иззат-нафси оғриб. У бир ўйи «қизингизни опқочиб кетсам-чи?» деб ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, бунинг ўрнига Клара Жамоловнанинг қўш-қўш тилла узуклар билан безалган оппоқ, гўзал қўлларини олиб лабларига босди, қаттиқ босди:

— Шунгаям ота гўри — қозихонами? Сиз нима десангиз шу бўлади-да... — у «ойижон» деб юборишига оз қолди, бироқ қизлардай ёш кўринган бу шўх жувоннинг ҳануз нозу карашма билан кулимсираб турганини кўриб, аранг сўз топди. — Жон Клара Жамоловна!..

Шу билан «ош пишди», сўхбат тугади. Рост, бу сафар ҳам ойиси «пишган ошни» бузиб қўйишига оз қолди. Совчи юборишдан аввал яна қизни кўриб келиш учун Тошкентга тушиб кетган Соҳибахон бу сафар негадир жуда қаттиқ ранжиб қайтди. Соҳибахон Ферузага ортиқча эътироз билдирмаса ҳам, Клара Жамоловнани жини сўймабди. Фотих тутатиқ кетди.

— Аввалам бор, Клара Жамоловна сиз ўйлагандек... ёмон аёл эмас! Қолаверса... мен онасини эмас, қизини оляпман-ку, ойи!..

— Майли, ўзинг биласан, болам! — деди Соҳибахон қаттиғроқ маъюсланиб. — Бўйнидан оёқларигача ҳамма ёғи тиллаю марварид! ўзиям... бирам маҳмадона, бирам билимдон эканки, ишқилиб, охири бахайр бўлсин, ўғлим!

— Билимдон бўлса онаси билимдондир? Қўйинг, ойи, шу сафар аралашманг менинг ишимга! Мен биламан нимадан кўрқаяпганингизни.

— Нимадан?

— Мени унга ичкуёв бўлади, деб ҳадиксираяпсиз. Аммо мен ҳеч қачон, ҳеч кимга ичкуёв бўлмайман! Аввал Ферузани тузоғимга илинтириб олай, кейин мусичадай мулойим қилиб оламан қизини! Беданадай йўрғалатаман уни!..

Соҳибахон ўғлига ғамгин тикилиб, бошини секин чайқади.

— Мен сенга бу маънода гапирмадим-ку, болам! Бировнинг қизини беданадай йўрғалатмагину бахтли бўлинглар! Қовушганинг билан қўша қари!

Қизиқ: Клара Жамоловна ойисига қанчалик ёқмаган бўлса, дадасига шунчалик ёқди. Совчига тушган дадаси Фотихдан ниҳоятда мамнун бўлиб, боши осмонга етиб қайтди. Ўзиям оғзидан гоҳ «қудағай», гоҳ «Кларахон» тушмай, ола-тўполон қилиб, бир ойга қолдирмай вадаванг тўй қилиб берди. (Бу ёғини ҳеч ким билмагани маъқул, лекин Фотихнинг сезишича, дадаси билан Клара Жамоловнанинг орасида қандайдир сирли гаплар ҳам борга ўхшайди! Дадаси ҳам бало!)

Гапнинг пўскалласи, ишлар ёмон бўлмади. Ферузахон бир йил ўтмасданоқ эгизак қиз — Фотима-Зухра туғиб берди. Энг қизиғи шуки, бу ҳодиса Соҳибахонни қанчалик хурсанд қилса, Клара Жамоловнани шу даражада хафа қилди. Клара Жамоловна умуман қизининг бунчалик тез фарзанд кўришига тиш-тирноғи билан қарши эди. У Ферузанинг

ҳомиладор бўп қолганини билганида Фотиҳни чақириб олиб роса койиди, ҳатто болани олдириб ташлашни маслаҳат қилди:

— Ахир ёш умрларингни чақалоқнинг «биғи-биғиси»га қурбон қилиб юборасанларми? — деди у куюниб. — Ундан кўра, гулдай ёшликларингни хазон қилмай ўйнаб-кулиб қолинглар. Путёвка олиб, хорижий элларга чиқинглар, саёҳат қилинглар. Ахир сиз... қишлоқдан чиққан бўлсангиз ҳам, қишлоқи эмас, оқу қорани ажрата оладиган замонавий йигитсиз-ку, Фотиҳжон!..

— Бу гапни менга эмас, қизингизга айтинг! — деди Фотиҳ, шартта кесиб. У ўзи ҳам бу масалада Клара Жамоловна томонида эди, бироқ у пайтларда, ҳозир қанчалик ғалати туюлмасин, Ферузани, бўлажак «гений»лардан бироз рашк қилар ва шу сабабдан, дилида фарзанд кўришга қарши эмас эди. Энг қизиғи шундаки, Фотима-Зухра дунёга келгач, ҳар хил кўнгилсиз гапларга сабаб бўлиб келаётган «ичкучёвлик» муаммоси ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлди-қўйди. Чунки, авваламбор, Клара Жамоловна «бабушка» уёқда турсин, ҳатто «ёш бабушка», деган номга ҳам тоқати йўқ, буни ўзи учун чидаб бўлмас бир ҳақорат деб билар, қолаверса, чақалоқнинг «биғи-биғиси»га сира тоқати йўқ эди.

Бу пайтларда дадаси Фотиҳга қишлоққа қайтишни, бир йил, ярим йил ўтмасданоқ совхозга директор қилиб қўйишни ваъда бериб қистаб юрган эди. Чунки, дадасининг айтишича, киши «бошқа юртда султон бўлгунча ўз юртида ултон» бўлгани маъқул, сабаби киши қаерда ишлаб, қандай мартабага эришмасин, барибир киндик қони тўкилган жойини кўмсайди ва ахир бир кун қайтиб келади!

Бу гапларни Фотиҳ дадаси айтмаса ҳам яхши билар, фақат Клара Жамоловнанинг шартини дабдурустан бузишга ийманиб юрарди. Фотима-Зухранинг туғилиши бу масалани ҳам оппа-осон ҳал қилди-қўйди. Чунки Клара Жамоловна фақат «бабушка» бўлишгагина эмас, невара деган гапни эшитишга ҳам тоқати йўқ эди. Фотиҳ бундан фойдаланди-да, Ферузани кўндириб (икки фарзанд билан кўнмасдан кўрсин-чи, қани!) бир кунда кўчди-кетди!..

Мана энди у ҳам хурсанд, Клара Жамоловна ҳам. Чунки, Фотиҳ, дадаси айтганидек, бир йил ишламасданоқ, бутун қишлоқ оғзига қарайдиган каттакон бир совхозга директор бўлиб олди, «биғи-биғи»дан қутулган Клара Жамоловна эса яна ҳам яйраб-яшариб кетди. Фақат Феруза... Феруза қишлоққа келгандан кейин қандайдир сал чўкиб қолди. Аввалги сарвиқомат, хипча бел қиз бир-икки йилдаёқ лорсиллаган оппоқ жувонга айланди. Фотиҳ бунинг олдини олишга уриниб, уни совхоз клубига мудира қилиб қўйган эди. Феруза буни ҳам эплай олмади. Унда қандайдир... ғалати одат пайдо бўлди. Яхши еб, яхши ичиш, умуман осойишта турмуш кечиришдан бошқа ҳамма истаклар сўниб қолди. У на клуб ишларига, на бошқа нарсаларга қизиқарди, кўп ухлашни, яхши таомлар қилишни, меҳмонга бориш ва меҳмон кутишу зеб-зийнатни хушлайди, холос. Боз устига, қишлоққа келганидан кейин Фотима-Зухранинг устига қўчқордек ўғил туғиб олди-да, батамом тинчиди-қўйди. Эндиги биттаю битта истаги — яхши совға-саломлар олиб, бот-бот Тошкентга: ойисининг олдига тушиб турса! Қайнонасига Фотима-Зухрани ташлайди-да, бир қоп совға-салом билан Тошкентга чопгани чопган. Мана шу кунларда ҳам Феруза Тошкентда, ойисининг олдига, бир ҳафтадан ошди ҳамки, дом-дараги йўқ!..

Майли, хотинининг бу қилиғидан Фотиҳ ҳам ичида мамнун: ўзига бек, ўзига хон! Умуман, Фотиҳ шукур қилса бўлади. Мана, иш соҳасида ҳам ошиғи олчи, аллақачон раҳбарлар эътиборига туша бошлади! Олдинда эса, эҳа, қанчадан-қанча режалари бор! Агар бу режаларини рўёбга чиқара олса... ким билади, келгусида уни нималар кўтапти!

Ҳа, Фотиҳ чиндан ҳам ўзидан мамнун эди, бироқ тўрт-беш ой муқаддаманима ҳам бўлиб, аввал шаҳарда Нигоранинг эрини, кейин тоғда ўзини кўриб қолдию юрагидаги эски дардлар қайта кўзиб, тинчи бузилди-қолди!..

У Нигора билан Беҳзоднинг ораларидан қора мушук ўтганидан

бохабар эди. Гарчи ҳали ажрашмаса ҳам, ажрашиш арафасида эканларини орқаворатдан эшитиб, ичида заҳарханда қилиб юрганди. Шу боисдан ҳам Нигора тоққа келганини эшитиши биланоқ олдига дадил борганди. Назарида, Нигора уни рад этганидан пушаймон, агар пушаймон бўлмаса Фотиҳнинг ҳозирги ҳолатию ҳозирги мавқеини кўриб, афсус қилиши керак эди. Ахир Нигора уни рад этиб, ўша қилтириқ «даҳо»ни топганида нима ютди? Қани унинг даҳо асарлари? Биттаси Тошкент йўлида ўрнатилаётган анов монумент бўлса... Фотиҳ ўз совхозида ундан каттароғини кўрдирган! Ҳозир ҳаммаёқ ҳайкал, монумент, осмонга тош отсанг бирорта ёдгорликка бориб тегади!..

Фотиҳ биринчи борганидаёқ кўриб лол қолди: Нигора сўнги тўрт-беш йил ичида зиғирча ҳам ўзгармапти! Унинг Ферузаси, Нигорага ўчакишиб олган Ферузаси хипчагина қизчадан лорсиллаган оплоқ жувонга айланибди-ю, Нигора эса ҳануз ўша-ўша, ғаройиб қушчадай бежирим, беками-кўст, нозик. Гўё фарзанд ҳам кўрмаган, гўё оила ғурбатларини ҳам чекмаган. Ўзи ҳам, маъюс боқишларию хиёл ғамгин кулиб қўйиш-лариғача — ҳаммаси ўша-ўша, биринчи кўришдаёқ Фотиҳнинг юрагини чўғдай «жаз» этдирган Нигора! Ҳатто феъли ҳам ўзгармаган, аксинча, илгаригидан ҳам сервиқор, бир сўз, тегсанг тепадиган!..

Епирай! Маъюс кўзлари бир қарашдаёқ кишининг юрак-юрагини тешиб ўтадиган бу гўзал жувон анов қилтириқ эридан нима топди эканки, ҳануз кўнглини узоқмайди!

Тунов кунги ресторандаги жанжалдан кейин Фотиҳ ҳушёрхонага бормоқчи эмас эди, аксинча, «даҳо»ни милиция олиб кетаётганини кўриб, ичида ҳўп заҳарханда қилган эди. Кетидан борган бўлса яна шу Нигора учун борди. У Нигора ўйлагандек худбин ва номард йигит эмаслигини, вақти келганда кўлидан яхшилик ҳам келишини, олижаноблик туйғуси унга ҳам ёт эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун борди, бориб «даҳо»сини ҳушёрхонадан, тўғрироғи, шармандаи-шармисорликдан қутқариб қолди!..

Нигора эса, осмонни оёқларим билан тираб турибман, деб ўйлайдиган бу синчалак эса... Фотиҳнинг бу яхшилигини ҳам билмади!..

Йўқ, Фотиҳ энди қўймайди! Барибир эгади уни! Агар бутун мол-дунёсини совурса ҳам, ҳатто анов занжибашара эрини бадном қилиб бўлса ҳамки, ўзиники қилади бу такаббур қушчани!.. Ахир наҳот Нигорадан минг чандон гўзал қизлари ўзига ром эта олган Фотиҳ, наҳот бу кибор жувонни эга олмасанг?..

Тўсатдан унинг эсига Меҳринисо тушди, тушдию вужуди чўғ теккандай жизиллаб кетди. Мана, Фотиҳ гаҳ деса кўлига кўнадиган яна бир қушча! Нигорадан нимаси кам унинг?

Фотиҳнинг хаёлини Жавлоновнинг: «Ҳа, пинакка кетдиларми, ўртоқ директор?» — деган овози бўлиб юборди.

Фотиҳ миқ этмади. Гапнинг ўғил боласи: дадаси тўғрисида китоб ёзаётган бу ширинзабон тўлрак шу сафар негадир Фотиҳнинг кўнглига ўтирмади. Ҳар келганида теша тегмаган латифлар айтиб, ҳаммани кулдириб, давраларни гуллаиб юрадиган Жавлонов бу сафар худди иштонсизнинг чўпдан ҳадиги бор, деганларидек, нимадандир нотинч эди. У ҳадеб дадаси билан Фотиҳнинг ишларини суриштирар, «Тинчликми, ука, олам тинчликми ишқилиб?» дея қайта-қайта ўсмоқчилайвериб, жонга тегиб кетди. Э, ёзмасанг бошингда қолсин китобинг, фақат нафасингни совуқ қилма, даъюс!

Фотиҳ кўзини очиб ён-верига қаради.

Машина ўз фаралари ёритган масофани ўзи ямлаб ютиб, қоронғи даштдан учиб борар, афтидан, улар қишлоқ тепасидаги сўнги қирга чиқиб, энди пастлаб бормоқда эдилар. Қишлоқни ўйлаши билан Фотиҳнинг эсига яна Меҳринисо тушди, бироқ бу сафар вужудидан ўт чиқариб юборган бояги шаҳвоний истак билан бирга қандайдир таҳликага ўхшаш бир нарса юрагига ғимирлаб кирди.

Орқада ўтирган Жаъфар Жавлонов яна бир нимани сўради. Лекин Фотиҳ зардаси қайнаб, ичида: «Ҳўкиз!» деб сўқинди-да, тағин висол истаги аралаш нотинч хаёллар гўлдобига шўнғиди.

Ораҳимнинг келини Меҳринисо бугун жуда эрта уйғонди. Кечаси Фотиҳ Музаффаров унга, ўз ибораси билан айтганда, ғоят масъулиятли бир вазифа топширган эди. Шу бу кун бултур совхоз идораси олдидаги майдонга улкан ёдгорлик ўрнатган машҳур ҳайкалта-рошлар ташриф буюришар экан. Директор уларни ўзи кутиб олиши, идорада мажлис ўтказиб қандайдир мукофотга тавсия этиши, Меҳринисо эса, кечқурун мумкин қадар хилватроқ жойда, ширин бир ўлтириш ташкил қилиши лозим экан.

Меҳринисо, гарчи рабобком бўлганидан бери бундай ишларга анчагина ўрганиб қолган бўлса ҳам, бугун негадир одатдагидан кўпроқ ҳаяжонланар, гўё шу бугун аллақандай фавқулудда бир нарса рўй берадигандай директорнинг топшириғини олгандан бери юраги тинимсиз ҳаприқарди.

Фотиҳ Музаффаров умуман адиллар, санъаткорлар, айниқса телевизиорчи ва киночиларга ўч эди. Шу йилнинг ўзида у радиода икки марта гапирди, телевизорда бир марта чиқиб, совхоз қўлга киритаётган улкан зафарлар ҳақида чиқишлар қилди. Меҳринисонинг ўзи ҳам бир неча марта майда-чуйда мухбирлар билан суҳбатлашди, директор йўқ пайтларда уларга ўзи чой бериб хурсанд қилиб жўнатди... Аммо бугунги режалар, айниқса кечқурун бўладиган зиёфат уни негадир ҳам чўчитар, ҳам юрагида аллақандай тотли ҳаяжон уйғотарди...

Тўғриси айтганда, шу йил кўкламда уни рабобкомликка кўтармоқчи бўлганларида, Меҳринисо дашта бошлаб қўйган ишларини, айниқса эрини ёлғиз қолдириб кетгиси келмай, анчагача директорнинг сўзига кирмай юрган, токи райкомга чақириб: «ёш коммунист, ўзингизни масъулиятдан олиб қочяпсиз», деб таъна қилишмагунча, буйин бермаган эди. Шоқосим ҳам аввал жуда қаттиқ ранжиган эди. У рашкчи эмас, тўғриси, рашк қилишга унда зиғирча ҳам асос йўқ, илк бор севишиб қовушибдилар ҳамки, дунёда улардан тотув, улардан иноқ оила йўқ эди! Меҳринисо эридан зимдан фахрланар, унинг бир сўзлилиги, мардлиги, тантилиги — ҳаммасидан дил-дилидан ифтихор қиларди. Шоқосим ҳам Меҳринисонинг офтобдай илиқ меҳр-оқибатини жуда нозик ҳис этар, гарчи, буни бошқалардан пинҳон тутса ҳам, хотинини дил-дилидан ардоқлар, эркаларди. У Меҳринисонинг «ҳукумат бўп» кетишига олдин сал этироз қилди-ю, кейин ҳазил-мутоибага ўтди: «Бу ўсишда обком секретари бўп кетишлари ҳам ҳеч гап эмас! Ишқилиб, ўшанда биз ғарибни эсларидан чиқармай, жилла қурса шофёр қилиб олсалар бўлди», — деб кулиб юрди. Меҳринисо ҳам бошда ўзининг «арбоб» бўлишига хиёл киноя билан қараган, шу боисдан ҳам эрининг ҳазилларига ҳазил билан: «Шошмай туринг, аввал арбоб бўлиб олай, кейин кўрасиз, нима қиламан! Уйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган нақлни биладиларми ишқилиб?» — деб кулиб жавоб берганди.

Кейин... шу йил баҳорда область марказида чўлқуварлар анжумани бўлди. Гарчи, Меҳринисо бригадир бўлмаса ҳам, директор уни ҳам бирга олиб кетди. Совхоз делегацияси иккита ёш жувон билан директордан иборат эди. Анжуманда Меҳринисони кутилмаганда президиумга сайлашди, докладда эса областдаги энг илғор чўлқуварлар қаторида тилга олиб ўтишди. Шундай бўлдики, танаффус вақтида кўпгина мухбирлар унга асалга ёпишган пашшадай ёпишиб суратга туширишди, оғзига микрофон тутишиб, тоза «сайратишди».

Кечқурун, мажлисдан кейин, Фотиҳ Музаффаров, совхознинг шон-шўхрати ва ифтихори бўлмиш икки «чўлқувар»ни меҳмонхонанинг ресторанига олиб кирди, учовлашиб, Меҳринисонинг муваффақиятларини шампан билан «ювишди». Кейин бир-икки қадах шампандан ширакайф бўлиб олган Фотиҳ қўярда-қўймай Меҳринисони ўйинга таклиф қилди. Меҳринисо аввал ийманиб, бир оз иккиланиб турди, кейин қараса, бутун ресторан, аёл-эркак, ёшу қари баб-баравар рақсга тушишяпти. Боз устига

ёнидаги шериги ҳам туртиб қўймади-ю, Меҳринисо ҳам Фотиҳ Музаффаровнинг қистовларига ён босди.

Келбати келишган, новча, хушсурат Фотиҳ рақсинг пири экан. У қулочларини лочиндай ёзганича, дам Меҳринисонинг устига бургутдай бостириб келиб, дам чекиниб, шундай муқом қилиб ўйнадики, Меҳринисо унинг сеҳрига тушиб, очилиб-сочилиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса, рақсга тушганларнинг ҳаммаси чеккага чиқиб, даврани уларга бўшатиб беришибди, ўзлари эса қарсақ чалишиб, уларнинг ўйинини завқ билан томоша қилишяпти!...

Меҳринисо уялиб кетиб, ташқарига қараб отилди, бироқ Фотиҳ икки ҳатлашда унга етиб олди-да, елкасидан қучиб тўхтатди ва ресторанда кўтарилган жўр кулги ва қарсақлар остида юзидан беозоргина ўпиб, ўтирган жойларига бошлади, бошларкан, қулоғига эгилиб шивирлади:

— Бир нарса айтсам хафа бўлмайсизми?

Меҳринисо нечундир бирдан аллақандай совуқ ваҳима босиб:

— Нима эди? — деб сўради.

— Атрофингизга бир қаранг?

— Атрофимга нима бўпти?

— Бутун ресторанда сиздай... сарвиқомат, сиздай кўҳлик битта ҳам жувон йўқ!

Батамом ўзини йўқотиб қўйган Меҳринисо: «қўйинг!» дейишга аранг тили борди.

Ўша кечаси алламаҳалда, ҳамон ҳаяжон аралаш гуноҳкорлик туйғуси ичидан тўлганиб ётган Меҳринисо хона эшигининг аста тикирлаётганини эшитиб қолди. У эшикни ким чертаётганини сездию ётган жойида музлаб кетди. Шу пайт ёнидаги ҳамхонаси уйғониб кетиб, чопқиллаб йўлакка чиқиб кетди-да, сал ўтмай қайтиб кирди:

— Боринг, сизни чақираяптилар?

— Вой, ким чақиради? — деди Меҳринисо, дағ-дағ титраб.

— Ким бўларди — директор! Чиқа қолинг, бир оғизгина сўзлари бор эмиш!

Меҳринисо, дугонаси қанча қистамасин, чиқмади. Лекин эртасига нонушта вақтида Фотиҳ Музаффаров, у билан кўришмай бошқа столга бориб ўтирганида кўнглида пушаймонга ўхшаш бир нарса ғимирлаб, анчагача беҳаловат бўлиб юрди...

Рост, Музаффар кўп ўтмай унинг «гуноҳидан» кечиб, аста-секин яна нозик қочариқлар ва ҳатто ошкора хушомадга ўтди. Меҳринисо ҳам рабобкомликка кўтарилганидан кейин ундан мақтов гаплар эшитгиси келадиган, директорга ёқиш истагида... яхши кийинадиган, ўзига оро берадиган бўлди. Шу боисданми ё қурултойга бирга борган ёш жувон тилини тиёлмадими, ишқилиб, сал ўтмасданок, қишлоқда нохуш шивир-шивирлар, алланималарга шама қилгувчи миш-мишлар ўрмалаб қолди.

Йўқ, Меҳринисо бу миш-мишлардан чўчимайди. У виждони олдида ҳам, эри олдида ҳам — норасидадай пок, бегуноҳ. Одамлар эса... илож қанча? Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан. Майли, гапираверишсин!... Фақат сўнгги пайтларда унинг дилида ҳатто ўзи чўчидиган ноаниқ, мавҳум, бироқ аллақандай нотинч туйғулар уйғониб, ҳаловати йўқолди. У нечундир хаёлан эри билан Фотиҳни тез-тез солиштирадиган, иккисини ёнма-ён қўйиб, хаёлан кузатадиган одат чиқарди. Назарида, кейинги пайтларда Музаффаров шундай катта ишлар қилди, иқтидори ва истеъдоди шундай очилиб кетдики, фақат Меҳринисони эмас, ҳаммани ўзига маҳлиё қилиб олди.

Меҳринисога айниқса унинг ўктамлиги, шиддати ва уddaбуролиги, хуллас, асл йигитларга хос феъл-атвори ёқарди. Меҳринисо сўнгги пайтларда Фотиҳ Музаффаровни, унинг ишлари ва гап-сўзларини зимдан кузатаркан, катта раҳбар ва чин эркак шундай бўлиши керак, деган қарорга келди. Шу боисданми, бошқами, кечалари ёлғиз қолган чоғларида эри билан директорни хаёлан солиштираркан, аксар ҳолларда, бу солиштиришлар Фотиҳ Музаффаровнинг «фойдасига» ҳал бўларди.

Айниқса, тунов куни даштдан келган эрини қўргандан бери

Меҳринисонинг кўнгли хуфтон. Назарида, илгари кўз олдини қандайдир бир парда тўсиб турган-у, энди бу парда кўтарилиб, у чин ҳақиқатни кўрди. Ҳақиқат эса... Шоқосимнинг фойдасига эмас эди! Ахир йигит деган ҳам шунақа бўладими? Ақалли уст-бошига қараб, соқол-мўйловини қиртишлаб юрса асакаси кетадими? Гап-сўзларини ўзини тутиши-чи? Латта! Худди хотин кишидай директорнинг саволларига тузукроқ бир жавоб ҳам беролмади! Қўшимча мажбурият ҳақида гап кетганда эса, нима дейишини билмай соқовдай гўлдиради! Айтган сўзларига одам тушунмайди! Ундан қайтага аёл бригадирлар минг чандон мард чиқибди. Кўпчилиги ҳар хил баҳонаи сабабни кўндаланг қилмасдан, «Сизнинг бир оғиз гапингиз, Фотиҳ ака, қор тагидан териб олсак ҳам айтганингизни қиламиз» деб, директорни роса хурсанд қилишди. Ахир бу қўшимча мажбуриятни директор ўзи ўйлаб чиқаргани йўқ-ку! Унга ҳам кимлардир юклашган-ку бун! Эри эса... директорни ўйламаганда ҳам, жилла қурса ўз хотинининг обрўсини ўйласа бирор жойи кам бўп қолмас эди-ку! Нима бўлгандаям, хотиним шўтта, раҳбарлик лавозимда ўтирипти, унинг юзини шувит қилмай деб, шу ўлғир озгина оғирликни бўйнига олақолса осмон ағдарилиб ерга тушмас эди-ку! Барибир олар экан, хотин кишидан беш баттар чайналмай, йигитчасига кўкрагига бир уриб «бажарамиз!» деб, этагини бир силкиб, чиқиб кетақолса бўлмасмиди мажлисдан? Йўқ, бундай қилиш қайда? Аввал қайнатасидан беш баттар ўжарлик қилди. Қайнатаси-ку, директорнинг юзига оёқ қўйган бўлса ҳам, ҳар нечук, айтадиган гапини айтиб, кейин шартта чиқди кетди. Эри бўлса... Уша кунни ер ёрилмадики, Меҳринисо кириб кетса! Ахир эркак одам ҳам шунақа ланж бўладими?

Ҳа, Меҳринисо ҳалиям бўлса, кўнглида ҳеч нарса йўқ, Фотиҳ Музаффаровнинг хушбадларини тагдор шамаларига бўй бермай келяпти. Бироқ... аҳён-аҳёнда тўсатдан юрагини аччиқ аламга ўхшаш бир нарса кемира бошлайдию дунё кўзига тор кўриниб кетади.

У кунни Фотиҳ Музаффаров Нигорахонни кўргани тоққа чиқиб кетганида ҳам шундай бўлди.

Директор бир маҳаллар бу муштдеккина жувонга ошиқу беқарор бўлганини, лекин висолига етолмай доғда қолганини Меҳринисо Шоқосимдан эшитган эди. Шу боисдан ҳам тунов кунни ҳазрат Уккошага чиққанида, бир томондан қайнона-қайночасини ноҳўя ишдан қайтаришни ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, Фотиҳ Музаффаровдай йигитмисан йигитнинг муҳаббатини рад этган бу жувонни кўриб қўйиш нияти ҳам йўқ эмас эди.

Меҳринисо ўшанда «сулув сулув эмас, суйган сулув» деган гапга яна бир бор ишонди. Негаки... катта-катта маҳзун кўзлари нимаси биландир онасидан айрилган бўталоқнинг кўзларини эслатувчи бу бир қаричгина жувон... эркакларга ёқса ёқар, (эркак зотини тушуниб кўринг қани?) Меҳринисога ёқмади. Рост, Нигорахоннинг нигоҳидаги бу маҳзунликда сирли бир нарса, кишини ўзига ром қилувчи аллақандай бир сеҳр бор эди. Шу боисданми, бошқами, тунов кунни Фотиҳ Музаффаровнинг тоққа кетганини эшитганида юрагида биринчи марта рашкка ўхшаш ёмон бир нарса кўзғалиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқди. Шунда рабобком бўлиб кўтарилган чоғларида директорнинг қочариқлари ва тагдор имо-ишораларига беписанд қарагани эсига тушиб, ҳатто афсус чекди. Шу-шу, аввалгидан ҳам яхши кийинадиган, ўзига ора берадиган, эрталаблари кўзгу олдида узоқ ўтирадиган, нозик атир-упалар ишлатадиган бўлди. Рост ўша кунни, тоғдан феъли айнаб қайтган директор аввал Меҳринисодаги бу ўзгаришни сезмади, бироқ бир-икки кундан кейин пайқаб қолиб, олдин ажабланди, кейин, чамаси, унинг кўнглига қўл солиб кўриш учун:

— Ия, ишлар вадавонг-ку, ўртоқ рабобком? — деб сўради.

— Нимани айтяпсиз? — деди Меҳринисо, гўё унинг гапига тушунмаган бўлиб.

— Жа... ясан-тусанлар бошқача-ку?

— Нима, ёқмаяптими? — деди Меҳринисо, ярим ҳазил, ярим гинахонлик билан.

Фотиҳ Музаффаров шарақлаб кулди.

— Йўғ-э! Еққанда қандоқ! Замонавий рабчоком худди сиздай бўлиши керак! Фақат жамоат ишларидагина эмас, гўзаллик бобида ҳам ҳаммага ибрат бўлиши керак!...

Шундан бери Меҳринисо директорга рўпара келса юраги ўйнайдиган бўлди. Фотиҳ ҳам қалтис ҳазилу қочириқларини кўпайтирадиган, кўришганда қўлларини узоқ ушлаб турадиган, гўё Меҳринисодан алланималарни кутаётгандай, кузларига узоқ тикилиб қарайдиган одат чиқарди.

Бугунги азиз меҳмонлар шаънига бериладиган зиёфат қишлоқ билан дашт орасидаги анорзорда ўтиши керак эди. Боғ ўртасида икки қаватли ҳашаматли шийпон бўлиб, унда одатда юқоридан келадиган энг эътимодли меҳмонлар кутилар, бунинг учун ҳамма шароитлар муҳайё, шийпонда махсус ошпаз ва «ишончли» хизматкорлар бор, зотан, директор топшириғидан кейин Меҳринисонинг бориб юриши ҳам шарт эмас эди. Шундай бўлса ҳам, Меҳринисо бугун одатдагидан барвақтроқ турди, қичиқ атласдан тикилган кўйлаги ва парча-парча қизил гул солинган пахмоқ кофтасини кийди, сочларини чиройли турмаклади. Ниҳоят, пардоз-андоздан кўнгли тўлғач, шахсий «Газиг»ига ўтириб, ўша боққа йўл олди.

Ҳақиқатан директорнинг топшириғини олган ошпазу қассоблар енг шимариб ишга киришган, кўй сўйилган, қозон осилган, нонлар ёпилган, ҳаммаёқ саранжому саришта, Меҳринисо овора бўлиб бориб юрмаса ҳам бўларкан. Меҳринисо бир-иккита майда-чуйда топшириқ берган бўлди-да, бошқа бригадаларни айлангани кетди.

Тўғриси, дала айланишга ҳам ортиқча зарурат йўқ эди, лекин кечадан бери юрагини чулғаб олган ғулғула сира босилмас, тинчини батамом йўқотган эди. У бир-икки полизчилик ва пахтачилик бригадаларини кўрдию анчадан бери ором бермай юрган шубҳа баттар авж олди. Далада деярлик пахта қолмаган, совхоз ишчилари кўринмас, фақат мактаб болалари билан шаҳардан келган ҳашарчиларгина битта-яримта кўсак билан ғўза сохларидан илиниб қолган пахтани териб юришар, бўм-бўш этакларини бир-бирига отиб ўйнашарди! Хирмонлар ҳам шип-шийдам, бригадирлар билан механизаторлар қанорларни тағларига тўшаб, «ҳангома қуриб» ётишарди. Улар Меҳринисонинг:

— Терим нима бўляпти? — деган саволига, мийиғларида кулиб: «Нима бўларди? Ўзингиз кўриб турибсиз-ку, опажон! — деб жавоб беришар ва кўзларини олиб қочишар эди. — Об-ҳаво бахтимизга шундай туриб берса, яна бир-икки центнер чиқиб қолар, аммо-лекин, худо кўрсатмасин, ҳаво айнаб қолса борми?»

Бу гаплар Меҳринисони баттар ваҳимага солди. Чунки у билар, совхоз ҳануз йиллик планга нисбатан ҳар куни бир ярим-икки процентгача пахта топширмоқда, бу суръатда яна бир ҳафтага бормасданоқ план уёқда турсин, мажбурият ҳам бажарилар эди!.. «Ажабо: директор бунча пахтани қаёқдан оляпти экан? Ё пахтаси ҳалиям териб олинмаган бригадалар бормикан? Бироқ бор бўлса бу бригадалар қайда? Ё дадаси... Музаффар Фармонов ёрдам беряпганмикан? Эҳтимол шундай бўлса! Ахир у кишининг қўлидан келмайдиган нарса йўқ, юлдузни бенарвон урадиган раҳбарлардан деб таърифлашади-ку!

Меҳринисо хаёл оғушида бўлиб, сойга тушганини пайқамай қолган экан, узоқда таниш дарвозани кўрганидагина ҳушига қелди, келдию тунов куни, ҳазрат Уккоша ёнида, Нигорахоннинг кўз олдида «кўрсатган ўйинлари» ёдига тушиб, дилида виждон азобига ўхшаш бир нарса қўзғалди.

Энди ўйлаб қараса, ўшанда сал қуюшқондан чиқиб кетган экан. Рост, қайнона-қайнотаси ҳам яхши қилишмади, чунки... Наҳот бу ишлари Меҳринисога маломат келтиришини ўйламасалар? Ахир у ҳозир илгариги Меҳринисо эмас-ку! Совхозда учта раҳбар бўлса, шулардан биттаси-ку! Одамлар эшитса нима дейишади? Эскиликка мукқасидан кетган қайнона-қайнотанг авлиёлар қабрига тавоф қилиб юришса-ю, сен ўзингни кўриб кўрмаганликка олиб ўтирибсанми дейишмайдими? Дейишади! Демак

тугул, баъзи ичиқора ғаламислар юмалоқ хат ёзавериб ер қилишади уни! Чунки, Пўлат папка айтганидек, Меҳринисонинг ҳар бир қадамини ўлчаб, курсиси билан шахсий машинасига кўз тикиб юрган ҳасадгўйлар сон мингта!...

Бироқ, нима бўлгандаям, Меҳринисо бунчаликка бормаса бўларкан, чунки, ҳар нечук, қайнонаси бетоб! У ҳам майли, ўшандан кейин жилла курса бир марта келиб, ҳол-аҳвол сўрамабди! Олти яшар қизи билан уч яшар ўғли аксар кунлари буваси билан бувисининг уйдан чиқишмайди, кўпинча шу ерда тунаб қолишади. Меҳринисо эса, буни билатуриб, сўнгги пайтларда бир марта ҳам келмапти!

Меҳринисо шуларни ўйлаб, шофёрга: «Чапга юринг!», дегиси келди-ю, яна тоғдаги воқеалар эсига тушиб, журъат этолмади. У ўз келажагини рўкач қилиб, доду фарёд солганида қайнонаси Ойсулуннинг: «Қўй, қизим, йиғлама! Сенинг келажагингга тўғаноқ бўлгунча ўлақолганим яхши менинг, жон қизим!» деган гаплари ёдига тушдию томоғи ғип бўғилди!...

Тавба! Унга нима бўлди ўшанда? Қачон у бунчалик тошбағир бўлиб қолди?

Меҳринисо бу хонадонга келин бўлиб тушган кундан бошлаб чолкампири уни ўз қизларидан яхши кўришса кўришадими, ёмон кўришмайди! Ҳалиям бўлса шундай. Айниқса шўрлик қайнонаси!

Ҳа, чол-кампирининг меҳри чексиз эди унга! Елғиз ўғилларининг шаҳардан шундай кўҳлик, ақлли, ўқимишли қизни «юлиб олиб» келганидан бошлари осмонда, Меҳринисони кўйгани жой тополмай, атрофида парвона эди, чол-кампири!

Меҳринисо, бу беғубор, содда, пок хонадонга келин бўлиб тушган илк масъуд кунлари эсига тушиб, яна кўзига ёш олди.

Одамлар ҳам қизиқ! Ушанда Шоқосимнинг Тошкентдай шаҳри азимдан Меҳринисодек шаҳарлик қизни юлиб олиб чиққани негадир бутун қишлоқ ахлини хушнуд қилганди! Келин-куёв, ленталар тақилган «Волга»да Шоқосимнинг ўн нафар дўстлари миниб олган ўн чоғлик «Жигули» ва «Москвич»ларда, баробар сигнал бериб, қишлоққа кириб келишганда, кўчаларни тўлдирган оломоннинг шодон ғала-ғовури, болаларнинг хуррам қийқириғи, карнай-сурнайларнинг ғолибона вототию ноғораларнинг гумбир-гумбиридан осмони фалак ларзага тушганди!

Худди мана шу, қатта сой соҳилида, қайнотасининг ҳу анави қўрғони олдида, катта гулхан ловуллаб ёнарди. Ҳар қадамда арқонлар тутилган, куёвнавкарлар пулларни сомондай сочиб, куёв-келинни йўлтўсарлардан эсон-омон олиб ўтишиб, ниҳоят, аранг соҳилга чиқишганди. Соҳилда эса, бир ёнда келин кўришга келган кампирлару ясан-тусан қиз-жувонлар, бир ёнда мўсафидлар, яна бир ёнда уёқдан-буёққа изғиган болалар, ҳаммаёқ қий-чув, кулги, қиз-келинчакларнинг маъюс ёр-ёри авжда эди! Бу кутилмаган аросатдан Меҳринисогина эмас, Шоқосимнинг ўзи ҳам аллақандай талмовсираб қолганди. У негадир дир-дир титраган Меҳринисонинг қўлтиғидан олиб, машинадан базўр тушганди. Шу пайт, нарироқдан, ҳаммаси оқ кўйлак кийиб, бошларига оқ рўмол ўраб олган кайвонилар орасидан бўйчангина, озғингина бир аёл, мўсафидлар орасидан эса, новча, шопмўйлов бир одам ажралиб, уларга пешвоз чиқишганди. Куёв-келиннинг олдида аввал шу шопмўйлов барваста одам келиб Меҳринисонинг пешонасидан ўпган, кейин бўйчангина, озғин аёлга йўл берган, аёл эса олдин қўлидаги косани Меҳринисонинг боши узра гир айлантириб тангаларни сочиб юборган, сўнг, кўзига ёш олиб: «Вой бўйгинангдан онанг ўргилсин!» деб у юзи, бу юздан чўлп-чўлп ўпганди. Қайнонаси негадир ўпкаси тўлиб, пиқ-пиқ йиғлар, алланималар деб пичирлар, бироқ унинг сўзлари ерга сочилган тангаларнинг шўх жаранги ва болаларнинг хуррам қийқириғи тагида қолиб кетганди.

Меҳринисо филт-филт кўзёшларини шофёри кўриб қолишидан қўрқиб, юзини терс ўгирди, сўнг, юрагидаги афсус-надоматга ўхшаш туйғуни босиш умидида, хаёлан яна Шоқосимни айблашга тутинди.

«Ҳа, нега энди турмушларининг издан чиқиб кетишига ёлғиз Меҳринисо айбдор бўларкан? Эри ҳам айбдор! Эрмисан, йигитмисан, сал қаддингни тутиб, эркакка ўхшаб юр, бундоқ!

Кейин... ким айтди унга хотинингни буёққа юбориб, ўзинг уёқларда қол деб? Хотинингни юбордингми, ўзинг ҳам бир амаллаб келиб ол эди! Гуноҳи нима Меҳринисонинг? У ҳали ёш! Ун гулидан бир гули ҳам очилмаган! У ҳам бу дунёдан умидини узгани йўқ! Ёшлигида ўйнаб-кулиб қолгиси бор!»

Меҳринисо кўнглининг бир четида эрига отаётган бу маломат тошларининг ўринсиз эканини, айб Шоқосимда эмаслигини, агар у эрининг ёнида бўлганида Шоқосим ҳам бунчалик эзилиб, қадди лол бўлиб қолмаслигини билар, бироқ кўпқарига тушган отдай, аламли туйғуларини жиловлай олмас эди...

У кўзёшларини секингина артиб, идорага етмасдан машинадан тушди-да, хиёбон бўйлаб яёв кетди. Хиёбон ниҳоясида, идора олдидаги майдоннинг қоқ ўртасида, «Висол нашидаси», деган улуғвор ёдгорлик қад кўтарган эди. Бугун ташриф буюрадиган машҳур ҳайкалтарошлар яратган бу ёдгорликда кўкраги орден медалларга тўла солдат билан нуроний бир кампир қучоқлашиб турар, кампирнинг олдида ғолиб отасининг тиззасига бош қўйган дўмбоққина болатой, улардан нарироқда эса, кўзига ёш олиб, эрига термулиб турган кўҳликкина бир жувон ўз аксини топганди!..

Яхлит бетондан қуйилган бу ёдгорлик шундай маҳобатли ва улуғвор эдики, унинг қанақалиги кишининг хаёлига ҳам кириб чиқмас, ҳамма унга ўз уйи, ўз буюмидай ўрганиб кетганди!

Меҳринисо бугун негадир, эҳтимол ёдгорликни бунёд этган ҳайкалтарошлар қадам ранжида қилаётганликлари учундир, узоқдан унга тикилиб, гўё умрида биринчи марта кўраётгандек, қизиқсиниб қараб бораркан, тўсатдан хиёбоннинг шундоқ чеккасидаги оппоқ ҳайкалчага кўзи тушиб, беихтиёр тўхтади. Бу — оқ мраммрдан ясалган бир жуфт оқ-қуш ҳайкали эди. Одамларнинг гапига қараганда, битта устунчага ўрнатилган бу ҳайкалчани Нигорахоннинг эри Бехзод яратган. Унда икки оққуш — бири ўқ еб ерга қулаётган, иккинчиси эса уни жон-жаҳди билан ушлаб қолишга талпинаётган оққушлар акс этган.

Меҳринисо «оёғи остидан чиққан» бу ҳайкалчани илгари ё кўрган, ё кўрса ҳам эътибор бермаган экан, ҳозир, уни кўрдию ногаҳон ёпирилиб келган ички бир туйғуга бўйсиниб, ҳайкалчанинг рўпарасида узоқ туриб қолди.

Мраммр ҳайкалча «Висол нашидаси» монументининг учдан бирича ҳам келмас, бироқ... ё қудратингдан!.. Нозик дид билан ясалган бу икки қушчанинг жон ҳолатда бир-бирига талпинишида, уларнинг бамисоли жонли туюлган мунгли кўзларида кишини зир титратувчи унсиз бир дард ва чамаси, фақат қушлардагина бўладиган чексиз бир меҳру садоқат бор эди!..

Меҳринисо қутилмаганда ёпирилиб келган аллақандай ҳазин туйғуга бўйсиниб, бошидан рўмолини шартта юлиб олди-да, оққушларнинг кўзларини, қанотлари ва тумшукларини обдан артди, тозалади, тозаларкан, яраланган оққуш унга негадир Шоқосимни эслатдию томоғи ғип бўғилиб, ўзини боққа урди...

«Висол нашидаси» монументининг муаллифи ҳайкалтарош Мардон Зокиров билан унинг дўсти Ҳалим Салимов зиёфатга кун ботиб, қош қорайиб қолганда келишди. Иккиси ҳам тунд, камгап, қовоқлари осилган эди. Меҳринисо кейин билса, идорага одам йиғилмай, уларнинг номзодларини мукофотга қўйиш масаласи орқага сурилган экан. Аммо Фотиҳ Музаффаров бир оғиз гап билан бу нохушликни ўртадан кўтариб ташлади.

— Э, шу битта мукофотни деб, бутун дарди-дунёнгизни қоронғи қиласизми, Мардонқул ака? — деди у, пахта гулли пиёлаларга шароб қуяркан.

Мардон Зокиров унга ёт бир ғамгинлик билан:

— Э, гап мукофотда дейсизми, укажон? Дўстинг мингта бўлса ҳам оз, душманинг битта бўлса ҳам кўп деганларидек, бизни ҳам Расул Нуриддинов деган битта «дўстимиз» бор, мингта душманга татийди. Ҳадеб биздақа заҳматкашларни камситгани камситган. Шуларни оғзига бир қоқоқ бўлармиди бу мукофот, дегандик-да, укажон. Ё нотўғрими, Ҳалимжон?

— Тўғри дейсиз, қўясизми, устод? — деди Ҳалим Салимов, оғир хўрсиниб. — Фиринг деёлмай қоларди-да аммо!

Нимаси биландир узун ходани эслатувчи бу одамнинг товуши худди найда чалинган мунгли куйдай ҳазин эшитилиб, даврага бир зум оғир жимлик чўқди.

— Хўп, бу гапга чек қўяйлик! — Фотиҳ Музаффарович шитоб билан ўрнидан туриб, қўлига шароб тўла пиёлани олди. — Шу бугундан эътиборан, бизни совхоз ишчилари номзодингизни Давлат мукофотига кўрсатдилар деб ҳисоблайверасиз, Мардонқул ака! Қани, қарсақ ўртоқлар, қарсақ!..

Дастурхон атрофига йиғилганларнинг қарсақ ва кулгисини Мардон Зокировнинг кўзёши аралаш титроқ овози бўлди:

— Ташаккур, азизлар. Бу яхшиликларингиз биздан қайтмаса, кўкдан қайтгай, Фотиҳжон! Фақат сиздан яна битта илтимосим бор укажон!

— Хўш, хўш?..

— «Висол нашидаси»-ку ўз салобатига мос бир жойга ўрнатилган. Бунинг учун раҳмат, азизим. Аммо... (ўз асарини ўзи мақтаяпти деманг, укажон!) Аммо шундай улўғвор ёдгорликнинг рўпарасига анов чучмал, бачкана ҳайкални кўндириб қўйиш тўғри бўлармикан, укажон?

— Қайси ҳайкални айтаяпсиз? «Садоқат» эмасми?

— «Садоқат» эмиш! Топган номини қаранг! — деди Мардон Зокиров. Унинг овози қайта дўриллаб, илгариги таҳдидли оҳанглар янгради.

Меҳринисо ҳаяжондан «дув» қизариб:

— Вой, нега ундай дейсиз, домла? — деб сўради. Бу жуда... жуда яхши асар эмасми? Ҳар сафар кўрганда бир ғалати бўп кетасан киши!

— Ҳа, балли, сингилжон! Бундай асарларнинг энг катта қусури ҳам шундаки, улар кишининг руҳини кўтариб, унда шуур ва ғурур, уйғотиш ўрнига, тушкунлик кайфиятини туғдиради!

Фотиҳ негадир бетоқат бўлиб:

— Хўп, бўпти, эртадан қолмасданоқ бошқа жойга кўчирамиз, уни! — деди ва қўл соатига кўз ташлади.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Мардонқул ака! Сиздай улкан санъаткорлар суҳбатидан баҳраманд бўлиш биз учун катта бахт. Аммо... На чора? Биз, ўртоқ рабобком билан бирга ярим соатдан кейин райком бюросида бўлишимиз шарт!

— Ҳечқиси йўқ, бемалол, бемалол, — деди Мардон Зокиров. — Фақат шу ҳужжатлар...

— Ҳужжатларни шу ҳафтадан қолмай оласиз! Ҳозир... менинг «Волга»м сизларнинг ихтиёрларингизда. Мана, Пўлат папка... яъни Пўлат акамлар кузатиб қўядилар сизларни! Қани, кетдик, ўртоқ рабобком.

Меҳринисо ўрнидан аранг туриб, меҳмонлар билан аранг хайрлашди. Мардон Зокиров унинг қўлини ўпиб, алланималар деб хушомад қилди. Ҳалим Салимович эса Тошкентга тушганда кириб туришини илтимос қилиб, адрес ёзилган чиройли карточкасини берди. Бироқ Меҳринисо уларнинг бирор гапини яхши илғаб ололмади.

У бир неча ойдан бери аллақандай соғинч аралаш ваҳима билан кутаётган кўрқинчли ҳодиса шу бугун, ҳозир, бир неча дақиқадан кейин рўй беришини сезди. Сизди-ю, ўзи ҳам кутмаган ҳолда кўзига ёш олди. Хаёлидан эса:

«Қаёқларда юрибсиз, мени бу ғурбатларга ташлаб қўйиб, Шоқосим ака?» деган фикр ўтди. Бошда кўзёшига қўшилаб келган бу аламли ўй зум ўтмай гина-кудуратга айланди: «Баттар бўлинг! Ким сизга ёш қайлигингизни бировларга ташлаб қўй деган? Садқаи йигит кетинг!»

У бир ўйи секингина чап бериш хаёлига ҳам борди, бироқ шу пайт пастга тушиб кетган Фотиҳ Музаффаровнинг ширакайф ўктам овози эшитилди:

— Уртоқ рабчоком, кеч қоляпмиз, сал имилланг!
Меҳринисо ҳамон юрагини ҳовучлаб пастга тушди.

Фотиҳ Музаффаров сал нарироқда тўхтаган Меҳринисога яқинлашди.

— Сизнинг машинангиз борми? Бор бўлса... ^{С.СР}Шефингизга айтинг — хоҳласа шу ерда қолсин, хоҳламаса уйига кетаверсин!

Меҳринисо бир сапчиб тушди:

— Вой, мен унга қандай айтаман бу гапни?

— Оббо, бу хотинлар! — Фотиҳ Музаффаров жаҳл билан қўл силтаб, «Газик» томон кетди. Шофёр машинада ухлаб ётган экан, уни уйғотиб алланималар деди. Шофёр машинадан тушди. Директор унинг ўрнига чиқиб ўтирди-да:

— Уртоқ рабчоком! — деб чақирди. — Чикинг, машинага! Бюрога кечикаяпмиз, ахир!

Меҳринисо юраги тузоққа тушган қушдай питирлаб базўр машинага чиқди. Ўзи билан ўзи овора, у анчагача нима бўлаётганини, қаёққа кетаётганларини билмади, фақат қишлоқдан чиқиб, катта асфальт йўлига тушганларидагина ўзига келди: дашт йўли!

— Вой, қаёққа кетяпмиз?

Фотиҳ Музаффаров жавоб бериш ўрнига тўсатдан машинани четга олди-да, Меҳринисонинг билагидан ушлади:

— Жонгинам! Сизнинг висолингизга етадиган кун ҳам бор экан-ку!

Фотиҳ шахт билан Меҳринисони ўзига тортди-да, унинг лабларидан, юзларидан, қош-кўзларидан ўпа бошлади. Меҳринисо ярим беҳуш, ўтирган жойида питирлаб, унинг қучоғидан чиқмоқчи бўлар, лаблари, юзини яширишга уринарди.

Ногаҳон Фотиҳ Меҳринисони қўйиб юборди-да, машина фараларини ёқиб, газ берди.

— Ҳозир бир жойга борамиз! Бирор тирик жон йўқ! Бир кеча бирга бўламиз, жонгинам!

Меҳринисо ҳануз дир-дир титраб ёлбориб кўрди:

— Жон Фотиҳ ака! Қўйинг! Юрагим ўйнаб кетяпти!

— Биз ҳам шу юраккинангизни ўйнатиш учун опкетяпмиз-да, азизим! Директор бир қўли рулда, бир қўли билан яна Меҳринисони қучмоқчи бўлганди, машина йўлдан чиқиб, ағдарилиб кетишига оз қолди. Шу-шу Меҳринисо нарироққа сурилиб ўтирди-да, ғужанак бўлиб олди. У ҳамон дағ-дағ титраб, назарида мудҳиш бир чоғга қулаб тушаётгандай туюлар, лекин энди тўхтаб, орқага қайтишнинг иложи йўқлигини ҳам сезарди.

Олдинда, жуда йироқда, улар томон келаётган машина фаралари қоронғилиқда бир ўчиб, бир ёнгани кўринди. Машина жуда тез келаётган бўлса керак, сал ўтмай яқинлашиб келдию яна фаралари бир ўчиб, бир ёнди. Фотиҳ Музаффаров гўё унга йўл беришни истамагандай на рулни ўнгга олар, на фараларни ўчириб-ёндирарди.

Меҳринисо жон ҳолатда рулга ёпишган эди, Фотиҳ машинани сал четга олиб газни ўчирди, сўнг, бетоқат ҳаракатлар билан унинг ёқасини юлқиб очди-да, оппоқ бўйни, юзи, кўкракларидан ўпа бошлади. Меҳринисо унинг бебош йигитлик эҳтиросига бўйсиниб, деярли беҳуш сулайиб ётар, фақат ҳолсизгина инграрди, холос.

Узоқдаги машина иккала фарасини баравар ёқиб, тобора яқинлашиб келарди. Мана, унинг прожектордай кучли нури Меҳринисонинг юзини силаб ўтди. Меҳринисо бор кучи билан талпиниб Фотиҳнинг қучоғидан чиқди. Чиқаркан, кўзи ёнларидан учиб ўтган машинага тушиб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Вой ўлмасам! Бизни «Жигули!»

— Нима деяпсиз? Қайси «Жигули»ни айтяпсиз? — деди Фотиҳ Музаффаров ҳансираб.

— Айтяпман-ку, бизни «Жигули» деб. Рулда Шоқосим акамлар!

Кўрдилар бизни! — Меҳринисо шундай деб, ялт этиб орқасига қаради.

Ҳақиқатан, ҳозиргина ёнларидан учиб ўтган «Жигули» нарироққа бориб тўхтаган, энди орқасига бурилмоқда эди.

Меҳринисо саросима ичида қафтларини тишлади.

— Танидилар! Шарманда бўлдик энди!

Фотиҳ унинг қўлини оғритиб сиқди-да, ўдағайлаб берди:

— Нега шарманда бўлар эканмиз! Областга, мажлисга кетяпмиз. Тамом. Вассалом! — у шундай деб, машинага қаттиқ газ берди. Бироқ «Жигули» чаққон эмасми, зум ўтмай уларни қувиб ўтдию шартта бурилиб, катта йўлни тўсиб олди. Фотиҳ эса, гўё буни кўрмагандай, гўё уни четлаб ўтишни хаёлига ҳам келтирмагандай, тўғри бостириб борарди.

Меҳринисо дод солиб унга ёпишди.

— Жон Фотиҳ ака! Тўхтанг! Тўхтанг деяпман сизга!

Фотиҳ ё унинг фарёдини эшитмади, ё ваҳима босиб тормоз бериш ўрнига газ бериб юборди. Чунки, «Газик» худди ўқ еган йиртқичдек ўкириб юборди-ю... у ёғи нима бўлди? Меҳринисо буни яхши англамай қолди: фақат машиналарнинг бир-бирига тарақлаб урилганини, сўнг, қандайдир ўт чиқиб, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўп кетганини билади, холос.

Машиналар тўқнашганда унинг пешонаси нимагадир тегиб, оғриқдан бир зум ҳушидан кетиб қолган экан, ўзига келганда зовур томон бир ёнига ёнбошлаб қолган «Жигули»ни кўрди. Фотиҳ эса чамаси бало ҳам урмаган, у қийшайиб ётган «Жигули»нинг ёнидан қайтиб келарди.

Меҳринисо аранг нафас олиб:

— Нима бўпти? — деб сўради. — Тирикмилар ишқилиб?

— Билмасам! Ётибди-ку қонга бўялиб! Ўзига ўзи қилди, даъюс! Одам деган ҳам шунчалик рашкчи бўладими? — Фотиҳ радиаторлари пачоқ бўлиб, капотлари майишиб қолган «Газик» олдида тўхтаб, сигарета чекди. Унинг юзига қараб бўлмас, кўзлари олазарак, қўллари безгак тутган одамнинг қўлларидай дир-дир титрарди.

Меҳринисо машинанинг эшигини базўр очиб, ерга сакраб тушди, тушдию қоронғи кечани зир титратиб, фарёд чекди:

— Шоқосим ака! Акажоним!

У «Жигули»га қараб талпинган эди, Фотиҳ қўлидан «шап» ушлади:

— Фарёдингизни кейин чекасиз! Гапимга қулоқ солинг, хоним! Иккимизнинг бу ерда туришимиз... ҳам хатарли, ҳам бефойда. Мен ҳозир бориб, «Тез ёрдам»га телефон қиламан!

— Фотиҳ ака! Ахир мен бир ўзим...

— Оҳ-воҳингизни бас қидинг! Ҳозир бирорта машина кеп қолишиям мумкин. Кеп қолса, «Тез ёрдам»ни кутмай опкетаверасиз эрингизни!

— Фотиҳ ака!..

— Йиғи-сиғингизни йиғиштиринг дедим-ку сизга! Мен дарҳол ГАИ билан гаплашишим керак! Шарманда бўлмаслигимизнинг йўлини қидиришимиз керак! Ғунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Мени йўлдан урган ҳам сиз! Боринг! Кўп биғиллайвермай эрингизга қаранг! Ана, битта машина келяпти! Қўл кўтарсангиз тўхтайдилар! Эрингизни касалхонага оборсангиз нур устига нур! Фақат бирга бўлганимизни айта кўрманг! Барибир бефойда!

Фотиҳ Музаффаров, бунинг ҳаммасини телбаларча гўлдираб, саросима ичида дағ-дағ қалтираб айтди-да, ўзини қоронғиликка уриб, ғойиб бўлди.

Меҳринисо текис йўлда қоқилиб, қийшайиб ётган машина томон талпинди. «Жигули»нинг битта фараси ўчган, иккинчиси ёниб турибди. Руль билан суянчиқ ўртасида кўкраги эзилиб қолган Шоқосим пачақ эшикка бошини қўйиб беҳуш ётар, унинг чап қулоғидан худди чакка томаётгандек битта-битта қон томарди.

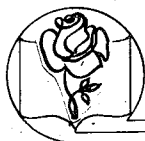
Меҳринисо пачоқ эшик олдида тиз чўкиб, эрининг бошини қучдию, яна қоронғи кечани зир титратиб фарёд чекди:

— Шоқосим ака! Сизга нима бўлди, жонгинам? Сиз ўлгунча мен ўлай, акажоним менинг!

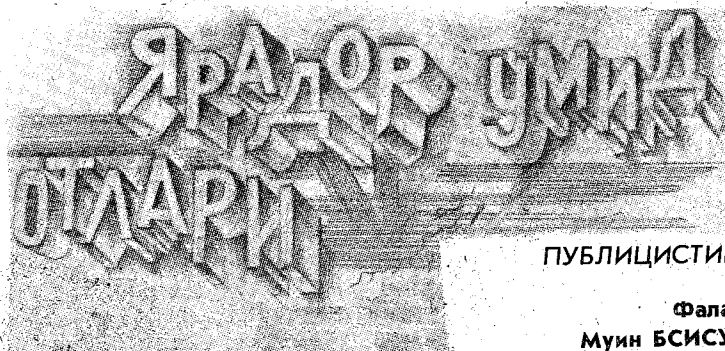
[Давоми келгуси сонда]

Рассом Аваз ШОАЛИМОВ

Икром Отамуродов

ПУБЛИЦИСТИК ДОСТОН

Фаластин шоири
Муин БСISУ хотирасига

Таржимаи ҳоли

- Туғилган ери:** Ғазо —
Фаластиннинг қадимий шаҳри.
Узоқ-узоқлардан келган
Урта ер денгизининг
Ўркач-ўркач тўлқинлари
қучиб-қучиб
бош қуйган соҳил...
- Миллати:** Араб...
- Касби:** Ватанни севиш —
шоирлик...
- Юрган йўли:** Кураш...
- Кўрган кун:** Қувғинлик...
- Яшаган жойи:** Умид...
- Нияти:** Эрк...
Озодлик...
Инқилоб...
- Сўнги манзили:** Осмон —
юлдузлар диёри.

Факт

... Қора денгиз бүйида хиёбон... Дўстлик дарахти... Дунё шоирлари унинг остига ўз юртларидан бир сиқим тупроқ келтириб тукишади... Муин ҳам келди бу ерга, дарахтга тикилди маҳзун. У, бир сиқим тупроқни қаердан олиб келсин, юрти бошқалар — босқинчилар қўлида бўлгач... Дарахт олдида довдираб, эсанкираб қолди Муин...

Изтироб

Мисралар — шоирнинг жароҳатлари,
Белгилар ҳолатдир омон-беомон:

Нуқта ҳам,
Ундов ҳам,
Сўроқ ҳам,
Бари...

Шоир юрагидан сирқиган армон.

Шундан,
нуқта кўп Муин шеърларида,
Ундов эса ундан ҳам кўпроқ.
Манзилига етмаган тиреларда:
Минг битта фарёду
минг битта фиरोқ.

Нуқта: ҳайҳот, тугаган умр.
Ундов: жароҳатдан томган лахта қон.
Сўроқ: боши солиқ қувғиндир —
Бемакон, бемакон, бемакон...
Тире: қоқ ярмидан ханжар тушган йўл.
Эртадан умидвор гўдаклар — қатор
Тизилган нуқталардир ул.
Мисралар ярадор.
Белгилар ярадор.
Фаластин ярадор.
Муин ярадор...

Факт

...Кўрқоқ, ожиз одамлар ҳамиша қуролга суянади. Қуролнинг эса турлари кўп. Босқинчиликнинг маъноси ана шу... Гоҳо туйғулар ҳар қанча азиз бўлса-да, мақсадларга ён беради. Босқинчиларга қул бўлмаслик мақсади фаластинликларга қочоқ деган тамғани босди ва уларни йўлга бошлади. Лекин... Фаластин тупроғидан узоқлашган сайин қадамлар оғирлашарди. Оёқлар орқага тортарди... Не илож. Оёқлар орқага тортарди... Не илож...

Муин нидоси

Қаерга!.....
Гўё тубсиз бир ўпқон
Комига тортаётир.
Ер қаттиқ, йироқ осмон:
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Кётган қибла тўрт томон,
Тўрт томонда хавотир.
Қисмат бунча беомон:
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Йўллар узун — ломакон,

Оҳ, яна бошлаётир.
Қадам-қадам, онма-он
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Кун кўрмай бўлган хазон,
Ғунчадек сўлаётир,
Сўлаётир нотаваон.
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Водариг, кулиб ёлғон,
Рост ўксиб йиғлаётир.
Битмас дард бўлиб, армон —
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Манзилин олиб нишон
Туманлар қоплаётир.
Туман ичра бағри қон —
Фаластин қолаётир!
Қаерга!.....
Бўйи баста дол-камон,
Судралиб бораётир —
Лаянат, умри саргардон
Фаластин қолаётир!

Қаерга!.....
Умидлари заъфарон,
Гавдаси кетаётир.
Кўксидаги иссиқ жон —
Фаластин қолаётир!

Қаерга!
Қаерга!
Қаерга!
Қаерга!

Изтироб

... Қочоқлар ўзларининг «Сабра» деб номланган лагерларида Фаластиннинг харитадаги тасвирини тошлар билан чизиб қўйганлар. Шундоққина ернинг устига. Янги туғилган чақалоқнинг пешонасига шу тошларнинг гардидан суртадилар... Эсини таний бошлаган болаларга эса, сизнинг Ватанингиз ана шу, бир куни унга қайтамыз, деб тушунтирадилар... Унга узоқ-узоқ термилиб, тошларни силаб-сийпаб қўядилар...

Факт

... Қочоқлар бўйинларига, бирдай, тумор тақиб юришади. Туморнинг қатида патрон бўлиб, уни энг сўнгги восита сифатида асрашади. Душманга қул бўлмасликнинг ягона чораси, бўйсунмасликнинг бирдан бир белгиси, деб билишади уни...

Изтироб

Барчасининг бор битта дарди.
Парчалар юрагини
барчасининг
битта дард.
Битта дард —
Ватанга қайтиш...
Имконсиз йўл —
Ғариблик...

Туш

Туғилган уй — йўқ.
Қўйилган ном — йўқ.
Севгувчи юрт — йўқ.
Йўқ.
Йўқ.
Йўқ —
Ниҳоясиз чўзилган хўрсиниқ...
...Фақат бор:
қисматга
чексиз бир нафрат.
Фақат бор:
қисматдан
чексиз бир алам.
Фақат бор:
қисмат
кўкрагига қамаган УМИД...
...Яна бор:
қуюқ-қуюқ қора туманлар,

тинкаси қуриган,
ҳориган йўллар
ва
бағри тилим-тилим,
элас-элас милтираётган
олис бир хотира,
ширин бир хотира...

...Қўл чўзар,
муаллақ қолади, ҳайҳот;
чопар,
йиқилиб-туриб,
уриниб-суриниб
чопар
қадами етмайди, ҳайҳот,
ҳар кеч
қанда қилмайин сира
тушларига кирган Фаластинга...

Факт

«Қора жума». Фаластинлик қочоқларнинг ғарбий Байрут яқинида жойлашган «Сабра» ҳамда «Шатила» лагерларида жума оқшоми минглаб бегуноҳлар мисли кўрилмаган қийноқлар билан ўлдирилди: қариялар, аёллар, гўдаклар ва отлар. Улар орасида айниқса гўдаклар кўп эди.

Гўдаклар — кун кўрмай ўчган юлдузлар.

Гўдаклар — покиза гуллар.

Зирқироқ бўлиб кўчди қалбларга.

Қалқиб-қалқиб кетди юраклар.

... Бир аёл сочларини ёйиб, ўзини уриб-ёриб йиғларди. Чор тарафга югуриб йиғларди... «Наҳотки, энди болаларим йўқ... Наҳотки... улар ўлдирилди... Наҳотки... учаласи ҳам... Бормисан, эй яратган, ўзинг ёрдам бер... Ўзинг ёрдам бер... Болаларим... наҳотки... ўлдирилди...»

Изтироб

Тун эди.

Бунинг устига «муқаддас оқшом».

Осойишталик ҳукм сурарди

Кулбаларда.

Ой еганди шом.

Эшиклар қоқилди бирданига,

Зулфинларни очиб улгурмай

Бостириб кирди ичкарига

Ваҳима

Қора қуюндай...

Бир,

икки,

уч —

бутун оила:

Аввал боғлашди кўзларини,

Ногоҳ таниб қолмасин, дея

Йўл бошлаганлар —

Ўзларини.

Уришди...

Тепишди...

Судрашди...

Оҳу зорларига беписанд.

Барчасин бир жойга тўплашди:

Ёни чуқур,

Атрофи баланд.

Урага ташланган тош янглиғ

Улар отилди, тўп-тўп қўйиб...

Кулбалар қолди, тилсиз, мунглиғ,

Ҳувиллаб,

Бағри куйиб.

Тун эди.

Қон қусган синоат

Хандақларда кўмилди.

Наҳот!..

Тупроқ тортиб кечган жиноят

Ўрни текис қилинди.

Ҳайҳот!..

Ўйлашди: бу хунрезлик сўниб —

Тун қаърида йўқ бўлиб кетар.

Қумликларнинг бағрига сингиб,

Изсиз йитган — дарёдай битар.

Ўйлашди: тун чўзилар узоқ,

Ер остида қолади пинҳон...

...Хўрозлар басма-бас

наъра тортган чоқ

Хиёнат оламга тарқалди — аён...

Сўнгра:

сўнгсиз сукут...

сўнгсиз фарёд...

сўнгсиз сукут...

сўнгсиз фарёд...

Муин нидоси

Ночор қолганингда қўлламаса гар,
Сигинсанг бош уриб, эшитмаса оҳинг —
Кимга кераги бор бундай пайғамбар,
Нима кераги бор бундай оллоҳнинг!

Қилган тавофингга жавоб — хиёнат.

Сигинганинг,

Сажданг келтирса — ўлим:

Пайғамбаринг қўллаб бермаса мадад,

Оллоҳинг чўзмаса нажоткор қўлин...

Нега керак!..
Нега керак!..
Не-га ке-рак!..
Йўқ нарсага, бунча сиғиниб яшаш!
Эрк йўлида уриб турганда юрак,
Қисматингга шерик бўлганда кураш.

Шатила қурбонлари...
Қасос, интиқом.
Сабра шаҳидлари...
Умид ва бирлик.
Қўзғалгин, Фаластин...
Қўзғалгин тамом —
Кўкрагингда ёниб ОЗОДЛИК!

Факт

Исроил босқинчилари йўллардаги араб тилида ёзиб қўйилган кўрсаткичларни ёндирдилар, портлатдилар, бўлак-бўлак қилиб синдириб ташладилар, отдилар. Буларнинг ўрнига иврит тилида ёзилган белгиларни тиклаб қўйдилар. Улар — айтмоқчи, бу — араб ерларини ўзлаштиришнинг яна бир йўли эди...

Муин нидоси

Сўзларни отдилар.
Менинг тилимда сўзлаган
сўзларни
одамлар сингари,
дорахтлар сингари

отдилар:

тик юргани учун,
тик тургани учун,
тик боргани учун.
Сўзларни отдилар:
Иордан соҳилларида,
Ғазо бурчларида,
Наблус дўнгликларида,
Байрут кўчаларида.
Қўрқоқлар.
Жаллодлар.
Қирқмоқ бўлдилар,
шу билан,
йўлларини
қадим хотирамнинг...
...Қадим хотирамнинг
йўллари узун,
йўллари узун,
йўл-ла-ри уз-ун...
Фаластиннинг...
...Қасрларнинг саҳнларига
нақш этилган,
ғиштларига ўйилган:
хаёл бўлиб елган отлар,
орзу бўлиб учган қушлар
қадим хотирамнинг
суврати —
Фаластиннинг сўзлари...
...Тарих китобининг
титилиб-титилиб кетган
саҳифалари янглиғ —
Газер вайроналари,
Бет-Шан харобалари
қадим хотирамнинг
суврати — Фаластиннинг сўзлари...

...Ғорларнинг
тош сандиқларида,
асрларнинг шамоллари
селпиб-селпиб,
метиндек қотирган
чарм-қоғозларга муҳрланган ёзувлар,
сиёҳлари чала қолган довтолар
қадим хотирамнинг
суврати —
Фаластиннинг сўзлари...
...Ҳазирама иссиқ забтидан
қакраган,
ғиёҳсиз,
тошлоқ заминда,
тошларга айланиб қолган
туялар;

Офтоб нурларини
ютмасдан,
ўт қилиб сочаётган
ҳасратли,
ғамгин
денгизнинг чиғаноқлари
қадим хотирамнинг
суврати —
Фаластиннинг сўзлари...
...Ҳансираб бораётган:
Иерихон,
Абу Матар,
Сафадий;
Қовжираб ёнаётган: Рас Шамро;
Оҳ уриб чайқалаётган: Тивериад
қадим хотирамнинг
суврати —
Фаластиннинг сўзлари.
Улар —
ўзларини нишонга олган
қуроллардан
қадимроқ...
...Зотан,
хотирани бўларми отиб,

хотирани унуттириб
бўларми, зотан!!

...Зотан,
бўлганмикин бирор-бир замон
қурол билан
тиклаб
шухратни.
Зотан,
бўлганмикин бирор-бир замон
қурол билан
яратиб
абადийлик!!
Йўқ!!!
Ҳеч қачон!!!
Дупур-дупур эшитиляпти.

Қулоқ тутинг,
Отнинг дупури.
Бўғзидан қони қуюлиб,
ёлларидан тер ёққан
отни
елдириб келар,
елдириб келар,
ел-ди-риб ке-лар
бир бола —
УМИД...
Унинг юрагида
портлар:
қадим хотирамнинг
суврати —
Фаластиннинг сўзи:
ИНҚИЛОБ.

Плакатдаги ёзувлардан

«Байрут аҳолиси, араблар тарихи китобининг даҳшатли бобларини ўз қонлари билан ёздилар...» «Бегин ва Шарон! Сиз — қотилсиз!» «Журналистлар! Исроил нацизми тўғрисида дунёга ҳақиқатни сўзланг!»

Факт

Бу хилдаги плакатлар: уйларнинг деворларига, дарахтларнинг таналарига, симёғочларга, кўчаларнинг серкатнов жойларига ёпиштирилган эди. Плакатларнинг аксариятини болалар ёзишганди. Ҳарфларнинг эгри-бугри жойлашиши уларнинг қўрқиб ва шошиб ёзилганлигини очиқ-ойдин кўрсатиб турарди. Агар, яхшироқ назар солсангиз, ҳарфлар, худди, ортига хавотир билан қараб-қараб югуриб кетаётган болаларга ўхшайди...

Муин нидоси

Халқ — буюк бирлик.
Умидлар бирлашган жойда,
Мақсадлар бирлашган жойда,
Эътиқодлар бирлашган жойда
Халқлар бўлади пайдо...
Халқларнинг йўқ катта,
кичиги,
яхши, ёмони ҳам йўқдир
уларнинг.
Бор фақат бирлашган,
бирлашмагани
ҳамда ўзини англаган,
англамагани:
бир тилда сўзлаб,
бир уйда яшаб,
бир йўлда юриб.
Турфа хил қараш,
турфа хил ният бор экан,
демакки,
дарз кетган
у жойда
бирлик ҳалқасига...
...Неруда тилида сўзлаган,
Пиночет — жаллод ҳам,
юртим, деб чиқди саҳнага
ва тиғ уриб Чили кўксига,

қон-қон қилди,
ўзи,
сўз айтган тилини...
...Полпот шайкасининг каллакесарлари,
Камбоджани
сабил қолдириб, —
ўзлигин англаган зиёлиларни
тиғдан ўтказдилар
битта қўймасдан.
Жаҳолатга мукка тушганди улар...
...Юртим Фаластин,
сенга ҳам,
араб тилида сўзлаб,
фалангистлар номи билан чиққан

сотқинлар,
босқинчилар билан ёнма-ён
қилич қайрадилар —
уларнинг олдига тушиб,
бошлаб келдилар уйларимизга.
Ўзингдан чиққан ёвдан қўрққилик:
юрган йўлингни билади, ахир,
сўзлаган тилингни билади, ахир
ва унга аёндир сен қўнган манзил,
Юртим...

Сотмоқ учун,
топмоқ учун,
ўлдирмоқ учун...
...Фотиманинг уйига кирдилар,
олдинда фалангистлар.
Сўрадилар эрини.
Эри —
Фаластин Озодлик Ташкилотининг

аъзоси
эди.

Катта ўғли —
етти яшар Маҳмуд
айтмади,
отасининг турган жойини.
Уни қийнадилар.

Қайта-қайта дўқ уриб
сўрадилар:

Айтмади.
Кўксига тирадилар тўппонча:
Айтмади.
«Инқилоб!.. Инқилоб ғалаба қилади
бари бир», — деди
сўнгги сўзида...
Маҳмуднинг яхши кўрган укаси —
беш яшар Халил
сотилди бир чақмоқ қандга,
алдовга сотилди,
айтиб берди
отаси яширинган ерни,
(Фалангистлар давомчиси бўладиган у.)
илондек тўлғанди
фалангистлар,
босқинчилар:
«Хали сенмидинг бизни алдаган!»
дея,
араб тилида ғудраниб
Маҳмудни отдилар жойида.
Маҳмудни ўлдирди,
яхши кўрган укаси —
Халилнинг хиёнати...
Дағ-дағ титрар эди
қўрқувдан
қотиб қолган Фотима...
...Фотиманинг кичкина ўғли —
уч яшар Файсал
бор вужуди билан чалди
Фаластиннинг гимнини —
Юртим, сенинг келажагингни:
хиёнатга тик боқиб,
сотқинларга тик боқиб,
қотилларга тик боқиб...
...Мен ишонаман Файсалга!..
Мен ишонаман Файсалга!..
М-е-н и-ш-о-н-а-м-а-н Ф-а-й-с-а-л-г-а!..

Факт

Сионизм мутасаддилари ўзларини муқаддас заминнинг фарзандлари, деб аташади. Бу ёлғон, негаки, муқаддаслик тушунчасини пайдо этган хислатларнинг бирортасига ҳам зиғирча бўлса-да, амал қилишмайди, улар. Амал қилинмаган нарса эса минг хил рангга бўялмасин, минг хил тусга кирмасин, бари бир, ёлғон. Ёлғондан озиқланган тупроқ қўлга олишинг билан уваланиб кетади. Ёлғондан сув ичган дарахтнинг илдизи ҳамда танаси мўрт бўлади. Пойдевори ёлғондан қурилган иморат шамол, ёмғир, қор зарбларига дош беролмай, салга нураб кетади. Сионизм мутасаддилари даъвосини эшитганингда шулар хотирингга келади. Ва яна хотирингдан ўтади: бир вақт муқаддаслик даъвоси билан чиқиб, тарих ахлатхона-сига итқитилган фашизм... Унинг «муқаддас»лик ғоялари замирига сингиганди дунё хорлиги... Не ажабки, унинг ўзи бир кун келиб заминга мустаҳкам илдиз отган муқаддас туйғулар пойида кунпаякун бўлди. Сионизмнинг тарих ҳукм ўқиган ўша уруғига сажда қилиб, унинг йўлини давом эттираётганини кўриб қонинг қайнаб кетади. Ҳазабинг бўғзингга тиқилади. Муқаддаслик байроғи остида босқинчилик. Топаолмайсан, бу икки тушунча бир бўлган ҳалқани. На бир замонда. На бир маконда. Ҳеч маҳал кесишмайдиган йўллар... Ҳеч қачон ёнма-ён ўса олмайдиган дарахтлар... Ибтидоси туташ бўлмаган дарёлар... Ўзгалар ерини оёқости қилишдан, бировларнинг хонумонини қуйдириб уларнинг жойига кўз тикишдан,

завқу шавқ учун қон тўкиб, беғуноҳларнинг паймониғини тўлдиришдан ҳазар қилмаган, қийналмаган кимсаларга муқаддаслик ёт! Очликдан хазондек қовжираб, тупроққа қапишиб қолган гўдакларнинг, киндик қони томган ерга бош кўйишдан бенасиб ночорларнинг нолалари ел эсанчалик қор қилмаган кимсаларга муқаддаслик ёт! Бундай жиҳатларга тўғри келар фақат қотиллик, Босқинчилик ва қотиллик. Бир-бирига мос тушар жуда!

Сионизм —
Замин ва осмоннинг,
Халқ ва Ватаннинг,
Кечанинг,
Бугуннинг,
Эртанинг,
Умидли дунёнинг қо-ти-ли.....

Изтироб

...«Навбат Муин шеърларига!» —
Шундай, эълон қилар
давра каттаси...
...Фаластин номидан сўзлайди улар —
армон билан яшаб,
УМИД билан нафас олаётган
Юрт номидан
сўзлайди
улар...
БМТ минбарида
бу —
ўзга бир ҳол:
Шеърлар сиёсатдон...
Бу —
шунчаки маъруза эмас,
ёки,
йўли учун
қайд
этилган ният.
Бу — қисмат!
Бу — нидо!
Фаластин қисмати...
Фаластин нидоси...
Шунинг учун титрар,
улар бағрида
Ҳамлет мантиғи:
Ё ҳаёт, ё мамот!..
Ниҳоят оғир
ва
аччиқ ҳақиқат!..
...Харитадан
ўчирмоқ бўлиб,
йўқотмоқ бўлиб
номини
бутунлай:
ўйнар,
ўйнар,
ўйнар
қирғин шамшири,
унинг бошида..
Унинг бошида —
оч бўри каби,

кўзлари
қон билан тўлган:
қувғинлик,
қувғинлик,
қувғинлик...
Унинг бошида —
шарларни
осмонга учириб,
кўнгилхушлик тарзида
мўлжалга олиб
отиш синғари
жаллодлик:
изғир,
изғир,
изғир...
Ниҳоят оғир
ва
аччиқ ҳақиқат!..
...Лекин,
УМИД деган
бир вужуд
борким,
ўлдириб бўлмас
уни
ҳеч маҳал...
УМИД
худди кўкламги майса,
Заминда
бўй чўзади
порлаб.
Қиш қанчалик
қаҳрини сочса,
Кўклам ҳар гал
келади чорлаб.
Босқинчиларнинг
бунга,
етмайди фаҳми,
келтиролмас,
ҳатто,
хотирига ҳам:
кўлга тош отсанг,
тўлқин
бўлишин пайдо.

тўсмоқ бўлсанг,
дарё
шашти кучаяр...
...Фаластин ҳам бош кўтарар
бир кун:
оҳангдан куй яралганидек,
ел шамолга бергандек қувват,
УМИДлар йиғилиб
бўлар
зўр қудрат.
Минбардан
ҳайқираётган
Муин шеърлари
каби.

Тингланг: президентлар, министрлар, арбоблар, гене-
раллар, адмираллар, хизматчилар, аскарлар, учувчилар,
денгизчилар, ишчилар, деҳқонлар;
Тингланг: олимлар, ихтирочилар, ташаббускорлар, бошқа-
рувчилар, синовчилар;
Тингланг: болалар, оналар, кексалар;
Тингланг: патронлар, гранаталар, снарядлар, танклар,
тўплар, самолётлар, кемалар, бомбалар, ракеталар;
Тингланг: хайрихоҳлар, қаршилар, бетарафлар.
Тингланг!
Тингланг!
Тингланг!
Ниҳоятда оғир
ва
аччиқ ҳақиқат!..
Жим туриш... ўлим...
Жим туриш... ўлим...
Жим туриш... ўлим...

Муин нидоси

Хайрихоҳлар ёқлайди жон куйдириб:
Далилу исботлар келтириб қатор.
Қаршилар ўз сўзида маҳкам туриб
Фаластин масаласин...
Бирдай рад этар.
Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Қувватлашни ёқтирмайсиз.
Қўрқасиз рад қилмоқдан.
Урталиқдир,
Яхшиси,
Жон ҳузури.
Бир томонда, собит овоз бермоқдан
Қўрқасиз.
Кетишидан орангизнинг бузилиб.
Бетарафлар, сизга бари бир
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Шундоқ, қаршингизда куларми биров,
Шундоқ, қаршингизда йиғларми биров,
Шундоқ, қаршингизда ўларми биров,
Енарми ё кул-кул бўларми биров,
Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Дарёлар кун сайин тортса ҳам саёз,
Тоғлар чўкса ҳамки нортуядаин,

Кўкда юлдузлармас, қилса ҳам парвоз
Башар кушандаси кўрсатиб ўйин,
Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Юртим, деб юзига оёқ кўйса ҳам,
Халқим, деб кўзига тупроқ урса ҳам,
Тилим, деб кўксига ханжар санчса ҳам,
Эътиқоду имон парчаланса ҳам,
Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Қўшнингни тоғ бўлиб босиб турса ғам,
Енида қандайин туроласан тинч.

Қўшни,
Биродардир мамлакатлар ҳам
Қай бири хаста...
демак, дунё нотинч.

Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Бўлиниб дунёни асрамоқ қийин,
Қарашмасанг, кетар кучайиб оғриқ.
Бор гап шу: дунёнинг қисмати тайин,
Овозларинг бирикувига боғлиқ.
Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Бугун бир юрт қувғин, эрта бошқаси,
Томир отиб борар бу касал, гўё

Юҳодайин очилиб иштаҳаси —
Бугун бир юрт ҳалок, эртага дунё!..

Бетарафлар, сизга бари бир,
Узингиз тинч бўлсангиз етар!

Йўқ...

Унда, бўлолмайсиз тинч,

Тинч бўлолмайсиз, унда

Дунёга бегона тарафлар —

Бетарафлар!..

Бетарафлар!!.

Бетарафлар!!!

Факт

Кўз ўнгимда қолган бир ҳолат.

Тошкент.

Авгга чиққан куз чоғи.

Турфа тилда янграр шеърият —

Юракларнинг байроғи.

Тўлиб-тўлиб ўқирди Муин:

Чирсиллар асаб.

Тошдай ботар зил чўккан ўйи,

Вужуди қақшаб.

Сўзларида ҳайқирарди ЭРК,

Кўзларида ёнарди ИСЕН!..

Муин нидоси

Қайтмоқ учун барча йўллар берк

Фаластин томон...

Фаластиним, кўксинг тоғ эди,

Тош сингари отилдинг жарга.

Фаластиним, ўчмас доғ бўлдинг —

Булбул кўксин чўқиди қарға.

Йўллар узра дор қуриб, яйраб,
Юртим, сени бўларлар осмоқ.

Арқонларни қиличдек қайраб,
Егочлардан ясашиб тузоқ.

Босқинчилар — беномус зотлар,
Қутади кўп тонглар ёттириб.
Йўлларнинг пайт пойлаб ётар,
Қўлларини қонга ботириб.

Ортга боқмоқ имконсиз — қувғин
Таъқиб ётар изма-из нуқул.
Ғариблиқда ўлару лекин
Фаластиним сира бўлмас қул...

Факт

Шеър тугади.
Қўлларида гул
Тутмоқ учун чопди болалар.
Бағрига босарди.
Упарди.
Йиғлар эди ул,
Йиғлар эди яралар...

Муин нидоси

...Самолёт учади ҳавони кесиб...
Тепа-мовий бепоён само,
Паст — чайқалган бир баҳри муҳит,
Олам чексиз шунчалар, аммо
Нечун сиғмас мен туғилган юрт —
Фаластиним, унинг бағрига,
Фаластиним...
Бормисан омон!..
Ялакат мағиз каби бирга
Бўламиз қачон!
Қ-а-ч-о-н!

Изтироб

Туриб кетдим сапчиб ўрнимдан,
Совуқ гапдан титрадим ногоҳ.
Лондондан Москвага учган
Самолётда
Э воҳ!

Чидамади
Муин юраги,
Заминдамас, кўкда ёрилар.
Елғон!
Елғон!!

Елғондир балки,
Балки янглиш тарқалган хабар.
Лаънат бўлсин қон қусган ўлим:
Қачон сенинг кўзларинг тўяр!
Қачон сенинг тўлар ҳалқумиянг!
УМИД кечки қуёшдек куяр.

Яна бир бор доғда қолдирдинг
ЭРК кўксига урдинг, сен, ханжар
Муинни шу истак ўлдирди...
...Етим қолган Фаластин йиғлар...

Факт

...Бу ерда яшаган кишилар жанг қилмасдан кетиб қолганми? Йўқ. Улар босқинчиларга қарши қаттиқ жанг қилишган. Бунга уруш ва истилонинг синган ўқлари, ҳануз ловуллаб турган ёнғин излари, қора-қурум қатламлар, хурмоларнинг ярим куйган таналари, кулга айланган уйларнинг қолдиқлари шохид бўлиб турибди. Зор-зор термилиб турибди, йўлга, бу ердаги бор нарсалар...

Изтироб

Қайтасан,

қайтасан,

қайтасан,

Бир куни,

Муин — учаётган руҳ.

(Бугун осмон бағрига олмишдир сени.)

Бир куни,

кесилган дарахтлар ўрнида ўсган

ниҳолларга,

юлинган гулзорлар ўрнида ўсган

гулларга,

ёқилган буғдойзорлар ўрнида ўсган

майсаларга,

ломакон оталари ўрнида ВАТАН қурган

болаларга

айтасан,

айтасан,

айтасан

РОСТ гапни...

...Беимкон бўлган,

беилж бўлган,

бемажол бўлган

асрнинг

офтоб шоҳид,

осмон шоҳид,

замин шоҳид

жароҳатларин

айтасан,

айтасан,

айтасан

бир куни.

Бир куни,

заминдаги хандақлар,

девордаги дарзлар,

тошлардаги чизиқлар

ёшлардан нишон,

қонлардан нишон,

жонлардан нишон

эканин —

айтасан,

айтасан,

айтасан.

Бу гал,

тарихчи эмас,

сайёҳ ҳам эмас,

сен айтасан, Муин!

Ва айтади,

сенинг шеърларинг —

ЯРАДОР УМИД ОТЛАРИ!

Сабаб дейсанми!

Сабаби аён,

Фақат шоирлар айтаолур

ҲАҚИҚАТНИ

бор бўйи билан, Муин!

Изтироб

Юрак — воқеаларнинг маркази.

Дунё —

юраклар ҳамоҳанглигига муҳтож

бир вужуд.

Шу сабаб,
оддий зарурат эмас,
балки,
эхтиёж,
виждон эхтиёжи
бўлмоғи шартдир
ФИДОЛИК!

Муин нидоси

Тинчлик, деб уйғонсин тонг билан дунё,
Тинчлик, деб уйғонсин жами тирик зот.
Томирларда ҳислар увишмасдан то
Уйғонсин.
Пикассо кабутарига қанот.

Тошлар уйғонсин-эй, уйғонсин тошлар,
Етар шунча сукут сақлаб келгани.
Нечун шу заминнинг кўксига яшар,
Ярамаса гар уни ёқлагани.

Мудраб кун ўтказган ўзига ғозий —
Яшаш ярашмас ҳеч тошдаин чўкиб.
Курашга айланиб яшамоқ лозим —
Ватаннинг қисмати қалбингга кўчиб.

Елғон, иғво, бўҳтон қаршисида,
Виждонга айланиб яшамоқ керак.
Нафас олган ҳар бир лаҳзасида,
Эйтиқод сурати бўлсин юрак:

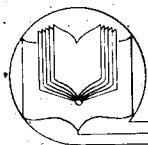
Мансаблардан кечиб.
Таъмалардан кечиб.
Темирлардан кечиб.
Гиналардан кечиб.
Адоватдан кечиб.

Меҳрга айлансин ҳар битта одам...
Бўлсин умидларга куч берган баҳор
Ҳар битта одам.
Ҳар битта одам
ХАЛҚ бўлсин,
ВАТАН бўлсин барқарор.

**БУТУН ПЛАНЕТА МИҚЕСИДА ДАВЛАТ-
ЛАР ВА ХАЛҚЛАРНИНГ БИРГАЛИКДАГИ
АМАЛИЙ, БУНЁДКОРОНА ҲАРАКАТИНИ
ЙЎЛГА ҚЎЙИШНИ ТАРИХНИНГ БОРИШИ,
ИЖТИМОЙ ТАРАҚИЁТ ЖАРАЁНИ ТОБО-
РА ҚАТЪИЙ ТАЛАБ ҚИЛМОҚДА.**

М. С. ГОРБАЧЕВ.

Азиз Қаямов

ШОИР ФУРҚАТ

ЭССЕ

Марғилон

Севиқли ёрининг фожиали ўлиmidан сўнг Фурқат Қўқонда тура олмади. У тахминан 1886—87 йиллари Қўқондан чиқиб, Эски Марғилон шаҳрига бориб, бир оз бу шаҳарда яшади.

Марғилонликлар азалдан ипак матолар тўқиш билан донг таратган. Бу ернинг халқи ниҳоятда зукко, нозик табиатли, мардонавор халқ. Ипакларга ишлов, уларга турли бўёқлар билан жило берув, ундан ажойиб ва ғаройиб шоҳи-атласлар тўқув бу шаҳарликларнинг асрий ҳунаридир. Нафис ва ҳарир ипак толаларини моҳирлик билан ажрата ва терабилувчи бармоқлар кўнгил амри билан иш тутадилар. Бу ҳунармандларнинг кўнгли эса шу толалар каби нозик, юмшоқ ва пишиқдир.

Марғилон бозорига кираверишдаги пастқамгина бир дўкончанинг пардалари юқори кўтарилган. Дўкон ичидан турли-туман қоғозлардаги памил, гуржистон, хитой, ҳинд, сарондиб чойларининг ёқимли ҳиди майин таралади. Бу Зокиржон Фурқатнинг дўкони. Мана, бир йилдирки, Фурқат Марғилонда истиқомат қилади. Фурқат Эски Марғилонга келгач, шу ерлик Муҳаммад Шариф деган савдогар дўстининг ёрдами билан мазкур дўконни очган эди. Муҳаммад Шариф ўз дўсти, шоир Фурқатнинг савдо ишидан тез-тез хабар олиб турар, ёрдам кўрсатар, аммо дўкончадаги иш унчалик юришмас эди. Фурқат газета ўқиётганидан атрофга қарамас, ким келиб кетаётганига парво қилмас эди. Шу пайт бир кишининг кўнгироқдек жарангли овоз билан салом берганини эшитди ва кўзини, газета саҳифасидан узиб рўбарўсига қаради. Унинг қаршисида ўрта бўйли, юмалоқ юзида табассум, бошида кичик салла, эгнида хушбичим авра тўн кийган Муҳаммад Шариф Мирзо турар эди.

— Э, марҳабо, марҳабо, — дея Фурқат ўрнидан турди ва уни ичкарига таклиф қилди. Муҳаммад Шариф ичкарига кирмай дўкон олдидаги курсига ўтирди.

— Зокиржон дўстим, — деди табассум ила Муҳаммад Шариф, — агар савдо дўконини қироатхонага айлантурсангиз даромад ва буромадингиз не кечур?

— Зарабдан холий бўлинса кифоя, бизга ортиқча даромаднинг зарурати ҳам йўқ.

Муҳаммад Шариф кулди ва Фурқатнинг машҳур ғазалидан бир байтини ўзгартириб ўқиди:

**Сиз эллар фақр элисиз, парча нонга сабр айларсиз
Ғараз дунё учун Искандару Дороға бормассиз.**

Фурқат ҳазил билан жавоб қилиб, шу ғазалнинг охириги байтини айтди:

**Эмаски ончи асбоби жаҳонга фикримиз Фурқат
Вале кетгунча жуз андишаи фардоға бормасмиз.**

— Бу тоифада фикрловчи кишига дўкондорлик иши тўғри келмас, — деди Муҳаммад Шариф.

— Ўзим ҳам бу ишдан анча дилгирман, — деди Фурқат жиддий оҳангда.

— Шунинг учун сизга бошқа бир иш топиб қўйдим.

— Нима экан у?

— Муҳаммад Шариф отлиғ бир савдогарнинг савдо-сотик ишларига оид ёзув-чизувларда кўмаклашасиз.

— Айни муддаодаги хизматдир, — дея Фурқат мамнуният билан кулди. Сухбат бошқа мавзуга кўчди. Муҳаммад Шариф газетага ишора қилиб:

— Бирор муҳим янгиликлар кўринадими? — деди.

Фурқат дўстига газетадаги сўнги эълон ва янгиликлар тўғрисида сўзлаб берди.

— Бу фақат эълоннома эмас, балки Русия мамлакатининг ички ва ташқи алоқаларига доир хабарларни ҳам билдирар экан. Буни илгари билмас эдим, — деди Муҳаммад Шариф.

— Газетанинг Тошкентда босилажагини билармисиз?

— Уни биламан. Аммо қандай қилиб босилмогини билмасман. Хаёл қиламанки, катта, ясси темирга хатларни қоқиб, сўнг ундан қоғозга босилса керакдир. Шундай бўлса кўп машаққатли ишдир бу. Чунки бир ҳафта ичида шунча хатни темир тахтага қозиб чиқмоқ осон эмас.

Муҳаммад Шариф газета чиқариш амалига оид бу гапни тинглади-ю, аммо жавоб бермади. Чунки газетанинг қандай босилишини у ҳам билмас эди. Фурқатнинг тахминини Муҳаммад Шариф ҳақиқатга яқин деб билди.

Ошналар

Фурқат Эски Марғилон шахрининг Масжиди Жомеъсида, бир ҳужрада яшар эди. Унинг ҳамҳужраси чўзиқ юзли, камгап, ниҳоятда хушмуомала ёш мударрис бўлиб, бу киши бир неча муллаваччаларга араб тили сарфу наҳвдан дарс берар эди. Икки ҳамхона бир-бири билан кам учрашардилар. Фурқат ҳар куни барвақт туриб ҳужрадан чиқиб кетади. У раста яқинидаги чойхонада нонушта қилгач, дўконини очади ва кечгача шу ерда бўлади. Кунаро Зокиржон кундузи Маҳмудбой бино қилган мадрасага бориб, Мулла Муҳаммад Амин Ҳожидеган мударрисда «Шарҳи виқоя»дан дарс оларди, кечқурунлари ҳужрада шеър машқ қилар, ёзилган шеърларини оққа кўчираар ва китоб ўқиш билан банд бўлар эди.

Кўшниси эса, ҳужрада ёлғиз ўзи нонушта қилар, кундузлари дарс ўтиш билан машғул бўлиб, оқшомлари кўпинча кўшни ҳужраларда яшовчи улфатлари билан бирга вақт ўтказар, баъзан Марғилон яқинидаги қишлоқларда яшовчи қариндошлари, таниш-билишлариникига меҳмонга бориб у ерда тунаб қолар эди.

Фурқат кейинги пайтларда рус тилини ўрганмоққа урина бошлади. Чунки, ҳаёт йўналиши рус тилини билмоқ, ундан истифода этмоқ зарурлигини кўрсатарди. Фурқат рус алифбосини тез ўрганиб олди. У русча ёзилган хатлардан нусха кўчираар, нима ёзилганини тушунмаса-да, ҳарфларни диққат-эътибор билан берилиб ёзар эди. Луғатлар йўқлиги, рус тили сарф наҳвларини ўргатувчи китоблар мавжуд эмаслигидан бу машғулот кўпинча самарасиз бўларди. Аммо Фурқат одамларнинг исми, шахарлар, айрим лавҳаларни русча дон-дона қилиб ёзар ва уларни эркин ўқиб бера оларди. Фурқат рус тилида босиладиган газеталарни ҳам диққат билан кўздан кечираар, айрим кичик мақолаларни ўқиб, ундаги таниш сўзлар ёрдамида мақоланинг умумий маъносини тушуниб олмоққа уринаар, баъзан бу уринишлари натижали бўлиб чиқар эди.

Ҳозир Зокиржон Фурқат савдогар Муҳаммад Шарифнинг савдо ишларига оид ёзув-чизув ишлари билан машғул. Иш жойи Султон Муродхон саройида. У ерда ҳам рус тилида ёзилган китоблар, савдо варақалари кўп учрайди. Муҳаммад Шариф бир куни Фурқатни Мулла Шамсиддин деган киши билан учрашгирди. Бу танишув Султон Муродхон саройи яқинидаги чойхонада, тушлик овқат пайтида юз берди. Мулла Шамсиддин шеърга ишқибоз, хушхулқ ва мулойим киши экан. У Фурқатнинг шеърларини кўп ўқиган, унга ғойибона ихлос қўйган бўлиб, Фурқат билан шахсан танишувидан жуда бахтиёр бўлди. Мулла Шамсиддин навбатдаги сухбатлардан бирида Фурқатга Марғилон қозиси Хўжажон Қози домулла тўғрисида сўзлаб берди. Хўжажон Қози домулла Рожий тахаллуси билан дилбар ғазаллар ёзиб, эл орасида шуҳрат топган эди. Фурқат бу шоирнинг шеърлари билан таниш, аммо у кишининг ўзи билан учрашмаган эди.

Пайшанба оқшоми бир-бирига кўнгли яқин, дилкаш улфатлар Мулла Шамсиддиннинг меҳмонхонасида жам бўлдилар. Улар Марғилоннинг Тошмозор даҳасидан Хўжажон Қози домулла, Рожий, Марғилонда яшовчи шоирлардан Мирза Умар Қори Умидий, Мулла Тошболта Ибрат эди.

Дастурхон тортидиб, мусоҳаба эндигина авж олаётган пайтда Мулла Шамсиддин Хўжажон Қози домулла Рожийга мурожаат қилиб:

— Бугунги сухбатга сиздан беижозат икки мўтабар кишини ҳам таклиф этган эдим. Уларни сиз билан таништирмоқ ва сухбатингиздан баҳраманд этмак истаги ғолиб келиб шу ишга журъат эдим, — деди.

— Ким экан ул меҳмонлар?

— Қўқонлик шоир Зокиржон Фурқат билан унинг дўсти, марғилонли савдогарлардан Мулла Муҳаммад Шариф.

— Фурқат шеърлари орқали бизга ҳўб танишдир. Аммо ўзи билан ҳали учрашмаган эдик. Бу ишингиз ғоят таҳсинга сазовор иш бўлибди, — деди Рожий.

— Фурқат Марғилонга Мулла Муҳаммад Шарифнинг даъвати билан келган, — деди Мирза Умар Қори Умидий сўзга қўшилиб. — У Марғилонга келгач, менга Муқимийнинг бир мактубини келтирди. Бу мактубда Муқимий Фурқатни ҳўб таърифлаганлар.

— Фурқатнинг шеърлари Фарғона вилоятида шуҳрат топди. Шеърлари кўп дилнавоз, аммо пурҳасрат.

— Элу юрт қайғуси, аламзадаларга ҳамдардлик Фурқат шеърларида бош ўрин тутадур. Ўз муҳрига «Жигарсўзаст Зокиржон Фурқат» (Жигари куйган Зокиржон Фурқат) деб ёздирган, — деди Умидий.

— Бу замонада элу юрт ташвиши, дардини чекувчи барча поктийнат кишиларнинг юрак бағри қонга тўлган, куйиб ёнган, — деди Хўжажон Қози домулла Рожий.

Шу пайт Мулла Шамсиддиннинг ўғли, меҳмонхона эшиги олдида кўриниш берди. Уй эгаси пойгакдаги ўтирган жойидан сапчиб турди ва меҳмонларга қараб:

— Мана, ўзлари ҳам келиб қолишди шекилли, — деди-да, ташқарига чиқди. Бир оз фурсат ўтгач, у Муҳаммад Шариф билан Зокиржон Фурқатни бошлаб уйга кириб келди. Ултирганлар дарров ўринларидан турдилар ва меҳмонлар билан саломлашдилар. Сўнг ҳамма жой-жойига ўтирди. Фурқат Рожий ва Умидийларга секин қаради. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам эллик ёшлардан ошган, тўладан келган, юмалоқ юз, мошгурунч соқолли кишилар эди. Фақат Рожийнинг кўзларида шижоат, қатъият порлаб турар, Умидий эса, аксинча, ҳалим ва юмшоқ қарашли, мутельик изҳор этувчи кўринишдаги киши бўлиб туюлди. Фурқат Марғилонга келган вақтиёқ Умидий билан учрашган бўлса-да, ҳеч унинг суҳбатида бўлмаган эди. Мулла Тошболта Ибрат эса жуссаси йўғон, барвақт қорин солган ўттиз ёшлар чамасидаги йигит бўлиб, у катта ёшли ҳамсуҳбатларининг гапларига қулоқ солиш билангина банд.

Кузнинг дастлабки кунлари бўлганидан ташқарига тез қоронғу тушди. Мулла Шамсиддин уй ўртасида осийлиқ турган, Фарғона шаҳарларида эндигина расм бўлаётган керосин чироқни ёқди. Уй ёруғ бўлди. Кўп уиларда ҳали шам, қорачироқ ишлатилади. Керосинли чироқ фақат бадавлат хонадонлардагина бор.

— Хўб яхши бўлди бу чироқ, — деди Мулла Шамсиддин, — бундай бурасанг уй ёруғ бўлади, бундай бурасанг нимқоронғи. Қора чироғ билан шамнинг дудидан ҳўб қутулдик-да.

— Бу ҳам янги замоннинг хосияти.

— Бир савдогар танишимиз Русиядан келтирибдур, — деди Мулла Шамсиддин.

— Фарғона вилоятининг Русияга қўшилгани, — деди Рожий, — бизнинг халққа тинчлик, осойишталик бағишлади. Хон ва бекларнинг ўзаро қирғинлари тўхтади, йўллар қароқчилардан тозаланди, савдогар, деҳқонлар учун бемалол ўз иши билан шуғуланмоқ имконияти туғилди. Энди бизнинг болаларимиз рус тилини ўрганиб, билим олиб, ўз турмушларини замонга мослаб қурмоғлари даркор.

Марғилоннинг Тошмозоридек олис ва мутаассиб одамлар кўп яшайдиган даҳага қозилик қилувчи Хўжажон Қози домулладан бундай сўзларни эшитмоқ Фурқат учун янгилик бўлди. Фурқат ўзи рус тилини ўрганмоқ ва Русия одамларининг расми русумлари билан танишиш ўзбек халқининг порлоқ келажаги учун зарурат эканини секин-аста тушуна бошлаган эди. Лекин бу фикрни очиқ айтмоққа тортинарди. Чунки, атрофда жоҳилу таассубли кишилар шунчалик кўп эдики, бундай фикр улар учун гуноҳ ва густоҳлик бўлиб туюлар ва шу йўсинда иш тутувчиларга қарши улар ҳар қандай жиноятга тайёр эдилар. Хусусан, кейинги вақтларда Андижон томонда бир товламачининг пирлик даъвоси қилиб, ёлғон кароматлар кўрсатиб, авом халқни ўзига мурид қилаётгани тўғрисида дув-дув гап тарқалди. Унинг атрофига уюшаётган ўзига ўхшаш нодон ва жоҳил кимсалар ҳар ер, ҳар ерда пирнинг таърифини қилар, унинг «каромат»лари тўғрисида гапирар, соддадил кишилардан унга мурид йиғар эдилар. «Пир»нинг бутун тутган йўли жоҳил ва авом халқ ўртасида русларга қарши кайфият туғдирмоқ, уларни русларга қарши ғазавот жангига ҳозирламоқдан иборат. Бундай кайфиятлар эл орасида ёйилаётган бир пайтда Хўжажон Қози домулла Рожий очиқдан-очиқ Русиянинг Фарғонада тинчлик, мунтазамлик ўрнатганини баралла айтади, рус тилини ўрганмоққа қариради. Рожий ташаббуси билан Марғилон шаҳарида маҳаллий миллат болаларини ўқитмоқ учун, ўша вақтдаёқ рус-тузем мактаби очилган бўлиб, унда болалар рус тилини ўрганар, дунёвий дарслардан сабоқ олардилар. Рожий бу мактабнинг фойдасини кишиларга тушунтирар, болаларни мазкур мактабга

ўқишга бермоққа даъват қиларди. Лекин, ҳали Фурқат Рожий, домулланинг бундай ишларидан беҳабар эди.

Мулла Шамсиддиннинг уйида Хўжажон Қози домулла Рожий билан танишмоқ Фурқат ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Камгап ва тортинчоқ, аммо ақлли ва ҳушёр. Мулла Тошболта ҳам Фурқатда яхши таассурот қолдирди. Шоир Умидий билан яна бир учрашув Фурқат билан Умидий ўртасидаги ошнолик ипини янада пишитди.

Уша куни, кечқурун Фурқат Масжиди Жомеъдаги ҳужрасига қайтгач, бу суҳбат тўғрисида кўп ўйлади. У муносиб ва мўътабар зотлар билан ошналик тутганидан мамнун эди.

Ғийбат

Куз кунларидан бири. Масжиди Жомеъ ҳовлисидаги мирзатеракларнинг хазонлари ерга шолчадек тўшалган. Фурқат нонуштани ҳужрада ўз қўшниси билан бирга қиларди. Кеча ёш мударрис бирга нонушта қилишни қаттиқ илтимос қилган эди.

— Мулла Зокиржон, — деди қўшни Фурқатга чой узата туриб, — масжид ҳужраларида яшовчи муллаваччалар, сўфию унинг ҳамтовоқлари нохуш гапларни гапириб юрибдиларки, сиз бундан хабардор бўлмоғингиз дурустдир.

— Қандай гаплар экан?

Қўшни сал вақт жим турди. Унга ёқимсиз хабарни етказмоқ оғир иш. Аммо Фурқатни огоҳ этмоқ зарур. Олам ҳодис, шоирга яна каттароқ кўнгилсизлик дуч келиб қолмасин тагин. У бир ютиниб олиб, сўнг гапга тушди:

— Қўшни ҳужраларда турувчилар орасида кўп маҳдуду мутаассиб кимсалар бор. Улар сизнинг рус тилини ўрганишингизни билиб, ўзларича тескари талқин қилиб, фиску фасодлар тарқатиб юрганмишлар. Ғийбатчиларга қўйиб берсангиз нелар демайдилар. Ҳарҳолда эл оғзига элак тутиб бўлмас. Сал эҳтиёт бўлмоқ даркормукин.

— Рус тили ва рус ёзувини ўрганиб олмоқнинг фойдаси ўзимизгадур. Шунинг учун мен саъй қиладурменки, рус тилини ўргансам. Шунинг натижасида оз хат ҳамда лисон биладурман. Масалан, конвертларга ёзишда бошқа одамга эҳтиёжим тушмайди, балки ўзгаларнинг эҳтиёжлари менга тушади.

— Шу мазмунда ҳатто бир дубайт ёзилиб эл оғзига тушибдур, — деди қўшни ва ёнидан бир қоғоз чиқариб Фурқатга узатди. Фурқат бу қоғозга ёзилган шеърни баланд овоз чиқариб ўқиди:

**Марғилонда русча конверт ким ёзар!
Мулла Ботир, Мулла Зокирлар ёзар.
Мулла Ботир — хизмати тожир киши,
Мулла Зокир Фурқатий шоир киши.**

Фурқат шеърни ўқиб табассум қилди ва деди:

— Эсу ҳуши бутун кишилар бу ишдан ибрат олсалар тузук.

— Ушандоқ кишилар оздир, Зокиржон. Ҳарҳолда эҳтиёткорлик маслаҳатдир.

Шундан сўнг суҳбат бошқа мавзуга кўчди. Кўп ўтмай икки улфат дастурхонни йиғиштириб, ҳар бири ўз иши билан машғул бўлмоққа кетди.

Фурқат ҳужрадан чиқиб раста сари йўл олди. Масжид эшиги олдида турган бир гуруҳ муллаваччалар то у ўтиб кетгунича ўқрайиб қараб колдилар. «Менинг тўғримда қандай замонда яшайётганларини идрок этувдан ожиз, улар кўршапалаклар сингари қоронғу гўшаларда тентирайдилар, холос. Пулдор бой ва савдогарлар мому давлат жамғарувдан бошқа нарсани хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Шу мақсадда улар ўз ҳамюртларини талов ва хароб қилув билан машғулдир-

Аламли мисралар

Фурқатнинг кўнгли булутли ҳаво сингари бедумоғ. Мутаассиб руҳонийларнинг ғийбати шоир кўнглига оғир ботди. Бундай нодон ва жоҳил кимсалар бошлаган йўл фуқарони бебахтлик чуқурига бошлайди-ку! Андижоннинг чекка қишлоғида макон тутган «пир» авомни алдаб, халқ бошига бало ҳозирламоқда. Муллаваччалар қандай замонда яшайётганларини идрок этувдан ожиз, улар кўршапалаклар сингари қоронғу гўшаларда тентирайдилар, холос. Пулдор бой ва савдогарлар мому давлат жамғарувдан бошқа нарсани хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Шу мақсадда улар ўз ҳамюртларини талов ва хароб қилув билан машғулдир-

лар. Очкўзлик, беақл иш тутувчи баъзи амалдорлар эса янги пайдо бўлган кредит, вексель деган нарсаларнинг домига тушиб, ўзлари хонавайрон бўлмоқдалар.

Фурқат Марғилоннинг тор кўчаларидан ўтиб, катта кўчага чиқди. Бу ерда қатор чойхоналар жойлашган. Чойхона сўриларида одамлар чой ичиб, суҳбат қуриб ўлтириптилар. Шоир хаёл суриб улар ёнидан ўтиб борар эди. Кўққисдан бир нарсанинг қаттиқ жаранглаган овози эшитилди. Шоир чойхона ичига қаради. Бир чеккада, холий бир сўрида икки-уч киши гарангсиб ўтирар, уч-тўрт бекорчилар эса улар қаршисида, икки букилиб қотиб-қотиб кулар эдилар. Ерда икки патнис ағанаб ётар эди. Фурқат ишнинг мағзини чақди. Бу одатдаги ҳол. Кўкнорилар бир чеккада кайф қилиб ўлтиришганда икки-уч бетамиз патнисларни жаранглашиб ерга отадилар. Сўнг қаттиқ овоздан чўчиган кўкнориларнинг кайфи тарқаб, алаҳсиб қолганларини кўриб маза қилиб куладилар. Фурқат нафрат билан бу ноҳуш ҳолдан юзини ўгирди ва йўлида давом этди.

Султон Муродхон саройига етиб келиб, Фурқат ўз хизматхонасига ўтаётганда йўлакда сўзлашиб турган икки киши унга салом беришди. Фурқат уларга қараб алик қайтарди.

— Зокиржон ака, бир дақиқа бизни ҳам ўз суҳбатингиздан баҳраманд қилинг. Қўйинг, кўп диққинафас бўлаберманг, — деди улардан бири Фурқатга қараб тиржайиб. — Симга, Ҳуснободга чиқмоқчимиз. Қанча қумушбадан паризодлар у ерда мунтазир. Фазтон тайёр. Беш кунлик дунёда сиз ҳам биз билан ўйнаб қолинг.

— Раҳмат оғайнилар. Бошқа фурсат насиб бўлса бирга бўлармиз, — деди Фурқат уларнинг кўнглини оғритмаслик учун. Сўнг ўз хонасига кириб эшикни ичидан беркитди. Хонада либосини ечиб қозикқа илди-да, мез ёнидаги кўрпачага ўлтириб, ёнбошлаганча хаёлга чўмди. «Э вох, бир ён жаҳолат, таассуб, бир ён маишат ва беҳуда умргузаронлик. Бу аҳволда эл ҳоли не кечур. Наҳотки, бу маҳдудлик ва тор фикрлилик ривож топаберса, наҳот маърифат, адолат, тараққиёт бизнинг элга насиб бўлмаса, бу қандай бедодлик?!»

Фурқат қўлига қалам ва қоғоз олиб, кўнглида тўлиб тошган изтиробларини аламли мисраларда баён қилмоққа тушди:

**На журм ўтдики, биздин бунчалик Фарғона танг бўлди
Яна бозори йўқдин халқимиз неча гаранг бўлди
Кетиб дастмоя қўлдин устакор аҳли саранг бўлди
Неча парвоси йўқлар базмида қонуну чанг бўлди
Анингчун яхшиларнинг дилларин кўзгуси занг бўлди.**

**Бали, сизларгаки, вексель ғамида боши қотганлар
Боқолмай кимсаларга ақлу ҳушини йўқотганлар
Сакиз юз нася молни икки юз нақдига сотганлар
Ани бир навъ этиб пулдор аҳлига узотганлар
Наво қилмасмусизким, риштаи торинг таранг бўлди.**

**Ду рўза умрдурким, турмушинга бўлмағил мағрур
Фалак даврида билгил барчани қилган ишидур гўр
Агар Машриқни шоҳи, гар эрурсен давлати Фағфур
Чин ихлосинг билан шому саҳарлар манзилингга нур
Яҳудий бой тағою, пирсиён фирма буванг бўлди.**

**Жаҳон ичра менингдек бўлмағай расвои бадкирдор
Жафога ҳамнишину ғам билан кулфатга хизматкор
Ситам етган сари ғафлатдин асло бўлмадим бедор
Менинг Фурқатлиғим шулдурки, бергандур бир иш озор
Кийиб яхши этик мардона, хотинлар сатанг бўлди.**

Ўзи яшаб турган кулфатли замонанинг шундай тасвирини ёзиб чиққач, Фурқатнинг кўнгли изтироб ва дардлардан сал бўшагандек бўлди. Шоир кўнгли фақат шундай йўл билангина таскин топа олмоғи аён-ку!

Дўстлар суҳбати

— Зокиржон, шу ердამисиз?

— Ҳа, мана ҳозир.

Фурқат ҳозиргина ёзиб тугатган шеърини оққа кўчирмоқчи бўлиб турган эди, эшик ортидаги овозни эшитиб тезда ўрнидан туриб эшикни очди. Унинг қаршисида Мулла Тошболта турар эди. Фурқат уни хурсандлик билан қаршилаб ичкарига таклиф қилди. Икки дўст мез атрофига ўлтирдилар. Фурқат Мулла Шамсиддиннинг уйидаги таңишувдан сўнг Мулла Тошболта билан дўстлашиб кетди. Жўралар

тез-тез бир-бирлари билан кўришиб, суҳбат куриб турар эдилар. Ҳозир ҳам у шу хусусда келган. Бир-икки лозим-омада гаплардан сўнг Тошболта деди:

- Рожий домулла, эртага сизни ўз меҳмонхоналарида кутадириллар.
- Бундай марҳамат учун ғоят миннатдормен.
- Фақат бир огоҳлантирув ҳам борки, у эҳтимол сизга унчалик ёқинқирамас.
- Нима экан у?

— Бизнинг суҳбатимиздаги маърифатга оид баъзи гаплар, хусусан Рожий домулланинг рус-тузем мактабини таърифлаб ёзганлари, сизнинг рус тилини ўрганишнинг фойдаси тўғрисидаги мулоҳазаларингиз шахримиздаги айрим мутаассиб кимсаларга мақбул тушмаган. Улар бизнинг тўғримидаги ёлғон-яшиқ гапларни авом ўртасида ёймоқдалар. Шу туфайли Рожий домулла бу ёққа келишидан ўзгалар огоҳ бўлмаса деб сўрадилар.

Фурқат дўсти Тошболтага эрталаб ҳамхужраси, ёш мударриснинг гапларини айтиб берди. Ҳар иккаласи ҳам авомнинг жаҳолати, чаламуллаларнинг бу жаҳолатдан фойдаланиб қилаётган иғволаридан нафратланиб гапирдилар.

Эртаси пайшанба оқшоми Умидий, Фурқат, Тошболта Рожий домулланинг ташқари ҳовлисидаги меҳмонхонага тўпландилар. Хона ўртасида, шипга керосин чироқ осилган. Мез атрофида тўрт улфат ўтириштипти. Тошболта чой қуяди. Мез устида бир неча оби нон, қанд-курс, узум, олма, бодом қўйилган. Девордаги тоқчалар китобларга тўла. Шоирлар суҳбати эмасми, ҳамма ўз шеърдан ўқийди. Шу йўсинда суҳбат давом этади.

**Кеча пири муғон бир кимсани девона қилмишдур
Кириб майхонанинг бурчиға Рожий ҳам сиқилмишдур.
Ичибдур бодани, икки аёғила йиқилмишдур
Биҳамдиллаҳ, келуб боши билан хумға тикилмишдур.
Харобот аҳлини бу муждадин шод айлайин дерман, —**

дея Рожий бир муҳаммасининг охириги байтини ўқиб тугатгач, навбат Умидийга келди.

— Кейинги кунларда бир-икки рубойи машқ этилган эди. Шундан биттасини диққатингизга ҳавола қилурмен:

**Эй андалиби хома, ҳамиша тарона чек,
Ёд айлагил жамолини, оҳи шабона чек,
Наврўз кайфини яна кўздин учирмағил,
Мастоналиқ пиёласини ёна, ёна чек.**

Ўлтирганлар Умидий рубойисининг сермазмун эканини, гўзал ва оҳангдор мисралардан тузилганини қайд этдилар. Навбат Фурқатга етганида у қаламкаш ршноларига ўзининг бугун ёзган муҳаммасини ўқиб берди.

— Ҳозирги даврдаги бадкирдорликлар ғоят таъсирли равишда худди оинада акс этгани каби кўрсатилибдир, — деди Рожий.

— Молпарастлик, бузуқлик, худбинлик, элу юрт аҳволига бепарволик, таассуб, жаҳолат ҳукмрон бўлган бу замонанинг бидъату нуқслари бундай шеърларнинг ҳали қанчасида ўрин олажак, — деди Умидий.

— Элни бу аҳволдан қутқармоқнинг бирдан-бир йўли маърифатдир. Ёшларимиз илм-маърифатни, замонавий билимларни эгаллаб, бир неча тилларни ўрганиб халқни тўғри йўлга етакласалар, ўшанда халқимиз хўп ажойиб маданият соҳиби бўлурдилар-да, — дея Рожий гапини давом эттирди.

— Аммо, мутаассиблар бунга йўл қўймаслар, замонавийликка интилган одамни нокас, деб эълон қиладилар, — деди астагина Мулла Тошболта худди ўзига ўзи гапирган сингари.

— Гапингиз тўғри, иним, — деди Рожий, — аммо маърифат тарафдорлари ҳар қандай шароитда ҳам ўз йўлларида қайтмасликлари керак. Йўқса, ниятга эришиб бўлмас.

— Ҳозирги замонда маърифат рус тилини ўрганмоқ, бу тилда ёзилган илмга оид китобларни ўқиб ва ўқиб олмоқ орқалигина амалга ошур, — деди Фурқат.

— Бошқа йўл йўқдур. Рус тилини ўрганиб, ундан истифода қилиб халқимиз камол топса, болалари маърифатли бўлсалар, бу фақат халқ ҳаётининг фаровонлигига боис бўлур, — дея Рожий домулла ўрнидан бир қўзғалиб қўйди.

— Аммо, — деди Фурқат гўё Тошболтанинг фикрини давом эттириб, — қанча-қанча чаламулла товламачилар, ўзини ўзи кароматли эшон деб жар солган фирибгарлар, уларнинг авом муридлари бир кунмас бир кун эл бошига бало етказмасалар эди. Ҳозирнинг ўзидаёқ бир эшоннинг кароматлари тўғрисида халқ оғзида дув-дув гап.

— Ҳа, бу катта масала, — деди Рожий жиддий тусда, — ўзимдан чиққан балога қайларга борайин давога. Жаҳл булутларини фақат маърифат шамолигига

кувадир. Шунинг учун маърифатпарварликка бел боғлаганлар ҳар қандай ғовни енгмоққа шай бўлмоқлари зарур. Мулла Зокиржон бугун сиз ўқиган шеър жаҳл, бидъату худбинликнинг кўксига урилган найзадирки, маърифатнинг бундай аслаҳаси энди кўпая борур деб умидвормиз.

— Камина фақат ўз юрак дардларинигина изҳор этган бу шеърда, — деди Фурқат камтаринлик билан.

— Эл юрагига ҳамоҳанг қалбнинг тепишида эл дардлари ўз изҳорини топар, — деди Умидий...

Таъна тошлари

Фурқатнинг Эски Марғилон шаҳаридаги турмуши бир жиҳатдан унга мақбул эди. У Хўжажон Қози домулла Рожий, Мирза Умар қори Умидий, Мулла Тошболта Ибрат каби шоирлар, Муҳаммад Шариф, Мулла Шамсиддин сингари зукко дўстларининг меҳрибонлигидан миннатдор. Ҳамхонаси ҳам хийла бамаъни йигит. Аммо Масжиди Жомеъдаги баъзи муллаваччалар ва сўфи атрофига йиғилган кишилар Фурқатни ёқтирмадилар. Улар Фурқатнинг нозик табиатли, покиза вужуд, камтарин, ҳеч кимга зарари тегмайдиган, ҳамиша кишиларга ғамхўр ва меҳрибон эканлигини аз тахти дил ёмон кўрар эдилар. Аввалига Фурқатни русларга тарафдор, элига туфурган, деб гап тарқатишлари етмагандай кейинига очиқдан-очиқ ҳар хил нолойиқ ҳаракатларга тушдилар.

Қиш пайти. Ҳар тараф оппоқ қор. Сўфининг буйруғи билан фаррошлар куралган қорларни Фурқат яшаётган ҳужранинг олдига уюб қўярдилар. Натижада ҳужранинг эшиги ташқаридан тамбалангандай бўлиб қолар эди. Фурқат масжид ҳовлисида кўриниши билан ҳалигилар ё масҳара қилиб кулар, ё бир-бирини чандиган бўлиб, Фурқатга қарата ҳақоратомуз сўзлар гапиришар эди.

Бир куни Фурқат ҳужрасидан чиқиб хизматга жўнаётган эди, масжид ҳовлисида уни сўфи тўхтатди:

— Зокиржон, — деди у сал қимтиниб, — сиз негадир ўз элингиз юзига оёқ босаётибсиз. Ахир, бу ўзбекчиликка тўғри келмайди.

Фурқат бу гапдан ҳайрон қолди-да, деди:

— Мен одамларни бошимга кўтаргум. Уларга қўлимдан келган барча яхшиликларни қилгум. Оёқ қўйиш...

— Мен кўпчиликнинг фикрини айтдим сизга Зокиржон! Имонсизларни алқайсиз. Бу гуноҳи азим. Бу йўлдан қайтмоқ даркор.

— Гуноҳи азимга ўзингиз дучор бўлгайсиз. Элу юртни талаб, одамларни жаҳолат қаърига тортишингиз бунга кафил, — деб осойишта, аммо ғазаб билан жавоб қилди-да, ўз йўлида давом этди. Сўфи орқада ғинғиллаганча қолди.

Эрталабдан бошланган бу дилсиёҳлик Фурқатнинг кўнглига ғашлик солди. «Аҳволим кўзгуси ҳаводис шахси нафасидан ғубор топти» деб кўнглидан ўтказди шоир. Уша куни қўли унчалик ишга ҳам бормади. Кечга яқин Тошболтанинг уйига ўтди. Аксига олиб Тошболта ҳам қишлоққа чиқиб кетган экан, уни кўролмай ҳужрага қайтди.

Оқшом чоғи, шам ёруғида шоир кейинги кунларда ёзган шеърларини оққа кўчира бошлаган пайт ҳужра эшиги «ғийқ» этиб очилди ва ҳамхонаси кириб келди. Фурқат уни мамнун қаршилади. Фурқат қоғозларини йиғиштириб тоқчага қўйди. Икковлари сандал атрофида ўтириб суҳбат қурдилар. Кун бўйи кўнгли ғаш бўлган, танҳолик уқубатини чеккан шоир бу гурунган дилига сал ором топмоқчи бўлди. Қўшни Фурқатга Масжидда яшовчиларнинг шоирга қарши бошлаётган иғвоси тўғрисида гапириб берди.

— Сўфи ўзининг яқин одамлари билан фисқу фужурни авжига чиқармоқда. У сизнинг тўғрингизда ёлғон-яшиқ гапларни домуллага етказибди. Бу одамни масжид ҳужрасидан кўчириб юбормагунча қўймайман, дер эмиш.

— Не сабабдан бу ғуруҳ мунча душманлик йўлига тушганлар, — ажабланиб сўради Фурқат.

— Булар ҳаммаси Андижон атрофидан чиққан кароматли пирнинг муридлари. Улар ўша пир тўғрисида сизнинг айтган танқидий гапларингиздан хабар топиб, энди тўнларини тамомийла тескари кийиб олдилар.

— У ҳеч қандай пир эмас, у товламачи. Кароматлари эса фақат ҳийла ва найранглардан иборат. Наҳотки, эл буни тушунмаса.

— Кўриб турибсиз-ку аҳволни, Зокиржон.
 ...Фурқат ўзини қўйгани жой тополмас эди. Бундай шароитда Фурқат Эски Марғилонда ортиқ қола олмас эди. Маломат тошлари уни бу ерни тарқ этишга мажбур этарди.

Фурқат қишнинг қаҳрли кунларида сафар тадоригини кўра бошлади. У дастлаб Рожий, Умидий, Тошболталар билан хайрлашди. Улар Фурқатга оқ йўл тиладилар. Аммо шоир ўзининг қаёққа боражанини ўзи ҳам аниқ билмас эди.

Фурқат кўшниси билан бирга Марғилон бозори ёнидаги чойхона олдига келди. Қўқонга кетаётган соябон арава ёнида икки ҳамхона бир-бирлари билан хайрлашдилар.

- Насиб бўлса яна кўришармиз, — деди Фурқат ёш мударрисга.
- Сафарингиз бехатар бўлсин.

Хўжанд

Фурқат Марғилондан тўғри Қўқонга келиб, отасининг ҳовлисига тушди. Ота-онаси, ўғли билан юз кўришди. Лекин шоир қалбига эски алам тиканлари бу ерда яна қаттиқроқ санчилди. Ҳовлидаги ўчоққа қарай олмас эди. Қўқонда ўтказилган ҳар бир дақиқа рафиқаси бошига тушган оғир фожияни эсга туширарди. Шунинг учун Фурқат ўз дўсту устозлари Муқимий, Завқий, Нисбатийлар билан учрашмади. Бир кечаю кундуз ота-онаси, фарзанди дийдорига тўйди-ю, эртаси куни эрталаб Қўқондан чиқиб кетди. Бу 1889 йилнинг қишида содир бўлди.

Фурқат Қўқондан йўлга отланганида Хўжандда бўлмоққа қарор қилган эди. У ерда Мирзо Насрулло деган бир яқин таниши бор эди. Мирзо Насрулло савдо иши билан шуғулланарди. Қўқон ва Эски Марғилонда бир неча бор бўлган, Фурқатни қайта-қайта Хўжандга таклиф қилган эди.

Уч кун деганда Фурқат Қўқондан Хўжандга етиб келди. У Мирзо Насруллонинг ҳовлисига тушди. Уй эгаси шоирга кўп меҳрибончиликлар кўрсатди, ташқари ҳовлидаги меҳмонхонани шоир ихтиёрига топширди.

Тун. Қиш совуғи этни жунжиқтиради. Кечагина Хўжанд устидан изғирин шамол ўтди. Сўнг қора совуқ бошланди. Фурқат яшаётган меҳмонхонанинг деразалари шамолга тескари томонда жойлашганидан совуқ таъсири унчалик сезилмайди. Сандалида ўт қизиқ. Шоир шам ёруғида ўз шеърларини тартибга солиш билан овора. Фурқатнинг Хўжандга келганига икки ҳафтача бўлди. Дўсти Мирзо Насруллонинг унга диққат-эътибори жойида. Шоир ижоди камол топган пайт. Фурқат шеърлари Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган бўйлаб қўлдан-қўлга, оғиздан-оғизга ўтиб, одамлар кўнглига сурур ва таскин бағишлайди. Таниган, танимаган кишилар Фурқатнинг номини эҳтиром билан тилга оладилар. Аммо шоирнинг кўнгли қайғули. Мана, ёши ўттизга етиб қолди. Ота-онасидан, ягона фарзандидан узоқда. Олдинда уни нима ва ким кутаётганини билмайди. Уй-жой ҳам йўқ. Ҳар доим кўнгли мусофирлик, ғариблик ярасидан дардманд. Бундай аҳвол тоқайгача давом этажак?

Фурқат олдида турган қоғозни қўлига олиб, ўз ғамли фикрларини биринкетин қоғозга тушира бошлади:

«Ман фақиру ҳақир марди ғарибу маҳжур ожиз ва ҳазин ва ранжур, дил шикаста мусофир ва ба ҳар кори дармонда ва аз ҳама кас боз монда; на модаре дорам ва на падаре, ва на хеш дорам ва на буродаре, на зане ва на фарзанде на ғамхоре ва на пайванде».

Баҳри тавил билан ёзилган бу жумланинг тожик тилидан ўзбек тилига таржимаси қуйидагича:

«Мен камбағал, тубан, ўзга юртли киши, айрилган, кучсиз ва қайғули ва кўнгли оғриган, дили синган йўловчи ва ҳеч иши юришмаган, барчадан орқада қолиб кетган (бир кишиман). (Ёнимда) на онам, ва на отам; на яқин қариндошим, на оға-иним; на хотиним ва на болам, на бирор оғиримни енгил қилувчим ва на боғланиб қолган яқиним бор».¹

Шу гапларни ёзиб бўлгач, Фурқат бир оз ўйланиб турди, сўнг чўнтагидан мухрини олиб ўша жумла битилган қоғозга босди.

¹ Бу жумла Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон Қаюмовнинг 1959 йили Қўқонда тузган («Фурқат Хўқандийнинг девони») қўлёзмасидан олинди. Бу киши эса Домулла Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг баёзидан кўчириб олган эканлар.

Қайғу саслари

Хўжанд вилоятида Фурқат анча вақт турди. Бу ердаги ошналари, шоирлар Фурқатга яхши илтифотлар кўргуздилар. Баҳаво боғлар, булоқлар, дарё қирғоқларида бўлди, кўп яхши, ёмон одамлар билан учрашиб суҳбат кўрди. Ҳаёт оқимини кузатди. Қишлоқлар хароб, кўп кишилар овқатга, нонга муҳтож, илм-савад чиқариш орқада қолиб кетган, меҳнаткаш деҳқон, касиб зоти тирикчилик йўлида қиринда зирқирайди, бадавлат хонадонларнинг манманлиги, йўқчилик исканжасида азоб чекаётганларнинг бечоралиги, касалликлар, давосизлик, боринги, злу юрт елкасида не қадар қайғу тоши бўлса, унинг ҳамма оғирлиги шоир елкасига тушгандай эди. Бунинг устига ўз тақдирининг ноаниқлиги, ёлғизлик юки. Ана шу ғам-ташвишлар шоир қалбига ором бермайди. Яхшики, Хўжандда аҳли назм унинг бошидаги мусибатларни камайтирмоққа интиладилар. Бу зукко кишилар худди шоир қалб дафтаридаги сирларни ўқигандек иш тутадилар. Хўжандли шоирлар тўғрисида ўйлар экан, Фурқат уларнинг зийрак, дарддош эканларидан қаттиқ таъсирланар эди. Бир оқшом Мулла Абдусатторнинг меҳмонхонасида ўлтириб Фурқат кўнглидаги кечинмаларини бирма-бир қозонга туширди. Мисралар маржонга терилган дурлардек бирин-кетин тизила бордилар:

**Хўжандро теша аз чун оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хисрави Парвез нест.**

**Дод, аз дасти баҳори зиндагий, каз жўши у,
Як гули хандони нақатбезу рангомез нест...**

**Суҳбати ҳамдард, Фурқат, ҳар қадар бошид хушом,
Аз муқаррар нағмаи қонун малол анчу нест.**

Мазмуни:

Тоғни қазувчи (яъни, Фарҳод) нинг тешаси ибрат сувидан тезлик касб этмагани туфайли Шириннинг асали Хисрав Парвезга насиб бўлди. (Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонаида Ширин билан Хисрав ўртасидаги севги ва унинг тантанаси туфайли камбағал тоғ қазувчи Фарҳоднинг Ширинга муҳаббати бахтсиз бўлганига ишора.)

Турмуш баҳорининг дастидан дод! Чунки унинг иссиғида бирор навқиронлик рангини олиб кулиб очилган гул йўқ.

Бу мисралар жарангида шоирнинг қалб тепиши сезилиб турар эди. Кечинмаларнинг дардмандлиги, туйғулар тўлқинининг кучи жиҳатидан Фурқатнинг мисралари ғазалда тилга олинган улуғ шоирлар Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий мисраларига эшдир. Шоирнинг лирик қаҳрамони ўз қисмати жабр чекмоқ эканлигидан қаттиқ нолийди. Ўз ватанида ҳам, ўзга юртларда ҳам унга тақдир фақат шу аччиқ улушини ажратган холос. Нима қилсинки, бу турмуш баҳорида бирорта қизариб очилган ғунча кўринмайди, умуман, бу ҳаётда бедардлар тантанасининг ғавғоси ва бедиллар оху-воҳининг шовқинларидан бўлак ҳеч нарса эшитилмайди. Шундай ҳаётда киши тинчлик, осойишталик топмоғи мумкинми ахир! Жабрдийда, бағри хун шоир учун бирдан-бир юпанч — ҳамдардлар суҳбати, фақат шундагина у сал осойиш топади. Чунки бу суҳбат созларнинг энг сози ва баланд мартабалиси бўлмиш қонун (чанг) тароналарини эслатади.

Фурқатнинг Хўжандда ёзган бу ғазали катта суҳрат қозонди. Кўп шоирлар унга назира қилиб ғазаллар яратдилар. Оғиздан оғизга, қўлдан қўлга, авлодлардан авлодларга ўтиб то бизгача етиб келди. Бу шеър ҳамон ўқувчи қалбини титратади. Чунки унда шоир қалбидаги ниҳоясиз дарду аламларнинг мунгли саслари эшитилиб туради.

Тошкент

1865 йили Тошкент Россияга қўшиб олиниши билан шаҳар Туркистон ўлкасининг маркази бўлиб қолди.

1889 йилнинг ёзи. Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги улуғвор Кўкалдош мадрасаси пастқам маҳаллалар орасида мағрур қад кўтарган. Бу мадрасани XVI асрда Бароқхоннинг ўғли Султон Дарвишхон қурдирган. Уч қаватли, ўттиз саккиз хужрадан иборат бу мадраса Тошкентнинг қоқ ўртасида.

Фурқат Хўжанддан Тошкентга июнь ойининг ўртасида келди. Тошкентлик Ҳожи Аъзам деган назм мухлиси билан у хат ёзишиб турар эди. У кишининг ёрдами билан Фурқат Тошкентнинг Кўкалдош мадрасасидан хужра олиб, шу ерда

яшай бошлади. Регистоннинг бир чети Хўжа Аҳрор масжиди яқинида бўлса, бошқа бир чети Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача боради. Бу фақат бозор эмас, балки халқ йиғилиб ўйин-кулги қиладиган, дор ўйинлари, қизиқчилар томоша кўрсатадиган, ҳокимнинг буйруқларини жарчилар эълон қиладиган жой ҳамдир. Бозор теварагида дўкон, растау чойхоналар зич жойлашган.

Фурқат Кўкалдош мадрасаси билан қандолатфурушлик растаси ўртасидаги пастқам бир чойхонага кириб келди. Сўриларга шолча тўшалган, майдончасига чачала қилиб сув сепилган чойхонанинг тўрида хушмўйлаб, баланд бўйли, гапдон чойхоначи уни очиқ чеҳра билан кутиб олди.

— Э-э, Зокиржон, марҳамат қилинг, қани, қани, қани, хуш келибсиз.

— Хушвақт бўлсинлар.

— Қани бу ёққа. — Чойхоначи Фурқатни шолча ўрнига гилам тўшалган, кўрпачалар солинган тўрдаги, мўъжазгина сўрига бошлади.

Фурқат келиб сўрига ўлтиргач, чойхона соҳибидан сўради:

— Ҳожи Аъзамжон келганлари йўқми?

— Ҳозир келиб қоладилар, бир пиёла чой ичиб турунг.

Чойхоначининг имоси билан чой ташувчи бола патнисда тўртта оби нон, ликобчада қандолат, майиз кўтариб келди.

— Зокиржон, қани, марҳамат қилинг, — деди чойхоначи нонни синдириб бўлгач, пиёлага чой қуйиб Фурқатга узатар экан. — Бизнинг Тошкентда зерикиб қолмаяпсизми?

— Яхши. одамлар даврасида бўлиб, улардан меҳрибонликлар кўриб турган киши зерикармиди. Яна бундай ажойиб расталар, бозорлар, қанча томоша жойлар. Зерикмоққа фурсат йўқ.

— Шундай бўлсин.

— Шайхонтоҳур даҳасига сув қайдан келур? — деб сўради Фурқат чойдан бир хўплар экан.

— Шайхонтоҳур даҳасида уч ариқ бор. Бири Шайхонтоҳур ариғи. У Кайкобусдан сув олади. Ганжтепадан бошланиб Хўжа Аҳрор масжиди томон келади, бозордан ўтиб Дарвешхон масжиди орқали оқиб ўтади-да, Кўкча дарвозаси ёнида шаҳардан чиқади. Қолган икки ариқ эса булоқлардан сув оладилар. Бирининг булоғи ўзбеклар дарвозаси яқинида, бошқасиники эса Шайх Шибли ариғи.

— Бу чой булоқ сувидан дамланган экан-да.

— Ҳа, бежавотир ичаберинг. Ҳеч бўйинни шиширмайди.

Чойхоначи Кўқон сувидан пайдо бўладиган бўқоқни кўзда тутаятган эди. Фурқат кулимсиради:

— Шунинг учун бу атрофда бўйни йўғонлар кўринмас экан-да?

— Лекин расталарда бўйни йўғонлар кўп, — деб қофия туширди чойхоначи.

Шу пайт улар ёнига ўрта бўйли, қорасоқол, мўйлаби ўзига ярашган, оқ саллали, оқиш авра тўн кийган бир киши салом бериб келди.

— Мана, Ҳожи Аъзамхон ҳам келиб қолдилар, — дея чойхоначи дарҳол ўрнидан турди. Улар бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашгач, чойхоначи Фурқат билан Ҳожи Аъзамни холи қолдириб ўзи кетди.

Икки дўст бир-бирлари билан суҳбатлашиб нонушта қилдилар. Саратон эмасми, қуёш ҳавони тез ситади. Ичилган чойлар тер бўлиб қайта бошлайди.

— Зокиржон, — деди Ҳожи Аъзам, — бугун кечга томон бир мўътабар зотнинг уйларида меҳмон бўламиз. Шарифхўжа эшон сизни боғ ҳовлиларига чақирганлар.

— Шарифхўжа эшонки, Тошкент вилоятининг энг улуғ олимларидан, бир неча йил қозилик ҳам қилганлар, ўша зотми?

— Худди шундай. Ҳазал ва мухаммасларингизни ўқиб у киши сизга кўп ихлос қўйган эканлар. Тошкентга келганингизни эшитиб, бир суҳбат қурмоқни орзу қилибдурлар.

— Мен ёзган машқ шеърлар шундай кишиларгача етиб бормоғи ажиб ҳолдир. У киши билан суҳбатлашиш биз учун ғоят катта шодлик.

— Ўша шодликка бугун муяссар бўлажаксиз, — деди Ҳожи Аъзам кулимсираб. — Янги шеърларингиздан ҳам олмоғингиз керак.

Боғ ҳовлида

Шарифхўжа эшоннинг боғи Суъбониён (Сағбон) дарвозасидан бир чақиримча жойда. Боғ ўртасидан ариқ тўла сув оқади. Кечки салқин туша бошлаган пайт эди. Фурқат дўсти Ҳожи Аъзам билан бу ерга етиб келганида Шарифхўжа эшон атрофига райхонлар экилган супада, ўрта ёшли қотмадан келган киши билан

хангомалашиб ўлтирар эди. Меҳмонларни кўриб ҳар иккала суҳбатдош ўринларидан турдилар. Пакана, ориқ, ёши бир жойга бориб қолган эшоннинг устида оқ авра тўн, бошида кичик салла. Эшон ичига ботган кўзларидаги хурсандлик учқунларини милтиллашиб Фурқатга яқинлашди. Эшоннинг ёнидаги калтасоқол, қорақош, қорақўз, дароз киши шогирди шоир Фароғий эди. Саломлашишгач, ҳаммалари супага ўлтирдилар.

— Қалай, иним Зокиржон, тинч-омон бормисиз? Сизнинг фараҳбахш шеърларингизни ўқиб, ғоят хушхол бўлиб юрамиз. Тану жонингиз соғ бўлиб, кўп-кўп яхши ғазалў мухаммаслар ёзиб улус кўнглини чоғ этиб юринг.

Фурқат Шарифхўжа эшоннинг доврўғини кўп эшитган, аммо у билан ҳеч учрашмаган эди. Шу боис ўзини унчалик эркин тута олмас, айтилган сўзларга жимгина қулоқ осар эди. Ёши етмишлардан ошиб қолган Шарифхўжа адабиётни жондан севар, назм мухлисларини кадрлар, ўзи ҳам ўзбек ва тожик тилларида дурустгина шеърлар ёзар эди.

— Мавлоно Муқимий, мавлоно Фурқат, бугунги куннинг етакчи шоирларидир. Тошкент шоирлари сиз билан, иним Зокиржон, суҳбат қурмоқдан кўп мамнун бўлурлар. Бугунги суҳбатга Мирзажон қорини ҳам айтганмиз. Кўп нозик табиат, дидли, шеър мухлиси. Яна хушовоз хонанда Фарзинхон ҳам келадилар. Хўб тўйиб суҳбат қуражакмиз.

Кўп ўтмай айтилган меҳмонлар ҳам етиб келишди. Дастурхон атрофида суҳбат авж олди. Шарифхўжа эшоннинг илтимосига қура Фурқат ўзининг яқинда ёзган мухаммасини ўқиб берди:

**Даҳр аро мен чекмаган жабру жафолардин бири,
Қолдиму мен кўрмаган дарду балолардин бири,
Айласам зоҳир агар ул ибтидолардин бири,
Тоқат этмас дарди ишққа мубталолардин бири.
Шарҳи ғам қилса қани бағри адолатдин бири...**

**Фурқатий бир сарв қомат ишқида бўлган асир,
Қумри янглиғ тортарам шавқида фарёду сафир,
Қош ила мужгонидин ёнимда тиг, илкимда тийр,
Чўғздек вайрона ичра гарчи бўлдим жойгир,
Бир хабар олмас келиб пайкар ҳумолардин бири.**

— Ҳай, ҳай қанчалик пурдард мисралар, — деди қаттиқ таъсирланган Шарифхўжа эшон. — Дарҳақиқат, сиз батамом ҳақдирсизки; —

**Бул ҳаваслар торта олмас нозанинлар нозини,
Фурқатийдек бекасу шўрида расво тортадур...**

Фароғий бу ғазалнинг олдинги байтларидан бирини ўқиб хулоса қил; —

**Чарх кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб кулфатни доно тортадур.**

— Доноларнинг тақдири ҳамиша шундай бўлган; —

**Чархнинг мен чекмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму, —**

деб Заҳириддин Бобур ҳам ҳасратда ўтганлар, улуғ Навоий ҳам фиғон чекиб кетдилар. Ҳамма гап шоирнинг ҳаётга, инсонга муҳаббати мавж уриб турмоғидадур.

— Яна шунини унутмаслик керакки, — деб гапга қўшилди Мирзажон қори, — шоирлар ҳадеб фалак ва замонадан шикоят қилабермай, оллоҳ таоло ва Расулulloҳнинг таърифи ва ҳамду наътларига кўпроқ ўрин берсалар, ўз шеърларида тақдири илоҳийга шукроналар қилсалар мақбулдир. Зокиржон Фурқатнинг шуҳрат топган шеърлари орасида бирор ҳамд ёки наът учрамай-дур, — Мирзажон қори ўз фикрини давом эттирди.

Шарифхўжа гапни бошқа ёққа буриш мақсадида бўлса керак, Фурқатга савол берди:

— Иним Зокиржон, ўзингизга Фурқат таҳаллусини танлаганингизнинг боиси недур?

— «Фурқат» маънисини жудолиғким, ўз туғилиб ўсган Хўқанди латифдан ҳамиша узоқда эканлигимни англатади.

— Сиз ҳар ерда азизу мўътабардирсиз. Шунинг учун жудолиғдан ҳасрат қилмасангиз бўлар.

— Агарда бирор ўзга тахаллус муносиб кўрилса, мамнунлик билан қабул айлар эдим.

— Бунинг йўли осон, — деди майин табассум билан Шарифхўжа эшон. — Қофнинг нуқталарини олиб белига бир белбоғ боғлаймиз. Ушанда Фурқат — айрилиқ, Фарҳат — шодликка айланур.

Зокиржон миннатдорлик билан бу таклифни қабул қилди. Улфатлар узок суҳбатлашиб ўлтирдилар, шеърлар ўқилди, қўшиқлар куйланди. Тун ярмига етганда меҳмонлар тарқалдилар.

Гимназия

1899 йил ёзининг бошланиши. Анҳор кўпригидан ўтган от арава Ўрда майдонини ортда қолдириб, Тошкентнинг оврупоча қурилган қисмига кириб келди. Отларнинг тақаси тош йўлга урилганидан гоҳо учкунлар сачрайди. Аравада ўлтирган икки киши — шоир Зокиржон Фурқат ва унинг яқинда Қўқондан келган улфати Исфарали мироб Ҳожи Муҳаммад Зухур бу шаҳарнинг обод ҳамда гўзаллигини томоша қилиб борар эдилар. Кўприкдан ўтган заҳоти ўнг томонга, катта кўчага бурилди.

Бу йўл тўғри бутхонага олиб боради. От арава бутхонани айланиб ўтиб чапга бурилди. Сўл томонда пишиқ ғиштдан ясалган қаср. Улар қаср ёнидан ўтаётганда Ҳожи Муҳаммад Зухур секин деди:

— Князь тўранинг қасрлари шу бўлса керак?

— Шундайдир, — жавоб қилди Фурқат, — чунки бошқа бундай қаср Тошкентда йўқ.

Арава савдо марказини қолдириб, икки қаватли баланд ғиштин иморат олдига келиб тўхтади.

Бу иморатда Тошкент рус ўғил болалар гимназияси жойлашган. Сайёҳлар гимназия эшиги олдига келдилар. Эшик ортида муҳташам даҳлиз. Бу ерда қора кийим кийган, соқолли қоровул ўлтирар эди. Икки дўст қоровулдан ўзларининг Қўқондан келганларини, мадраса бошлиғи билан учрашмоқчи, агар бошлиқ рухсат берса мадраса билан танишмоқ ниятлари борлигини билдирдилар. Қоровул ичкарига кириб кетди. Бир оз фурсат ўтгач, у қайтиб чиқди-да, бошлиқ меҳмонларни кутаётганини айтди ва қайси томонга юрмоқ кераклигини кўрсатди. Гимназия мудир кутилмаган меҳмонларни юмшоқ, аммо бир оз истеҳзоомуз муомала билан кутди. Бироқ суҳбат тезда самимий тўс олди. Чунки мудир меҳмонлардан бири ўзбекларнинг тилга тушган шоири Фурқат эканлигини билгач, дарҳол авзои ўзгарди. У ўзбек тилини ва ёзувини билар, Фурқат тўғрисида хийла эшитган эди. Шоирнинг гимназия билан қизиққанлигидан мудир хурсанд бўлди. Яна шундай таниқли шоир билан танишмоқ мудирнинг ўзи учун ҳам ёқимли, ҳам кўп фойдали бўлишини англади.

Мудир меҳмонларга гимназияда қандай дарслар ўқитилишини, ўқув тартибларини айтиб берди, дарсхоналар, кутубхоналар, ётоқхоналарни кўрсатди. Гимназия билан танишув Фурқатда катта таассурот қолдирди. Меҳмонлар гимназия мудирига миннатдорлик билдириб, у билан хайрлашишди. Уша оқшом Фурқат Кўкалдош мадрасасидаги ошноларига гимназия тўғрисида шундай ҳаяжон билан ҳикоя қилиб бердики, улар ҳам бориб гимназияни кўрмоқ хоҳишини билдирдилар.

— Хулласи калом, — деди Фурқат ўз суҳбатдошларига, — бизлар ул мадрасада ажойиб ва ғаройиб тартибларни кўруб таажжуб қилдук. Рус халқининг илм хусусидаги қоида-расмлари, илм аҳли учун ўрнатган тартиблари бизга жуда ёққанидан уларга таҳсинлар ўқидик.

Эртасигаёқ Фурқат ўзининг гимназия тўғрисидаги фикр ва таассуротларини қасида йўлида бир-бир назм ипига териб чиқди:

**Қилиб таклиф бир зоти кироми
Кириб гимназия кўрдук тамоми.**

**Дема гимназияким, бир гулистон,
Эрур ҳар ёна гулчинлар хироми.**

Бу ўқув юртида ўғил болалар таҳсил қилардилар. Шу хабар Фурқатнинг бадиият тўла мисраларида ўз аксини топади:

**Жаҳон илми гулининг наҳъатидин,
Муаттар анда ўғлонлар машоми.**

Яъни, жаҳондаги бор илмларнинг гуллари хушбўйлигидан бу ердаги ўғлонларнинг димоғи баҳра олиб, хушхидлилик касб этган.

Шундан сўнг шоир гимназияда ўқитиладиган асосий фанларни санаб ўтади. Юнон, лотин, немис тиллари, Русия қонунлари. Аммо барча фанларнинг рўйхатини келтирмоқ шеърнинг бадий мезонига ҳалал етказар эди. Шунинг учун шоир ҳазиломуз равишда бошқа дарсларнинг номи хотирасидан кўтарилганини ёзади:

**Яна ўхшаш анга кўп дарсхона,
Фаромуш ўлди кўнглимдин асоми.**

Келтирилган мисралар руҳидан сезилиб турибдики, Фурқат гимназиянинг иморатидан тортиб, дарсхоналари, ўқув тартиби, ўқитиладиган фанлари, талабаларнинг кундалик турмуши, ҳамма-ҳаммасини ҳавас ва муҳаббат билан кузатади. Чунки, ўзбек элининг бу оташқалб маърифатпарварий умрида биринчи бор замонавий усулда тузилган ўқув юртини кўрмоқда. Унда ёш авлодга замонавий билимлар ўргатилаётганини, илму фаннинг қадру қиймати бу доираларда муносиб ўринда эканлигини сезмоқда эди. Муаллимларнинг билимли, ўз фанини мукаммал эгаллаганларини шоир муболаға билан таърифлайди, уларни улуғ олим Афлотун билан тенглаштиради...

Албатта Фурқат бу гимназияда чор мустамлака маъмуриятига қарашли оилаларнинг болалари таълим олажаги, улардан ана шу ҳокимият таянчи бўладиган кучлар етишиб чиқажақлигидан хабардор эмас эди. Ҳатто, шоирни бу масалалар қизиқтирмаган бўлиши мумкин. Чунки, у бутун эътиборини мактабдаги намунали тартиб, зарур замонавий билимларнинг ўқитилишига қаратмоқда. Шунинг учун ҳам шеърнинг хулоса қисмида давлатнинг маорифга муносабати ана шундай бўлмоғи кераклигини алоҳида таъкидлайди:

**Қолиб ҳайратда қилдук, офаринлар,
Бўлур мундоғ шахларни низоми!**

Маърифат тарғиботчисининг қалби ўз халқи, унинг аянчли қисматидан куюнади. Айш-ишрат, жаҳолат ва нодонлик, бир-бирларини ўлдириш билан банд бўлган, тахт талашиб элу юртни хароб, сарсону саргардон қилган Қўқон хонлари ва бекларининг нолойиқ қилмишларини ўз кўзи билан кўрган шоир, ўша беорлар туфайли халқининг бошига тушган жабрлардан қайғуради. Бу кайфият аламли мисраларда ўз бадий баёнини топа боради:

**Эсизким, бизни ўтмиш хону беклар
Кечиб ишратда зое субҳу шоми.**

**Кетурмай ёнига бир ақли дониш
Ўзига хос этиб неча авоми...**

Шоирнинг фикрича, илм ҳар қандай давлатга фаровонлик, камолот бағишлайди. Қайси бир мамлакатда илм-фан ривож топса, ўша ерда ҳокимият барқарор ва устун бўлади. Шоирнинг образли ифодасига кўра ҳокимият бир қуш бўлса, илм бу қушга қўйилган тузоқ.

**Чу илм аҳлига парво қилса эрди
Бўлур эрмасмиди давлатга ҳомий.**

**Далили равшан ушбудирки, дермиз
Ҳукумат қушга ўхшар, илм доми.**

Шундай қилиб, Фурқат гимназиядан олган ижобий таассуротларини баён қилар экан, катта умумлашмаларга ўтади, оташин маърифатпарвар сифатида кўринади. Ўз мамлакат тарихига назар ташлаб жоҳил ва нодон хону бекларни танқид остига олади.

«Гимназия» шеъри Фурқатнинг Туркистон тарихида янги кўриниш — рус маданияти билан илк бор танишуви ва бу танишув шоир қалбига қанчалар катта таъсир қилганини намойиш этувчи бир бадий лавҳадир.

Фурқат «Гимназия» шеърини ёзиб битказгач, уни оққа кўчириб гимназия мудирига етказди. Мудир бу қасидани ўқиб мамнун бўлди. Бу шеър 1889 йили Тошкентда нашр этиладиган «Туркистон вилоятининг газети»да босилиб чиқди.

Жўшқин қалбнинг эҳтирослари

Гимназия мудирининг таклифига биноан Фурқат ўша йили (1889) учинчи июль куни гимназияда бўлиб ўтган акт мажлисида иштирок этди. Шоир гимназиядаги ўқув йилининг якунига оид бу тантанали йиғин тўғрисида ҳам ҳаяжонли сатрлар битди. Шоир маснавий йўлида ёзган бу шеърда акт мажлисини қисқача таъриф

қилади. Шоир қалби мазкур маросимда билимдонликнинг қанчалар қадрланганини кўриб ҳаяжонга тушган эди. Шеърда ана шу ҳаяжон ҳар бир мисрада ўқувчига сезилиб туради. Асар хулосасида Фурқат илмни улуғлайди, эл аро энг юксак, қадрли нарса — илм, энг мўътабар ва муҳтарам киши илму фандан хабардор бўлиши керак. Жаҳоннинг равшанлиги, кўнгулнинг покизалиги ва сафоси илм туйфайлидир, деб хитоб қилади шоир:

**Кишиким илму фандин бохабардир
Халойиққа бақадру мўътабардур...**

**Жаҳон равшан зиёи илмдандур,
Кўнгул софи сафойи илмдандур.**

Тошкентда рус маданий ҳаёти билан танишув Фурқат учун янги бир дунё бўлди. У Тошкентда Лахтин томонидан ташкил этилган босмаҳонада бўлди. Бу ерда тошбосма усулида китоб босиш тартиби билан танишди. Сувратхонага бориб, сувраткашларнинг ишини кузатди, ўзининг ҳам расмини олдирди. Фурқат учун булар антиқа янгиликлар эди.

Фурқат телеграф ишларидан ғоят таъсирланди. Бу тўғрида у «Илм хосияти» шеърда баён этган. Шоир телеграфнинг жиддий илмий изланишлар натижасида юзага келганини тушуниб, ўз шеърда бу ихтирони, умуман илмни, илмий изланишларни улуғлайди. Фурқатнинг фикрича, Искандар даврида бутун олам воқеаларини ўзида акс эттирувчи ойна кашф этилди. Аммо, бу ойна орқали барчани кузатувчи шох бари бир улар билан сўзлашмоқдан маҳрум эди.

**Жаҳонда хоҳ баҳру хоҳ бардур
Ушал ойна ичра жилвагардур.**

**Агар қилса жаҳонбинлиқ таманно
Боқиб андин қилур эрди тамошо.**

**Кўрар эрди қилиб анга назора
Вале йўқ эрди сўзлашмоққа чора.**

Алқисса Фурқат ёзадики, Русия давлатида илмнинг хосияти туйфайли ажойиб ишлар амалга ошди. Телеграфни ихтиро этган олимларни шоир Искандар давлатидаги Афлотун, Арасту, Луқмонлардан ортиқ қўяди.

Шундан кейин шоир катта умумлашмаларга ўтади. Одам боласи илм ўрганмоғи керак. У жаҳондан билимсизлик билан беҳудага умр кечириб ўтиб кетмасин, жаҳонда ҳамма нарсани боғлайдиган ҳам, ечадиган ҳам билимдир. Билим туйфайли юракларда севинч, кўзларда ёруғлик пайдо бўлади.

**Керак одамга қилғай илм ҳосил
Жаҳондан ўтмағай то маҳз жоҳил.**

**Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилнинг муроди илм бирла**

**Кўнгулларни сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур.**

Шоир тушунчасида замонавий билимлар, илмий тараққиёт ва унинг самараларидан бебаҳралик «жаҳл зиндонига тушмоқ» билан баробар эди. Фурқат бу ерда ўзининг замонавий, техникавий билимлардан бебаҳралигидан афсусланадигина эмас, балки ўз халқининг қолюқликда эканидан, замонавий турмуш раўнақидан орқада қолиб кетганлигидан зорланади; унинг кўнгулидаги қоронғулик илм чироғи билан ёритилмоғини тилайди. Шундай қилиб Фурқат ўзининг «Гимназия», «Акт мажлиси хусусида», «Виставка хусусида», «Илм хосияти» шеърларида фаол маърифатпарвар сифатида майдонга чиқади, ўз халқи ҳаётининг тараққиётини билим ўрганиш, замонавий илм-фан ривожининг маҳсулларида баҳраманд бўлишида кўради. Фурқат дунёқарашининг такомиллида унинг Тошкентда яшаб, бу ердаги рус маданияти, илм-фани ютуқлари билан танишуви, замонавий тараққиёт натижаларини ўз кўзи билан кўргани, рус маданияти арбоблари билан шахсан танишуви, рус маданий ҳаёти ичида бўлиб унинг афзалиятларини идрок этгани ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Фурқат ўз ватани ва халқини чексиз муҳаббат билан севар, қолюқлик, хароблик, зулм остида эзилган кишиларнинг мушуқлини ечмоққа, уларнинг турмушини яхшилашга тинмай йўл қидирар эди. Бу йўл фақат маърифат йўлидир. Шоир шунга ишонади. Фурқатнинг маърифатпарварлик фаолияти ва ижодидаги бош омил, бу фаолиятни келтириб чиқарган, унга қудрат бағишлаган куч ҳам ана шу ўз халқига бўлган чексиз муҳаббати эди.

Нағма базмида

...Фурқат томи қўбба тарзида қурилган томошахонани айланиб юрар эди. Атрофда ғиж-ғиж одам. Эркагу аёл яхши кийимларда, икки-учтадан бўлиб катта дахлизда сайр қилиб юрадилар. Атроф чироғлардан чароғон...

Фурқат учун бу кўринишлар янгилик. Қўқон ва Марғилоннинг нимқоронғи чойхоналари, мадрасанинг зах ҳужралари қаршисида бу томошахонанинг шинам, ёруғ, бежирим безаклар ила зийнатланганидан ҳайратда. Аёлларнинг эркаклар билан бирга одобли суҳбатлари, сайр қилишларини кўриб, худди бошқа бир дунёга келиб қолгандек туюлди унга. У ҳар куни янги-янги воқеаларнинг гувоҳи бўлди. Улардан завқланиб, баҳра олади. Замонавий турмуш тарзидан четда, оғир шароитда яшаётган ўз эли, уруғи, халқи учун жони ачийди.

Кўнғироқ чалиниб, чироғлар уч бор ўчиб ёнди. Одамлар катта иморат ичига кириб, ўз чекларида ёзилган жойларни эгалади. Томошахона чироқлари ўчганидан кейин саҳна пардаси очилди. Бир неча қўшиқ ва куй янграгандан кейин саҳнага узун кўйлак кийган сулув аёл чиқди. Икки киши — бири роляда, бири барбатда унга жўр бўлиб турдилар. Қўшиқчи аёлнинг овози шу қадар майин ва хуш, музиканинг жўри бу овозга шунчалар ҳамоҳанг эдики, Фурқат қўшиққа бутунлай маҳлиё бўлиб қолди. Шоир гарчи қўшиқнинг сўзини тушунмаса-да, ижрочининг ҳаяжон ва эҳтиросларни тўла намойиш этувчи санъатидан қаттиқ таъсирланди. Фурқатнинг қалби бу созларнинг оҳангдорлиги, мусиқанинг жозибаси, қўшиқчининг овози шуқуҳи билан тўлди.

Қўшиқ тугагач, ўлтирганларнинг олқиши ҳамма ёқни босиб кетди. Ҳалиги аёл қайтиб чиқиб, яна бир қўшиқ айтди. Сўнг бошқа ижрочилар ҳам ўз санъатларини намойиш этдилар. Нағма базми кеч соат ўн бирларда тугади.

Томошахонадан чиққан Фурқат Кўкалдош мадрасаси сари кетар экан, бугун кўрган, эшитганларининг бутунлай асири бўлиб қолган эди. Уша кеча то тонг отгунча Фурқатнинг ҳужрасида чироқ ўчмади. У нағма базми хусусида бир маснавий ёзиб, уни қайта-қайта ўқиди. Кўнгли яна шундай ажойиб базми орзу қилар, таассуротлар қанотида учаётган жон қуши хобгоҳдан узоқлаб кетган эди.

**Ал ғараз, ул кеча, эй аҳбоблар
Тонггача учди кўзимдин хоблар.**

**Дилда бордур ҳоли ҳам бир орзу
Ким, яна кўрмак қилурмен жустижу.**

Бундан сўнг Фурқат яна бир неча бор концертларда бўлди. Моҳир муғаннийлар ижросида ажойиб нағмаларни тинглади. Бу ҳақда хабар бериб, у ёзган эди:

**Хусус икки тамошо аввал охир
Бири нағма, бири эрди театр.**

**Яна неча тамошоларни этдим,
Ажойиб нағмаларни кўб эшитдим.**

Шоирнинг фикрича музика санъатида бош ўрин тутган шахс — устод. У ижро камолини таъминлайди. Нағма камоли маҳорат билан ижро этилса, учиб бораётган қушлар унга маҳлиё бўлиб пастга тушадилар, чаман сайрини унутиб тонг шаббодаси ҳам шу нағмага қулоқ тутади, қумри ва булбуллар кўнглида ғулғула пайдо бўлади.

Нағмалар киши кўнглидаги дардларни сўзсиз баён қиладилар. Кишининг ғами ёки шу ғамдан халос бўлгандаги шодлиги; тириклик уқубатлари, паст толедан шикоят; мотами, мақсадга эришувидан хуррамлиги; маҳбубасига муҳаббати, боринги, инсон кўнглида не ғулувлар бўлса барини нағма баён этади.

Ана шундай муфассал тасвирдан сўнг шоир ўзининг бир гўзал нағмадан олган таассуротларини изҳор қилади.

Шоир бир қиз ижросидаги мусиқий муножотдан ғоят мутаассир бўлди, унинг юрак бағри Жайхун дарёсидек туйғулар тўлқинига тўлди. Бу ҳазин куйни эшитганида, тош кўнгилар ҳам эриб, тингловчининг кўзларида ёш ҳалқаланади.

**Кўнгул эрди агарчи санги пора
Эриб кўздин сиришк урди фавора.**

**Менга муставли бўлди гиря ул дам
Гирибон ўлди кўз ёшим била нам.**

Фурқатнинг нағма базми ва нағмагар тўғрисида ёзган бу шеърлари шоир қалбининг назокати, унинг ҳар бир гўзалликни, эзгу инсоний туйғуларни ғоят таъсирчанлик билан қабул қилишини кўрсатади. Шу билан бирга Фурқатнинг рус мусиқаси, санъаткорларининг салоҳияти, маҳоратига юксак баҳо берганидан далолат беради. Боз устига бу шеърлар чин инсоний туйғуларнинг моҳирона мусиқий тасвири ҳар бир нозик ва дидли кунгилга етиб боражаги ҳамда унда ўчмас из қолдиражагини билдиради. Фурқат ана шундай қалб эгаси эди, ўзининг мазкур шеърлари билан соф гўзаллик ва инсонийликнинг дардли куйчиси сифатида намоён бўлади.

1890 йил, 2 сентябрь куни Фурқат Тошкентда уюштирилган виставкани бориб томоша қилди. Фурқат бу виставка тўғрисида уч шеър ёзди. Биринчи шеърда кўرғазмага қўйилган анвойи машиналар, техникавий ашёларни таърифлади. Улар орасида маҳаллий усталар ишлаган дегрезлик асбоблари ва бошқа ҳунар маҳсуллари ҳам бор эди. Буни кўрган рус кишилари маҳаллий усталарнинг санъатига таҳсин қилдилар.

Иккинчи шеърда бу виставкадаги анвойи моллар ва ҳайвонотни тасвирлайди. Учинчи шеър эса ҳаммани ҳайратга солган электр лампочкаси тўғрисидадир.

Фурқат Тошкент шаҳарида эканида театрга тез-тез тушиб турар эди. У 5 октябрь куни рус группасининг ижросида улуғ ҳарбий саркарда Суворов тўғрисидаги спектаклни томоша қилди. Сўнг бу спектаклдан олган таассуротлари асосида шеър ёзди. Бу шеърда Суворовнинг ҳарбий қўмондон бўлгани, подшоҳнинг ўрнатган тартибидан норози бўлиб истеъфога чиққани ва ўз қишлоғига бориб деҳқончилик қилгани ҳақда қилинган.

Фурқат турмуш кўринишларидан олган ҳаяжонли кечинмаларини ўз асарларида самимий ифодаларда куйлар эди. Шеърят шайдолари рус маданиятини олқишлаб, тарғиб этиб ёзган шеърларини қизғин қаршиладилар. Жумладан, Сатторхон, Завқий, Хўжажон Қози домулла Рожий, Нодим каби илғор зиёлилар Фурқат билан ҳамфикр эдилар. Аммо бошқа бир гуруҳ Фурқатнинг маърифатпарварлик мавқеини қоралаб, унга турли-туман бўҳтонлар ёғдира бошлади. Бу даврда ғоялар кураши маҳаллий зиёлилар ўртасида ҳам авж ода бошлаган эди.

Бу тўғрида Фурқат ўзининг «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» деб аталган шеърида очиқ ёзган:

**На хуш кўрса оламда таъриф этар
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.**

Агар бирор яхши жой, иморат, сарой, одамни хурсанд қиладиган боғ, ёки киши кўнглини очувчи чексиз саҳролар, ё бўлмаса камол топган фазл аҳли билан учрашув, ё покдил инсон билан суҳбат... — ҳаммаси шоирда яхши кайфият ратади.

**Аларнинг хусусида шоир ҳамон
Демай яхши сўзни нечук дер ёмон.**

Наҳотки шоир кўрган яхши нарсалар тўғрисида таърифли шеърлар ёзмаса?! Бас, шундай экан, Фурқат Тошкент шаҳарида яшаб, рус халқи ҳаёти, фани ва маданияти билан танишиб, унинг афзалиятларига тан бериб, уларни таъриф қилса бирор айб иш қилган бўладими? Бу ҳолдан ажабланмоққа ўрин йўқ.

**Кими кўрмаган ишга қилса ажаб
Бировдин ажабдур анга бесабаб.**

Ерли халқ хусусан, фарғоналиклар Русия мамлакатаида бўлмаганлар, уларнинг расму тартибларини кўрмаганлар. Шунинг учун бу расму тартиблар билан танишгач, ҳайрон бўлиб таажжуб қиладилар.

Ҳар хил мўъжизаларни кўриб, ундан таъсир топган одам шоир бўлса-чи? Шоир албатта бундай ҳолатларни бадийий бўёқларда, бадийий тасвир воситаларини кенг қўллаган ҳолда тасвирлайди. Фурқат Ҳофиз Саъдий, Фирдавсий каби буюк шарқ шоирларининг обрў эътиборига мурожаат қилиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан бир байт мисол келтириб, ўз фикрини исботлайди. Сўнг шеърга хулоса ясаб дейди:

**Езармиз баса шод бўлса кўнгул
Ваё ғамга муътод бўлса кўнгул.**

.

Бу Фурқатнинг ўз муҳолифларига қатъий жавоби эди. Ҳаётдаги ҳар бир эзгуликни,

элу юрт учун фойдаси тегадиган ҳар бир ишни шоир Фурқат дадил тарғиб этди. Маърифат, билим, тараққийни қуйлашдан ҳеч қачон қайтмаяжagini баралла ошкор қилди.

Генералнинг топшириғи

— Шоир Фурқатнинг маҳаллий аҳоли ўртасида нуфузи баланд. Бундай одамларни биз ўз таъсиримизда тутмоғимиз керак. Бу борада сизнинг газетангиз натижали ишлар қилмоқда, — деди генерал-губернатор Остроумовга.

Николай Петрович Остроумов Туркистонда анчадан бери яшаб, ўзбек тилини тузуккина ўрганиб олган, Туркистон генерал-губернаторининг маҳаллий зиёлилар ўртасида иш олиб борувчи ишончли одами эди. Остроумовни генерал-губернатор тез-тез қабул қилиб, у-бу мавзуларда суҳбатлар ўтказиб турарди. Остроумовнинг кўк кўзларида мамнуният порлади.

— Фурқат газета орқали рус маданиятини кенг тарғиб этмоқда. Тошкентда рус ҳаёти билан танишув унда катта таассурот қолдирди.

— Аммо Фурқатнинг асл мақсади бошқача. У рус тили, рус маданиятини тарғиб қилув орқали Туркистон маҳаллий халқини замонавий даражага кўтармоқни истади. Бу эса подшоҳлик манфаатларига хизмат қилмайди. Бизга подшоҳлик сибсатини ўтказмоққа қодир бир неча саводли маҳаллий арбоблар керак, холос. Омма эса ислом ва саводсизлик бандларида тургани мақсадга мувофиқдир.

— Аммо жаҳолат, таассуб халқ кучини тескари томонга йўналтирмоғи мумкин. Андижон атрофидаги эшону муридлар ҳаракати шундай белгиларни кўрсатмоқда.

— Ундай ҳаракат қурол билан бостирилажак, — деди генерал-губернатор қатъият билан. — Аммо зиёлилар билан майин оҳангда сўзлашмоқ зарур.

— Фурқатда сизнинг қабулингиз катта таъсир қолдирди, — деди Остроумов пайт келганини сезиб, — у икки мартаба сизнинг ҳузурингизда бўлганидан мамнун бўлиб ёзди.

— Бу Фурқатнинг назокатли тарбия кўргани ҳамда саводли эканидан дарак беради. Шунинг учун унинг ҳамма гапларини чинга қабул қилиб бўлмайди. Фурқатнинг фикру хаёли ўз халқида. Шу халққа нима фойдали бўлса Фурқат шунини амалга оширишга тиришади. Буни халқ билади. Янги Марғилондан генерал Абрамов юборган маълумотлар билан танишмисиз?

— Абрамов Фурқатнинг авом учун аризалар ёзиб берганлигини хабар қилган эди, шекилли?

— Фурқат аризалар ёзиб, авом тарафида бўлган. Одамлар эса Фурқат атрофига уюша бошлагач, Абрамов уни Янги Марғилондан жўнаттириб юборган.

— Қўқонда эканида Фурқат ўзининг ҳамфикрлари Муқимий, Завқий, Нисбатийлар билан бирга андижонли эшон ва унинг муридлари ҳаракатига қарши кайфиятда эди.

— Эшон ва унинг муридлари билан ўзимиз гаплашамиз. Сиз Фурқатга таъсир кўрсатмоққа уринишда давом этингиз. Сўнг Фурқат орқали бошқа маҳаллий зиёлиларга ҳам таъсир кўрсатиш мумкин. Агар шу мақсад амалга ошмаса, Фурқатнинг маърифатпарварлигини ҳам бир куни куч билан бостирмоққа тўғри келади. Чунки, маърифатли халқни тобеликда тутмоқ мушкул.

Остроумов генерал-губернаторнинг айтганлари аини ҳақиқат эканини бутун вужуди билан тасдиқлаб, унга таъзим қилди.

Газета идорасида

Остроумов «Туркистон вилоятининг газети»га муҳаррирлик қилади. Унинг ишхонаси кичик бўлса-да, лекин жуда катта ёзув столи бор. Унинг оёқлари, четлари ўйма нақшлар, юқориси эса арслон боши шаклида ишланган. Бундай столнинг берилиши Остроумов ва унинг-газетасига маҳкаманинг диққат-эътибори рамзидир.

Газетада мўътабар зиёлилардан Сатторхон таржимон бўлиб ишлайди. Мана энди Фурқат ҳам ҳамкорлик қилмоқда. Маҳаллий халқдан чиққан бошқа бир қанча ходимлар ҳам бор. Аммо Фурқат сингари эл таниган ва эътироф қилган шоирнинг иштироки бу газетанинг нуфузини оширмоғи турган гап. Ишга Муқимий ҳам жалб этилса яна яхши бўлар эди.

Остроумовнинг шу фикрлар билан чулғанган хаёли бирдан эшикнинг секин очилиши билан бўлинди. Хонага оҳиста қадамла, салом бериб Фурқат кириб келди. Фурқатнинг бошида оқ салла, устида авра тўн, қора соқол-мўйлаби кузакланган. Нигоҳи ўткир ва равшан, юпқа лабларида ҳамишағий ним табассум.

Остроумов Фурқат билан қуюққина сўрашиб, уни стол олдидаги курсига ўлтирмоққа таклиф қилди.

— «Саргузаштнома»нинг газетхонлар томонидан яхши қарши олинди. Унинг тўғрисида кўп-кўп хатлар келмоқда, — деди муҳаррир.

— Ҳамма хатлар бир хил бўлмаса керак. Мухталифлар ҳам ёзгандирлар.

— Ҳар бир ишда тарафдорлар ҳам, мухталифлар ҳам бўлиши табиий. Аммо «Саргузаштнома»нинг аҳамияти умрибоқийдир.

Фурқат мақтовдан хижолат тортиди. Остроумовнинг ўзи давом этди:

— Генерал-губернатор ҳазратлари сиз билан учрашганларидан бери сизни кўп йўқлайдилар. У кишининг сизга меҳру муҳаббатлари тобора ортмоқда.

— Миннатдормен. Аммо бунчалик шарафга мен сазовор эмасмен.

— Зокиржон, — деди Остроумов секин мақсадга кўчиб, — сизнинг элу юрт ўртасидаги эътиборингиз баланд. Назм қобилиятингиз баркамол. Шу улуғ император ҳазратлари номига бир қасида битсангиз хўб иш бўлур эди. Уни газетамизда ўзбек ва рус тилларида бостирсак, яна Петербург газеталарида ҳам чиқарардик.

Фурқат бундай таклифни кутмаган, подшоҳ номига қасида битмоқни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Шунинг учун ҳайрон бўлиб қолди. Аммо бу таклифни қабул қилмаслик унга оғир оқибатларни келтирмоғи аён.

— Генерал-губернатор ҳазратлари ҳам ўқиб хурсанд бўлур эдилар, — деб қўшиб қўйди Остроумов шоирнинг жимлигини кўриб.

— Бу мен учун кутилмаган вазифа бўлди. Унинг уҳдасидан чиқиш ё чиқа олмаслигимни бир ўйлаб кўрмоқ керак.

Остроумов бу гапдан норози бўлди ва юзида фикриниш излари кўринди. «Ёзмайсан-а, хўб ҳам ёзасанки, ўзинг ҳам билмай қоласан. Қўқон шоирлари хонга мадҳия ва қасида яратмоқдан ўзга ишга қобил эмас эдилар. Сенга бу таклифнинг ўзи бир давлат-ку», деб кўнглидан ўтказди миссионер.

— Агар Зокиржон Фурқат сингари улуғ шоир бу аънавий адабий одатдан четда турса тушунарли бўлмас. Уҳдасидан чиқиш ё чиқа олмаслик тўғрисида шоир Фурқатнинг сўз очмоғи ҳеч ўринли эмас. Бу шеър сизнинг адабиётингиздаги қасида усулининг янги, юксак босқичи бўлмоғига шак-шубҳа йўқ.

Фурқат шу билан бу мавзу тугаганини тушунди. Унинг муҳаррирга келишдан мақсади ўзининг янги шеърини топширмоқ эди. Энди шоир ўз мақсадига ўтиши мумкин.

— Янги бир машқимни келтирган эдим, — дея Фурқат қўйнидан бир қоғоз олиб Остроумовга узатди. Муҳаррир шоирнинг қўлидаги қоғозни олиб ўқий бошлади. Бу Фурқатнинг йирик настаълиқ хати билан оққа кўчирилган «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» шеъри эди.

Низо

— Зокиржон, сиз жуда газетчи бўлиб кетдингиз-ку. Газетнинг ҳар сонидан ёзган нарсаларингиз чиқаду. Катта-катта пул ҳам тушаётгандур бу ёзганларингизга?

— Мен нимани кўрган бўлсам шу тўғрида ёздим. Улар газетда босилиб чиқмоқда. Тўланадиган ҳақ тўғрисида ҳеч ўйлаган эмасман. Аммо газетдагилар ўз қондасига кўра, хабар қилинган иш учун ўзига яраша ҳақ тўлайдилар. Лекин сиз айтганча катта-катта эмас.

— Барча газетда ёзган нарсаларингиз Русия халқининг мақтов ва таърифидан иборат.

— Уларнинг расм-русумларини яхши билмоқ бизга зарур. Чунки орамизда савдо ва бошқа тааллуқ алоқалар кўпдур. Менинг ёзган шеърларим, ташвиқ этган ишларим ҳаммаси халқимиз наъфи учундир.

— Элимиз учун Русия халқи одатларининг наъфи қайдан бош ўринга ўтиб қолар экан?

— Ўз наъфимиз учун Русия халқи амрига қуллуқ қилсак ажойиб бўлур.

— Зокиржон, сиз фақат Русия одатлари, томошахонаси, адаб-ахлоқини мақтовдан бўшамай қолган эдингиз.

— Менинг кўнглимдаги аҳвол бошқаларга маълум эмасдур. Аммо сиздек зукко, нозик таъь одамга маълумдир деб ўйлаган эдим, хато қилган эканман.

Менинг ёзганларим, уларнинг мазмуни баъзи одамларга ёқмаслиги мумкин. Лекин менинг ботиний оламимни билмаганларнинг зоҳиран ҳукм қилмоқлари тўғри эмасдир.

— Бунинг устига тилингизга, урф-одатингизга шак ҳам келтиряпсиз. Бутхона атрофидаги майдонда русларнинг пасха байрамида бўлганингизни кўрганлар бор.

— Во ажабо, агар бир киши бошқа бир халқнинг расми, урф-одати, байрам маросимини тамошо қилса, бунинг сиз айтган гапларга нима даҳли бор? Тил билув, бошқа халқнинг ҳаёти билан танишув — бу шак келтириш эмас.

— Бас, бас, имон келтиринг Зокиржон. Хайрият, бўйингизга бут осмабсиз. Фақат шу қолганга ўхшайди ўзи. Қўйинг бу гапларни. Беш вақт намозингизни билинг, тоат-тиловат қилинг. Тангри таолою расулга мадҳиялар битинг.

Фурқат жазаваси тутиб алаҳсираётган бу одамга афсус билан қараб турди-да, сўнг индамай ўрнидан туриб дўкондан чиқиб кетди.

Бу суҳбат Дархон маҳалласидаги Мирзажон қорининг дўконда бўлган эди. Қорининг мутаассиблик хуружи Фурқатнинг дилига қаттиқ озор етказди.

Жоҳилнинг хуружи

Фурқат Кўкалдош мадрасасидан Шайхонтаҳур мадрасасига кўчиб ўтди. Оқшомлари ҳужрада тўрт-беш киши ўлтириб гурунглашадилар, турли китоблар ўқишади. Замона воқеаларидан фикр алмашадилар.

Аммо яқинда Мирзажон қори билан бўлиб ўтган нохуш суҳбат шоир кўнглига оғир ботган эди. Ушанда Фурқат шеър қадрини тушунадиган киши билан кўнгли ёзмоқ ниятида қорининг ҳузурига борган эди. Афсус, қаттиқ дилгир бўлиб қайтди. Кейинги кунларда Шайхонтаҳурдаги баъзи қўшилари ҳам Фурқатга истеҳзо назари билан қарайдилар. Газета саҳифаларида Фурқатнинг шеърлари ва «Саргузаштнома»си чиқа бошлагач, айрим ошналари ундан юз ўгирди. Чунки улар Фурқатнинг рус маданияти, рус тилини тарғиб этаётганидан норози эди. Қўқондаги баъзи мутаассиб кишилар газета ўқиш нари турсин, ҳеч қачон газета юзини кўрмаган бўлсалар-да, эшитган миш-мишлари ваҳидан Фурқатнинг отаси, амаки ва тоғаларига тазийқ қила бошладилар. Фурқат амакисидан келган хатни ўқиб шу гаплардан огоҳ бўлди. Суҳбатларнинг бирида Шайхонтаҳур мадрасасида яшовчи Бешёғоч даҳали бир мулла ҳам бўлди. У атайлаб Фурқат ва унинг ҳамсуҳбатлари билан гаплашмоқ мақсадида келган.

Гурунг энди қизиётган пайт ҳалиги мулла томдан тараша тушгандек қўққисдан гап бошлади:

— Зокиржон, сиз Остроумов тўра билан жуда дўстлашиб кетгансиз дейишади, шу тўғри гапми?

— Остроумов тўра ўзбек тили, адабиёти, ўзбек халқи урф-одатларини ўрганмоқда. Шу муносабат-ла унга тез-тез учрашиб маслаҳат, кўмак бериб тураман. Яна у газетга муҳаррирлик қилади. Мен эса газетга у-бу нарсалар ёзаман.

— Остроумов тўранинг вазифаси ерли халқни ўз йўлига тортмоқ бўлса керак?

— Ундай гаплардан менинг хабарим йўқ, — деди Фурқат жиддий равишда, — аммо Остроумов тилимиз, одатларимизни унча-мунча одамдан яхшироқ ўрганиб олган. Бунга тан бермоқ керак.

— Фурқатийдек шоиримиз бир келгинди нопок тўрага мурид бўлибдилар-да!!

— Оғзингизга қараб гапиринг, биродар. Тухматдан ортиқ гуноҳ бўлмас. Нега ўзингизни бундай гуноҳ ботқоғига ботирурсиз.

— Мана ўзингизнинг сўзларингиз. — Бешёғочлик мулла чўнтагидан тўрт буқланган газетани олди ва уни қчиб ўқий бошлади: — «Хулласул калом бизлар ул мадрасада ажойиб ва ғаройиб тартибларни кўруб таажжуб қилдук ва ул халқнинг илм хусусидаги қавоид, русумлари ва аҳли илм учун жорий қилган тартиблари бизга кўп марғуб кўрунуб кўп истиҳсон буюрилди». Бу Русия мактаби хусусида ёзганингиз.

— Бу ерда илм ва илм аҳли тўғрисида сўз бормоқда. Уқиган нарсани тўғри тушуниб, сўнг унинг устида фикр юритмоқ даркор.

Бешёғочли мулла сал мулзам бўлди-ю, аммо бўш келмай гапида давом этди:

— Мана мунда эса русларнинг тамошохонасини мақтабсиз: «Аларнинг кўрсатган тамошоси — ҳунарлар бизнинг масҳарабоздек маҳз кулгу учун эмас экан, балки ибрат экандур». Яна эркак ва хотунларнинг очиқ ўлтиришини таърифлайсиз. Бу гаплар ахир ҳаммаси одатларимизга хилоф-ку!

Авж пардада гапираётган муллани Фурқат босиқ овоз билан тўхтатмоққа уриниб деди:

— Ул тамошохонада эркагу аёллар яхши одоб тутиб ўлтирадурлар. Шул сабабли анда уётлиқ ўюн ва уётлиқ сўз мутлақо бўлмайду. Бу тўғрида ҳам ёзганмен. Уқингиз! Ҳозир ўқиганингиздан сал қуйида битилган. Бизнинг масхара-боз ва аскиябозларимиз эса фақат эркаклар орасида хунар кўрсатурлар. Шунинг учун бўлса керак, айнимоқ ва шалоқ гаплар айб ҳисобланмас. Турмушда нимаики яхшилиқ бўлса ундан ибрат олмоқ фойдадан холий эмас.

— Русия одатлари биз учун фойдали демоқчимисиз?

— Фойдали бўлганларини танлаб олмоқ ва фойдаланмоқ керак демоқчиман. Масалан, рус тилини ўрганмоқ. Албатта биз учун фойдали. Юдамзодға ҳар қандоғ илми ўрганмоқ ўз фойдаси учун лозим. Агар бу хусусда Русия халқи хат, тил ўрганмоққа бизнинг халқимизни тақлиф қилса муроди ёмон эмас.

Бешёғочли мулла гап тополмай каловланиб, имонсиз, имонсиз деганча ҳужрадан чиқиб кетди.

Фурқат бу баҳсда устун чиққанидан мамнуният ҳис этмади, аксинча кўнгли ғаш бўлганича қолди. Бундоқ жоҳиллар билан тортишмоқ ўзи ҳайф. Аммо Фурқатнинг дилгирлигига сабаб ҳамсуҳбатларининг тортишув чоғида оғизларига толқон солгандай жим ўлтиришлари бўлди. Шундай яқин ва қадрдон одамлар бир телбанамо кимсанинг алжирашларига қулоқ осиб, ўз яқин кишиларини унинг ҳужумидан ҳимоя қилмасалар, бундай дўстликнинг оқибати не бўлур? Эҳтимол буларнинг баъзилари ич-ичида ўша бешёғочли мулланинг тарафидадурлар. Ана шундай хаёллар Фурқатнинг бағрини доғлар эди.

Видолашув

Фурқатнинг кўз олдида Қўқон ва Марғилоннинг, Тошкент эски шаҳарининг жинкўчалари, чолдеворлари бир-бир ўтади. Тор ва зах ҳовлиларда не-не кўнгли пок, қўли қадоқ ёшу қари, аёл ва эркакларнинг умри оғир турмушнинг нотекис йўлларида қоқиниб-қоқиниб кечади. Қанча-қанча истеъдодли, инсофли, ҳалол одамлар тирикчилик ғамида ўз қобилиятларини амалга оширолмай уни ҳалок этадилар. Ҳар маҳаллада бир масжид. Чаласавод ва мутаассиб имом, сўфи, хатиб домуллалар кишиларнинг топган-тутганларини талаш билан банд. Авом халқ қуш сингари уларнинг макр тузоғига илинади. Фурқатнинг ўйлашича, кишиларимиз замонавий турмуш тарзига етишмоқлари керак. Бунинг учун илм-маърифат эгаси бўлмоқ зарур. Замонавий илм-маърифат эса фақат рус тилини ўрганиш, Русия халқининг кўмагига суянмоқ орқали келади. Бошқа йўл йўқ. Маърифатпарвар шоир Россияда ҳам икки Россия борлиги, Россия меҳнаткашлари ва Россия заводчи-фабрикачилари, ер эгалари борлиги, бу икки қарама-қарши кучлар ўртасида кескин синфий кураш бораётганидан беҳабар эди. У ўз халқининг феодал тутқунликдаги ҳолига ачинар, ундан қутулиш йўлини Россия билан яқинлашувда кўрар эди. Аммо бу яқинлашув бир куни Россиядаги озодлик йўлини кўрсатувчи инқилобий кураш билан боғланиб кетажак. Бирдан-бир эркинлик йўли ана шу курашда иштирок этув. Россия меҳнаткашлари билан қўлни қўлга бериб, чоризм истибдоди ва зулмини йиқитувдир. Ана шунда Фурқат ва унинг ҳамфикрлари орзу қилган замона келади. Аммо Фурқат буни ҳали билмаса-да, Россия билан тақдири боғланган ўз халқи бари бир замонавий турмушга етажagini ҳис этар эди. Халқпарвар шоир маърифат зиёси эл кўнглига нур сочса, халқ ўз ёруғ толеини топиб олади, деб ишонар эди.

Туркистон юртида зулму асорат ҳукмрон. Фурқатнинг қалби бу мудҳиш воқеликка қарши кураш туйғуси билан тўла. Аммо не қилсинки, сафдошлар кам. У маънавий ёлғизликдан кўпинча ўксикликка тушади...

1891 йил май ойининг бошлари. Шайхонтахур яшил либосга ўралган... Одатдагидек Фурқат қуёш чиқмасдан бурун турди. Кийиниб, ҳужрасидан ташқарига чиқди. Баҳорнинг тиниқ нафаси уфуриб турган гулзорларни сайр қилди. Тошкент кўчаларини танҳо кездди. Уйғонган ҳаёт чехрасининг гўзаллиги ҳар ёнда намоён. Дарахтларнинг кўркам қиёфаси дилга тароват бағишлайди. Аммо кўчалар бўм-бўш. Одамлар йўқ. Шоир танҳо. Бу ёлғизлик шоир қалбидаги бекасликка монанд. Фурқат қалбини тўлдирган нотинч ҳислар туғенида ҳужрасига қайтди. Туйнукдан тушаётган эрталабки заиф нур мез устини сал ёритади. Фурқат мезнинг ёруғлик тушиб турадиган жойига қоғозни қўйди-да, кўнгилдаги дардларни бирма-бир шеър сатрларига тера бошлади.

**Буродарлар, мени бошимга тушган бу нечук савдо,
Қарорим йўқ қуюн янглиғ на менда манзилу маъво.**

**Биёбони тахайюлда қолибмен волау танҳо
На ёру ҳамдамим бордур, на қўлда ҳосили дунё
Замона пурхатар, душман ададсиз, дўст бепарво...**

**Чунон афсурда бўлди жисми зорим таъна тошидин
Етиб сўзиш дилу жонимга ҳам бағрим харошидин
Жаҳон дарё бўлуб оқти икки кўзимни ёшидин
Ичурди шум фалак, ва ҳасрато, оғулик ошидин
Фано бўлдум, йўқ ўлдум ушбу оламдин мени расво...**

Фурқат узоқ ёзди. Ун икки бешликнинг ҳамма олтмиш мисраси ана шундай дард, ёлғизлик ғамидан шикоят, ўз толеининг оғирлиги, шум рақибларнинг хуррамлиги, севгили ёрдан айрилиқ туфайли кўздан оқаётган аччиқ ёшлар билан тўлди.

Илҳом ва изтироб оғушида тўлғанаётган шоир қуёшнинг бир терак кўтарилгани, одамларнинг тирикчилик тадоригига уриниб кетганларидан беҳабар. У муттасил ёзар эди. Фурқат шеърни ёзиб тугаллагач, уни ўқиб чиқди. Дардлари шеърда изҳор топган кўнгил бир оз бўшаган эди.

Шу пайт ҳужра эшиги тақиллади ва салом бериб Ҳожи Аъзам кириб келди. Фурқат ўз дўстини кўриб қувонди. Улар бир-бирлари билан хурсандлик ила кўришишди. Ҳожи Аъзам иккита нон, косачада қаймоқ келтирган экан. Уларни тоқчага қўйиб дарҳол ўчоққа ўт қалади. Кўп ўтмай ўчоқдаги қумғон биқирлаб қайнади. Икки дўст нонуштага ўлтирдилар.

Ҳожи Аъзам бугун Фурқатнинг ҳолати ўзгача эканини пайқаб, ундан сўради:

— Зокиржон, бугун таъбингиз нохушроқ кўринади?

— Ҳожи, — деди Фурқат, — сиз жуда вақтида келдингиз. Неча кунлардирки, иккиланар эдим. Бугун бир қатъий қарорга келдим. Шунинг сизга айтмоғим керак.

— Оила қуриш қарори эмасмукин? — Ҳожи ҳазил қилди.

— Йўқ дўстим, — деди Фурқат ғоят жиддий. — Мен Туркистондан кетиб, дунё сафарига чиқмоқчиман.

— Маккаю Мадинагами? — яна Ҳожи ҳазиломуз сўради.

— Асл мақсад дунёни кўрмоқ. Ўзга мамлакатлар, ўзга халқларнинг ҳаёти, расму одатлари билан танишмоқ, улар ҳаётини бизнинг халқ ҳаёти билан таққослаб, нимаки, яхши томонлари бўлса ўрганиб, сўнг қайтиб келиб бизнинг халққа еткурмак. Дилда ана шу истак туғилди.

— Бу яхши фикр. Аммо тирикчилик не йўсунда бўлур?

— «Биз эллар фақр элимиз парча нонға сабр айлармиз», — деди кулимсираб Фурқат. — Йўл харажатлари учун етарли бир оз жамғарма бор. Яна у ерлардан «Туркистон вилоятининг газети»га хабар ёзиб турарман. Қалам ҳақи тўлайдилар. Тирикчиликка шу етар. Яна у ёғи таваккал.

— Фикрингиз ўринли, — деди Ҳожи Аъзам. — Бу ердаги чаласавод мулла-ларнинг сизга қарши кеклари ортиб бормоқда. Хусусан, рус маданияти тўғрисида ёзганларингиз уларнинг жазавасини кучайтирмоқда. Шундай пайтда, сал олисда бўлмоқ ҳам керак.

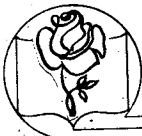
— Бизнинг бу тўқнашувларимиз табиий, лекин ҳали анча давом этажак, — деди Фурқат. — Жаҳолату нодонликка қарши кураш ҳар бир зиёлининг вазифаси. Аммо элга зиё етказмоқ учун киши ўз фикр дунёсини жаҳон маърифатининг нурлари билан ёрутмоғи лозим. Сафаримнинг боиси зиё қидирмоқ. Дунёвий билим нурларидан халқимизни баҳраманд этмоқдур.

— Муроду мақсадингизга етинг, — деди Ҳожи Аъзам кўзи ёшланиб, — ишонаманки, ўша сиз айтган кунларга етишгаймиз. Қаерда бўлсангиз ҳам бошингиз омон, йўлингиз бехатар бўлсин, ишингиз ҳамиша ўнгидан келсин.

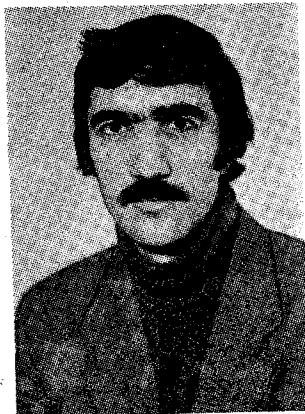
Шу суҳбатдан икки ҳафта ўтгач, Ҳожи Аъзам дўсти Зокиржон Фурқатни узоқ йўлга кузатиб қўйди. Хайрлашув олдидан Ҳожи Аъзам қўйнидан пул чиқариб Фурқатга узатди.

— Буни мандан ҳада сифатида олингиз. Корингизга яраб қолар...

Фурқатнинг йўқ деганига қарамай Ҳожи қопчиғини шоирнинг қўйнига суқди. Сўнг икковлари қучоқлашиб хайрлашдилар. Бу икки дўстнинг бир-бири билан, Фурқатнинг эса севиқли ва азиз ватани билан абадий видолашуви эди.

Шукур Қурбонов

Четног Шоглу ёхуғ Баёмалар ҳақида ҳикоят

БИРИНЧИ МАЖЛИС. ИХРОЖ

Хирот. Сана: саккиз юз тўқсон икки,
Жумодил охир¹.
Тонг.
Доруссалтанат.
Заррин тахт. Ястанмиш унга қўр тўкиб
Султон Ҳусайн. Баэм ҳамда тантана
Утдай қизиганди саройда бу дам.
Сарой аъёнлари, мулозимлар жам;
Зиммаларда битта вазифа эди,
Бор-йўқ бир вазифа, аммо мингга тенг,
Тор ўзанда оқмоқ дарё каби кенг,
Ки овламоқ султон кўнглин лутф этиб.
Ҳазми таом учун такрор ва такрор
Сузилиб турарди гулоб ва бода.
Мусиқа янграрди, куйларди дилдор —
Ашулачи қизлар маъюс, ғамбода.

ҚИЗЛАР ҚУШИҒИ

Шоҳнинг мунглиғ мушаввашлар била не нисбати?
Комронларнинг балокашларга қайдин улфати?

Улки, қаҳр этса, қиличидин дамодам қон томар,
Бағридан қон томғувчилар бирла не жинсияти?

¹ 1487 йил, 25 май, шанба.

Васл нўши бирла жон топқонға, ваҳ, андин не ғам,
Ким тўлодур заҳри қотил бирла жоми фурқати?

Даҳр қилғондин яланг бошини тенг туфроғ ила,
Не хабар улким, етар гардунға тожи рифъати?

Мўр аёғ остида ўлгандин қачон топғай вуқуф,
Арслонким, кўкка чирмашғай ғириви шавкати?

Бир неча тонг отқуча ҳижрон ўтиға куймаган,
Қайда билсунким, недур мажруҳ кўнглим ҳолати?

Қўй бу сўзларнию бўл ҳолимдан огоҳ, эй рафиқ,
Ким бу ақшом асру саъб ўлмиш фироқим шиддати.

Эй кўнгил, ишқ ичра йўқ шоҳу гадоға имтиёз,
Ўт аро тенгдур қуруқ ё ўл ёғочнинг хирқати.

Ишқ жомин, эй Навоий, тарк қилмоқ саъб эрур,
Хоссаким, йўқ зухди тақво бирла кўнглим рабати.

Забтига олдию қўшиқ султонни,
Кўзин илинтирди бир нафас, бир зум.

Туш кўрди. Тушида кўрди ҳайвонни,
Ҳайвон унга таҳдид қилар эди жим.
Аксига, ёнида йўқ эди яроғ,
Ҳамла билан унга даф қилай деса.
Кўринмабди, қаранг, атрофда ҳам зоғ,
Ердам сўрай деса, қутилай деса.
Навоий овози янграбди ногоҳ
Орқа томонида — йироқ-йироқдан.
Қайрилиб қарабди, султон чекиб оҳ,
Бир нима узилган каби юракдан.
Ҳеч не кўролмабди, туйибди шундай
Майин бир шабада бўйини, холос.
Ҳайрат-ҳаяжонда қайрилиб, шу пайт,
Англабди хатардан бўлганин халос.
Навоий ҳақида эмас, ўйлармиш,

Аср-асрлардан бери авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтиб келаётган, икки юз эллиқдан ортиқ, юзлаб вариантлардаги йирик ҳамда кичик ашула ва куйларни ўз ичига олган «Шашмақом»нинг дунёга келишида, сайқал топишида, одамлар орасида кенг ёйилишида катта хизматлар қилган ёрқин тақдирли бастакорлар яшаб ўтишган. Улар ҳақида тарихий манбаларда асосли ҳамда қизиқарли маълумотлар учрайди.

Ана шундай фозиллардан бири, буюк Алишер Навоийнинг замондоши, XV—XVI асрларда яшаб, ижод этган хурсонлик бастакор Устод Шоди (Дарвиш Шоди)дир. Дарвишлиқдан устодлик даражасига кўтарилган бу бастакор Ироқ мақоми мотивларида ижро этиладиган ўн иккита нақшни яратган. Чолғуларнинг такомиллашуви учун ҳисса қўшган, мусиқа соҳасида доврўқ таратган Хўжа Юсуф Андижоний, Ғулом Али Шунқорий, Алижон Ғижжакий сингари ўндан ортиқ шоғирдларга бош бўлган бу зотга Алишер Навоийнинг назари

тушган, меҳр-муҳаббатининг рамзи сифатида шоир унга шоҳона саз тақдим қилган.

Жоҳил Низомулмулк бошлиқ гуруҳ Навоийнинг Ҳиротдан Астрободга бадарға қилинишига сабабчи бўлганлиги маълум. Бироқ бу гаплар биргина Навоий шахси атрофидаги гаплар эмас. Саройдаги қузғунлар, маълум бир пайтларгача, улўғ шоирнинг дўстлари ва меҳри тушган кишилари ҳаётини ҳам оғулаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Хусусан, ўша пайтда сарой нақорaxonаси [ансамбли]нинг меҳтари (бошлиғи) бўлмиш Устод Шоди қисмати бунга яққол мисол бўлади.

Мазкур асарни «Шашмақом»нинг қадим ижодкорлари ҳамда унинг бугунги кундаги шон-шарафи учун ўзининг катта хизматларини аямаган, уни қайтадан тирилтирган халқимизнинг ардоқли фарзанди, бастакор ҳамда хонанда Юнус Ражабийнинг порлоқ хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

Негадир йитган у ҳайвон ҳақида.
Ҳайвон турган ёққа султон бўйлармиш...

Кўзин очди кўшиқ тинган чоғида,
Кўрдик, ҳаммаёқ сув қуйгандай жим,
Савол назари-ла боқди у ҳар ён.
Ногаҳон букилиб қилганча таъзим,
Вазир Низомулмулк сўз олди шу он.

НИЗОМУЛМУЛК

Олампаноҳ, Мир Алишер «лутф кўрғазиб»,
«Дамодам қон томар» дея қиличингиздан,
Сизни такрор «улуғламиш» мазкур ғазалда.

(четга)

Бандаларинг бунча саркаш, ношукур, эй воҳ,
Яғир бўлди ушлайвериб ҳар икки ёқам!..

БИРИНЧИ АЪЁН

Эл-юрт меҳри-муҳаббатин қозонмоқ асло,
Ҳақ-ҳуқуқмас шоҳга қарши бормоқлик учун!..

ИККИНЧИ АЪЁН

Шоҳга қарши сўз юритмак — қарши бормоқдир
Раиятга ҳамда оллоҳ иродасига!..

Ҳали кетмаганди тушнинг таъсири,
Султон хаёлида яшарди ҳайвон:
«Ҳайвон ким? Шунда у!.. Ким? Қайси бири?
Ким у султонига таҳдид қилган жон?!..»
Чоғир сипқоради султон шу фурсат,
Тоғ каби қўзғалар ўрнидан босиқ.
Жилмайиб қўяди ўзича хурсанд,
Нега бундай қилар — билгувчи зот йўқ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Бастакори бу кўшиқнинг ким бўлди экан?..
Бўлармикан билсак ҳамда тақдир айласак
Унинг шоҳга, салтанатга холис хизматин?!.

УСТОД ШОДИ

(«Яна фисқу фасод, разолат яна,
Қачон тинч қўяркан бу кўрсичқонлар,
Бу кўршапалаклар шоҳ Бойқарони?!
Қачон бағримиздан томмайди қонлар?!.
Қалбан шоир ахир, покдомон ахир,
Шунча тубан кетмоқ мумкиндир, наҳот?
Нега бу дағдаға, нега бу таҳқир,
Шоҳ нега лақмадек иш кўрар, ҳайҳот?!..».)

Ғазалга куй бағдалаган, олампаноҳ, мен, —
Устод Шоди...

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

(«Бу ўша! Тушимга бермишдир аён:
Одам деб сийласам, чоригин ечмай
Тўрға чиқиб олган, йўқсил бир нодон.
Энди бошимга-да чиқмоқликка шай!»)
Устод? Устод — бошқалар учун,

Менга эса, ўша-ўша, Дарвиш Шодисан!..
 Эсингдами, ҳузуримга келгандинг бир пайт
 Эгнинг жулдур, йиртиқ чориқ оёқларингда,
 Қўлларингда создан бўлак йўқ эди вақо?
 Бугун қорнинг тўқ ва кимхоб либос эгнингда...

УСТОД ШОДИ

Олампаноҳ, сўзларингиз ҳаққаст рост, бироқ,
 У маҳаллар дарборингиз мен учун гарчанд
 Каъба янглиғ дилтортар-у табаррук бўлмиш,
 Ҳеч бош уриб келмаганман дарборингизга,
 Сиз ўзингиз келтургансиз бу ерга мени!..

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Дарвиш! Неча йилни бирга ўткардик бунда..
 Кутубхонам, мулозимлар ихтиёрингда,
 Ижодга эш кечди қанча-қанча йилларинг.
 Рисолалар битдинг илми мусиқадан хўп.
 Шу қўлларим билан ўзим тарқатдим барин
 Жаҳон аҳлин гуллари — илм пешволарига,
 Шухратингни ёйдим жумла жаҳонга, Дарвиш!..

УСТОД ШОДИ

Рисолалар қучган доврўқ бир менга эмас,
 Олампаноҳ; тааллуқли бўлган сизга ҳам.
 Шунинг учун тарқатгансиз уларни, кўринг,
 Бунда сиз ҳам куймагандур, кабоб ҳам асло...

Султон Ҳусайн-ла бундай терс, дангал
 Сўйлашаётгани Устод Шодининг
 Шошилтириб кўйди кўпларни тугал.
 («Меҳтар¹га не ўлди? Эсдан оғдими?!»)
 Бироқ Устод Шоди бошчилигида
 Шу тоб хизматдаги созандаларга
 Ун олти кундирким берилмасди дам.
 Дуддай кўкариб тонг отганда ҳар гал
 Бир умид ўрларди шан кўксларга,
 Қафасдаги қушлар чеккан оҳ қадар.
 Сарой нақшлари бедор кўзларга
 Ботар эди тошдан, тукандан баттар.
 Қадалганди бориб, сиякка пичоқ:
 «Тобе бўлмаслиги керак санъаткор —
 Ҳеч қачон, ҳеч кимга — озод ул мутлоқ!
 Йўқса рост сўйлолмас у сайратган тор!»

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Икки қилдинг лекин доим сўзимни, Дарвиш!
 Кўнглим бир гал тусиб эди «Миатайн»²ни,
 Басталамак топширилгач Шоҳ Муҳаммад³га,
 Бугунгидек бетга чопдинг, ўзингдан бориб!..
 Мир Алишер тушмаганда агар орага,
 Очиб қўйган бўлар эдим кўзингни мошдай!..

УСТОД ШОДИ

«Миатайн» яратмак, бу — оғир машаққат,
 Уни битиб қиёмига келтирмак учун
 Гоҳо чорак аср муддат қилади камлик.
 Олампаноҳ, ўзингизга равшанки кундай,
 «Миатайн» сабил қолиб, ой ўтмасданоқ,
 Ҳасталикдан ҳам кексалик шижоатидан —
 Алалабад ҳурматлари бўлсин зиёда! —
 Шоҳ Муҳаммад бандаликни келтирди бажо.

¹ Меҳтар-сарой нақорахонаси (ансамбли) бошлиғи.

² «Миатайн» — 200 оҳангдан иборат мусиқа асари.

³ Шоҳ Муҳаммад — Устод Шоди замондоши. Бастакор.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Хўш?.. Хўш?.. Қани, бунда ижро этилган кўшиқ
Хусусида ҳам бирор сўз айла такаллум!..
Балки шарҳлаб ҳам берурсан сўзларин анинг
«Табъи назми суст» биз каби «нотавонлар»га!..
Ким биладур, балким янглиш онгладик ани?

УСТОД ШОДИ

Хусайнийга шеър илмидан дарс бермакликка
Каминадек минг нодоннинг қисқадура даст!
Алалхусус, «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро»
Зиё берган менинг фикри ожизимга ҳам...
Бироқ ҳар ким ҳар хил онглар шеър маънисини,
Шунинг-чун ҳам у ҳамиша яшар, қартаймас.
Хусусан, мен бу ғазалда йўқ деб онглайман
Шоҳга ёхуд салтанатга ножойиз бир сўз.
Негаким, Мир Алишер сиз ҳақда ёзганда,
Шак-шубҳасиз, ҳар байтида барқ уриб турар
Юртга меҳру муҳаббати, ҳамқайғулиги
Ва сизга чўнг садоқати, биродарлиги.
«Оҳким, номехрибоним»... деб куйганин ёдланг:
Бутун Ҳири¹ йиғлаганди ғазални ўқиб...
Ашулачи қизлар ҳозир ижро этишган
Кўшиқ эса ишқ ҳақида, ишқнинг илоҳий
Ҳам дўзахий аламлари хусусидаким,
Нақш этилмиш «шоҳ» — дилдору

«мушавваш» — ошиқ,
Маҳбуба, бу — «комрон» эрур, «балоқаш» —
маҳбуб,
«Қиличидан дамодам қон томғувчи» — ёру...

НИЗОМУЛМУЛК

Бас, муҳтарам меҳтар! «Ёр» ким ва «маъшуқа»
ким,
«Шоҳ» ким, «мушавваш» ким — биз ҳам
фарқлаймиз пича,
Онглаймиз ҳам улар ҳақда битилган шеърни.
Бошқа-бошқа эрур созу сўзнинг асоси,
Бўйнингизга олмангиз шеър жавобгарлигин...

Девонбеги шу пайт таъзим-ла кирар,
Олти ойча бурун қозоқ хонлари —
Қазон ва Шубондан келган элчилар
Ижозат сўргали, сафари қариб,
Кирмоқчи эканин айлар у маълум,
Қаҳ-қаҳ урар султон эшитиб буни,
Хаёлига туши келганди шу зум,
Ёмон ўй забтга олганди уни.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Олиб киринг, довонбеги, аини муддао,
Шундай улуғ муддаоки, ўхшаши бўлмас!..

(Ҳусайн Бойқаронинг сўнгги пайтларда
Кўрсатган турфа хил «томоша»сидан
Зада сарой аҳли, ушбу гаплардан
Юраги сирқираб, титрашиб зимдан,
«Яна бир фалокат бошланмасайди!» —
Дейишиб, сўз айтмай туришар эди.
Шоҳона либосда ёниб бу пайтда
Элчилар эшикдан киришар эди).

— Элчи беклар, қабул бўлсин зиёратингиз,
Ижозат, деб келибсизлар, бошим устига.

¹ Ҳири — Ҳирот шаҳри аҳли.

Бироқ сўйланг, шунча кезиб мамлакатимни,
Кимлар билан юзлашдингиз, суҳбатлашдингиз?
Нелар сизни мафтун этди ва нелар маҳзун?..

1-ЭЛЧИ

Саодатким, давлатингиз кўланкасида
Қаён бордик, уйлар тўри бизники бўлди.
Уруғ-тувғон кўргазмаган ҳурматни кўрдик.

2-ЭЛЧИ

Сероб экан юртингизда мева-чева ҳам,
Қимиздан-да, эт, дон-дундан йўқ экан камлик.
Егулик ва ичкиликлар ҳозирлар экан
Вақт-фурсатин аямасдан улус — соатлаб.
Шунча кўпки, шунча турли туманки алар,
Расо китоб бўлса керак ёзилса оти.

1-ЭЛЧИ

Баковуллар, тушмасин деб қозонга нафас,
Шаша-дока тутиб олмиш оғизларига.
Эшитмовдик бу қадарли покизаликни!..

2-ЭЛЧИ

Бунда уйлар қуриларкан йиллаб, шошилмай,
Алоҳида-алоҳида — хобгоҳу даҳлиз,
Емакхона, меҳмонхона, болохоналар...
Шундай гўзал тикланмишдир мақбаралар ҳам,
Кунинг битса ўлгинг келар шу диёрларда...

1-ЭЛЧИ

Табъи назми юксак экан шуаронинг ҳам,
Демак, улуғ аларга-да қараган улус.
Даллоллари кўрдик ҳатто бозорлар аро,
Савдо-сотик қилар тўкис байт-ғазал айтиб...

2-ЭЛЧИ

Бахтлимизки, яна, бўлиб Астрободда,
Биз «амири равшан замир»¹ суҳбатин олдик.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Бас! Бас! Жаноб элчи беклар, қолгани равшан!
Сафарингиз кечмиш, хуллас, кўнгилдагидек...

Шоҳ қошига мамнун кирган элчилар —
Ҳаяжони дилда қолди қалашиб,
Сукут сақладилар, эҳтиёт ила
Муддаога ўта қолдилар шошиб.

1-ЭЛЧИ

Шаҳаншоҳ, сиз хонларимиз Қазону Шубон
Бирла чексиз Дашти Қипчоқ саҳроларида
Бир пайтлари ҳамдам, ҳамдард бўлган чоғингиз,
Иккисига, насиб этса, агар Хуросон
Салтанатин эгалласам, «нодир тухфалар
Инъом этгум» дея ваъда қилган экансиз.
Шуни сўраб, юбордилар бизни сиз сари.

2-ЭЛЧИ

Шуни сўраб, юбордилар бизни сиз сари.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Ҳа, ёдимда эрур аҳду паймонлар, шаксиз...
Аммо ҳақин қўймас экан саҳройилар ҳеч!

¹ Бу ўринда Алишер Навоий.

Бир қисим дон бермак бўлсанг, сахийлик қилиб,
Ховучинмас, очар экан тўрва-халтасин.
Мана, икки элчибегин бирваракайи
Юборибди илинганим «нодир тухфа»га.
Бироқ иқим суйиб қолган хонларингизни,
Мисоли чўл бургутидек йигитларин ҳам.
Дашти Қипчоқ ерларининг ҳар бир қаричин
Қатрон этдик алар билан бирга, ҳамқадам.
У маҳаллар... шамшир янглиғ кескир эдим мен,
Ёшлик қони гупурадди томирларимда:
Кесмай қўймас эдим тутган жойимни ҳар гал.
Орзу улуг, қадам қутлуг, мақсадлар тайин...
От ҳурқарди савлатимдан... Базмлар аро
Хум-хум майни кўрдим демай сипқорардим ҳам.
Ҳозир-чи, бир кўза чоғир айлантирар бош.
Не ўйлайсан, не сўйлайсан — билмайсан гоҳо,
Кунлар бўйи тахтдан нари жилмайсан гоҳо.
Бамисоли эгар-жабдуқ уриб мен унга,
Қаёққадир йўл олганман қайси бир замон.
Аммо аниқ билиб бўлмас — манзилим қайда,
Манзил борми ўзи, билмам, бў йўл сўнгига.
Бу доврўқнинг, бу шавкатнинг борми эртаси?..

(Тин олиб)

Элчи беклар, инъомларим — хонларингизга
Дўстлик ҳамда биродарлик ҳурмати-ҳаққи,
Шоҳонадир, шак-шубҳасиз: бу онда бари
Тахт қилиниб ортилажақ карвонингизга.
Бироқ нени «нодир тухфа» санаса бўлар,
Мен нимани инъом этсам «нодир тухфа» деб,
Сиз келгандан бери бошим қотарди, бироқ
Бир ҳодиса ҳаммасини ҳал этди-қўйди...
Алахусус, шундай тухфа тайёрладимки,
Етти ухлаб кирмагандир тушингизга ҳам...

(Тин олиб)

Сарҳадларни дулдулининг чангида қўйиб,
Жаҳон бўйлаб масрур учган доврўқ, шон-шараф,
Элчи беклар, «нодир тухфа»м шудир сизларга.

Бир юракким, замирида гирён мусиқа,
Мусиқаким, тирилгуси марҳум, тингласа,
Элчи беклар, «нодир тухфа»м шудир сизларга.

Ҳар қандай соз қулоғига ушшоқ сингари
Дил дардини ёрган; алар эшитмасалар,
Кўксин тутиб тиғдай кескир пўлат симларга,
Кўкракларни нимта-нимта қилган бармоқлар...
Элчи беклар, «нодир тухфа»м шудир сизларга.

«Сим-сим» каби илоҳию мўъжиза овоз...
Элчи беклар, «нодир тухфа»м шудир сизларга.

Уни Устод Шоди дея атайди улус,
Қаршингизда турар савлат сотганча, ана,
Оёқ-илгин боғлаб-чандиб берурлар ҳозир...

(Киноя билан)

Э, дарвоқе, хон иккидир, тухфа эса — бир,
Камёб бўлур «нодир тухфа» дегани ўзи.
Вале тухфа сизларники шу дамдан бошлаб;
Хоҳланг, уни юртингизга шундоқ элтингиз,
Хоҳланг, шунда икки бўлиб олинг, вассалом!..

Элчилар ҳайратда донг қотиб энди
 Боқиб бир шоҳга, бир — Устод Шодига,
 Жонсиз суврат каби бўлиб қолганди...
 Қаро кун келарди куй ҳаётига!

УСТОД ШОДИ

Тақдир бунда аҳли санъат пешонасига
 Қаттиқ кунлар битмиш, дея эшитиб эдим,
 Яъни кўп вақт хор бўлармиш алар оқибат.
 Минг шукрим, мен-чи, умрим оёқлаганда
 «Нодир тухфа» бўлолдим сиз туфайли, қуллуқ!
 Эвазига бир сўзим бор, айтай, шаҳаншоҳ,
 Токи дилда армон бўлиб, қолмасин сабил.

ХУСАЙН БОЙҚАРО

Сўйла, Дарвиш! Балки сўнг бор сўйлаётирсан,
 Охиратинг куйин балки бўйлаётирсан!

УСТОД ШОДИ

Ровий айтар, қадимда бир шоҳ ўтган эмиш,
 Элу юрти очин-тўқин кечираркан кун,
 Оқар экан ғазнасига тилла тўрт ёндан.

«Бу қандай ношукурлик, о, қандай онкўрлик!»
 Етиб келмиш чекка кентдан исён хабари...
 Бостирилмиш шафқат қилмай, аялмай ҳеч ким!

Қирғин ҳали эл ёдидан ўчиб-ўчмасдан,
 Бошқа бир кент аҳли исён бошлабди ногоҳ.
 У ҳам шундай барҳам ебди... Бошқалари ҳам...
 Бироқ улус шоҳ измига юрмабди сира.
 Боши қотиб, не қиларин билолмай, охир,
 Шоҳ маслаҳат солибди ўз аёнларига,
 Тайинли бир гап чиқмабди аёнлардан ҳам.
 Аммо тилга олишибди алар бирма-бир
 Тоғ тагида, хилват форда, улусдан нари
 Яшаётган аллақандай донишманд чолни.
 Ёвуз экан ул қария, минг йиллик ақли
 Фақат ёмон юмушларга қиларкан хизмат.
 Уни кўрса, булбулжонлар ютаркан унин,
 Уни кўрса, сўнаркан кўк сайёралари.
 У юрганда, кўчаларда ўйнаган тошлар
 Ўз-ўзидан кул бўларкан «пов» этиб ёниб.
 У ичса гар булоқларнинг қуриркан суви,
 Четларида яшнаган гул-гиёҳ сўларкан.
 Уни мардум қувган экан тоғу тошларга,
 «Ваҳшийларга ҳамдам ўл», деб, «тошбағирсан»,
 деб,

Сенингсиз ҳам бир кунимиз кўрармиз, ҳатто,
 Ҳатто офат келганда ҳам эл-юрт бошига!»
 Ҳузурига борибди шоҳ ўшанинг бир кун
 (Лаънат бўлсин ўша кунга, минг бора лаънат!),
 Бошини ҳам қилибди-ю ёрибди кўнгил:
 «Эл-юрт менга бўйинсунмас, ота, йўл кўрсат!»
 Дастурхонга омин қилиб турибди ёвуз
 Ва, ортимдан эргаш, дея айлабди амр.
 Чол кичик бир буғдойзорга бошлабди шоҳни...
 Пайкалдаги буғдой келган экан ўроққа,
 Кузатибди ажиб ҳолни шоҳ унга боқиб:
 Тўқ бошоқлар солланармиш қўр тўкиб аста,
 Эсаётган шамолларга қилмай эътибор.
 Пуч бошоқлар айлар эмиш уларга тақлид.

(Тин олиб)

Узиб ташлай бошлабди шу тўқ бошоқларни
 Шоҳнинг кўзи ўнгида ул ёвуз донишманд,
 Битта қўймай узибди ул тўқ бошоқларни!..
 Ногаҳонда мўъжиза рўй берибди гўё.
 Буғдойзорда омон қолган пучак бошоқлар —
 Бўйинлари эгилибди, мулойим тортиб:
 Шамол қайси ёндан эсса, букилиб шу ён,
 Шу тарафга юз бурибди, сукут сақлаб жим...

(Тин олиб)

Қайтибди чол кулбасига, эргашиб шоҳ ҳам,
 Сенга рухсат, дебди, шу пайт ёвуз донишманд.
 «Маслаҳатга келдим, девдим, борми сенда
 эс!» —

Тўнғиллабди ҳайрон бўлиб подшоҳ шу дамда.
 «Яна қандай маслаҳат? Хўш?!» — ўшқирибди чол,
 «Яна қандай маслаҳат? Хўш?!» — гумбирлабди
 тоғ.

Буғдойзор-у, бошоқларни ўйлаб ногаҳон,
 Тарс этказиб урибди шоҳ пешонасига.

(Тин олиб)

Саройига қайтибди-ю, чорлабди шитоб
 Барча беклик ва вилоят ҳокимларини.
 «Ҳар бир кентни тинтув қилинг, кимки оқилдир
 Ва донодир, ақли бутдир, келтиринг бунда,
 Ҳарф таниган гўдак ҳатто қолмасин четда!»

Подшо амри вожиб эрур, ўша куниёқ,
 Борки аҳли маъни тугиб келтирилибди.
 «Салтанатга қарши ишлар қўзғатган», деб шоҳ
 Ҳаммасини бир кечада қатл эттирибди...

(Тин олиб)

Ва... оғзидан чиққан калом, тақдир ҳукмидек
 Янграйдиган бўлибди шу воқеотдан сўнг.
 Бироқ ул шоҳ ҳоким бўлган ўша ўлкадан
 Файз кетибди, қут-барака, путур кетибди.
 Одамлари пода янглиғ фикр қилолмай,
 Ўй ўйлолмай, куй куйлолмай, яшабди руҳсиз.
 Ёт ўлкалар аҳли унга афсус-ла боқиб,
 Ҳукмдорга эрта-ю кеч ўқибди лаънат...

ИККИНЧИ МАЖЛИС, ХУШЛАШУВ

Бўлмасин, деб бошқа кор-ҳол, шошилини
 Бастакорни йўлга отлантирдилар.
 Дўсту ёр, шогирдлар эгиб бошини,
 Шаҳар дарвозаси сари юрдилар.
 Бир карвон кўринди шунда узоқдан —
 Орт томондан; мунглиғ, нолон кўринди.
 Етиб келар-келмас, уни ҳар ёқдан
 Қуршади қадрдон чеҳралар энди.
 Бир давра қурилди маслаҳат ила,
 Уртага қуёшдек ўлтирди Устод.
 Даврага қўшилди меҳмон элчилар,
 Навкарлар қўшилди бамисоли ёт.
 Донғи кетган созлар олинди қўлга,
 Бир оғир, бир ҳазин куйлар янгради.
 Ардоқли қўшиқлар кўчдилар тилга,
 Эшитиб дол бўлди осмоннинг қадди...

Ёши улуғлардан ўртага чиқиб,
 Ана энди, ғамга аччиқма-аччиқ,

Расмларни Темур САЪДУЛЛАЕВ чизган

«Шундоқ ҳам ҳам-койиш бўзимиздан», деб,
«Кимсани сафарга кузатилган чоғ,
Бол томмоғи фарздир кўздан-сўздан», деб
Чилдирмасин чала кетди-ку қаттиқ,
Енгил нафас олди ҳамма бир нафас,
Ҳаммининг кўнглига оқди бир зиё:
Бор-йўғин йўқотиб тентираган кас,
Дафъатан, бойликка дуч келди гўё.
Бўлди ора-чора латифа, кулги,
Раққослар даврани қизитди учиб.
Ҳаммаси бир йўла аталди йўлга —
Кетаётган улў бастакор учун.

Ахийри, кўлига олди-ю созин,
Устод Шоди, сукут сақлади узоқ,
Эслаб қолмоқчидай юртдошлар юзин,
Синчиклаб тикилда барчага... Ногоҳ,
Деди: «Куллуқ, аҳли санъат, аҳли илм,
Синашта жонларим, кўнглимни шундай
Равшан қилдингизки, тугал англадим:
Сиз борсизки, ёдим яшаркан бунда.
Сиз борсизки, унда — мусофирликда
Синиқ кўнгил билан умрим ўтса ҳам,
Бутун армон билан юрарман тикка,
Олис-олисларга кўз солиб бардам...
Энди шогирдларга сўнг сўзим айтсам...
Устод ўйга чўмди чўккан тоғ мисол.
Қайтарманми-йўқми бу йўлдан — билмам,
Мен ўз сабоқларим айтсам шу маҳал.
...Қайтарманми-йўқми бу йўлдан — билмам,
Қиёмат қарз билан дунёдан ўтмай.
Сўзларим уммондай тошмоқда дилдан,
Мен бу уммонларни ичимга ютмай.
Сукут сақлаб қотди жавобан ҳамма,
Вужудлар қулоққа айланди шундоқ.
У сабоқлар айтди... Сабоқлар аммо —
Қўшиқдай жаранглаб янгради шу чоқ.

УСТОД ШОДИ САБОҚЛАРИДАН

1

Ҳар қандай ҳаракатда муҳри бор мусиқанинг,
Ҳаракат сўнар экан, сўнар у ҳам дафъатан.
Юрагимиз ураркан, янграйди «Зарби қадим»,
Билагингиз ушлангиз: туясиз уни «Тан-тан...»
Оҳанрабо оҳанглар кўнгилларда тузалган,
Соз торлари — бамисли инсон қон томирлари —
Вужудлар чегарасин бузиб тишга узалган,
Соз кўксига узанган дарёдай очиб бағрин...

2

Куй оғир янграса — маъюс, хижолат
(Бастакор дардидан бир оғоҳ янглиғ);
Енгил учса — хушнуд, хушчақчақ, хуррам
(Бастакор завқига хайрихоҳ, янглиғ);
Бутун вужуд билан тингланар фақат
Ва бунда бир маъни турурким: куй ҳам
Бутун вужуд билан битилган ҳар чоқ.
Наволар шу тахлит янграсин учун
Одам ўз-ўзидан шу тарзда севмоқ
Ва нафратланмоққа маҳкумдир бутун.
Бутун вужуд билан тингланади куй,
Мисоли довулда қолган кемадек,
Инсон чайқалади — чайқалади ўй,
Чайқалади ҳайрат, чайқалар ҳадик.

Элак-элак бўлар ғамлар, орзулар,
Элак-элак бўлар эътиқод, имон.
Юракдан ҳаприқар, кўнгил ёзилар —
Бутун вужуд билан янграркан инсон.

3

Муסיқадан мурод улусга, фақат
Арзон завқ, арзон шавқ бермоқ бўлса гар,
Мардум соз кўтарган бизларни эмас,
Маймун ўйнатганни сийларди тугал.
Балли, илми наво минг йиллар оша
Бизнинг замонларда сурмасди даврон.
У баниодамни илгари бошлар,
Олға бошлагандек юракни армон.
Не-не зотлар кўрдим билимдон, кабир,
Миттиларга қарам умрин ўтказди.
Хақни ҳақ демасдан «айлашди сабр»,
Нодонлар пойига пойандоз ёзди.
Муסיқа!.. У боис дардлар аригай,
Яшашнинг дилтортар ишқини қуяр —
Вужуднинг жон қочган ришталарига.
Табобат унга бир кифтини қуяр:
Бош оғриғи, асаб хасталиклари
Илдизин қуритар муסיқа бир йўл.
Кўнглин тўлдиради тирноққа зорнинг
Сўқсурдек фарзандлар бағишлаб нуқул.
Тарки дунё этган зотни-да шундай
Элга қўшар олиб чиқиб узлатдан.
Дерларки, дилрабо муסיқа бир пайт
Қай бир элни сақлаб қолмиш ўлатдан.
Бироқ унда яна бир қудрат борким,
Шуни деб бахш этсанг арзийди жонни.
Зеҳн ойинасин айлар у ёрқин,
Ақлу фаросатин пешлар инсоннинг.
Чалингиз, яхшилар, чалингиз кўпроқ,
Улус камолотин кўрмоқ муддао.
Эрта кун бошлардан сочилса тупроқ,
Кўзимиз очолмас ҳеч қандай наво.

4

Искандар Зулқарнайн забт этиб юртимизни,
Давру даврон сурса ҳам бир қанча вақт беомон!
Эл тилида йўқота олмабди бизнинг сўзни,
Чолғусини юнонча қуйлатолмабди бир он.
Тилларини кесибди қўшиғимиз айтганнинг,
Қўлларини кесибди созимиз чалганнинг ҳам.
Қонга беланиб қадим боболарнинг маскани,
Юксак наъра тортибди бош букмай яна бардам.
Бир тадбир ишлатибди жаҳонгир, кўнмай бунга.
Сочиб юборибди у мазлум элни қўшиғига,
Шунингдек, қўшибди у ҳарбий муסיқасига
Бизнинг ноғорани ҳам, юнонча янграсин деб.
Шу ерда янглишибди у ҳар қанақасига,
Шу ерда жаҳонгирнинг ақли берибди фириб.
Тил-ку суяксиз, уни эгмоқ балки мумкиндир,
Бироқ сознинг нимасин, ҳайҳот, эгмоқ бўлди у.
Соз — ўзини яратган улуснинг қалб мулкидир,
Бошқа ҳеч не! Назардан шуни соқит қилди у.
Қайда ҳукм сураркан разолат ва қабиҳлик,
Сўз жим турса, албатта, соз чиқади майдонга.
Муҳораба айлайди душман билан тикма-тик,

¹ Милоддан аввалги 329—327 йиллар.

Нафасин ростлаттирмас, ҳаловат бермас унга.
Ногоҳ янграб кетибди юзлаб чолғу ичинда,
Маржон аро гавҳардек ажралиб «така-тум»и.
Ногоҳ янграб кетибди юзлаб чолғу ичинда,
Эрик учун жангга чорлаб она элни — мазлумни.
Ғаним кўшини ичра сочилган қадим улус
Муштумдай тугилибди эшитиб бу чорловни.
Чиқиб келибди чўлу тоғлар кўйнидан туйқус
Кўзғолончи ботирлар: «Ур, — деб — босқинчи
ёвни!»

Искандар ҳарбийлари қон қақшабди ўшал кун,
Ёв устидан боболар қучибди тенгсиз шафар.
Юртимизда соз қадри баланддир шунинг учун,
Баланд — аждодларимиз қозонган доврўқ қадар.

...Бир кунлик йўлгача Устодни шу кун
Кузатиб қайтдилар жонга-жонлари.
Ҳам бастакор учун, ҳам Ҳирот учун
Бошланди қоронғи ҳижрон онлари.

* * *

Орадан ўн йилча вақт ўтди...

Ҳайҳот!

Бамисли дарёда қолган хас — Ҳирот
Чайқалди салтанат уммони аро.
Саройдан қабоҳат аримай сира,
Шоҳу шаҳзодалар ичида энди
Тож-тахт талашлари авжига минди.
Бир ўлимдан қолиб, Астрободдан
Қайтган шоир ўксиб, зору ғамбода,
Яшади ҳар куни кўриб юз ўлим.
Давлат ишларидан гарчанд у қўлин
Ювиб қўлтиғига урди, саройда
Неки рўй бермишдир ҳар зум, ҳар жойда
Таъқиб айлаб беҳуд этди муттасил,
Ўқ еган жайрондай вайрон бўлди дил:
Етиб мусибатнинг ўт издиҳоми,
Вафот этди буюк субади Жомий.
Низомулмулк сўзи сабаб, Бегуноҳ
Дарвишали ҳибсга олинди, ногоҳ —
Яқин қариндоши ҳамда шогирди
Сабухийни султон дорга торттирди.
Қатл этилди яна бекордан-бекор
Мўмин мирзо — гўдак, чинқиртириб зор...
Ижоднинг адоқсиз машаққатига
Бу дардларнинг бари қўшилиб тугал,
Шоирни хасталик наҳрига отди...
Рўй берди ва бутун инсониятни
Даҳшатга чўмдирган буюк фожиа!..
Алишер Навоий ўтди оламдан...

* * *

Емғир, қор бўронли Ҳирот беҳудуд
Уммондек жўш урди гувлаб бир йўла.
Навоий жасади жойланган тобут
Адоқсиз елкалар тўлқини узра
Чайқала-чайқала, улкан қайиқдек,
Сузди бандаргоҳи «Ийдгоҳ» сари...
Эл-улус чеккан ох, нола-ю фарёд,
Минглаб чағалайлар сингари порлаб,

¹ 906 йил ҳижрий, жумодил охир ойининг 12 си; яқшанба (3.1.1501 й.)

Тобут-қайиқ узра чарх уришиб жим
Доира яшашди юксалиб, пастлаб...
Туридаги кўркам бир қароргоҳга,
Ғарқ бўлди эл-улус тошқини аро.
Йўқ, йўқ, ғарқ бўлмади, сингиб кетди у
Одамларнинг мангу оқими аро...

* * *

Уюм тупроқ узра бош букиб маъюс,
Тонг оттирди йиғлаб дўсти ёр бедор.
Навойсиз отган биринчи тонгнинг
Рутубати босди ёруғ жаҳонни...

УЧИНЧИ МАЖЛИС. ОҚИБАТ

Навой умрининг сўнги йилларин
Ўтказган Унсия, гавжум бўлди бот.
Марҳумни хотирлаб, қон-қон йиғлади
Буюк шоиридан етим одамзод.
Маъракага замон алломалари,
Амиру сайидлар... буюрди ташриф¹.

Мотам палосига чўкдилар бари
Иззат тахтларидан буткул тушишиб.

Одам сийраклашиб, вақт кечга томон
Оға бошлаганди, тунд, мотамсаро
Султон Ҳусайн ҳам кўринди ногоҳ
Шоҳона либосли аъёнлар аро,
Қўлтиқлашиб олиб келдилар уни.
«Шерсифат салобат қаёққа кетди?»
Дафъатан танимай қолдилар уни,
Деворда ранг бору унда йўқ эди.
Қад букиб, Навой қариндошлари,
Яқин дўстларидан сўради кўнгил.
Соқолин ивитди тўккан ёшлари,
Чўккан елкалари титраб муттасил...
Чўкди ҳовлидаги — сўрига — тишга,
Султон Ҳусайн жим, эътибор бермай
Кулфатнинг зўридан қаҳратон қишга.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Ҳаҳ, дунёи бевафо-я, тонг қўйди мени...
Бамисоли нўноқ жарроҳ ўтмас тиг ила
Кесиб олди кутмаганда жигар-бағримни.
Вужудимнинг ўпирилган бу нуқтасидан
Ҳали-ҳануз тўхтамасдан сизмакдадир қон...

СОҲИБ ДОРО²

Сизмакда бу қон, шаҳаншоҳ, Хуросон отлиғ
Чўнг вужуднинг ҳар аъзосин сирқиратиб жим...

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН³

На-да мулки Хуросонни, бу дард-мусибат
Мотамзада айламишдир жумла жаҳонни.

¹ 906 йил ҳижрий, ражаб ойининг 29 куни (1501 йил, 18 февраль.)

² Алишер Навоийнинг яқин дўсти.

³ Алишер Навоийнинг яқин дўсти.

Гурас-гурас келмакда эл йироқ-ёвуқдан
Жаннати Мир хотирасин этмак учун ёд...

СОҲИБ ДОРО

Келаверар, келаверар асрлар бўйи,
То шеърпараст яшар экан ёруғ оламда...

Шу чоқ Унсияга чок этиб яқо,
Дарвиш либосида бир машшоқ кирди.

МАШШОҚ

(Айтиб йиғлайди.)

Қиёдан кетган қирқ юлдуз қиялай борди ботгани,
Субҳи маҳшарлар султони қиёмат борди ётгани.
Мен ғофил қирқ кун йўл босиб, тоғ ошиб,
чўл-саҳро ошиб,

Етдимми васлин сўроқлаб, ҳижрони дардин
тортгани.
Не деган одам бўлдим, оҳ, кимга дей сўзинг,
элим,

Кимни тавоф айлай, кимнинг барин ўпиб,
тиз букай жим
Наҳот, Устод Шодининг ҳам чирқираб
қолар ёди,

Наҳот, кўнгил йўлларин ҳам қизғанмади, қирқди
ўлим...

Юксак миноралар қаддин этиб ё,
Бу ўтлиғ фарёдга акс-садо берди.

Юз-кўзларин кўзёш ювганча машшоқ
Тин олди оҳиста чўкиб бир четга.
Ул шу ўлтиришда ўхшарди кўпроқ
Ўзни авраётган афсунгар зотга.
Йиғисидан, саъйу ҳаракатидан
Азадорлар аввал ҳайрон бўлдилар.
Ҳусайн Бойқаро имоси билан
Машшоқни сўрига — тўрга олдилар.

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН

Меҳмон, шерик бўлмақдасиз аламимизга,
Яхши кунда хизматингиз қилайлик биз ҳам.
Устод Шоди деган зотни тилга олдингиз.
Бу даргоҳда, қаршингизда ўлтирганларнинг
Барчасига туғишгандан афзал эди у.
Мусибатли хабар олиб келган ўхшайсиз,
Суйланг, меҳмон, Устод Шоди ҳақида тугал...

СОҲИБ ДОРО

(Мавлоно Фасиҳиддинга)

Шояд бўлак Устод Шоди ҳақидадир сўз.
Элбурутдан, мавлоно, сиз тирик одамни
Марҳум санаб аза очманг, аза устига...

БОШҚАЛАР

Шояд бўлак Устод Шоди ҳақидадир сўз.

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН

Шояд, шояд...

(Машшоққа)

Сўйланг, меҳмон,
Сўйланг бемалол...

МАШШОҚ

...Сиз эслаган Устод Шоди кимдир — билмам-у
Ул хусусда шундай меҳр-муҳаббат ила
Сўйлаясиз, демак улўф зот экан ул ҳам.
Жаҳоннинг қай бурчагида яшамасин у
Умри узоқ бўлсин анинг, жони саломат!..
...Хуросондан эди менинг Устодим ҳам, рост.

СОҲИБ ДОРО

Хуросондан?!..

БОШҚАЛАР

Хуросондан?..

МАШШОҚ

Хуросондан, ҳа.

Бироқ қайси кентданлигин ҳам қандай қилиб,
Биз тарафга бориб қолган — айтмагани ҳеч.
Қисти-басга олганда биз — шогирдваччалар,
Тақдирнинг бир ўйини бу, дерди хўрсиниб...
Бу хўрсиниқ ҳаммамизни юк бўлиб босди.
Шу-шу оғиз очмадик бу хусусда сира.
Бироқ яхши онглардикки, уни муттасил
Бир дард эзиб-янчар эди тегирмонтошдек,
Ун қиларди сўнгалларин бир қайғу, бир ғам...
Гоҳида тун-кечалари бедор ўлтириб,
Саҳаргача Навоидан байтлар ўқирди,
Шамлар эриб мум бўларди ўтлиғ оҳидан...
Соз чертганда ўтовидан таралган оҳанг
Адаштирар эди йўлдан йўловчиларни.
Муסיқага ўч болалар гирдиқапалак
Бўлиб атрофида ўралашардик.
Ҳаммамизга қўлбола соз ясаб берганча,
Кўнглимизни чоғ айлади бир куни Устод
Ва ўргата бошлади куй сирларин бир-бир.
Шундай қилиб, биз — бир тўда болалар —
шоғирд,

У-чи, Устод бўлди-қолди биз — гўдақларга...

На фақат куй сирларини ўргатди Устод,

Бунда мавжуд боғ-роғлардан, кент-

қишлоқлардан,

Адолатдан, хуррамликдан, дорилзамондан,

Навоий ҳам Жомий, Беҳзод, Машҳадий яна

Қанча улўф зотлар ҳақда сўйлади Устод.

«Ватанини севмаган кас — фарзанд саналмас,

Уни севинг, — дерди Устод, — токи тириксиз».

«Элингизни севинг, — дерди қайтадан Устод, —

Майли, сизни хўрласин, у, қадрламасин,

Бадном этсин, ихрож этсин ўзга элларга».

«Уни севинг, — дерди Устод, — токи тириксиз,

Зеро уни севмаган кас одам саналмас...»

Биз Хуросон хусусида ҳикоя тинглаб,

Ватан нима, улус нима — англадик тугал,

Фикрлашга одатландик шулар ҳақида.

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН

Наҳот, унга бефарқ боқди ҳукмфармолар,
Муносиб жой бермадилар саройларидан!..

МАШШОҚ

Бу қандайн замонаки, валлоҳи аълам!
Тақдир ипин боғлаб қўяр ҳукмдорларга.
Кимдир бунга кўнаркан бош букканича жим,
Кимдир эса фалакнинг бу ишин олмай тан,
Оқибатда бўлар экан бир кун жувонмарг.
Устоднинг ҳам кўп дамлари кечди саройда,

Соз чертмаклаб ҳукмронлар кўнглини овлаб.
Бизлар билан кечган барча дақиқалари
Мисли уммон ҳаётидан қатралар, холос.
Хонлар уни базмларнинг гули айлади,
Бироқ эрқу ҳуқуқини бойлашди чандиб.
У истаган қўшиқларни куйлатмадилар,
У истаган мусиқани чалдирмадилар.
Арзон-гаров ўланларни, арзон куйларни
Хушлашарди эрта-ю кеч зеҳни басирлар.
Мисли тенгсиз жангда мағлуб бўлган баҳодир —
Устод хонлар саройидан қайтарди хомуш.
Беҳис, беуй, хоннинг тансиқ инъомларини
Улашарди етим-есир, камбағалларга.
Сўнг гуноҳдан фориг бўлган осий бир зотдек
Давраимизга қўшиларди кулиб, юз очиб...

Бир кун саҳар мени чорлаб ҳузурига у,
Маъюсланиб, сукут сақлаб узоқ ўлтирди.
Юз-кўзидан ёғиларди қаттиқ ғам-ғусса,
Ёққанидек кўк тоқидан ерга ёмғир-қор.
«Ўғлим, — деди, — мени яна чақиртирмиш хон,
Хабаринг бор, кўпдан бери хаста эди у,
Дарди ариб турган эмиш оёққа буткул.
Мулозимлар нишонлаш-чун бу воқеани,
Юзлаб қайиқ безаттириб, сол тайёрлатиб,
Шай турарлар ушбу дамда Сайхун бўйида.
Юзлаб жонлиғ сўйилганмиш, келтирилганмиш
Тоғлиқлардан асал, қимиз — тантана учун.
Чировонлик бўладиган ўхшайди, хуллас.
...Бироқ менинг боргим йўқ ҳеч, оёғим тортмас,
Қайтмайдиган ўхшайпман, бу сафар борсам».
«Қайтмайдиган? Бу қандай сўз, Устод? — дедим
мен, —

Наҳот, қарор айладингиз хон саройида
Утказмакка, Устод, энди қолган умрни?
Биз-чи, Устод? Бизлар қандоқ яшаймиз сизсиз?...»
Бир аянчли жилмайдилар жавобан Устод,
Бир шикаста хўрсиндилар, уф тортдилар жим.
Сўнг дедилар: «Подшолар ошёнасида
Мен бир марта яшаганман, битта умрга
Иккинчиси ортиқчалик қиладир, ўғлим...»
Музлаб кетди танда қоним англаб етган чоқ
Устод нима хусусида сўйлаётганин...
«Қайтмасам гар, Хирот борғил, — дедилар
сўнгра, —

Навоийға учрашгилу айлагил таъзим,
Таъзим айла ва мен фақир Шоди учун ҳам.
Ушбу созни етказ унга, қўшиб саломим
Ҳамда дегил: бир маҳаллар дарвиш Шодига
Тортиқ айлаб ушбу созни, куй-у мусиқа
Дунёсига етаклабсиз бутун умрга...
Унга яна бир қил таъқиб, эҳтиром ила,
Етказишни сўради, де, менадан ушбу кун.
Умид шулким, у ҳали кўп қўлларда сайрар,
Навога ўч кўнгилларни яйратар, яйрар.

ХУСАЙН БОЙҚАРО

Кўрайлик-чи, у қанақа соз экан, меҳмон?
Куёв қайлиқ юзин очгани мисол,
Меҳмон соз ғилофин авайлаб ечди.
Созни кўриб ҳамма бирдан қотди тек,
Кўнгилларда асов-ғалаён кечди.
Бу ўша, Алишер Навоий ўзи
Махсус ясаттирган машҳур соз — танбур —
Бўлиб, забаржаддан эди пардози,
Зебигардон янглиғ таратарди нур.

Бу ўша, Алишер Навоий шахсан
Инъом этиб бир пайт Устод Шодига,
Марҳамат айлаган соз эди, айнан,
Жуда кўп гап келди мардум ёдига...

М А Ш Ш О Қ

Уша куни ўтовига қайтмади Устод,
Эртасига эшитдикки, базм қизиган чоқ
Хон Устодга шундай савол берибди ногоҳ:
«Юртингда ҳам шундай базм қурашларми
ҳеч?!..»

Кулибдилар масхаралаб Устодни роса
Ширакайф хон, беклар, сарой мулозимлари,
Шундай жавоб қилибди бу саволга Устод:
«Чироғвонлик учун тилла, саховат — басдир!
Тилла ҳам бор бизнинг элда, саховат ҳам бор,
Ҳотам Тойи изи қолган бизнинг тупроқда!
Тилладан-да саховатдан ташқари, аммо
Бир туйғу бор халқимизда — улуг туйғу бор:
Бор-йўғини осмондаги сайёра янглиғ
Эл-юрт учун, меҳмон учун қўйса-да сочиб,
Сиз сингари, бу тарзда, кимса олдида
Қуруқланиб керилмагай ҳеч вақт, ҳеч қачон!..»

СОҲИБ ДОРО

Ҳақ гап!

МАВЛОНО БУРҲОН

Ҳаққаст рост гап!

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН

Устод Шодининг гапи!..
Фақат ўша айта олур шундай юксак сўз!..

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Ҳаҳ, дунёи бевафо-я, тонг қўйди мени!..

М А Ш Ш О Қ

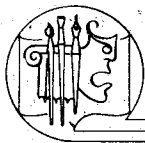
Бу жавобдан иззат нафси топталиган хон,
Оёқ-илгин боғлаттириб Устодни шу чоқ,
Чўктиртириб юборибди Сайхунга...

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН

Ё раб!

1980—85

ЭКРАН — ТИНЧЛИК

УЧУН КУРАШДА

Бизнинг осмонимиз мусаффо, ҳаётимиз тинч-фаровон, кишиларимиз яратувчилик меҳнати билан банд. Лекин айна шу дамда дунёнинг қайси бир ғўшасида бомба портламоқда, ўқлар тинмай учиб юрибди, кимнингдир сеvimли фарзанди, ака-укаси ё яқинларидан бири адолатсизлик қурбони бўлмоқда. Демак, бизнинг ва бизга ҳамфикр ҳар бир илғор ғояли кишининг ташвишсиз яшаши мумкин эмас. Бугунги куннинг энг катта ташвиши инсониятнинг келажагини сақлаш, ер юзида «Тинчлик» деган муқаддас сўзнинг ҳукмрон бўлиши учун собитлик билан курашишдир. Мана шу тинчлик учун дадил курашаётганлар қаторида бораётган жаҳоннинг илғор кинематографчилари ўз қўлларидаги ўткир ғоявий қурол — кинокамера билан мардона фаолият кўрсатмоқдалар.

Бинобарин, дунё халқлари ўртасида тинчлик, интернационализм туйғуларини барқарор этишда, ижтимоий тараққиётнинг бундан буёнги ривожига, ўзаро ҳамкорлик ва ёрдам алоқаларини мустаҳкамлашда кинематографчиларнинг Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари халқаро Тошкент фестивалларининг аҳамияти жуда каттадир. Кино санъати миллионлаб кишиларнинг онги ва қалбига таъсир эта олишдек буюк қудратга эга. Империализмнинг агрессив кучлари билан ер юзида аҳвол ғоят кескинлашган, инсоният ядро фалокати ёқасига бориб қолган бир пайтда кино ҳам даврнинг кескин масалаларидан четда қололмаслиги ҳақида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев XVI Халқаро Москва кинофестивали қатнашчилари ва меҳмонларига йўллаган табрикномасида шундай деган эди: «Бизнинг идеалимиз урушларсиз, қуролларсиз дунё яратиш. Ҳақиқий санъаткор даврнинг долзарб масалаларидан четда туролмайди. У ўз ижоди билан ҳамма яхшиликка ва ёруғликка хизмат қилади». Бу фикр тўла-тўқис Тошкент фестивали қатнашчилари ҳамда меҳмонларига ҳам тааллуқлидир. Фестивалнинг «Тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва халқлар озодлиги учун!» деган шиори шу фикрнинг ёрқин далили.

Яқинда қадимий ва навқирон пойтахтимиз Тошкент тўққизинчи маротаба халқаро кинофестиваль иштирокчиларини қарши олади. Бу фестивалнинг обрўси қанчалик ошиб бораётганлигини йилдан-йилга қатнашчилар сони кўпайиб бораётганидан ҳам билиш мумкин. Утган 1984 йилги анжуман байроғи остига 92 мамлакат, 7 халқаро ва миллий ташкилотдан келган режиссёрлар, актёрлар, кинотанқидчилар, кино ишлаб чиқариш ташкилотчилари тўплангандилар. Бу йил эса 118 мамлакат қатнашиш истагини билдирди. Булар шунчаки оддий рақамлар эмас. Бунинг замирида жаҳон халқларига, советлар юртига, унинг инсонпарвар кишиларига ишонч ва таянч туйғулари яшириниб ётибди. Мамлакатлар Тошкент фестивалининг қудратини тобора чуқур ҳис қилмоқдалар. Энг муҳими, бу ерда ҳеч қандай ғолиблар ҳам, мағлублар ҳам бўлмайди. Фильмларни баҳоловчи жюри ҳайъати ҳам йўқ. Бунда фақат адолат,

ҳақиқат, ишонч тантана қилади, дўстлик улуғланади, инсонпарварлик янада юксакларга кўтарилади.

Тошкентдаги фестивалларнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у энди ривожланиш йўлига ўтган мамлакатлар кино санъати тараққиётига катта таъсир кўрсатмоқда. Чунки жаҳоннинг ривожланган, кино санъати юксак тараққий этган мамлакатлар фильмлари улар учун ижодий мактаб вазифасини ўтамоқда. Бунга биргина Африка қитъаси киносининг йўлини мисол келтириш kifоя. V Халқаро Тошкент кинофестивали қатнашчиси, анголалик режиссёр Руй Карвалью шундай деган эди: «Санъат мухлисларидан бири мендан «Тошкент кинофестивалидан нималар кутмоқдасиз?» деб сўради. Мен ҳеч иккиланмай «Тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва халқлар озодлиги учун курашда ҳозирги замон кинематографияси олдида турган муҳим вазифаларни янада аниқ кўрсатиб берадиган Йўлчи Юлдузни!» деб жавоб берди. Ҳа, Тошкент кинофестивали ана шундай Йўлчи Юлдуз!» Назаримда, бу, моҳият эътиборига кўра жуда топиб айтилган гап.

Пойтахтимизда ўтган ҳар бир фестиваль ўзининг янги номлари, кашфиётлари билан тарихда қолмоқда. Шубҳасиз, бу сафар ҳам шундай бўлади. Кино санъати осмонида янги ёрқин юлдузлар порлайдиган дақиқаларнинг гувоҳи бўламиз.

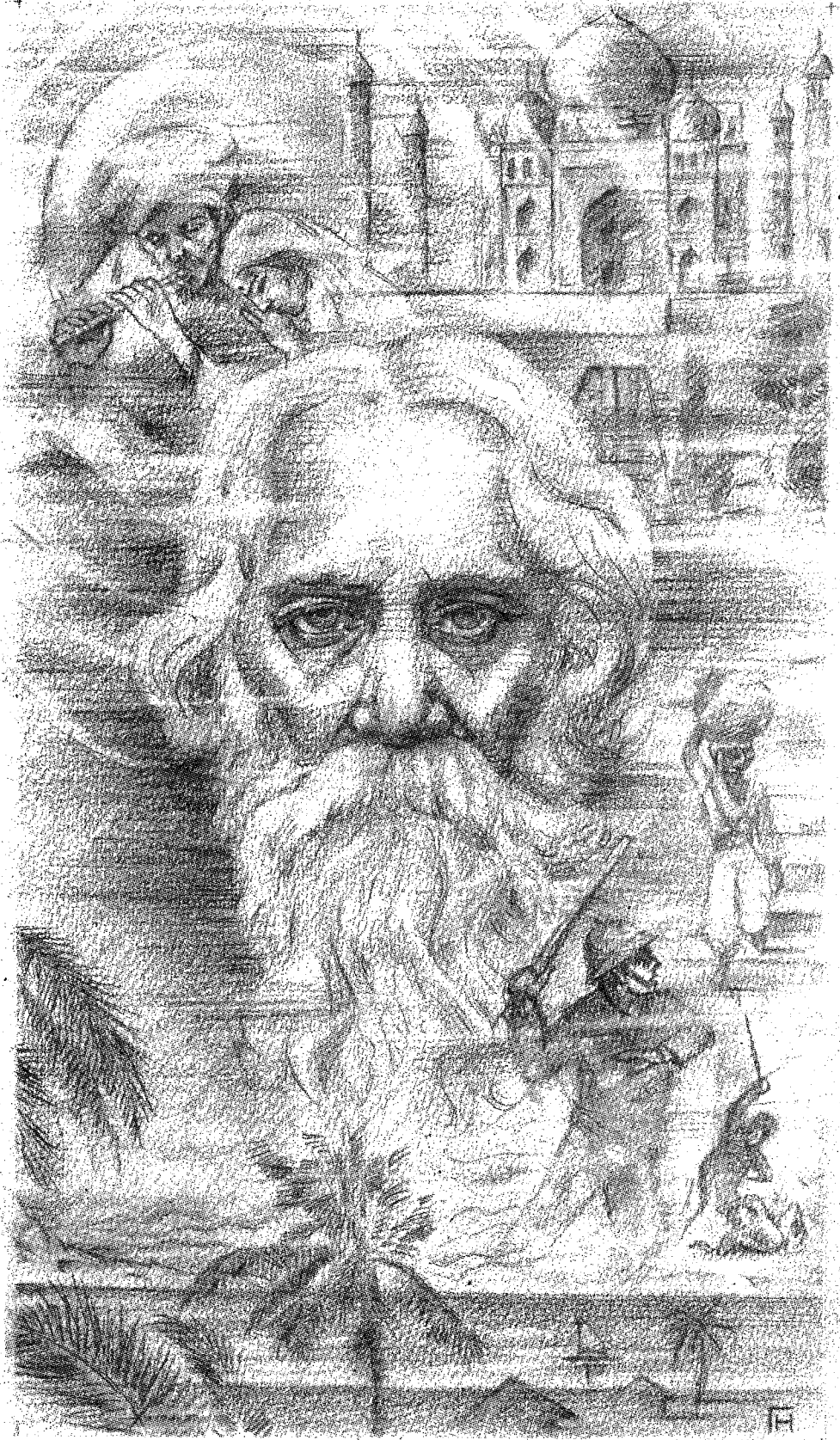
Айниқса, мафкуравий курашнинг жанговор куроли бўлган ҳужжатли экран фестивали кунлари янада жанговорлик касб этади. Чунки ҳужжатли кино уч қитъа мамлакатлари ва халқлари ҳаётининг жонли қомусидир. У тили ва ранги, турмуш тарзи ва дунёқараши турлича бўлган миллатлар ҳамда элатларни бир-бирига яқинлаштиради. Бутун дунё халқлари экран орқали ўзаро турмуш тарзлари билан яқиндан танишадилар. Муҳими, бунда намоиш этиладиган кадрларга реал ҳаётий воқеалар муҳрланган бўлади. Ўтган VIII фестивалда намоиш қилинган, Флорида, Калифорния, Техас ва бошқа жойларда яшаётган АҚШ аҳолисининг беш фоизини ташкил этувчи чеканус гуруҳларининг биргина «Мен чеканусман» деб номланган лентасини олайлик. Фильмда инсон ҳуқуқлари ҳақида жар солувчи, амалда чеканусларга ўхшашларни камситувчи, уларни ҳатто нормал яшаш ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилиб, таъқиб остига олган Вашингтон маъмуриятининг ирқчилик сиёсати қораланади.

Ахир, бундай ҳаққоний ленталар Тошкент фестивалларида озмунча намоиш қилиняптими! Демак, экран курашмоқда, у фаолликка чақирмоқда.

Кинофестиваль даврида ўтказиладиган «Кинонинг тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва халқлар озодлиги учун курашдаги ўрни» мавзуидаги анъанавий ижодий мунозара ҳам барча фестиваль қатнашчилари ва меҳмонлари учун катта ижодий имтиҳон, келажакдаги ишлар режасига ёрқин йўлланмадир.

Бу йилги фестивалнинг руҳи, ҳарорати ўзгача. Зеро, унга катта муваффақият билан ўз ишини яқунлаб, совет халқининг фаровонлик программасини белгилаб берган КПССнинг XXVII съезди қарорлари ҳарорат бағишлаб турибди. Тўққизинчи фестивалнинг руҳи яна шунинг учун ҳам ўзгачаки, у Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Халқаро Тинчлик йили деб эълон қилган қутлуғ бир йилда ўтади. Бу йилимизнинг мазмуни фестивалнинг шиори билан уйғунлашиб кетди. Шубҳасиз, ҳали кўп йиллар Тошкент анжумани тинчликни мустаҳкамлаш йўлида бундан кейин ҳам хизмат қилаверади.

Гулчеҳра УМАРОВА

Рабиндранат Тагор

АКА ВА УКА

Катта овсин бу гал ҳам шундай гапларни «кийиб» кетдики, бечора Росмани ер ёрилмади, ерга кирмади. Унинг ҳар бир сўзи юрагига наштардай ботиб, заҳардай куйдирди.

Овсинининг ҳамма иддаолари, аслида, қайниси Радҳамукундга — Росманининг эрига аталган эди. Бироқ кечки овқатини еб бўлгач, нон чайнаб, сигарета буруқсатиб ўтирган Радҳамукунд пинагини ҳам бузмасди. Келинойисининг гапларини ўнг қулоғи билан эшитиб, чап қулоғидан чиқариб юборарди. У сигаретасини эринмай, охиригача чекди-да, одатдаги вақт келиши билан ётоққа кириб кетди.

«Тавба, одамзод ҳам шунақа тепса-тебранмас бўладими!»

Энди Росманиники тутиб кетди: ҳар куни эрининг оёқ-белларини меҳр билан уқалаб қўядиган хотин бугун зарда билан мунчоқ-билагузукларини ечди-да, қаравотнинг бир четига омонат чўзилганча, терс қараб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Радҳамукунд эътибор бермади, парқувни бошига бурқаб, ухлашга ҳаракат қилди. Лекин хотинининг йиғиси кучайса кучаярдик, тўхтаб демасди. Ахири Радҳамукунд мулойимлик билан:

— Эртанги ишлар жуда зарур, барвақт туриш керак, ухламасак бўлмайди, — деди.

Тўлиб турган Росмани эрининг гапидан сўнг ўкраб юборди.

— Тинчликми? Нима бўлди ўзи? — сўради Радҳамукунд, гўё ҳеч нарсадан беҳабардек.

Росмани йиғи аралаш деди:

— Эшитдингиз-ку!

— Ҳа, эшитдим, — босиқлик билан жавоб берди эр. — Нафсиламрини айтганда, келинойимнинг гапларида жон бор. Ё акамнинг қарамоғида яшаётганимиз нотўғрими? Устингдаги кийим-бошларни, зар-зеварларни отамдан қолган меросга олиб берганим йўқ-ку! Едириб-ичириб, кийинтириб турган одам бир-икки оғиз қаттиқ-қуруқ гап қилса, уни ҳам шу еб-ичган, кийган қаторида кўриш керак.

— Бунақа еб-ичиш, кийинишдан нима чиқди?

— Кунимиз ўтиб турибди-ку...

— Ўлганим яхши!..

— Ўлиш қочмайди, унғача уйқуни ўйласанг-чи, ҳар қалай, дам оласан, — деди-да, Радҳамукунд ўз насиҳатига аввал ўзи амал қилишга киришди.

Радҳамукунд билан Шашибхушан иккови бир қориндан талашиб тушган эмас. Улар на ота, на она томонидан чатишган — етти ёт бегона эдилар. Аслида «тутинган ака-ука» дейиш тўғрироқ. Аммо меҳр-оқибатга келганда ҳақиқий ака-укадан нимаси кам? Катта овсин Бражсундарийга худди шу нарса ёқмасди. Ахир эр жонивор ўз хотинидан кўра келинига кўпроқ ён босиб тургандан кейин нима қилиш керак?! Қаранг, Шашибхушан уйга бирон буюм олиб келса, хотинига эмас, албатта келинига илинади. Бу ҳам етмагандай, кўпинча ўз хотинининг гаплари бир тийин бўлиб қолаверади-да, Радҳамукунднинг маслаҳатлари масалани ҳал қилади. Шашибхушан кенг феълли, ўта очиққўл эканлиги учун рўзғорга оид ҳамма вазифалар Радҳамукунднинг зиммасига тушганди. Буни катта овсин бошқача тушунарди: Радҳамукунд акасига зимдан чоҳ қазияпти, деган гумонга борарди. Аммо буни тасдиқлайдиган бирон далил топилмагани сари қайнисига ғарази

баттар ошарди. Шубхалар зарбига дош беролмай, оғзидан заҳарли сўзлар ўқтин-ўқтин отилиб чиқишининг боиси ҳам шунда эди...

Шу куни Радҳамукунд бир амаллаб тонг оттирди-да, ғамгин қиёфада Шашибҳушаннинг қошига борди. Акаси ҳайрон бўлиб сўради:

— Радҳе, нега кайфиятинг паст, тобинг қочмадимми, мабодо?

Радҳамукунд ётиги билан тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Ака, энди бизнинг бу ерда туришимиз қийин бўлиб қолди...

У гап орасида янгасининг кеча кеқурунги қилиқларини қистириб ўтди.

Шашибҳушан кулиб юборди:

— Бор-йўқ гап шуми? Э, суф-э, сенга! Хотинларнинг кимлигини билмайсанми ҳали? Сен билан биз қаёқдаю улар қаёқда! Оғзига келгани гапираверади-да. Шунгаям кўч-кўронингни кўтариб қолмоқчимсан? Бунақа гаплардан мени беҳабар деб ўйлайсанми? Нима, шунга ҳовли-жойимни ташлаб чиқиб кетайми?

Радҳамукунд хомуш қиёфада жавоб қайтарди:

— Хотинларнинг гапини кўтаролмасам, эркак бўлиб дунёга келганимнинг маъноси нима, ака?! Фақат сизнинг ширин турмушингизга аччиқ ораламасин, дейман-да...

— Сен кетсанг, турмушимиз чучук бўлиб қолади деб ўйлайсанми? — укасига тикилди Шашибҳушан.

Шу билан суҳбат узилди. Бироқ Радҳамукунднинг юрак дарди заррача енгиллашмади.

Катта овсининг хархашаси тобора авж олаверди. Арзимаган нарсаларни баҳона қилиб қайнисига кўз очирмасди. Унинг ўринсиз таъналари Росманининг қалбига ўқдай санчилар, шунда ҳам бечора йигит ҳеч нарса эшитмаётгандай, сигарета чекиб ётаверарди. Хотинининг йиғламсираган башарасига кўзи тушган заҳоти эса кўзларини юмиб оларди-да, ёлғондакам хуррак отишга тушарди. Бироқ унинг юзига диққат билан разм солган одам Радҳамукунднинг тобора бардоши туғаб бораётганини пайқаш қийин эмасди...

Шашибҳушан билан Радҳамукунд ёшлиқдан бирга ўсиб-улғайишди. Иккаласи эрталаб апил-тапил нонушта қилиб мактабга жўнашарди. Баъзан пандит жийнинг кўзини шамғалат қилиб, дарсдан қочиб қолишар ва деҳқон болалари билан турлитуман ўйинлар ўйнаб юришарди. Ҳатто кечалари битта тўшақда ухлардилар...

«Ўша пайтларда Бражсундарий қаердаю Росмани қаерда юрганикин? Чамбарчас умрларни наҳот айириб ташлаш мумкин бўлса?! Ака-укачилик, бирининг ҳисобига бири кун кўриши учун ўйлаб чиқарилган қандайдир найранг, деган гумонга боришнинг ўзиёқ ўтакетган пасткашлик-ку! Бу аҳволга яна қанча чидаш мумкин?» Радҳамукунднинг боши қотганди...

Шу орада ака-ука бошларига оғир мусибат тушди.

Ўша даврларда инглиз ҳукумати томонидан солинган ер солиғи муддатида тўланмаса, айбдорнинг мулки кимовди савдосига қўйиб юборилар эди.

Тўсатдан Шашибҳушаннинг яккаю ягона отамерос мулки худди шундай важ билан мусодара этилгани ҳақида хунук хабар келди.

— Ҳаммасига мен айбдорман, — деди кутилмаганда Радҳамукунд.

— Нега энди, сен пулни ўз қўлинг билан юборгансан, йўлда ўғриллар ҳужум қилган бўлиши мумкин, — уни юпатди акаси. Аслида ҳам айбдорни қидириб ўтиришдан фойда йўқ, бундан буёғига тирикчилик ғамини ўйлаш лозим эди. Шашибҳушанда на маълумот, на тайинли бир хунар борки, қайсидир ишнинг бошини тутса. У тубсиз жарликка қулаб кетаётгандек ҳис этарди ўзини.

Миясига келган бирдан-бир тадбир — хотинининг зар-зеварларини гаровга қўйиш бўлди. Шу аснода Радҳамукунд унинг олдига бир халта пул қўйиб, акасини бу йўлдан қайтариб қолди...

Дунёнинг ишларига тан бермай илож йўқ. Дориламон кунларда рўзғорни айириб юборишга бекалар қанчалик ҳаракат қилган бўлсалар, бошга мусибат тушганда ажралиб кетмаслик учун шу қадар уринар эдилар. Айни пайтда иккала ака-укадан қайси бирига кўпроқ суяниш мумкинлигини улар дарров пайқадилар. Радҳамукундга қойил қолмай илож йўқ эди.

Радҳамукунд рўзғорни тебратиш учун олдиндан эҳтиёт чоралар кўриб қўярди. У ўша пайтларда анча сердаромад ҳисобланган мухторлик ишининг бошидан тутди. Уканинг чапдастлиги қўл келиб, назарга тушди. Бора-бора у музофотдаги манман деган заминдор бойларнинг жиловини ҳам қўлга олди...

Бу воқеалардан кейин Росмани ўзгара бошлади. Чунки Бражсундарий билан Шашибҳушан энди Радҳамукунднинг боқимандасига айланиб қолганди. Росмани авваллари уларнинг бу ҳолини юзларига солмай юрди. Кейинроқ эса... жувон оғзи ботирлик қилиб қўйди-ю, қилмиши учун минг пушаймон еди. Гап шундаки, Росманининг овсинга қилган миннати Радҳамукунднинг қулоғига етган эди. Радҳамукунд хотинини тун бўйи шундай «тузладики», эртасигаёқ кичик овсин оғзига тамба уриб, катта овсинга тайёр чўри бўлди-қолди. Чамаси, Радҳамукунд

хотинини дарҳол отасиникига жўнатиб юбормоқчи бўлган. Буни англаб қолган Бражсундарий қайнисини алдаб-сулдаб, катта қийинчиликлар билан эр-хотинни яраштириб қўйди. Шундан кейин ҳам кўнгли тинчимай:

— Келин бу даргоҳга яқинда келган, сиз билан бизларнинг эт-тирноқдайлигимизни у бечора қаёқдан билсин? Энди, бир ёшлигига борди-борди-да, қизгина. Шу гал кечира қолинг! — деди қайнисига ялиниб.

Радҳамукунд рўзғор харажатлари учун пулни ҳамиша келинойисига берарди. Росмани ўзи учун керакли харажатларга пулни ҳамон овсинидан оларди. Хуллас, хонадонда катта овсиннинг мавқеи олдингидай, балки ундан ҳам яхши эди. Бунга яна бир сабаб — у ҳам кейинги пайтларда кичик овсинига кўпроқ ён босаётгани бўлса керак... Ҳамма ишлар аввалдагидан ҳам яхши йўлга тушиб олганди.

Шу бахтиёр дамларда уларнинг осмонига яна булут ўрлади. Шашибҳушаннинг чеҳрасида доим илиқ табассум жилва қилиб турса-да, қандайдир сирли дард уни ич-ичидан кемириб бормоқда эди. Кундан-кун силласи қуриётган акасидаги ўзгаришни сезган Радҳамукунднинг ороми қочди. Баъзан тунлари уйғониб қолган Росмани эрининг қуқур-чуқур хўрсиниб, безовталаниб, тинмай у ёнидан-бу ёнига ағдарилаёганини кўрарди. Гоҳи Радҳамукунд акасининг олдига бориб, кўнглини кўтармоқчи бўлар:

— Ака, сира ташвиш тортманг! Отамерос мулкингизни мен сизга қайтариб олиб бераман. Нима қилиб бўлса ҳам албатта олиб бераман, бунга яқин қолди, — деб қўярди.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай, Шашибҳушаннинг мулкани кимошди савдосида сотиб олган кишининг заминдорликда уқувсиз эканлиги маълум бўлди. У мулқдан фойда кўриш уёқда турсин, топган-тўтганини ҳам йўқота бошлабди. Охири шўрлик савдогар, ҳаммасидан қўлини ювиб, қўлтиғига урди-да, ўша мулкни Радҳамукундга сувтекинга сотиб юборди.

Айтишга-ку, икки оғиз гап, бироқ мулк эгасига қайтгунча оз эмас, нақ ўн йил вақт ўтиб кетди. Шундоқ ҳам ўн йил бурун Шашибҳушан йигитлик билан кексаликнинг қоқ ўртасида турарди. Бу йиллар ўтиб кетгач эса ажабтовур мўсафидга айланиб бўлганди. Отамерос мулкнинг яна қайта қўлга кирганидан у негадир суюнмасди. Фуқаро севинчининг эса чегараси йўқ. Кўпчилик: «Шашибҳушан бу хурсандчиликка бир эримаса бўлмайди», деб туриб олди. Ака укасига маслаҳат солди:

— Хўш, сен нима дейсан?

— Албатта эрийсиз! Шундай қувончли дамда хушчақчақлик қилмай бўладими! — деди.

Қишлоқ аҳли қачонлардан бери тузукроқ зиёфатга ҳам, тўйга ҳам ёлчимай келарди. Зиёфатда каттаю кичик жамулжам бўлди. Камбағалнинг бир тўйгани — чала бойигани қабилида йўл туганлар уй-уйларига тарқалишди. Бунинг устига, шу воқеадан кейин тўрт кун босим қўш ҳайдалиб, емак-ичмакнинг ҳам тайини бўлмади. Оқибатда оғир меҳнат Шашибҳушанни зўриқтириб қўйди. У кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Бемор алаҳсирар, дам-бадам иситмаси кўтарилиб, безгак тутарди. Табиб чақирдилар.

— Қаттиқ дардга йўлиқибди, — деди у бош чайқаб.

Ярим тундан оққанда хонада ака ва ука ёлғиз қолдилар.

Радҳамукунд негадир сукут сақлаб, жим ўтирарди. У мук тушган кўйи каравотнинг бурчагидаги чойшаб чеккасини иккала қўли билан текислай бошлади. Шашибҳушаннинг эса нафас олиши тобора оғирлашмоқда эди.

Радҳамукунд каравотнинг қўйи томонига ўтиб ўтирди-да, беморнинг оёқларини меҳр билан уқалай туриб, деди:

— Акажон, мендан жуда катта гуноҳ ўтган, бугун шуни сизга айтаман. Айтмасам, юрагимда бир умр армон бўлиб қолади...

Шашибҳушан индамади. Радҳамукунд ора-чора чуқур хўрсиниб давом этди:

— Ака, бу гапларни айтишга тилим ҳам бормаяпти. Мен ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Агар дунёда мени тушунадиган бирон зот топилгудай бўлса, у — сиз. Болалагимиздан икковимизнинг ўй-фикримиз ҳам, орзу умидларимиз ҳам бир хил эди, фақат афтимиз фарқ қиларди, холос. Яна бир фарқ шуки, сиз бой, мен бўлсам камбағал эдим. Қарасам, шу ваздан сиз билан менинг орам бузиладиган. Охири бахайр бўлсин деб, шу фарқни йўқотишга жазм қилдим. Ака, ер солиғига берган пулларингизни менинг ўзим ўғирлаб, мулкингизни атайдан мусодара қилдиргандим...

Шашибҳушаннинг юзида ўзгариш бўлмади: ҳайрат ё таажжубдан ном-нишон ҳам йўқ эди. У синиқ жилмайиб қўйди ва мулоим оҳангда хириллаганча деди:

— Ука, нима қилган бўдсанг, тўғри қилгансан. Уша ўйлаган ниятинг рўёбга чиқди-ку! Кейин бари бир мени қанотинг остига олдинг-ку!..

У сал тин олгач, яна синиқ жилмайди, икки томчи ёш юзлари оша думалаб кетди.

— Кечиринг мени, ака, кечиринг! — деди Радхамукунд акасининг оёқларига бош уриб.

Шашибхушан «бери кел» дегандай ишора қилди-да, укасининг кўлидан тутиб деди:

— Мен сенга айтсам, ҳамма гапдан хабарим бор эди. Сен билан тил бириктирган одам келиб, менга бу сирни ошкор қилганди. Ушандаёқ сени кечирганман.

Радхамукунд хижолатдан чўғдай ёнган юзини иккала кўли билан тўсиб йиғлай бошлади. Сал ўтгач ўзини қўлга олиб деди:

— Акажон, агар кечирган бўлсангиз, мулкингизга ҳам ўзингиз эгалик қилинг. Бир оғиз гапингиз, йўқ деманг, ака...

Аmmo Шашибхушан тилдан қолган эди. У Радхамукунднинг юзига тикилиб қараганча, ўнг кўлини ҳорғин кўтариб туширди. Бу билан нима демоқчи — билиш қийин эди. Шуниси ҳам борки, ака ишорасини ука тушунган бўлса эҳтимол.

СОҲИЛ ҲИКОЯСИ

Агар шу кунгача кўрган-кечирганларимнинг ҳаммасини тошларимга батафсил ёзиб боришнинг иложи бўлганда эди, биргина зинапоямнинг ўзини ўқиб чиқишга бир неча кун керак бўларди. Модомики ўтмишдан ҳикоят тинглаш ниятингиз бор экан, келинг, зинапоямга ўтиринг-да, тўлқинлар шовқинига қулоқ тутинг. Улар қаъридан аллақачонлар унут бўлиб кетган воқеа-ҳодисалар садосини баралла эшитасиз.

Мен сизга ҳикоя қилмоқчи бўлган воқеа худди мана шундай бир кунда рўй берганди, яъни замҳарир қиш этак йиғиштириб, чор-атроф эндигина фусункор баҳор либосига буркана бошлаган, сайроқи қушларнинг ёқимли чаҳ-чаҳлари борлиқни сурурга тўлдирган бир палла эди.

Сирасини айтганда, бунга унчалик кўп вақт бўлгани ҳам йўқ, ҳаммаси кун иккага эсимда турибди; аммо сиз, одамлар учун бу жуда узоқ ва қадимги замонлардаги гап бўлиб туюлиши мумкин. Кундузи куёшнинг ўткир нурлари қанчалик баданимни кўйдирмасин, кечаси тун ўзининг сим-сиёҳ пардасига қанчалик ўраб-чирмамасин, ҳар тонгда ва ҳар шомда меҳрибон она Ганга ўзининг мавжлари билан мени топ-тоза қилиб чайиб қўяди. Шу боис, ёшим ўтиб, қаримсиқ, нуроний кўринсам ҳам, лекин қалбим ҳамиша ёш ва тетик. Тўғри, сувда ҳар хил оқизиқлар учрамай иложи йўқ. Баъзан баданимга бир нималар келиб урилганини сезаман, лекин ўша заҳоти оқим уларни аллақайларга суриб кетади. Тўлқин қулочи етмаган жойларимдаги унда-мунда ёриқлардан ўсиб чиққан бута ё ўтларга келсак, улар менинг кексалигимдан нишонлардир. Эски қадрдонлик ҳурмати уларни бағримда иложи борича асраб-авайлашга, заррача озор етказмай, ўстиришга ҳаракат қиламан. Шу кунларда нимагадир она Ганганинг суви зинама-зина пастлаб кетяпти, мен ҳам пояма-поя қариб боряпман.

Ибодатдан олдин фўсл қилиб, елкасига чодра ташлаб олган, қалтираганча калима қайтариб кетаётган ҳов анави чолни кўряпсизми? У чакравартийлар авлодининг вакили. Мен унинг катта бувисини муштдайлигидан яхши биламан. Қизалоқлигида унинг яхши кўрган бир эрмаги бўларди — кунда шу ерга келарди-да, муқаддас дарахт япроғини сувда оқизиб ўйнарди. Япроқ биқинимдаги камарга тутилиб, гирдобда чириллаб айлана бошлар, қизча кўзасини ерга қўйиб, тик турганча узоқ томоша қилар эди. Ою йиллар ўтиб, қизча вояга етди, турмушга ҳам чиқиб кетди. Кўп ўтмай у сувга қизчасини етаклаб келиб қолди. Сўнг унинг қизалоғи ҳам вояга етиб, бир тўп дугоналари билан бу ерга ўйнагани келадиган бўлди. Лекин мана шу қиз жуда бамаъни эди. Шўхликни ошириб юборган баъзи қизларга ақл ўргатиб, йўлга солар, ёмондан қочиб, яхшига таассуб этишни ўқтирарди. Сизга муддаодаги гапимни айтай дейман-у, сира айтолмайман-а. Энди битта гапни бошлаб турганимда оқим уни ювиб кетади-да, ўрнига бошқаси оқиб келади. Қачон қарамай, аҳвол шу, биттаси оқиб ўтади, бошқаси оқиб келади, лекин биронтаси тутқич бермайди.

Аввал айтганимдай, сизга ҳикоя қилмоқчи бўлган воқеа ўзи унчалик катта эмас, бор-йўғи икки кишига оид ҳангома, холос. Буни мен ҳалиги қизалоқ оқизиб ўйнаган япроқларнинг бир жуфтига қиёс қилгим келади ўзимча.

Дугоналарига ақл ўргатувчи ўша қизчани ҳамма Кусум деб чақирарди. Кусумнинг нозиккина сояси менга тушиши билан шартта соясидан тутиб олгим келарди. Ҳа, у шунақа ширин қиз эди-да. Жажжи оёқчаларини менга қўйиб, оёғидаги қўнғироқлари ёқимли жиринглаган пайтлари ёриқларимдан ўсиб чиққан

гулбутоқлар яшнаб кетгандай бўларди. Кусум дугоналари ичида танҳо эди, чунки у ортиқча шўхлик қилмасди, бекордан-бекорга хандон ташлаб кулавермасди, оғир-вазмин, одобли, шарм-хаёли қиз эди. У бўлмаса дугоналари зерикиб қолишарди. Ҳамма уни эркалаб ҳар хил исм билан чақирарди, биров «Кусий» деса, бошқаси «Хуший» дер, яна бири «Ракшасий», яъни, «Бало қиз» дерди. Онаси эса «Касулий» деб атарди. Кусумни қидирган одам тўғри дарё лабига келаверсин, у сувга тикилиб ўтиришни жонидан яхши кўрарди.

Нима бўлдию Кусум дарё бўйига келмай қўйди. Дугоналари Бҳувна билан Суварна қирғоқда ўтириб, уни соғиниб роса йиғлашди. Гапларидан шу нарсани англадимки, Кусумни бошқа бир ерга узатиб юборишибди. Боёқиш қиз синамаган одамлар ичида, бегона ҳовли-жойда ўзини қандай сезаётган экан? У ердаги йўллар ҳам, соҳиллар ҳам етти ёт бегона...

Орадан бир йил ўтди. Аста-секин Кусум хотирадан кўтарила бошлади. Қирғоққа келиб турадиган дугоналари ҳам энди у ҳақда деярли гапирмай қўйишганди. Бир куни кечкурун, қош қорайганда, баданимга таниш оёқ келиб текканини сезиб, чўчиб тушдим. Қарасам, не кўз билан кўрайки, тепамда Кусум турибди. Ҳа-ҳа, Кусум, лекин оёқларида ҳеч қанақа позеб — кўнғироқ йўк, куп-куруқ эди. Ҳар гал уни кўрганимда оёғидаги кўнғироқларининг ёқимли жиринглашига ўрганиб қолган эканман, ҳозир эса, назаримда, дунёдаги ҳамма товушлар тиниб, ранглар ўчиб, қимирлаган зот борки, ҳаракатсиз қотиб қолгандек ҳис этдим. Улар ўрнига бирдан борлиқни нолаю афғон, дод-фарёд тутиб кетгандек туюлди.

Кусум бева бўлиб қолган эди. Эшитишимча, эри узоқ бир вилоятда ишлар экан. Янги келин-куёв икки-уч кунгина бирга туришибди, холос. Уша ёқдан хат ёзиб, эри талоғини берибди-ю, Кусум саккиз ёшидаёқ фарқидаги қизилни ўчириб, келинлик тақинчоқларини ечиб, оппоқ либосга бурканиб, яна қадрдон соҳилга қайтиб келибди. Энди унинг дугоналаридан ҳеч ким йўқ эди. Бҳувна, Суварна, Амла — ҳаммалари ота уйини тарк этиб, қайнота уйини ихтиёр этишганди. Битта Шарда қолган, лекин унинг ҳам тўғри бўлади, дейишяпти. Шундан кейин Кусум сўппайиб бир ўзи қолади.

Кусум бошини тиззасига қўйганича зинапоямда хомуш ўтираркан, дарё мавжлари унга тинмай қўлларини узатиб, «Кусий», «Хуший», «Ракшасий», дея ўзлари томон чорлаётгандай туюларди менга.

Ёмғир фасли келди дегунча она Ганга лиммо-лим бўлиб кетади. Янглишмасам, Кусум ҳам кундан-кун ўзига келиб, тўлишмоқда, қайта чирой очмоқда эди. Бироқ чехрасидаги ғамгинлик, одатдаги вазминлигию эғнидаги дағал либоси ундаги дуркунлиги чиройини беркитиб турарди. Тўғриси, унинг бу қадар тез балоғатга етгани мени ҳайратга соларди, чунки мен учун Кусум бошда қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандай — кўнғироқсиз оёқлари билан қадам ташлаб юрганда ҳам кўнғироқнинг ёқимли овози қулоғим остида жаранглагандай бўлади.

Шу орада яна ўн йил ўтганини ҳеч ким сезмай қолди.

Ўшанда ҳам худди ҳозиргига ўхшаб бҳадра ойининг сўнги кунларидан бири эди. Қуёш ҳам худди шундай уфқдан бош кўтариб, заррин нурларини борлиққа аямай сочар, аёллар липпа уриб, кўзаларини кўтариб, илонизи сўқмоқдан гангургунгур гаплашиб мен томон тушиб келишар эди.

Уша куни эрталабданоқ шимол томондан сарин шабада эсар, қийғос гуллаган акациянинг хушбўйи ҳидини узоқ-узоқларга олиб кетар эди. Енгилгина шудринг тушган. Бир вақт юзидан нур ёққан, новча, бадани оппоқ ёш қаландар пайдо бўлди. У қаршимдаги Шива ибодатхонасига кириши биланоқ қаландар келгани ҳақидаги хабар бутун қишлоққа ёйилди. Хотинлар кўзаларини ерга қўя-қўя қаландарни зиёрат қилгани ибодатхонага йиғила бошлашди.

Ибодатхона кундан-кун ғавжумлаша борди. Қаландар деган бундай бўлибди-да: тозарух, қадди-басти келишган, катта-кичикка баравар. У болаларни бағрига олиб суяр, оналардан ҳол-аҳвол сўрар, тирикчиликларини ҳам суриштирар эди. Тез кунлар ичида у ҳамманинг, айниқса, аёлларнинг ҳурматини қозонди. Қаландарни зиёрат қилгани эркалар ҳам кўп келар эди. Келганларга у гоҳ муқаддас китоблардан ўқиб берад, гоҳ ибодатхонада ўтириб, тариқатдан сўзлар эди. Хуллас, унинг олдига йўл-йўриқ сўраб, дардига даво истаб келган ҳар ким кўнгли тўлиб чиққанидан бир хурсанд бўлса, қаландарнинг нур ёғиб турган чехрасини томоша қилиб, икки хурсанд бўларди.

Қаландар ҳар куни қаллаи саҳардан қирғоққа келиб томоғигача сувга тушиб оларди-да, пичирлаб узоқ калима ўгирарди. Уфқ ортидан қуёш кўрина бошлаганда сувдан чиқар, сочини қуритар, кейин ибодатхонага йўл оларди.

Шу тариқа яна бир неча ой ўтди. Чайт ойидаги ҳайитни нишонлаш учун одамлар она Ганга сувида чўмилгани келишди. Акациялар тагида оломон тўпланди. Улуғ айём кунлари қаландарни зиёрат қилгани ҳатто Кусум келин бўлиб тушган қишлоқдан ҳам талай хотин-халаж келди.

Эрталаб зинапоямда ўтирган кўйи қаландар дуолар ўқирди. Унга кўзи тушиши билан бир хотин шеригининг елкасидан туртиб деди:

— Вой, бу ўзимизнинг Кусумнинг эрига ўхшамайдими?

Иккинчи бир хотин ёпинчиғини кўтариброқ қараркан, унинг гапини қувватлади:

— Ҳа-я, бу ўша Чаттерпинтнинг кенжа ўғли-ку.

— Қоши-кўзи, бурни — ҳаммаси унга ўхшайди, — дея учинчи хотин далил келтирди.

Бошқа бир хотин эса қаландар томонга қарамасдан чуқур уҳ тортиб қўйди ва кўзасини сувга ботириб оларкан, ҳасратли овозда деди:

— Кошки у қайтиб келса. Ким билсин, ёруғ дунёда борми ўзи йўқми. Кусумнинг пёшонасига сиғмади.

— Унинг бунақа соқоли йўқ эди-ку, — деди кимдир.

— Бунақа озгин ҳам эмасди.

— Бўйи ҳам ўртагина эди.

Шу билан баҳс тўхтаб, ҳамма жим бўлиб қолди.

Қишлоқда қаландарни Кусумдан бошқа ҳамма бориб кўрди. Доим одам гавжум бўлганидан Кусум бу ёқларга йўламай қўйганди. Аммо бир куни, кечки ибодатдан кейин, ҳамма уй-уйига тарқагач, қаршимда Кусум пайдо бўлди. Минг қилса ҳам эски қадрдонини соғинган-да.

Кеча ойдин эди. Қирғоқда ҳеч зоғ йўқ эди. Чирилдоқ жон-жаҳди билан чирилларди. Ибодатхонадан таралган кўнғироқнинг сўнгги садоси ҳам дов-дарахтлар оша қоронғилик кўйнига сингиб кетди. Зинаполларимга келиб урилган тўлқинлар чилоп-чулуп қилар, осмондан кумуш нур ёғиб, бамисоли тўлин ой борлиқни ясантирмоқда эди. Шитир этган шабада йўқ, япроқлар ҳам қилт этмайди. Кусум соясини менга туширганча аста чўкди. Аллақаерда, овлоқда шоқол қисқагина улиб қўйди.

Шу аснода бир-бир одимлаб ибодатхона томондан қаландар юриб кела бошлади. У қирғоққа етиб, пастга оёқ қўйиши билан кўзи Кусумга тушди. Аёл кишининг шундай бемаҳалда ёлғиз ўтирганини кўриб, у изига қайтмоқчи бўлди. Бироқ шу пайт Кусум бошини кўтариб, унга қайрилиб қаради.

Кусумнинг ёпинчиғи орқага сурилиб кетди. Ойдинда у жуда гўзал кўринар, жамоли худди эртақдагидай кўзни қамаштирар эди. Шу алпозда иккови эски танишлардай бир-бирига узоқ тикилиб қолишди.

Тепадаги хурмо шохларини шитирлатиб ҳаққуш учиб чиқдию Кусум чўчиб ўзига келди. Дарҳол ёпинчиғини юзига тортди, аста ўрнидан турди-да, қаландарнинг қаршисига бориб праном¹ қилди.

Қаландар уни дуо айлаб, саволга тутди:

— Исминг нима?

— Кусум.

Ўша кечаси улар ўртасида бошқа ҳеч қандай гап-сўз бўлмади. Кусум аста уйи томон юриб кетди. Қаландар алламаҳалгача зинапояларим устида ўтириб қолди. Ой шарқдан ғарбга кўчиб, орқадаги соя олдинга ўтгандан кейин қаландар ўрнидан туриб ибодатхонага қайтди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб Кусум кунда соҳилга чиқадиган ва қаландарнинг хоки пойини оладиган бўлди. Қаландар ваъз ўқиган пайтларда у бир четда тик турганча диққат билан қулоқ соларди. Эрталабки тоат-ибодатларни ниҳоясига етказгач, қаландар Кусумни олдига чақириб оларди-да, имон ва эътиқод мавзуида яна ваъз ўқий бошларди. Гарчи ҳамма-ҳамма гапларининг мағзини чақишга кучи етмаса-да, Кусум кунт билан охиригача жим ўтириб тингларди. У қаландар насиҳатлари, сўзларининг биттасини ҳам ерда қолдирмасликка, уларга тўлиқ риоя қилишга тиришарди. Ҳар куни келиб ибодатхонани супуриб-сидириб қўяр, тоат-ибодатни қанда қилмас, санамларга сочгани гул териб келар, она Гангадан сув ташиб, сепиб ибодатхонани салқинлатар эди.

Кусум зинапоямда ўтириб оларди-да, қаландардан эшитганлари хусусида мулоҳаза юритарди. Бора-бора, унинг нигоҳлари олис-олисларда суза бошлади. Илгари у кўрмаган нарсалар энди кўринар ва илгари у эшитмаган нарсалар энди эшитила бошлаган эди. Мудом юзига соя солиб турувчи ҳалиги ғамгин ифодадан ном-нишон қолмаганди.

Баҳор келди. Шох ва бутоқларда очилган гулларни кўриб тош юрагимда сурур тўлқинланади. Аммо шундай ажойиб фасл бошланганда Кусум қаёққа ғойиб бўлди экан? Бир неча кундирки, у на ибодатхонага келади, на қаландарнинг олдига боради.

Е орада бирон гап ўтдимикин? Уйлаб, ўйимнинг тагига етолмайман.

¹ Праном — иккала кафтни жуфтлаб таъзим қилиш.

Иттифоқо бир куни, қош қорайганда, зинапояларим устида қаландар билан Кусум учрашиб, суҳбатлашишди.

— Ҳадрай, сиз мени йўқлаган эдингизми? — бошини эгиб сўради Кусум.

— Ҳа, йўқлаган эдим. Айт-чи, нега кўринмай қолдинг? Ибодатларга ҳам келмайсан? Тинчликми?

Кусум хомуш тураверди.

— Сен дилингдаги гапларни мендан яширма.

Кусум тескари қараганча жавоб берди:

— Ҳадрай, мен гуноҳқорман, ибодатга келмаётганимнинг боиси шунда.

Қаландар ғоят мулоим оҳангда деди:

— Кусум, мен сенга айтсам, юрагингга ғулғула тушибди. Мендан яширмай кўя қол.

Кусум сесканиб тушди, кўзлари пирпиради. Аввалига, «менинг ичимдагини у қаёқдан билиб ўтирибди» деб ўйлади-ю, кейин бўшашганча ўтириб қолди ва ёпинчиғининг учи билан юзини яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қаландар икки-уч қадам чекиниб, аста деди:

— Юрагингга нима ғулғула соляпти, очигини гапир, мен сенга йўл-йўриқ кўрсатаман.

Кусум тутила-тутила, юрагини базўр босиб гапира бошлади:

— Ҳадрай, сизнинг ҳар бир сўзингиз мен учун амри вожибдир, инкор этишга қандай ҳаддим сиғади. Айт дедингиз, майли, айтганим бўлсин. Аммо гапга ўлғудай нўноқман, буни ўзингиз сезиб турган бўлсангиз ҳам керак. Ҳадрай, мен бир одамга тақдирга сиғингандай сиғинар эдим, шундан ўзимни чексиз бахтиёр деб ҳис қилардим. Бир куни ўша одам тушимга кирибди. Иккаламиз бир ўрмон ичида ўтирган эканмиз. У чап кўли билан менинг ўнг қўлимдан ушлаганча севги изҳор қилар эмиш. Мен эса бепарво қараб турганмишман. Туш бари бир туш-да, ўнгдагидай бўлмайди, лекин ўша тушинг таъсиридан қутулмадим-қутулмадим. Эртасига ўзини кўрганимда у одам тушимдагининг ғирт тескариси эди. Кўз олдидан тушимдаги сиймо бир дам нари кетса-чи. Қўрққанимдан узоққа қочиб кетдим, бари бир фойдаси бўлмади, ҳалиги сиймо мени таъқиб қилаверди. Ушандан бери юрагимда ғулғула, безовтаман, ғашман, дунё кўзимга қоронғи.

Кусум кўзёши тўкиб сўзлар экан, қаландар ўнг оёғи билан тошни маҳкамроқ босаётганини сезиб турардим.

Кусум гапини тугатиши билан қаландар савол берди:

— Сен тушингда кўрган одам ким эди, айт.

Кусум қўлларини қовуштириб деди:

— Йўқ, айтолмайман, айтолмайман...

— Сенинг фойдангни кўзлаб сўраяпман, айт, ким эди ўша одам? — қисталанг қилди қаландар.

Кусум нозик лабларини қаттиқ қисиб, қўлларини қовуштириб, изтироб ичида:

— Айтмасам бўлмайдимиз? — деди.

— Ҳа, айтмасанг бўлмайди.

Кусум шартта:

— Сиз эдингиз, ҳазрат! — дедию ҳушдан кетиб, кўксимга йиқилди. Қаландар ҳайкалдай қимир этмай турарди.

Ҳушига келгач, Кусум туриб ўтирди. Қаландар унга ётиғи билан гапира бошлади:

— Нимаики айтсам, барисига тўлиқ амал қилдинг. Энди эшитишинг лозим бўлган яна бир нарса қолди. Мен бугуноқ бу ердан кетаман. Энди бизлар умрбод кўришмаймиз. Мени эсдан чиқар. Жавоб бер: шу нарса қўлингдан келадими?

Кусум ўрнидан турди-да, қаландарнинг юзига тик қаради.

— Ҳазрат, ҳукимим бажарилди деяверинг, — деди.

— Унда мен кетдим.

Кусум бир оғиз ҳам гапирмай, унга праном қилди, хоки пойини олиб фарқига сурди.

Қаландар кетди.

— Унинг ҳар сўзи мен учун амри вожиб, — деди-да, Кусум битта-битта юриб она Ганга ичига туша бошлади.

Болалиқдан умри она Ганга соҳилида кечган одамни толиққан пайтда ҳам яна шу она Ганга кўлини чўзиб бағрига олмаса, ким уни она дерди?

Ой ботиб, тун зимистонга айланди. Шу топ сувда кимдир қичқиргандай бўлди. Нима деб қичқирганини англолмадим. Ёруғда биров кўриб қолмасин, дедими, ҳар қалай, шамол туриб, осмондаги юлдузлар шамини ўчиришга уринарди.

Доим бағримда ўйнаб юрадиган қиз бугун. ўйинини тугатиб, индамай жуфтакни уриб қолибди-я! Кўзим қаёқда эди?!

Ҳинд тилидан **АМИР ФАЙЗУЛЛАЕВ** таржималари

«СОВЕТ ИТТИФОҚИГА МУҲАББАТИМ АБАДИЙДИР»

Тадқиқотчиларнинг ҳисобларига кўра, ҳинд адабиёти қарийб тўрт минг йиллик тарихга эга. Миллий маданиятларнинг бирортаси ҳам бунчалик узоқ ва тўхтовсиз давом этган тараққиёт жараёнини ўз бошидан кечирмаган.

Ҳинд оғзаки ижодининг поэтик ўзаги бўлган «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» яратилганига, мана, икки минг йилдан ошибдики, бу дostonлар шу кунларгача бадиий қимматини йўқотгани йўқ.

IV—V асрларда яшаб ижод этган Калидасанинг «Даракчи булут» драмаси ҳали ҳам саҳнадан тушмай, бадиий юксаклиги, теранлиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда.

Калидасадан кейин ҳинд адабиёти саҳифаларида Шудраки, Дандиндан тортиб Амир Хусрав, Кабиргача бўлган ўнлаб ижодкорлар номини учратиш мумкин. Хуллас, қадим Ҳиндистон адабиёти, унинг кўҳна боғи бирон дақиқа ҳам боғбонсиз қолмаган, орадан ўтган ҳар бир аср ўзининг буюк мутафаккир адибига эга бўлган.

Шу кунларда жаҳон жамоатчилиги туғилган кунининг 125 йиллигини нишонлаётган улкан ҳинд адиби Рабиндранат Тагор даҳо ёзувчи, жамоат арбоби, шоир ва файласуф, бастакор ҳамда рассом, оташин ватанпарвар эди.

«Тагор асарлари ўзининг ранго-ранглиги, олижаноблики тараннум этувчи ғояларга бойлиги билан умуминсоният яратган маданият хазинасининг бир бўлаги бўлиб қолади», деб ёзган эди 1923 йили А. В. Луначарский «Красная нива» журналида босилган «Ҳинд Толстой» номли мақоласида.

Ҳинд мунаққидлари, адабиётимиз шухратини жаҳонга таратган икки буюк сиймо бор — бири Калидаса, иккинчиси Тагор, деб бежиз айтмайдилар.

Бўлажак адиб 1861 йил 7 май куни Ҳиндистоннинг нуфузли вилоятларидан бири бўлган Бангол пойтахти Калькутта шаҳрида, зиёлилар оиласида туғилди.

Тагор ижодининг шаклланиш даври Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши кураш байроғи остида миллий озодлик ҳаракати кенг кўламда авж олган XIX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Ёш Рабиндранатга жамиятда рўй бераётган бу жараёнлар ўз таъсирини ўтказмай қолмади. 1875 йилнинг февралда Ҳиндистондаги салмоқдор матбуот органларидан бири бўлган «Амрита Базар патрика» газетаси саҳифасида унинг биринчи асари, оташин ватанпарварлик руҳидаги «Дар ҳинду мела» («Ҳинд бирдамлик остонаси») шеъри босилиб чиқди. Ун уч яшар шоир ўз ижодини шу мавзу билан бошлаши, шубҳасиз, катта гап эди.

Кейинчалик «Бҳарати» («Ҳиндистонлик»), «Шодхона» («Шодлик хонаси») журналлари саҳифаларида ёш адибнинг қатор шеърлари ва насрий асарлари пайдо бўла бошлади. Булар ичида, айниқса, «Инглизлар ва ҳиндлар», «Инглизларнинг хавотирланиши» каби публицистик мақолалари диққатга молик. Ёзувчи ва асарлари орқали инглиз чангалидан Ҳиндистонни озод этиш учун курашга бирлашаётган Ҳинд-Мусулмон Иттифоқини табриклайди. Уларни бир-бирлари билан янада қаттиқроқ жипслашишга чақиради ва бу Иттифоқдан хавотирга тушаётган инглизларнинг ғаразли башарасини очиб ташлайди.

1913 йили Тагор ҳаётида катта, қувончли воқеа рўй берди. Унинг «Гитанжали» — «Бахшида қўшиқлар» номли шеърлар тўплами бутун Шарқда биринчи бор Нобель мукофотига сазовор бўлди... Бу Шарқ халқлари маданиятини Европа тан олганлигининг ёрқин тимсоли бўлиб, Ҳиндистон учун ҳам катта аҳамиятга эга эди...

Рабиндранат Тагор фидокор ватанпарвар, империализмнинг ашаддий душмани сифатида Ҳиндистон озодлиги, бахт-саодати учун инглиз мустамлакачиларига қарши тинимсиз кураш йўлларини излади. Дастлаб социализм таълимоти билан танишиб чиққан адиб, 1890 йилиёқ шу сўзларни ёзган эди: **«Бизда ҳамма учун тенглик тарозисини посбони бўлган социализм тартиботи ғалаба қозонадими, йўқми, аниқ айтолмайман. Лекин бу ғалаба қозонилмаса, инсониятнинг аҳоли аянчли бўлади ва унинг бахтсиз мавжудотдан фарқи қолмайди».**

Машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, «Тагор адабиётни одам боласининг ғам-кулфатга барҳам бериб... ҳиндини пачоқ ва нотавон қилаётган мустамлакачилик шароитига қарши курашга йўналтирди».

Р. Тагор дунёнинг жуда кўп мамлакатларида бўлиб, «бойлик орттириш йўлида ҳеч нарсадан тоймай, инсон тафаккурини, кадр-қимматини оёқости қилаётган» капиталистик тузум ва унинг асл башарасини ўз кўзи билан кўрди ва унга лаънатлар ўқиди. Бу тузум Ҳиндистонда нималар келтириб чиқарганини у шундай заҳарханда сўзлар билан ифодалади: «Ғарб цивилизацияси пайдо қилган зўрлик

руҳи кўзғолди ва инсон қалбини ҳаром қилди, нафрат дуди осмонни тутди. Истиқболсиз, қашшоқ ҳаётимизда бунинг таъсирини сезмаяпсизми, ахир?»

Ёзувчи фикри-зикрини бир неча йиллар давомида социалистик тузум ва унинг ҳаётда тутажақ ўрни қандай бўлишлиги банд этиб келарди. Ниҳоят, Улуғ Октябр инқилоби туфайли бу таълимот Россияда ғалаб қозонди. Тагор Ҳиндистонда биринчилар қатори социализм ғалабаларини табриклар, «Чорраҳада» номли публицистик асарини эълон қилди.

Буюк адиб инглизлар истибдодига қарши доим исёнкорлик назари билан қаради, Ҳиндистонни ваҳшийларча талон-торож қилаётган империалистик Британия ҳукмронлигига оммавий митингларда сўзлаган нутқлари, норозилик хатлари ва кўплаб бадий асарлари орқали лаънатлар ўқиди.

1919 йилнинг 13 апрелида Панжобнинг Жолионвалибоғ хиёбонида мисли кўрилмаган фожа рўй берди: инглиз аскарлари бу ерга тўпланган халқни огоҳлантиришсиз ўққа тутди. Натижада юзлаб киши ҳалок бўлди, улар ичида қариялар, хотин-халаж, ёш болалар бор эди. Россиядаги 9 январь — Қонли якшанбани эслатувчи мана шу воқеа муносабати билан ёзувчи колониал Ҳиндистоннинг оқ танли Олий ҳокими номига ўзининг машҳур норозилик мактубини ёзиб, инглиз ҳукумати томонидан берилган барча имтиёзлардан воз кечганлигини маълум қилади: «Ўз ватаним учун қўлимдан келадиган ишнинг энг кичиги — миллионлаб ватандошларимнинг қаршилигига қўшилишдир... Давлатдан орден ва нишонлар олиш қаттиқ иснодга айланган вақт келди».

Адиб диққатини узоқ йиллардан бери «бутунлай янги олам» — Совет Иттифоқи тортиб келарди. У 1926 йили Стокгольмда совет матбуоти вакили билан учрашиб, ўзининг бу эзгу ниятини изҳор этади, унга «Мен Россияни унинг улкан адабиёти орқали тушундим ва унинг олдида тиз чўқдим», деган жумлалар ёзилган эсдалик хати топширади.

Ёзувчининг СССРга сафар қилиш нияти борлигидан хабар топган Англияга тобе ҳинд маъмурияти қаттиқ саросимага тушиб қолади. Турли баҳоналар, шубҳали гаплар билан адибни бу «хатарли сафар»дан воз кечишга ундовчи кампания авж олдирилиб юборилади. Бироқ бу уринишларнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқади.

1930 йилнинг 11 сентябрида Москва жамоатчилиги ёзувчини Белоруссия вокзалида катта тантана билан кутиб олади.

«Нима бўлганда ҳам Россияга келдим. Агар бу мамлакатга сафар қилмаганимда, кўзлаган мақсадимга тўла-тўқис эришолмадим деб армонда кетардим... Бу ердаги ҳамма кўрганларим ажойиб. Булар (коммунистлар — Ред.) ҳаммани ҳаракатга келтирибдилар». Буюк адибнинг ушбу сўзлари мамлакатимиздан олган таассуротлари асосида ёзилган машҳур «Россиядан мактублар» номли асаридан олинди. Унга таникли совет олими Э. Комаров: «Бу асар Тагорнинг антиимпериалистик дунёқарашининг кўзгусидир», деб баҳо берган эди.

13 қисмдан иборат «Россиядан мактублар» 30-йилларда совет тузуми ҳақида хорижий Шарқ мамлакатлари бўйлаб таралган биринчи ҳақиқат даракчиси эди.

Маълумки, катта бир мамлакатда юз бераётган сиёсий-иқтисодий жараён хусусида ёзиб, уни иккинчи бир мамлакат — Ҳиндистон билан таққослаш, миллионларча оддий халққа ўз дилидаги гапларини етказиш, шубҳасиз, ёзувчидан катта маҳорат талаб қиларди. Тагорнинг маҳорати шундаки, адиб бу асарни Ҳиндистон учун бутунлай янгича бўлган тузум уруғини сочишга катта умид қилган ҳолда, жуда содда тилда ёзади. Тўғрироғи, гўё у асар ёзмайди, балки катта минбарга чиқиб олиб, миллионлаб ватандошларига янги Совет Россиясида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб беради, қаршисида ўтирган «минг турли касалликлардан тинқаси қуриган, оч-яланғоч, нотавон Ҳиндистон» фарзандларини кўриб, қаттиқ изтироб чекади, «сурбет инглиз мустамлакачиларини» ҳинд еридан тезроқ улоқтириб ташлашга, совет халқлари жасоратидан ўрнак олишга чақиради.

Тагор Совет Иттифоқида рўй бераётган ўзгаришларни кўриб, беҳад қувонди. Совет халқлари ҳаёти билан ўз халқи ҳаётини солиштириб, алам ва изтиробда шу жумлаларни ёзди: «...Ёғ босган Англияни боқиб келган Ҳиндистон-ку бу! Англиядаги кўп одамлар эса, Англияни умрбод боқиш Ҳиндистон учун буюк шараф деб билдилар. Англия юксалиб, ҳозир инсоният жамяти тараққийсида катта мавқега эга экан бунинг учун бошқа бир халқни асрлар давомида қулликда сақлаб туриши лозим бўлса, нима қипти! Бу халқ оч-яланғоч бўлса нима, осмон узлиб ерга тушибдими! Тўғри, баъзи инглизларнинг бошига: ватанпарварлик — бу халқнинг турмуш шароитини бирмунча яхшилашни талаб этади, деган фикр ҳам келиб қолади. Лекин икки юз йил ўтиб кетибдики, биз на маърифат юзини кўрибмиз, на соғлиқни сақлашни, на тўқчиликни билибмиз!»

Адиб Россияда ҳам илгари аҳвол «ҳозирги Ҳиндистондагидай» эканини уқтириб, инқилобдан кейинги «қисқа вақт ичида улар мисли кўрилмаган ўзгариш қилиб олганлар, биз бўлсак ҳамон ботқоққа тикилиб ётибмиз», дейди.

Совет давлати маълум бир иқтисодий қийинчиликлар даврини бошидан кечираётган, шунинг устига ташқи душманлар томонидан СССРдаги «муваффақиятсизликлар» ҳақида ваъзхонлик давом эттирилаётган бир пайтда қуйидаги сўзларни жаҳон афкор оммасига етказиш катта гап эди: «Мен уларнинг бу бепоён ўлкада янги дунё қуриш ниятида енг шимариб ишлаётганликларини ўз кўзим билан кўриб турибман. Улар шошилмаса бўлмайди, чунки бутун дунё уларга душман, уларга қарши тиш қайраб турибди. Улар мумкин қадар тезроқ қадларини ростлаб олишлари зарур, ниятлари ҳато эмаслигини ҳар бир қадамда исботлаб, кўрсатиб туришлари лозим».

Ёзувчи мамлакатимиздаги ҳамма миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги, қардошларча дўстлигини кўриб ҳаваси келади. Инглизларнинг «бўлиб ташла — ҳукмронлик қил» деган беаёв мустамлакачилик шиори боис Ҳиндистон халқлари орасида пайдо бўлган миллий адоват, жоҳилликдан қаттиқ нафратланади ва «Россиядан мактублар»да бунини шундай баён этади: «Бизнинг ақлий-маънавий маҳдудлигимиз, ноқдонлигимиз ва жоҳиллигимизнинг натижаси бўлган бефаҳмлик-гимиз бутун дунёга маълум. Англияда «шарманда бўлган итти осон» деган мақол бор. Токи шармандалиқдан қутилолмасин, дегандай, қамоқхоналар ва дорлар кўпайтирилмоқда».

Рабиндранат Тагор миллий республикалар халқлари ҳаёти, айниқса, совет Шарқи турмуши билан қизиқиб танишади ва қисқа вақт ичида бу халқлар ҳаётида рўй берган мислсиз ўзгаришларни кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушади.

Тагорнинг ватанимизга сафар қилиб орттирган таассуротлари шунчалик кўп, шунчалик ҳаяжонли эдики, у «Россиядан мактублар»ни йўлда, кемада бораётиб ёзиб тугатди. Кўп ўтмай «Пробуши» журналида эълон қилди. Уша йилнинг ўзидаёқ у алоҳида китоб ҳолида босилиб чиқди.

Китоб Ҳиндистонда катта қизиқиш билан кутиб олинди, бутун жамоатчилик орасида тез тарқалиб кетди. Бундан ташвишга тушиб қолган колониал ҳукумат қатор маъмурий чоралар ҳам кўрди. Аввало асарни босиб чиқарган ноширга катта жарима солинди, инглиз тилига таржима қилиш тақиқ этилди. Чунки унинг Ҳиндистондан четга чиқиб кетишидан инглиз ҳукумати қўрқар, улар бир неча йиллар давомида ташвиқот қилиб келган большевиклар ҳақидаги тухматнинг миси чиқиб қолишидан чўчир эди.

Бироқ ҳар қандай тақиқларга қарамай, асар совет тузуми ҳақидаги биринчи ҳақиқат зиёси бўлиб, бутун Ҳиндистон ва бошқа чет мамлакатларга ҳам ёйилиб кетди. Уни ўқиган кенг халқ олдмаси, энг ишончли, машҳур ёзувчи ижодидан СССР ҳақида беғараз маълумот олдилар.

Тагор Ғарбдаги кўп мамлакатларнинг эклектик¹ арбоблари сингари ёш Совет ҳокимияти тақдирига иккиланиб, шубҳа билан қараб тургани йўқ, балки «Шарқда биринчи бўлиб Советлар мамлакати ҳақидаги ҳақиқатни бутун дунёга ёйди»² (В. Новикова).

Адибнинг СССРга қилган сафари, у ерда равнақ топаётган социалистик тараққиёт ҳақидаги оташин чиқишлари Цейлон (Шри Ланка), Жанубий Африка, Янги Зеландия, Австралия, Америка каби жаҳоннинг ўнлаб мамлакати матбуоти саҳифаларида ҳам ёритилди.

Ҳа, мамлакатимиздан олган таассуротлари адибнинг дунёқарашига ҳам катта таъсир қилди, у энди «тинч революция»ни эмас, «пролетариат диктатурасини очиқдан-очиқ қўллаб чиқа бошлади. Дарвоқе, Жавоҳарлаъл Неру айтгандек, «Тараққиётнинг қонуниятига кўра у (Тагор) ёши улғайиб борган сари дунёқарашини ҳам шакллана бориб, мавжуд жамиятни тубдан ўзгартириш тарафдори бўлиб қолди». (Ж. Неру, «Ҳиндистоннинг кашф этилиши». Москва, 1955 й. 365-бет.)

Тагор умрининг охиригача Совет Иттифоқига чексиз ҳурмат кўзи билан қараб келди, мамлакатимизда рўй бераётган ҳар бир янгиликдан бохабар бўлиб турди. Бизнинг муваффақиятларимиз адибга илҳом берди.

У ўзининг саксон йиллик тўйини бутун Ҳиндистон нишонлаётган бир пайтда халққа қаратилган «Маданият танглиги» номли машҳур хитобномасини ёзди. Тагорга хос жўшқинлик, инқилобий руҳ билан тўлиб-тошган бу асар адибнинг авлодларга васиятномаси бўлди.

Ёзувчи ўзининг бу хитобномасида жаҳон халқлари ва улар олдида турган тараққиёт воситасини кундай тасвирлайди: «Ҳозирги вақтда кўпдан-кўп тобе халқларга таъсир кўрсатиш учун етарли ҳокимиятга эга икки давлат бор. Булар Англия билан Совет Россиясидир. Англия енгилган кўп халқларнинг жасоратини оёқ ости қилиб, кўрабила туриб уларни узоқ вақт сусткашликка маҳкум этди. Холбуки Совет Россияси халқи билан кўпдан-кўп мусулмон халқлари давлат

¹ Эклектик — принципсизлик билан турли ғоявий оқимларни бир-бирига қориштириб юборувчи беқарор дунёқарашдаги сиёсий оқим ва жамоат вакиллари.

² Сўнг сўз. «Танланган асарлар». Москва 1965 й. 12 т. 426-бет.

иттифоқи тузганлар. Русларнинг ана шу халқларни ҳар жиҳатдан тараққий эттириш борасидаги ҳамма хатти-ҳаракатлари ҳақиқатан чексиз ва бепоёнлигига мен шахсан ўзим шохидлик бера оламан».

Шарқнинг буюк даҳоси, жаҳон маданиятининг йирик намояндаларидан бири Рабиндранат Тагор ақл бовар қилмас кўпқиррали истеъдод эгаси эди. Шунинг учун ҳам уни Ҳиндистонда «Гурудев» — «Илоҳий устод» деб аташади. Адиб инсониятга эллик жилддан иборат шеърлар тўплами, ўнлаб роман ва қиссалар, юзлаб ҳикоя ва публицистик мақолалар, 2000 дан зиёд кўшиқлар ва уларга ўзи басталаган куйлар, 3000 дан зиёд турли жанрларда чизилган суратлар галереясини мерос қолдирди.

Тагор биринчилардан бўлиб ҳинд адабиётида танқидий реализм оқимини бошлаб берди. Ҳиндистоннинг қатор тараққийпарвар ёзувчилари — Прем Чанд, Шарат Чандра, Яшпал, Мулк Раж Ананд, Кришан Чандр, Хўжа Аҳмад Аббос, Ғулум Раббоний Тобонлар ижодининг шаклланишида Тагор кўрсатган таъсир бениҳоядир.

Рабиндранат Тагор асарлари Иттифоқимиздаги барча халқлар тилларига таржима қилинган. Ўзбек тилида ҳам қайта-қайта чоп этилган. Адибнинг нозик услуб билан ёзилган, шарқона фалсафий мушоҳадаларга бой асарларидан ижодкорларимиз ҳам, китобхонларимиз ҳам бирдай баҳра олмоқда.

Биз ҳинд-совет дўстлигининг биринчи асосчиси, буюк мутафаккир, Совет Иттифоқининг энг яқин дўсти Рабиндранат Тагор ижодини юксак баҳолаймиз ва унинг «Менинг Совет. Иттифоқига муҳаббатим абадийдир» деган сўзларини қадрлаймиз.

Дадахон НУРИЙ

*Буюк
кишилар ҳаётидан*

Савдогар ҳаётининг қиймати

Машҳур шоир Роберт Бернс оддий халқни севарди ва асарларида шулар ҳақида ёзарди. Бир куни у порт ҳавзаси яқинида сайр қилиб юрганида кимнингдир ёрдамга чақираётганини эшитиб қолди.

У ўша томонга югурди. Худди шу пайтда бир матрос, порт ҳавзаси яқинида турган қайиққа сакраб тушди ва ёрдамга чақираётган одам томон суза бошлади. Чўкиб кетишдан қўтқазилган одам савдогар бой эди. У ўзига келгач, жасур матросга миннатдорчилик билдирди ва унга бир шиллинг (фунт стерлингнинг йигирмадан бир қисми) берди. Бу вақтда, бир тўда оломон уларнинг атрофини ўраб олганди. Улар матросни қаҳрамон дейишди. Лекин бойнинг унга атиги бир шиллинг берганидан қаттиқ ранжишди.

Роберт Бернс уларни тўхтатди ва шундай деди:

— Уни ёлғиз қўйинглар. Ўз ҳаёти қийма-

тининг қадрига етувчи инсонгина жентельмендир.

Муваффақият сир

Марк Твен ва америкалик яна бир ҳикоянавис тунги зиёфатда бирга бўлдилар. Сўз айтиш фурсати етгач, аввало, Марк Твен гапирди. Унинг нутқи катта олқишга сазовор бўлди. Сўнг одамлар америкалик ҳикоянависдан ҳам бирор нарса дейишни сўрадилар. У ўрнидан туриб гап бошлади:

— Хонимлар ва жаноблар, зиёфатга келишдан олдинроқ, биз, Марк Твен билан нутқларимизни алмашган эдик. У менинг нутқимни сўзлади. Эътиборингиз учун раҳмат. Бироқ, мен, унинг нутқи текстини йўқотиб қўйдим. Афсуски, мен, Марк Твен нима демоқчи эканлигини эслай олмайман. — Шу сўзларни айтиб ҳикоянавис ўрнига ўтирди. Меҳмонлар кулиб юбордилар. Шундай қилиб, унинг нутқи ҳам муваффақият қозонди.

Инглизчадан Уроқ РАВШАНОВ таржимаси.

Абдулла Абдуқодиров

БЕШ ЙИЛЛИК ВА ОДАМЛАР

Бутун мамлакат бўйлаб бир чақириқ, бир даъват янграмоқда. Бу даъват, бу чақириқнинг ижодкори ҳам, ижрочиси ҳам, сиз билан биз бўламиз. Бу жадаллик калимасидир, бу жадаллик ифодасидир. Иқтисодни жадаллаштириш ҳам, партия ҳужжатларида айтилганидек, одам омилини тезлаштириш ҳам сиз билан бизнинг бугунги ғайрат-шижоатимизга, улуғ социалистик бунёдқорлик йиллари совет кишилари тўплаган тажрибага, сиз билан бизнинг билимимизга ва бугунги талаблар даражасида нечоғлик ишлай олишимизга боғлиқдир.

Ҳар бир даврнинг, мамлакатимиз бошидан кечирган ҳар бир босқичнинг ўзига яраша, ўзига хос хусусиятлари бор. Мен бир қаламкаш сифатида республикамызда социализм тамал тошини қўйишга бош қўшган анчагина табаррук одамлар билан турли йилларда учрашганман. Янги беш йиллик арафасида партиямизнинг анжуманолди ҳужжатлари умумхалқ муҳокамасига қўйилган кезларда ана шу инқилоб саҳобалари, ўттизинчи йилларнинг стахановчилари, биринчи мутахассислар, қалдирғоч ишчилар билан бўлган суҳбатлар хаёлимга келаверади. Уларнинг иссиқ чеҳраси кўз ўнгимдан ўтаверади.

Йигирманчи йилларда Бўзсув ГЭС қурилиши оғизга тушган эди. Агар энергетикамизнинг ҳозирги гигантлари билан чоғиштирадиган бўлсак, бу нурхона фил олдидаги чумолидек кўринади. Лекин бу меҳнаткаш чумоли, эл ардоғидаги нурхона эди. Ҳозир ҳалоллик ва поклик, большевикча ғайрат ҳақида гапирилаётган кезларда мен ана шу станция қурилишига бош бўлган, Тверь губернясилик деҳқон Семён Григорьевич Середани эслайман. Бу новча, тўладан келган одам ўтмишни эслаганда ёшликдаги ғайрати эсига тушибми, шарт ўрнидан туриб кетар, эҳтимолики, кўз ўнгидаги йигирманчи йилларнинг суронли даври ёйинки қурилишнинг ёшлиги, ўзининг навқиронлиги ўтибми, уй ўртасида қад ростлаб, худди митингда сўзлаётгандек ўша даврларни эслаб кетарди.

— Ҳой, менга қаранг, журналист йигит, ўша пайтда қўлимизда фақат битта экскаватор бор эди, десам ишонасизми, ўша пайтда ускуналарни монтаж қилиш учун Ўрта Осиё у ёқда турсин, бутун Россияда ҳам малакали монтажчилар кам эди десам ишонасизми?! Германиядан келган шеф-монтажчилар ускуналарни ўрнатишар, ўрни келганда биз уларнинг кўзига мўлтираб қараб турар эдик. Маблағ етишмай қолганида, 22-йилнинг қаҳратон қишида Глеб Максимилианович Кржижановский ҳузурига борганман. Ана ўшанда ўртоқ Кржижановский билан бирга-ликда Владимир Ильич Ленин ҳузурига кирган эдим. Аҳволни айтганимиздан кейин Владимир Ильич:

Фаргона донгдорлари

Бувайда районидаги «Шарқ юлдузи»
колхозининг звено бошлиғи **Каримжон**
АБДУЛЛАЕВ.

Расмларни **Ҳ. Лутфуллаев** чизган.

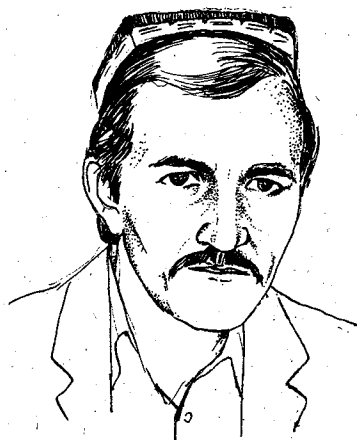
— Иқтисодий аҳволимиз қанчалик оғир бўлмасин, Глеб Максимиллианович, туркистонлик ўртоқларга ёрдам бериш керак, — деб менга қараб жилмайиб қўйган эди...

Мен Семён Григорьевич билан унинг «Тошсельмаш» заводидан наридаги чоғроққина бир ҳовлисида учрашган эдим.

— Мен шунча яшаб давлатга ҳирс қўйганим йўқ, мол-дунё ҳам йиққаним йўқ, — деди Семён Григорьевич мен атрофга разм солаётганимни кўриб. — Ейиш-ичишдан кам бўлмадим. Қўл қўйиб олган маошимдан бошқа пулни ушламаганман. Ҳаром нарсадан ҳазар қилганман. Бу қария нега менга писанда қияпти, деб ўйламанг. Ешим саксондан ошиб кетди. Энди буёғи... буёғини ўзингиз биласиз. Шунинг учун рўй-рост айтяпман. Тургеневнинг «Арафа»сида Инсаров деган болгар йигити образи бор. Янглишмасам, рус дворянининг қизи уни севиб қолади. Инсаров бу гўзал қизга, эҳтимолки, мен сизни бахтиёр қилолмасман, шунинг учун бошқа бир бадавлатроқ йигит сизга муносиброқ бўлар, дейди. Хуллас, муҳаббатнинг кучи уларни қовуштиради. Менга ўша Инсаровнинг ҳақгўйлиги, ҳамма нарсани рўй-рост гапириши, орани очиқ қилиб қўйиши ёқади. Ушанга ўхшагим келади. Ҳали айтганимдек, қинғир ишдан ҳазар қилдим, шунинг учун ҳам юзим ёруғ. Русларда «Исповедь» деган сўз бор. Истасангиз, журналист йигит, бу — менинг, ёшимни яшаб бўлган бир чолнинг умри якунида олдингизда юрагини тўкиб солиши, яъни икромномаси бўлақолсин...

Гапни Бўзсуддан бошлаган эдик. Умри шу нур булоғига пайванд бўлиб кетган яна икки киши бор. Саидоқилхон Саидхўжаев... Сиз бу одамнинг исми-шарифини эшитганмисиз?! Эшитмаган бўлсангиз ажаб эмас. Мен нуфузли нашрлардан бири — Ўзбек Совет Қомусини варақлаб ҳам бу фамилияни, афсуски, топа олмадим. Лекин ҳоми тарихимизда қолишга арзийдиган одамлар эди. Надоматлар бўлсинки, мен ҳам Саидоқилхон ака билан у кишининг умр шомида учрашган эдим. Саидхўжаев оғир касалга чалиниб қолган кезлар эди:

— Мен ўзбеклардан чиққан биринчи инженер-энергетик эдим. Тошкентнинг эски темирйўл бекатини биласизми? У вақтлар йўрғақда эдим, деяпсизми? Балли, йигирма еттинчи йил бўлса керак. Москвада институтни битириб, Тошкентга поездда келаётган эдим. Қарасам, ўша сизларга айтганим эски бекатда тумонат одам. Нима гап экан, деб вагон деразасидан қарасам, шунга кўзим тушди: «Ўзбекларга биринчи муҳандис муборак бўлсин!» деб ёзиб қўйилибди. Наҳотки шунча одам мени кутишга чиққан бўлса, деб юрагим ҳаприқиб кетди. Шундан кейинги карнай-сурнай, митинг, қўтловларни айтмайсизми! Еш, фўр бўлганим учунми, аввалига мақтов жуда хуш ёқди. Кейинчалик танамга ўйлаб қарасам, кимдир ўша йиллар қалдирғоч бўлиши керак эди. Шу менинг чекимга тушган экан...

Охунбобоев районидаги «Калинин» номли колхоз пахтачилик бригадаси бошлиғи **Турсунхўжа ДАДАХОНОВ.**

Охунбобоев районидаги «Октябрь» колхозининг илғор чорвадори **Тоғай ДОНИЙОРОВ.**

Шундан кейин тўйларнинг тўри меники бўлаверди, президиумдаги жойларни эса ижарага олган эдим...

— Дунёга келиб, нима орттирдингиз, демоқчимисиз? Анча вақтим дабдабага кетиб қолганига ачинаман. Сизга айтсам, олтинга топилмайдиган вақтни, борингки умрни ҳам ишга, фойдали юмушга сарфлаш керак. Тўрт ўғлим, бир қизим бор. Тўрттаси инженер, қизим ҳозирча студент. Этимга сиғмай қувонаман: йигирманчи йилларда мени биринчи инженер деб, тахтиравонга солиб юришга ҳам тайёр эдилар. Ҳозир эса бир хонадоннинг ўзида тўрт муҳандис. Ука, бунда менинг хизматим ҳаминқадар. Давр бизни тарбиялаб етиштирган. Хизматига тузукроқ ярадимми, деб умрим поёнида ўйлаб қўяман. Дурустроқ ярамадим, чамамда, — ота сийрак қошларини кафти билан силаркан, бироз хаёл суриб қолди.

— Мана шу ҳовлини ўз қўлим билан қурганман. Катта бир қурилиш бошқармасига бош бўлсам ҳам битта одамни участкамда ишлатганим йўқ. Ҳаром-ҳариш материалларни ташиб келмадим. Ор-номус қилдим. Андишага бордим. Бадном бўлишдан ҳайиқдим. Мана ҳозир қувватдан қолганман. Болалар ўзи билан овора. Ҳовли ҳам тўкилиб турибди... — Чол ух тортди. — Ҳа, майли, ишқилиб, Бўзсув, Бўржар, Оққовоқ ГЭСлари тўкилиб қолмаса бўлгани. Биз шуларни қурамыз деб яшаган эдик. Шулар бизга қўйилган ҳайкал, бошқасининг кераги йўқ.

Шу сатрларни ёзаяпману Бўзсув қаҳрамонларининг гапи қулоғим остида жаранглаб турибди: «Нега баъзилар давлатга бунчалик ҳирс қўйишган, нега мол-мулкка муккасидан кетишган?» — куюниб сўзларди Расул Пидаев, тўнғич ГЭСнинг олтмиш йиллик машинисти. Кейин тўсатдан мавзуни ўзгартириб, мендан сўраб қолади: — «Шугани биласизми?» — мен «йўқ» дегандай елкамни қисаман. — «Ия, шугани билмайман денг», — Расул ака ҳайрон бўлади.

— Бўзсувдан эрта баҳорда катта-кичик муз парчалари оқиб келар эди. Ешу қари узун-қисқа таёқ олиб қирғоқ бўйлаб чиқишар, музни синдиришарди. Эртаю кеч тиним билмас эдик. Музни ГЭС оқавасига тушириб бўлармиди? Генераторни хиппа бўғади-ку. Биз-ку навбаҳорда Бўзсувдан оқаётган музни парчалаб ташладик. Лекин ҳозирги баъзи одамлар кўксига совуқ муз қаёқдан кириб қолдийкин?

Кўп қийин саволлар берасиз, Расул ака, ўткир жумбоқларни кўндаланг қиласиз. Эҳтимолки, ҳамкасбларингиз сўзларидан сизни қийнаган иштибоҳларга жавоб чиқар...

Мустақим аканинг Олой бозори биқинидаги квартирасида у кишининг олтмиш йиллик тўйида эдик. Одамлар тарқаган, бизга ўхшаган бир-иккита

ПМК-3 қурилиши комсомол ёшлар Сўх сув омборида ишлаётган донгдор бригадаси бошлиғи **Тургун АХМЕДОВ.** экскаваторчи **Ғанижон РОЗИҚОВ.**

мухбирларни «Тошсельмаш»нинг кекса ишчиси «юрагимни ёраман» деб олиб қолган эди.

Мустақим ака хонанинг бозорга қараган деразаларини ланг очиб юборди-да, шу бугун ўспиринлигимни эсладим, жўралар, деб қолди.

— Мен умр бўйи кассирнинг қўлидан иссиқ кафтимга олган пулимнинг ҳалоллигига ишонган, лекин ҳалтадаги пулнинг ҳаромлигига имоним қомил бўлган одамман, — шундай дедию у бозорга имо қилди. — Бу ердагиларнинг ҳаммаси бузоқнинг ҳаққи бор деб, сигирнинг сутини ичмайдиган одамлардан эмас, — деб қўйди.

Темирчи уста азалдан сўзга устаси фаранг эмас эди. Биз яна бир нарса десалар керак, нечундир қулфи-дили очилиб қолди деб ўйлардик. Шундай бўлди ҳам.

— 1929 йил, ўн етти ёшимда Сув хўжалиги институтига чилангарга шогирд бўлиб ишга кирганман. Оиламизнинг косаси оқармай юрган кезлар эди. Чилангарликдан илгари онам шўрлик мени қишлоқ темирчисига шогирдликка берди. Барзангидек, мўйловдор темирчига турқим ёқмадим, ҳайтовур ишим юришмаган эди.

Бу ҳам майли. Қизиғи, уйга бир ҳовуч пул — биринчи маошимни олиб келганимда бўлган. Онам раҳматлик, шунча пулни ишлаб топганимга ишонмадилар.

— Номусга ўлдириб, ўғирлаб келган бўлмагин, болам: иккита қўй беради бу пулингга, — деди у киши жиғибийрон бўлиб. Хуллас, идорамга бориб, мастердан билиб келганидан кейингина тинчиди. Сирасини айтганда, кафтдаги ва халтадаги пул деганимнинг боиси ана шунда. Халтадаги совуқ, кафтдагиси иссиқ бўлади, йигитлар.

...Иссиқ цехда ишлаб, иссиқ пул топадиган металлурглар билан ҳам учрашиш насиб этган. Ветеран пўлат қуювчи Иброҳим Ҳамроқулов ва Бекобод металлургия заводининг собиқ директори Иброҳим Муҳамедов.

Мартен печидаги пўлат етилишига яна 10—15 дақиқа бор, деб хабар қилишди. Симобдек пўлат яллиғи ҳамсуҳбатларимнинг юзига шуъла солади. Адашлар ҳазил-мутойибага мойил:

— Нега бир ярим йил совхозга кетиб қолганимни айтиб бер, — дейди директор тегажоқлик қилиб. — Саратонда далада қирқ даража, цехда етмишга яқин. Ўттиз даражанинг фарқи бординг-а, Иброҳим.

Ҳазратқулов каскасини қўлига олиб илжаяди. Негадир жавоб бермай туради.

— Очик ҳавода мазза қилиб ишлайман, деб ўйлагансан-да!

— Гап унда эмас, Иброҳим ака, шу цехга илдиз отиб кетган эканмиз. Бизни кўчат сингари ўтқазиб экиб бўлмас экан. Металл заводининг тупроғи биз боп, сизу биз боп, Иброҳим ака!

Нима учун Ғаниевларга, Ҳазратқуловларга, Гвоздянскийларга металл заводининг тупроғи қутлуғ бўлиб оҳанрабодек ўзига тортиб қолди? Партиянинг даъватига мансуб бу ишчилар оғир уруш йиллари Уролдан гулдек ҳунар билан келдилар. Уларнинг «кўз очиб кўрган» корхонаси шу бўлди ва шу ишнинг «этаги»дан тутиб кетдилар. Уларнинг нурли қисмати металл заводи бўлди. Ҳозир янги корхоналарга ишчи етишмаяпти, деган гапларни эшитганимда, уруш йилларидаги ўша тажриба ҳаёлимга келади.

Табиат тантилик қилсаю Бекобод металлургия заводи қурилишига бош бўлган Шамет Айматов тирилиб келса, ҳозир бу корхонани танимай қолган бўлар эди, шубҳасиз. Узлуксиз пўлат қуйиш ускунаси, янги прокат станлари, ўйлаб, синчковлик билан қилинаётган қайта тиклаш — буларнинг ўзи янги бир олам! Янги келган одамни дафъатан шошириб қўйиши мумкин. Қирқинчи йиллардаги кашшофлар анъаналари давом этмоқда. Лекин бу техника тараққийнинг янги босқичи, одамлар тажрибаси ва билимининг янги кўлами...

Исмоил Аминович Мандановни Тошкент области коммунистлари КПСС XXVII съездида делегат қилиб сайладилар. У съездга мартенлар ҳарорати, ғалабалар нашидаси, муаммолар жумбоғи, келажак ҳақидаги ўйлари билан борди. «Ҳамжиҳатлик — ютуқларимизнинг калити шу,» — деган эди Исмоилжон кўзлари чақнаб». Ҳамжиҳатлик ҳамма соҳада, айниқса, сув билан ҳаводек зарурдир.

«Ҳамжиҳатлик» деганда район агросаноат бирлашмасидаги учрашувлар, ёдга келади. 1983 йилнинг кўклами — РАПОнинг биринчи баҳори бўлди. Биз, журналистлар, янгилик куртагини илғаб олишга ва шу ҳақда миллионларга гапириб беришга ҳаракат қилган эдик.

Қишлоқ районларида иқтисодни ривожлантиришга бош қўшган ташкилотлар кўп-у, сардор энди ҳуқуқни таниб олаётган кезлар эди. Мана, ўша пайтдаги «ҳаётнинг бир парчаси»: Ғаллаорол РАПОси кенгашининг мажлиси бормоқда. Кун тартибидаги масала — дон ўримига тайёргарлик. Иван Криловнинг машҳур масалидаги сингари ҳар ким ўз томонига «йўрғалайди» ўз томонига торқилайди. «Райсельхозтехника»нинг гапи совхозлар эҳтиёжига тўғри келмайди: сув ҳўжалиги идораси ўзиникини маъқуллайди, «Райсельхозхимия» вакили донишмандлик қилади, лекин унинг гапидан маъни уқиб бўлмайди. Хуллас, «чўпон» кўп.

РАПО кенгаши раиси, ёш бўлса ҳам анча тажрибакор йигит мажлисдан кейин юрагини ёрди:

— Шубҳасиз, ташкилий уқувсизлигимиз бор. Давлат бериб қўйган ҳуқуқлардан дурустроқ фойдалана олмаяпмиз. Лекин РАПОга кирган ташкилотлар турли министрликлар ва давлат комитетларига қарайди. Моддий-техника таъминоти маблағларни ўшалардан олади. Қўлимиз калталиқ қилаётганининг бир сабаби шу. Узим иқтисодчи бўлганим учунми, ягона агросаноат комплекси зарурмикин деб ўйлаб қўяман. Пул ҳам, техника ҳам, энг асосийси кадрлар бир қўлда бўлса, қани энди, айти муддао бўларди-ку.

Ҳозир ана шундай орган — республика агросаноат давлат комитети тузилди. Лекин бу муаммолар камайди, деган гап эмас.

1984 йил пахта терим мавсумида «автомат тарози» чиқибди, деган овоза тарқаб қолди. Бу янги техника Пискент пахта заводида ва «Оқ олтин» пунктида ўрнатилган эди. Ўрнатишга ўрнатиб қўйишганди-ю, аммо бу корхоналарнинг аўтиқа ускуналарга хуши йўқ эди. Нега, система мукамал эмасми? Иқтисодий фойда бермайдими? Пахтанинг намлиги, ифлослиги, сифатини ва бошқа хусусиятларни тез, аниқ айтиб берса? Яна пахта саноатига нима керак? Ана шу автоматлашган система ва комплекс лабораторияда «механик қўл» бор. Бу «қўл» заводга тележкада келган пахтага ярим килограмм намуна оладиган банкани ботиради, кейин хомашёни лабораторияга узатиб беради. Заводдагилар райондаги собиқ раҳбарларнинг «имо-ишораси» билан нима қилишибди денг: тележка тарози олдига келиб, «механик қўл» ишга тушганида машина атайлаб шитоб билан ўрнидан қўзғалган. Оқибатда система «қўли» синган. Олимлар, тадқиқотчилар қўлида системанинг фақат тажриба нусхаси

бўлгани учун улар «қўл»ни таъмир қилишга анча озора бўлишган. Ноинсоф одамлар қўлида эса бу дастак: «система бир чақага қиммат, бир кун ишласа, ўн кун ишламайди».

Гап илмий-техника тараққиётининг ижтимоий оқибатларига келиб тақалапти. Одам янги техникани қабул қилиш ва ишлатишга шай туриши ҳам зарур. Бу — билим, тажриба ва уқувдан ташқари маънавий, ижтимоий тайёргарликни ҳам назарда тутати. Ўзбекистон Компартиясининг ХХІ анжуманида жумладан пахта тозалаш саноати тармоқларида мавжуд бўлган иллатларга ҳаққоний, адолатли баҳо берилди. Турмуш онгни белгилайди, деган фалсафий ҳикматга суяниб айтадиган бўлсак, бу соҳада салбий ҳодисалар шунинг учун ҳам юз бердики, узоқ йиллар мобайнида тармоқ техникаси тубдан янгиланмади. Чорак асрдан бери қуруқ гап бор, лекин пахта саноати учун ягона илмий ишлаб чиқариш маркази йўқ. ЦНИИХпром — Бутуниттифоқ институти ўз бошига, «Сигнал» бирлашмаси ўз йўриғига, пахта тозалаш саноати давлат лойиҳа конструкторлик бюроси ўз йўлига...

Ўзкомпартия ХХІ съездида маҳаллий ёшлардан малакали ишчи кадрлар тайёрлаш масаласи яна кўтарилди. Пахта тозалаш саноатида ўзбек ишчилар синфининг энг катта отряди меҳнат қилмоқда. Тармоқнинг ҳолати — уларнинг техникавий савиясига боғлиқ. Салоҳиятли ва тажрибадор муқим кадрлар тармоқнинг келажагидир. Шу келажакни деб ҳар қанча тер тўкса арзийди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачевнинг партиямиз ХХVII съездида қилган сиёсий докладида айтган мана бу сўзларнинг мазмуни ғоят терандир: «Хўжалик механизмини тубдан қайта қурмай, социализм имкониятларини тўлароқ намоён этиш имконини берадиган бошқаришнинг яхлит, самарали ва пухта системасини вужудга келтирмай туриб экономика соҳасидаги янги вазифаларни ҳал қилиб бўлмайди». Гап партия ва ҳукуматимиз раҳнамолигида амалга оширилажак «туб ислоҳот»лар ҳақида бораркан, истиқбол уфқлари ҳақида беихтиёр ўйлаб қолсан. Бу даъват биз — қалам аҳлини ҳам граждандлик фаоллигимизни янада оширишга, қаламимизни янада ўткирроқ чархлашга ундайди.

Тоғруқ
кишилар ҳаётидан

Китоб ўғрилари

Бошқа олимлар сингари Алберт Эйнштейн ҳам иш вақтида безовта қилган кишиларни унча ёқтирмас эди. У билан гаплашмоқчи бўлганлар буни жуда яхши билишарди. Шунинг учун у ишлаётган пайтда хонасига кирмасдилар.

Бир куни олимнинг хизматкори одатдагидек унинг кутубхонасини йиғштириш учун кирди ва ранги ўчган бир нечта одамнинг китобларни шоша-пиша катта сумкага солишадиганини кўриб қолди. Ўғриларга сездирмасдан секингина хонадан қайтиб чиқди. Ва олимнинг хонасига эшикни тақиллатмасдан шиддат билан кириб борди;

— Ўғрилар, кутубхонангизда ўғрилар,

профессор! — Нафаси бўғзига тикилиб бақирди.

— Яхши, яхши, — деди Эйнштейн унга қарамасдан. — Улар нимани ўқишяпти!

Уйқу сабаби

Вальтер Скоттнинг сеvimли хизматкори кекса Том Пурди бир куни унга шундай деди:

— Сизнинг романларингиз бебаҳо, сэр Вальтер Скотт.

— Жуда хурсандман, Том, — деди ёзувчи.

— Ҳа, сэр. Кун бўйи қаттиқ ишлаб уйга қайтганимдан сўнг, романларингиздан бирини ўқишга тушаману дарров ухлаб қоламан.

Ашурали Аҳмедов

МАШЪАЛА

Умрлар бўладики, тиригида ўликдир,
Умрлар бўладики, ўлганида тирикдир.

Мақсуд ШАЙХЗОДА

Онаизор

Ҳали кўкнинг «чироғи» ўчмагани, ҳали осмон гумбазининг пештоқида ўз қуёшини излаётган сўнги юлдузлар порларди. Майин эсаётган енгил шабада ҳовлидаги ўрик гулларини само элагидан тўкилаётган қордек теварак-атрофга сочарди. Бирпасда сайроқи қушлар ҳам «базмини бошлаб юборди. Қушларнинг янгроқ овозиданми ёки қандайдир бир қўрқинчли туш кўрибми, Хайриниса буви чўчиб уйғонди-ю, аланглаб ёнига қаради. Икки яшар набираси пишиллаб маст ухлаб ётибди. У Собирнинг устига кўрпани аста тортиб қўйди, унинг юзларига бирпас термилиб ўтирди. Сўнгра деразадан ташқарига қаради. Тонг оқариб қолибди. У заранг ҳассасига таяниб ўрнидан турди, мўнқиллаб бориб юзларини ювиб келди-да, нимадандир юраги зирқиради, белидан мадори қочгандек бўлди.

Хайриниса буви титроқ қўллари билан пайпаслаб ёстиқнинг тагидан муштдек тугунчани олди-да, уни аста очди: бир сиқим тупроқ билан бир парча нон...

Хайриниса бувининг гўшти қочган, кўкимтир томирлари бўртиб чиққан қўллари титрайдиган бўлиб қолганди. У тиш излари қолган ўша бир парча нонни кўзларига суртиб, тупроқни хидлади. Унинг пўрсилдоқ босган, бир оз қони қочган қалин лаблари очилиб-юмилар, буви ўзича нималарнидир пичирларди.

Не кечар бошингда эй, онаизор,
Кўнглингда қандайин дардларинг бордир!
Не учун бу қадар бўлдинг ғамгўзор!
Сен эдинг оламини қучишга қодир...
Онанинг қайғуси — олам қайғуси,
Онанинг шодлиги — жаҳон шодлиги.
Онанинг юраги — дунё кўзгуси,
Она — бу ҳаётнинг абадийлиги!..

Тугунчадаги шу бир сиқим тупроқ, она юрагининг шу бир парчаси, шу азиз ер гўё унинг қулоқлари остида шивирлайди, оппоқ кабутарга айланган миллион зарралардан, ер қаъридан таниш бир нидо эшитилади. Онаизор уни бутун вужуди, жон қулоқлари билан тинглайди.

Нидо

— Момо-Ер бағридан бераман садо,
Сени сўроқлайди мажрўх юрагим.
Йилларнинг туманли пардаси аро
Сенга сўзлаб берай дилдаги дардим...

— Отажон, бормисан, омонмисан? Ярим асрдан бери мең сенга, сен менга зорсан. Ҳамон ўғлим келади, деб мени кутяпсан. Мен сенинг ўғлигман, жуда соғинганман. Яқинроқ кел, ўша қадоқ қўлларингни тўйиб-тўйиб ўпай, онажон! Мени кечиргил, эллик йилдирким, иккимиз кўришмадик, ҳол-аҳволингдан огоҳ бўлмадим, оғир кунларинга ҳамдам ҳам бўлолмадим. Негаки, бу тинч олам кутилмаганда ҳасрату ҳижронларга тўлди, дунё чайқалди, осмонни қора тутунлар қоплади, фашизм деб аталган жаллодлар олам бошига даҳшатли кулфатлар келтирмоқчи бўлди. Қимирлаган жон борки, Ватан ҳимоясига отланди. Бундай дақиқаларда ўғлинг Тўйчи ўзини четга олиб турармиди?

Биламан, заҳматкаш ҷумоли дон ташиб омборини тўлдиргани каби сен ҳам бисотингни тўлдирдинг, бутун борингни ўғлингга, севимли келинингга сочмоқчи эдинг, бодом қовоқли Қоракўз исмли қизга мени «бешиқ кетди» қилгандинг, ўша осуда кунларнинг завқи ўзгача эди. Уша дамларда сендан, Қоракўзу мenden бахтлироқ киши йўқ эди. Уша жилғадай қайноқ болалиқ йилларини, ўша илк висол оқшомларини унутиб бўладими!

Тўйчи Фарғона водийсининг Сирдарё соҳилидаги Булоқ қишлоғида туғилди. Янги туғилган чақалоққа осойишта, қувноқ кунларнинг, тўй-томошаларнинг бошланиш даври бўлсин, деб яхши ният билан Тўйчи деб ном беришди. Еттинчи синфни битириш арафасида отасидан етим қолди. Тўйчининг бобоси Холйигит, отаси Эрайигит аслида бешариқлик бўлиб, Сирдарё бўйларида чўпонлик қилишган, Тўйчи ҳам ота-боболарининг чўпонлик таёғини ардоқлаб, «Пахтакор» қишлоқида кўйчивонлик қиларди. Тўйчининг тантилиги ва меҳнаткашлиги дўсти Абдурахим Ғоиповни ҳайратга соларди. Синглиси Ашурбиби эса Тўйчининг довураклигига қойил қоларди. Бир куни колхозга Туркманистондан қоракўл қўйларини олиб келадиган бўлишди. Йўл олис, бунинг устига хатарли эди. Бу ишни Тўйчи ўз зиммасига олди. Усмир бола Туркманистонга бориб, 350 бош қоракўл қўйни бир ўзи ҳайдаб келди. Районда қоракўл қўйларининг кенг тарқалишига уни биринчи ташаббускор деса бўлади.

Тўйчи Сир бўйидаги яйловларда бўрилар билан олишиб юриб камол топди. У бўриларга неча бор дуч келганида ҳам ўзини йўқотмади. Бир куни шундай бўлди: туш пайти эди. Ҳаво иссиқ, гармсел эсарди. Қўй-қўзилар — қаерда бута бўлса, ўша ерга ўзини урди. Тўйчи ҳам салқинлагани юлғинзорга келди. Юлғин яқинидан ўтган чуқур ариқдан қизғиш тусдаги бўри оёқларини узатиб маст уйқуда ётарди. Тўйчи уни кўриб, аввалига юраги бир сира сесканиб кетди. Бўри унга ташланса тит-пит қилиб ташлайди-ку? Битта бўрида қирқта йигитнинг кучи бор, дейишади. Тўйчи якка бўлса, унинг устига ҳали бўз бола, қўлидан нима ҳам келарди. Бўри айёр ва сезгир бўлади. Ҳозир сезиб қолсам — тамом! Нима қилсин: орқага секин тисарилсинми ёки таёқ билан миясига ўрсинми? Кейинги фикри маъқул. Уни ўлдирмаса ўзига, колхозга зарар! Бугунми, эртами албатта, қўйларга... Йўқ, ваҳший душманни уйқусида бос! Қайта сенга бош кўтармасин!

У уйқудаги бўрининг устига бостириб борди. Заранг таёқ гурсилаб йиртқичнинг бошига тушди. Қонга беланган бўри зўр куч билан унга ташланмоқчи бўлди. Таёқ қўл келди. Олишувда бўри ҳолдан кетди. Тўйчи бутун залвор билан бўрининг устига ўзини отди. Аввалига тўрттала оёғини, кейин тумшугини чандиб ташлади. Бошига кетма-кет тушган таёқдан йиртқичнинг суроби тўғри бўлди.

Кечкурун у ўлжани елкасига олиб қишлоққа қайтди. Ҳовлининг ўртасига гурс эттириб бўри жасадини ташлади. Хайриниса хола ҳанг-манг бўлиб, қўрқиб кетди:

— Вой, шўрим курсин, бу нима қилганинг, Тўйчи? Бирор жойингга шикаст етмадими? Ишқилиб, ўзинг соғмисан, болам?

— Соппа-соғман, она?! Узимни олишувда бир синаб кўрдим. Йиртқичнинг тақдири мана шунақа бўлади.

— Ҳа, болам-а, брлам-а, бўри еб қўйса нима бўларди! Иккинчи марта бундай қилма. Агар яна шундай қиладиган бўлсанг, чўпонликни ташлайсан, тузукми?

— Қўрқманг, она, бўрини бўри енгади, — деб қўйди ҳазилга олиб Тўйчи. Хайриниса хола жимиб қолди. Уғли «бўрини бўри енгади», деди. Тўғри, Тўйчининг бобоси Холйигит ва отаси Эрайигит ҳам бўри билан олишиб юриб суяги қотган чўпонлар эди. Тўйчи тушмагур ҳам ўшаларга тортди. Ахир, ботирлик, мерганлик она сути билан фарзандига ҳам ўтган-да. Буғдой аслига, зоғора зотига тартади. Хайриниса хола шуларни эслаб, ўғлига қараб ботиний бир ғурур билан кулиб қўйди.

Тўйчининг бўри билан олишиб, уни ўлжа қилгани тўғрисидаги хабар бутун қишлоққа тарқалди. Одамлар унинг ботирлигига тан беришарди.

Қоракўз ҳам ўзида йўқ шод эди. Ахир, шундай шерзод йигитни севиб, висолга етса ёмонми? Ёшлиқда берган кўнгил айрилмас бало бўлур, деганлари рост. Улар бир партада етти йил бирга ўтирди; бир мактабда ўқиди. Энди Тўйчи — чўпон, Қоракўз эса колхознинг чевар теримчиси сифатида номи эл оғзига тушган кезлар. Улар хилват жойларда тез-тез учрашиб туришарди.

Тўйчи тушдан кейин Чинорободда Қоракўз билан учрашишга келишиб кўйганди. Кўйларни кўрага ҳайдади-да, сой бўйига чиқди. Сой шовуллайди, унинг энгил шабадаси Тўйчига ҳузур бағишлайди. У атрофга қаради, аммо Қоракўздан ҳамон дарак йўқ. Нега келмаяптикин-а? Ё бугун далага чиқмадимикан? У ҳар хил шубҳа-хаёлларга бориб турганди, бошига оқ дурра ташлаб олган, эгнига юпқа роҳат кўйлак кийган қиз ҳув узоқдан кўзга чалинди. Бу — Қоракўз эди. Тўйчи уни қарши олди.

— Ҳа, нима бўлди? Мунча кутдирмасангиз энди?

— Йўлингга термилиб кўзларим тўрт бўлди денг ҳали? Кутиш — бу имтиҳон!..

— Мени имтиҳон қилибсиз-да, оббо сиз-эй... Ҳали ҳам синовдан ўтмабман-да, Қоракўз?

— Жуда катта синовдан ўтибсиз, ҳаммасини эшитдим.

— Қандай синовдан, очикроқ айтинг.

— Бўри билан олишувда...

— Ҳа, энди, бу ёғини кўяверинг. Тўйдан гаплашайлик.

Тўйчи Қоракўзнинг кўлларида ушлаб сой ёқасига келди. Қоракўз Тўйчига сув сепиб қочди. Тўйчи орқасидан қувди. Чинор шохларида қушлар сайрар, Тўйчи билан Қоракўз шивирлашарди. Улар шу дамда ғоят бахтиёр эдилар.

Кейин ўша бахтли дамлар ортда қолди, уруш бошланди. Тўйчи ҳам жангга отланди. Наҳотки, энди Тўйчи чўпонлик таёғини совуқ милтиққа алмаштиради? Наҳотки, у урушга кетса? Тўйлари нима бўлади? Начора, бошқа илож йўқ. Дудоқларда илк бўсаннинг тотти қолди. Ватан ҳимоясига кетар чоғида Тўйчи Булоқнинг ҳар бир хонадонига бош суқиб, бирма-бир хайр-хўшлашиб чиқди.

Поезд Фарбга жўнар чоғида Хайриниса хола ўғлим, насибанг етаклаб келсин, деб Тўйчига нон тишлатди. Афсуски, нон йиллар оша тоқчада қоқ қотиб, ўғлидан ёдгорлик бўлиб қолишини она қаердан билсин!

Поезд жилди. Қоракўз қорачиғида Тўйчининг юлдуздай кўзлари қолди. Жўшқин сир бўйлари ва Чинорободда унинг излари қолди. Тўйчининг ҳам қалбида Хайриниса хола ва Қоракўзнинг улғувор дарёдай тебраниб турган тўлқинлар мисоли қайноқ меҳрию гўзал ҳислари қолди...

Энди Тўйчи Ватан жанггоҳларида ўт бўлиб, олов бўлиб гавдаланиши аниқ эди.

Ўт ичида

Тўйчи Эрйигитов армия сафида ҳарбий техникани пухта ўрганди. У полкда автомат, пулемёт ва миномётлардан бехато ўқ отишни, разведкага бориш сирларини ўрганди, моҳир пулемётчи бўлиб етишди.

1942 йилнинг июнь ойларида Калинин областининг шаҳар ва қишлоқларини душмандан озод қилишда мардлик ва жасорат кўрсатди. Сталинградни душмандан озод қилишда қатнашди. У Сапрун ротаси жангчилари сафида Рустам каби паҳлавон, Алпомишдек шерюрак бўлиб курашди. Душмanning додини берди. Ана шундай бир пайтда оёғидан яраланди.

— Наҳотки, мен сафдан чиқдим? — деб афсусланди у врачга юзланиб.

— Жароҳатингиз хийла оғир, госпиталда ётиб даволангач, яна жанговар сафга қайтасиз, — деди ҳамшира унга далда бериб.

Тўйчи эса вақтинчалик ўз сафдошларидан ажралиб қолгани учун госпиталда изтироб чекарди. Начора, бундан бошқа иложи ҳам йўқ-да. Негаки ҳозирча ярадор, у даволаниши шарт!

Уч ойдан кейин госпиталдан соғайиб чиқди. Аввалига у ўз қисмига бориш ниятида эди, лекин госпиталда ҳеч ким бу қисмнинг қаерда эканлигини билмасди. Шунинг учун Тўйчи ноилоҳ, бошқа қисмга боришга мажбур бўлди. У Богатирёв бошлиқ бўлган полкка бориб қўшилди. Бу ерда юртдошлари Иброҳим Султонов, Абдурахмон Жейнаров билан биргаликда бир неча шаҳар ва қишлоқларни душмандан озод қилди.

Бу полкда Тўйчи Эрйигитовни узоқ тутмадилар. Чунки Сталинграддаги жангларга тажрибали, урушда пишиб чиниққан пулемётчилар зарур эди. Эртасига Тўйчи ва яна бир қанча пулемётчилар жанубдаги дивизияга жўнатилди. Тўйчи бу дивизиянинг майор Кулешов командир бўлган қисмига пулемёт расчёти командирлиги вазифасига тайинланди. Полк Волга бўйидаги азим шаҳар — Сталинграднинг узоқ остоналарига етиб бориб, иккинчи эшелонда мудофаа маррасини эгаллади. Тўйчининг бўлинмаси мудофанинг биринчи сафига ўтказилди. Тўйчи расчёти бир тепаликнинг ўнг ёнбошидаги маррани эгаллади. Эрталаб унинг артеллерияси душманга жавобан ўт очди. Тўплар овози еру кўкни

момоқалди роқдек ларзага келтирди. Кенг саҳрони ўт, туман қоплади. Унинг «Максим»и тилга кирганида, қанча-қанча фашистлар ер тишлаб қолди. Душман ўлиги ерда қалашиб кетди.

Сталинград остонасида Тўйчи Эрийгитов душманнинг бир неча марта қилган даҳшатли атакасини қайтарди. Энди унинг номи ротада чинакам қаҳрамон пулемётчи сифатида тилга тушган пайтлар эди. Сталинград учун бўлган оғир жангларда мислсиз жасоратлар кўрсатгани учун Тўйчи Эрийгитовни мукофотлаш ҳақида рота командирининг фронт ҳарбий кенгашига жўнатилган ҳужжат билан танишган киши унинг катта қаҳрамонликлар кўрсатганига тан бермасдан иложи йўқ, албатта.

У Сталинград бўсағасида душманнинг биринчи ҳужумидаёқ ёлғиз ўзи пулемёти билан ўттиз фашистни ер тишлатди. Қаттиқ зарбага учраган душман зўр куч билан иккинчи марта ҳужумга ўтди. Бу сафар ҳам Тўйчи эллик фашистни сафдан чиқариб, ҳужумни мардонавор қайтарди. У окопда энди енгил нафас олаётган маҳали кутилмаганда яна ярадор бўлиб қолди.

Тўйчи госпиталдан чиққач, Волхов фронтга жўнатилди. У Дубинский қўмондон бўлган ўқчилар дивизиясининг иккинчи батальонига юборилди. Бу ерда Ленин партияси сафига аъзо бўлди. Эндиги вазифа — Ленинградни — тўққиз юз кун давомида қуршовда қолган инқилоб бешигини озод қилиш эди.

«Мен кутган вақт келди, қуролдошларим!»

Энг қудратли, тажрибали кучлар Ленинградга ташланди. Уқчи батальоннинг командири Алексей Михайлов Тўйчи Эрийгитов пулемётчи бўлган Сапрун ротасига Ленинграддан ўттиз чақирим беридаги Любань станцияси яқинига жойлашган Смердня қишлоғини душмандан озод қилиш вазифасини топширган эди.

Қишлоқ ўртасидан Тигода дарёси оқади. Дарё соҳилларида кучли жанг борар, душман пистирмаси ажал уруғини тинимсиз сочарди. Шаҳар ва қишлоқлар култепага айланган. Тигода қирғоққа урилиб, сув эмас, мисоли қон кўпиради!

Шивалаб ёмғир ёғиб турибди, ҳаво совуқ, изғиринли шабада эсади. Нафас олиш оғир, фақат порохли тутун ютишга тўғри келади. Тўйчи окопда қисқа йиғилиш ўтказмоқда. У жангчиларга қараб деди:

— Уртоқлар, биз анчадан бери буйруқ кутаётгандик. Мана, энди буйруқни ҳам олдик. Ҳар биримиз қасамёд қиламиз: душман устидан ғалабага эришиш йўлида бутун куч-қувват ва ҳатто ҳаётимизни ҳам аямаймиз. Шаҳсан мен ҳаётимни қурбон қилиш эвазига бўлса ҳам, қўмондонлик буйруғини бажаришга тайёрман!

Пулемётдан ўқ узиш қор қилмади. Бутун рота хавф остида қолаверди. Қандай қилиб бўлса ҳам душман пистирмасини яксон қилиб, ғалаба маррасини эгаллаш зарур. Бундай пайтларда сира кечикиш керак эмас, ҳатто бир дақиқа ҳам ғалабани ҳал қилади. У эс-ҳушини йиғиб олиб, шундай хулосага келди: бели ва ёнларига граната боғлаб, пистирмага эмаклаб бориш керак, Снопка, Мелкумов ва Ҳамроев унга ҳамкор бўлади!

Улар ер бағирлаб боришяпти. Тепалари ва ён-веридан олов сачрайди. Қутилмаганда Снопка ер тишлади. Тўйчи ортига қараб, қолган икки дўстига «Олға, фақат олға!» деб қичқирди. Лекин орадан сал ўтмай, ногаҳон тушган ажал уруғи ўз ишини қилди. Мелкумов билан Ҳамроевнинг кўзларида нур сўнган эди. Энди Тўйчи улар учун ҳам душмандан ўч олиши, қўмондонлик буйруғини бажариши шарт. Балки у ҳозир пистирма устида бомба бўлиб портлайди. Балки полкдошлари уни энди тиригида кўрмас. У оловга олов бўлиб боради, ДЗОТга ДЗОТ бўлиб боради...

Тепалик ортидан ўқлар ёмғири тинимсиз ёғади, у ғазаб оташида ёниб ер бағирлаб боради, лой кучиб, тирнаб олға интилади. Уни олдинда мардонавор ўлим ва ғалаба кутяпти!

Шу чексиз осмон гумбази остида ястаниб ётган азим тоғлар, тошқин дарёлар, жўшқин денгизлар, чанқаганда сув ўрнига бол тутган Сир бўйи боғлари, гўзал Булок қишлоғи, Қорақўз... Ҳамма-ҳаммаси томирдек яқин. Уларни ташлаб кетиш, улардан ажралмоқ нақадар оғир. Еш юрагида қон кўпиради, томирлари гуп-гуп уради. Эй, она-Ватан, меҳрибон халқ, сен учун унинг ёш умри фидо бўлур, ундан рози бўл, Ватан! Сенинг қарзингни узиб, ўзи эса...

Тўйчининг юрагида янги бир қўшиқ туғилмоқда, бу қаҳрамонлик қўшиғи! Уни фикран қалбига ёзади!

Шу оғир дамларнинг силсиласида
 Сенинг тақдирингни ўйлайман фақат,
 Тўплар гулдуриси,
 Қонлар исиди
 Порлоқ кунларингни сўйлайман фақат.
 Вужудим лавага айланиб ҳозир
 Мисоли гулханда ёнмоқда таним!
 Ун тўққиз ёшлигим бонг ураётир
 Оппоқ тонларинг-чун, она-Ватаним!
 Ун тўққиз ёшлигим,
 Севги боғини
 Сайр қилиб бирор гул ўзмаган эдинг,
 Ёшлик гулшанида висол чоғини
 Утказиш режасин тузмаган эдинг.
 Оқшомда дилбаринг сочини силаб,
 Бўсалар тотини суролмадинг ҳам.
 Севгининг боғида очилиб, яшнаб,
 Унда бир ўмрга туrolмадинг ҳам.
 Майли, муҳаббатнинг боғин кезмасам,
 Унда бир тонг бўлиб кулмасам, майли,

Севги кемасида майли сузмасам,
 Туллари ой бўлиб тўлмасам, майли.
 Баҳорий боғларинг севмасам агар,
 Дилда қайнармиди меҳринг бўлоғи.
 Сени бахт гулшани демасам агар,
 Олdda ёнармиди умрим чироғи!
 Сен менга мададкор бўлмасанг агар
 Қалбим ундармиди ўтли йўлимга.
 Ўзинг жасоратга чорламасанг гар
 Ғалаба қолурми мангу қўлимда!..
 Вужудим лавага айланган ҳозир:
 Дилим қалқимоқда,
 Ёнмоқда таним.
 Ун тўққиз ёшлигим бонг ураётир
 Оппоқ тонларинг-чун, она-Ватаним!
 Қаҳрамонлик асли Широқ бобомдан
 Ота мерос бўлиб ўтган жонимга.
 Широқлар қони бор ўтли танамда,
 Меҳринг сингиб кетган Ватан, қонимга!

Тўйчининг кўз ўнгида буюк бир ёлқин — Александр Матросовнинг ўлмас жасорати гавдаланди. Хўш, нега рус ўғлони кўрсатган жасоратни ўзбек йигити кўрсатолмас экан? Унда ҳам букилмас ирода, пўлат қанот, оташ юрак бор-ку, ахир?!

Қаердандир учиб келган бир дайди ўқ унинг чап юзини шилиб кетди. Энди нима қилсин, ер тишлаб, қимирламай ётсинми? Йўқ, йўқ, пулемёт милини беркитишга атиги икки газча қолди. «Олдинга, олдинга, ташлан, юрак!» У шилинган ёноқлари қонга беланган ҳолда сўнги куч, сўнги қон, сўнги жон билан ўрнидан турди. Йўлбарсдек наъра тортиб, ўзини душман ДЗОТига ташлади. Кенг елка ва тоғ кўкраклари билан ловиллаб — олов сочаётган пулемётнинг милини тўсди...

Ваҳимага тушиб, қўрқиб қолган немис пулемётчиси аста бошини кўтариб тўғрига қаради. Унинг қаршисида кўкрағи ўқлардан элак-элак бўлиб кетган тоғ елкали йигит қора қонига беланиб ётарди. Тўйчининг қалби уришдан тўхтаган бўлса ҳам, лекин юзларида ёрқин бир нур ўйнади. Бу — ғалабага ишонч, қаҳрамонликка чорловчи шуъла эди.

Қаҳрамоннинг онасига мактублар

Батальон командири Алексей Михайлов Ленинград муҳофазасидаги қонли воқеаларни қисқа танаффус пайтларида ён дафтарига битиб борарди. Кейинчалик у ўша эсдалик хатларидан баъзиларини Тўйчининг онасига жўнатган эди. Хайриниса ая оиласида сақланган ўша хатлардан бирида шундай сатрлар битилган:

«...1941 йилнинг июлида ленинградлик ва новгородликлардан тузилган бизнинг дивизиямиз состави 1942 йилнинг бошида ўзгарди. Шу тарихи Ленинград ва Волхов фронтлари кўшинлари сафида жанг қила бошладилар. Чунончи, мазкур сатрларни битувчи командирлик қилган батальонда йигирмадан ортиқ миллат вакили бўлиб, улар орасида СССРда яшовчи рус, украин, тожик, ўзбек ва бошқалар бор эди.

Батальонимизга Фарғона водийсидан ёш жангчи келди. 18 ёшли комсомол аъзоси Тўйчи Эрайигитов армияга чақирилгунча «Пахтакор» колхозида чўпонлик қилган. Интизомли, озода, батартиб бу жангчи қисм командирларининг эътиборини ўзига тортди. Уқчи ротадан полк батальонига алоқачиликка ўтказилди. Тўйчи Эрайигитов полкнинг энг яхши жангчиси сифатида бошқа қуролдошларига ўрناк кўрсатди. У қўмондонликнинг ҳар қандай топшириқларини бажаришга тайёр, душманга қарши яқин масофадан туриб жанг ҳам қилар эди. Бу ёш ватанпарвар душманга нисбатан беқиёс ўч олишга шай эди. 1943 йилнинг кузида полкимиз ҳужумга ўтишга ҳозирлик кўраётганда, Тўйчи ўзини ротага пулемётчи қилиб олишларини ўтиниб сўради. Батальон яхши алоқачидан ажралгиси келмаса-да, комсомол аъзосининг илтимоси қондирилди. 1943 йилнинг 2 октябрида комсомол мажлисида Тўйчи Эрайигитов шундай деган эди: «Мен Ленин комсомолининг аъзосиман ва қалбим даъват этгандек душманга қарши курашаман, юрагим ҳали уриб тураркан, сўнги томчи қоним қолгунча фашистларни қираман...» Мактубнинг давомида Тўйчи Эрайигитовнинг ўша 1943 йил 5 октябрдаги мислсиз жасорати иншо этилган.

Тўйчи Эрайигитовнинг жасорати тарихий, афсонавий жасорат. У Қудрат

Суюнов; Тоштемир Рустамов, Карим Султонов билан бирга ўзбек халқининг тўртинчи Александр Матросови.

Рота 1943 йил 5 октябрь куни Любанда душман устидан ғалаба маррасини эгаллаган пайтда юзларида шуъла порлаб ётган Тўйчи Эрайигитовнинг жасадини кўришди. Чўнтагида Александр Матросовнинг жасорати ҳақида чиққан фронт газетасини ва ўқ тешиб кетган комсомол билетини топишди.

Тўйчи Эрайигитов гарчи Фарғона область Киров районида туғилган, ота-онаси гарчи шу районда яшаган бўлса-да, унинг фарзанди Бешариқнинг чап томонида жойлашган Булоқ қишлоғида чўпонлик қилган. Булоқ эса Ленинобод областининг Ашт районига қарашли. Шунга кўра бу ўзбек ўғлонини кўпинча тожикистонлик қаҳрамон дегувчилар ҳам бор. Ҳа, у ҳар икки элнинг қаҳрамони, унинг киндик қони Бешариқнинг «Бешзамбар» қишлоғига тўкилган, қолаверса, бутун совет халқининг қаҳрамони. Шунинг учун ҳам уни Совет Иттифоқи Қаҳрамони деймиз-да!

Тўйчи Эрайигитовнинг қариндош-уруғлари сақлаб келаётган ҳужжатлар орасида муҳим бир мактуб ҳам бор. Уша мактубни айнан келтираман: «Ҳурматли Хайриниса Эрайигитова! Ҳарбий қўмондонликнинг маълумотларига кўра, сизнинг ўғлингиз қизил аскар Тўйчи Эрайигитов Совет Ватани учун олиб борилган жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлган.

Немис-фашист босқинчилари билан бўлган жангларда кўрсатган қаҳрамонлиги учун ўғлингиз — Тўйчи Эрайигитовга СССР Олий Совети Президиумининг 1944 йил 21 февралдаги фармони билан олий унвон — Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. СССР Олий Совети Президиуми фармонида кўра, Сизнинг ўғлингизга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилгани ҳақидаги Ёрлиқни халқимизнинг ўғлингиз қаҳрамонлиги тўғрисидаги хотираси сифатида сизга юбораётirman.»

СССР Олий Совети Президиуми номидан 1947 йилнинг 20 мартда ёзилган бу хатга Николай Михайлович Шверник қўл қўйган эди.

Асли фарғоналик бўлган Тўйчи Эрайигитовнинг номи совет халқи тилида дoston бўлиб кетганлиги ҳақ гап. Атоқли академик ёзувчи Ойбек, файласуф шоир Мақсуд Шайхзода ҳам Тўйчи Эрайигитовни каломи эҳтиром билан қаламга олган эдилар. 1943 йилнинг кузида унинг қаҳрамонона ўлимини эшитган шоир — Миртемир «Тўйчи Эрайигит ўғли» шеърини тўлқинланиб ёзганди. Уша шеърда шундай сатрлар бор:

Уқ ёғади дўл янглиғ,
Айлана қон-кўл янглиғ.
Тўйчи дер: «Утирмайман
Анқов янглиғ, гул янглиғ...»
Тўйчи — асл эр йигит,
Шер боласи — шер йигит.
Ўзбек тантилигини
Бир кўрсатай, дер йигит.

Тўйчи қай ботирдан кам!
Ўқдай учарди ҳар дам.
Бутун ғайрат ва қаҳри
Шу дам бўлди жамулжам,
...Ва чопди чақин каби,
Сел каби, оқин каби.
Ташланди ўт комига
Ўт каби — ёлқин каби...

1967 йилнинг куз пайтлари эди. Булоқдаги Тўйчи Эрайигитов номли совхоз директори Абдурафиқ Исмаатов Хайриниса холани кўргани борди.

— Келинг, келинг, ўғлим, яхши юрибсизми? — Хайриниса хола кўзлари жавдираб, Абдурафиқни илиқ қарши олди.

— Келдим, бувижон, ўзингиз яхши юрибсизми? Мен ўғлингизнинг олди-дан — ўғлингизни тавоф қилиб, мана шуни олиб келдим. — У Тўйчининг хоки солинган тугунчани Хайриниса бувига узатди-да, ерга қараб оғир хўрсинди. Хайриниса бувининг қўллари титрар, тугунчага кўзёшлари дув-дув тўкиларди. Бир оздан сўнг, она ўзини йиғиштириб олди, у кўзларини артар экан:

— Наҳотки, шу ўғлимнинг хоки бўлса, — деди. — Йўк, ишонмайман, у — тирик!

Абдурафиқ Исмаатов Ленинградга командировкага борганди. Қайтишида Ленинград область ҳарбий комиссарлигида ҳам бўлганда, сиёсий бўлим бошлиғининг ўринбосари, майор Яков Иосипович Дезик билан учрашди. Майор Ленинградни душмандан озод қилишда Тўйчи Эрайигитовнинг ва ўзбекистонлик бошқа жангчиларнинг мислсиз жасоратлари ҳақида фахрланиб сўзлаб берди. Абдурафиқ Исмаатов Яков Дезик билан Ленинград шаҳар тарих музейида бўлди. Бу ерда Ленинград мудрофаасида қатнашган ва жангларда қаҳрамонона ҳалок бўлган ҳамда собиқ жангчилар учун шахсий варақалар очилган эди. Варақаларда ўша жангчиларнинг таржимаи ҳоли ва жасоратлари ҳақида ҳикоя қилинган.

Музейда Тўйчи Эрайигитовдан бошлаб, Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари — фарғоналик Набижон Мингбоев, тошкентлик Карим Қосимов, қувалик Обиджон Каримов, янгийўллик Бўри Очилловларнинг шахсий варақалари мавжуд эди.

Ленинград яқинидаги Любань станциясида бўлганида, Абдурафиқ Исмамов Тўйчи Эрийгитовга ўрнатилган 12 метрли махсус ёдгорликни ва инқилоб бешигини ҳимоя қилишда ҳалок бўлган бошқа жангчиларга ўрнатилган эсдалик лавҳасини ҳам бориб кўрди. Любаньдаги Тўйчи Эрийгитов номли 25-ўрта мактабда бўлди. Она юртига у Тўйчининг қабридан бир сиқим хок олиб қайтди. Хайриниса аяга ана шулар ҳақида у сўзлаб берганида ҳам ая ўғли ҳалок бўлганига ишонмади. Ишонгиси келмади. Йўқ, ўғлим тирик, у бир кун и уйимга кириб келади, деб ҳамон умид қиларди онаизор!

Тез орада Тўйчи Эрийгитовнинг қабрини зиёрат қилиш учун махсус делегация тузилди. Делегация таркибида Тўйчи Эрийгитовнинг онаси Хайриниса буви, синглиси Ашурбиби, Тўйчининг муаллими Эргаш Сангинов, совхоз директори Абдурафиқ Исмамов, партия, совет, комсомол ходимлари ҳамда санъаткорлар бор эди. Абдурафиқ Исмамов Ленинградга борганига қадар Тўйчи Эрийгитов қабри қаерда эканлиги бешариқликларга ҳам, булоқликларга ҳам маълум эмасди. Энди қаҳрамоннинг қабри маълум бўлгач, улар Ленинградга йўл олишди.

Любань станциясига тушишди. Қардошлар меҳмонларни нону туз билан кутиб олишди. Чақнаган кўзлар гоҳ меҳр ила, гоҳ дард билан боқади. Қалбларда гоҳ севинч, гоҳ мунгли туйғулар ғалаён қилади. Уларнинг нигоҳи оқ мрамрдан ясалган ёдгорликка битилган сўзларга қадалди: «Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонларга шон-шарафлар бўлсин! Бу ерда бошқа қаҳрамонлар билан бирга Совет Иттифоқи Қаҳрамони Тўйчи Эрийгитов дафн этилган. Туғилган йили — 1921. 1943 йил 5 октябрда ҳалок бўлган».

Хайриниса буви аламнок бўлиб изтироб чекди. Қабрни қучиб, армон билан еру кўкни титратиб марсия ўқиди...

У кўзёшлари билан қабрни ивитиб, секин ўрнидан турди. Киндик қони тўкилган Булоқ қишлоғидан олиб келган бир сиқим тупроқни Тўйчининг қабрига сочиб юборди. Яна қабрни қучиб, пешонасини совуқ мрамрга қўйди. Пўрсилдоқ босган қонсиз лаблари титрар, она нималарнидир пичирларди. У қабрни қучиб, Тўйчи билан гўё фикран гаплашарди.

«Онажон, раҳмат сенга. Менга сен Сир бўйи нафасини, Ўзбекистон нафасини олиб келдинг. Бу инъомларинг учун минг раҳмат, онажон. Мен қардошлар юртига кўмилганман. Қардошлик боғлари менинг уйим! Тинчлан, ором ол, онажон, мен сенинг қучоғингдаман!» — деган садони онаизор эшитгандай бўлди.

Хайриниса бувининг ҳоври сал босилди. У Любандан қайтишида марҳум ўғлининг хокидан бир сиқим олганди. Хок сақланган тугунча онанинг меҳригиёси, кўзининг нури, қалбининг бир парча кўри...

Тўйчи Эрийгитов порлоқ хотираси абадийлаштирилган. Райондаги совхозга ҳамда ўзи ўқиган Булоқдаги ўрта мактабга Тўйчи Эрийгитов номи берилган.

Совхоз Хайриниса холага янги ҳовли-жой қуриб берган, ҳовлисида Тўйчига ёдгорлик ўрнатилган...

Она мисоли бир улуғвор дарёга ўхшайди. У гоҳида кўпириб, қирғоқлардан ошгиси келади. Қалбида гоҳ қувноқ, гоҳ ҳазин бир сурур ҳукмронлик қилади. У гоҳ мавж уриб, гоҳ тинч оқади. Хайриниса буви умрининг сўнгги дақиқасигача тугунчадаги ўғлининг қабридан келтирилган хокни юзига суртар, ўзича нималарнидир шивирларди, кўзёшлари тугунчага сингиб кетарди. Ўғлининг рўҳи ҳам қуёш нури каби уни илитгандай бўларди. Урушни қарғарди-ю, энди ҳаёт дарёси тинч оқсин, деб дуо қиларди. Оналар илтижоси мустасно бўлмай қолмайди.

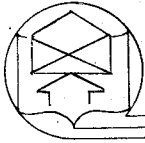
Мотамсаро оналарнинг мунгли юрагида ҳаёт дурдонаси — меҳр дунёси қатқат бўлиб ётибди, улар буни фарзандларига, авлодларга хотамлик билан бахш этади.

Булоқдан қадди тик борган Хайриниса ая Любандан ҳассага суяниб қайтди. У умр баҳорининг сўнгги дақиқасигача тугунчадаги табаррук хокни кўзларига сўртиб юрди.

Эндиликда Совет Иттифоқи Қаҳрамони Тўйчи Эрийгитов Любанда ҳам, унинг номи қўйилган совхоз марказида ҳам, Булоқдаги ўзи ўқиган мактабда ҳам, Бешариқдаги ҳайкал ёнида ҳам мангу сўнмас оловга айланган.

Уша ҳайкаллар пойидан, она-Ер қаъридан гўё шундай бир ҳайқириқ эшитилгандай бўлади:

Урушсиз янгидан туғилса олам,
Инсон меҳнат қилса, бахт, деб мардона,
Тинчлик-чун жавобгар бўлса гар одам,
Мен яшажакман,
Тирикман, Она!

Мамажон Муҳиддинов,
СССР спорт мастери, тарих фанлари кандидати.

АЖИБ ОЛАМ ТОҶДОРИ

Шахмат — ҳаётдаги мақсадим, лекин ҳаётимнинг мазмуни шахматгина эмас... Бордию мен тўсатдан кимсасиз бир оролга тушиб қолсам, ишни ўзимга шахмат яшашдан бошлаган бўлардим.

Г. Каспаров

Биз хизмат қилаётган ҳарбий қисмда «Шарқ юлдузи» журналига ҳам кўпчилик юртдошларимиз обуна бўлишган. Журналнинг навбатдаги янги сонини доим орзиқиб кутамиз. Унинг яқинда очилган «Журналхон таклиф этган мавзу» деган янги рубрикаси айни муддао бўлди.

Ҳурматли редакция! Шу муносабат билан мен бир гуруҳ қуролдошларим номидан шахмат оламининг янги жаҳон чемпиони Г. Каспаров ҳақида шу рубрика остида мақола ёки очерк берилишини Сиздан илтимос қиламан. Ўз-ўзидан маълумки, А. Карповнинг жаҳон чемпиони риваж олмоққа қақиргани ва бу йил ёзда бўладиган тортшувнинг ҳали бизга номаълум натижалари шахмат муҳлисларида катта қизиқиш уйғотмоқда. Ана шу қизғин баҳс олтидан шахмат тождори Г. Каспаровнинг истеъдодига доир тасаввуримизни янада бойитиш биз учун мароқлидир.

Бахтиёр САМАДОВ,
Н-қисм.

«Мен Анатолий Карпов билан ёш ҳамюртим Гарри Каспаровни машҳур шахмат созанда-хонандалари деб атагим келади, — дейди СССР халқ артисти, Озарбайжон ССР Олий Советининг депутаты Муслим Магомаев. — Уларнинг ижрочилик санъати ҳамма мақтовлардан юқори, биринчи чиқишлариданоқ муҳлисларни ром этадилар ва бунинг учун қадимий ва навқирон шахмат ўйинининг миллионлаб шиванандалари улардан миннатдордирлар».

Бу икки шахмат баҳоидири кейинги тўрт-беш йил ичидаёқ ўзаро жами 75 бор тахта узра жанг қилишга улгурди. Умумий ҳисобда ҳеч қайси бири устунликка эришгани йўқ: саккизтадан ютиб, қолганини дуранг қилишди. Аммо муҳим вазиятда чаққонроқ ҳаракат қилган навқирон Гарри Каспаров «улоқ»ни илиб кетди. 22 ёшида жаҳон шахмат шоҳи даражасига кўтарилди.

Гарри Каспаровга ўхшаган, яъни у ҳақда шунча кўп сўз ва баҳс юритилган, ёзилган бошқа бирон-бир шахматчининг номини келтириш маҳол. Бу ажабланишлик ҳол эмас: унинг спортдаги йўли шунчалик таъсирчанки, бунга ҳеч ким бефарқ қараб туролмайди.

Энг ёш жаҳон чемпиони ҳақида бирон-бир янги гап топиб, уни журналхонларга ётказиш учун баҳоли қудрат уриниб кўрдим.

1985 йил ноябрь — декабрь ойларида Фрунзе шаҳрида III анъанавий халқаро шахмат турнири ўтказилиб, мен унда мусобақа бош ҳакамининг ўринбосари вазифасини бажарардим. Ниятим аввало унда иштирок этаётган Майя Чибурда-нидзедан гап «илиш» эди. Қулай фурсатни кутдим. Уч карра жаҳон чемпиони, ҳамшаҳари, халқаро мастер Зураб Стуруага қарши кечиктирилган ўйинини ажиб йўллар билан дуранг қилишга эришиб, кайфи чоғ бўлиб турганида уни суҳбатга тортишга муваффақ бўлдим. Муҳлислар номидан фикрини сўрадим.

Энг ёш шахмат маликаси энг ёш шахмат шоҳи ҳақида «Нима десам экан-а?» дегандек ўйга толди-да, сўзлардан тузган комбинациясини баён қила кетди.

— Гарик шахматчи бўлмаганда шахмату шахматчилар кўп нарсалардан маҳрум бўларди... Биз у билан деярли тенгдошмиз. Биринчи бор 1974 йили Олмаотадаги мактаб ўқувчилари Бутуниттифоқ Спартакиадасида бирга ўйнаганмиз. Бир йилдан кейин Тбилисида иккаламиз ҳам ёшлар ўртасида мамлакат чемпиони бўлдик. У болалигидаёқ ёшига нисбатан анча етук маҳоратини кўрсатиб, мутахассислар эътиборини қозонди. Ерқин истеъдодга меҳнатсеварликни зарб урилгандагина Каспаровдек маҳорат соҳиби бўлиш мумкин.

Иккаламиз ҳам «алёхинчи»миз, шунинг учун бўлса керак, Каспаровнинг ўйини менда нуқул лаззат ҳисси уйғотади. У билан нафақат шахмат хусусида, балки исталган мавзуда суҳбатлашсангиз ҳаловат топасиз. Адабиёт, санъат, спорт унинг жони. Жудаям билимдон. Аммо ғоят камтар. Гапга чечан, боодоб йигит...

Майя Григорьевна, «Етар-а», дегандек ёқимли кулимсираб қўйди. Мен Олмаотадаги бир ўйинни хиёл эслатишим билан нимага шама қилаётганимни сезди шекилли, ўша қизнинг исмини сўради.

— Шарифа, — дедим.

— Ҳа-я, Шарифа Бердиева, — дея сал жиддийлашди суҳбатдошим. — Мени бошлаб ютиб олганди. Ушанга ҳам ўн бир йилдан ошибди. Чинакам шахмат мастери бўладиган қиз эди...

— Саломингизни етказаман.

— Биргина Шарифага эмас. Матбуот саҳифалари орқали Ўзбекистоннинг барча шахматсеварларига энг яхши тилакларимни етказишингизни сўрардим. Қизлардан ҳам Аъзамовга ўхшаган маҳоратли шахматчиларингиз етишиб чиқса антиқа иш бўларди.

Гурунгу яхши тилаклар учун ташаккур билдирдим. Эртасига Фрунзедаги халқаро мусобақанинг тўртинчи тур учрашувлари ўйналиб, Майя Чибурданидзе Ҳиндистон чемпиони, халқаро мастер Правин Типсейни чиройли услубда мағлуб этди.

Евгений Ильин, «64-Шахматное обозрение» журналининг муҳбири, ёзувчи-шоир (Москва):

— Карпов—Каспаров матчини жаҳон биринчилиги учун ўтказилган яккама-якка баҳсларнинг энг яхшиларидан бири деб ҳисоблайман. Уйналган партияларнинг савияси баландлигига шубҳа йўқ... Гарри жуда сўзамол йигит. Ёзувчилар Марказий уйида бўлган бир учрашувда Каспаровни синомоқчи бўлиб: — «Евтушенко шеърятига ҳали ҳам ихлосингиз баландми ёки янги истеъдодларга ҳам эътибор берадиган бўлиб қолдингизми?» — деб сўрашди. Жавоб шундай бўлди:

— Уша пайтларда Евтушенконинг рейтинги баланд эди-да!

Шахмат тилида айтилган жавобдан ҳамма қониқди...

Уролнинг Златоуст шаҳри яқинида Тургояк деган машҳур кўл бор. Унга бағишлаб Свердловск телевидениеси яратган кинолавахани кўпчилик кўрган бўлса керак. Бу ажойиб кўл ҳақида кўплаб афсонаю ривоятлар мавжуд. Деҳқонлар қўзғолонининг лашкарбошиси Емельян Пугачев бир вақтлар бу кўл тубига катта хазина яширган эмиш.

Ҳаёлга берилувчи ҳаваскорлар соатлаб манзарали кўлнинг ойнадек текис юзини томоша қиладилар, баъзан улар шундай воқеанинг гувоҳи бўладилар. Осмон лусавфо, бада парча сезилмайдиган бир ғойдаги дарахтларнинг баргларини шитирлутади шабда ҳам ҳам ҳазилмайдиган бир пайтда Тургоякнинг нақ ўртасида — кўл марказидаги оролчада ногоҳ ажиб тўлқин кўтарилади-да, аста-секин улкан сув бетида синиб кўздан ғойиб бўлади. Бу қандай тўлқин? Тургоякнинг тубида яширинган қандай куч унинг тунтик сувини бирдан тўлқинлантиришга мажбур этади? Ҳозирча буни ҳеч ким тушунтириб бера олгани йўқ. Олимларнинг айтишича, ўткир қиррали ҳарсанглр силжишидан тўлқинлар пайдо бўлармиш. Ана шу кўл яқинида туғилиб ўсган Анатолий Карповнинг ўйинларида ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин: аввалига осойишталик, кўзни қамаштирувчи сувнинг сокинлиги ҳукм суради. Лекин бирдан тахтада «кичик эндшпиль комбинацияси»нинг шиддатли тўлқини кўтарилади-да, зарарсиз ва осойишта бўлиб кўринган барча нарсаларни кўмиб ташлайди. Кейинчалик Карпов шахмат фронтини ларзага солувчи позициянинг кучини ўз вақтида пайқайди. У даҳшатли стихияни жиловлаб, уни ўз фойдасига хизмат қилдира олади.

Бу ажойиб муқоясани биз Улуғ Ватан уруши йилларида конструктор-лик бюросларидан бирига раҳбарлик қилган ва ихтиро этган қуроли учун Ленин ордени билан мукофотланган истеъдодли инженер, шахмат гроссмейстери ва журналист-адиб А. Котовнинг (1913—1981) 12-жаҳон чемпиони А. Карповнинг ҳаёти, шахматчилик фаолиятига бағишланган «Уральский самоцвет» китобидан келтирдик.

Бундан салкам чорак аср муқаддам у билан дона суришган, лекция сўхбатларидан баҳраманд бўлган тошкентлик мухлислар бу ерда икки ҳафтача меҳмон бўлган Александр Александрович Котовни ҳали-ҳали эслаб юрадилар. Ҳаётининг кўп қисмини бегона юртларда ўтказган ва жон-дили билан Ватанига интилган биринчи рус жаҳон чемпиони Александр Александрович Алёхиннинг оғир тақдирини объектив равишда тасвирлаб бера олган киши А. А. Котов бўлди. Аввал унинг бой ижодига бағишланган минг саҳифали «Алёхиннинг шахмат мероси» номли иккита монографияси эълон қилинди. Кейинчалик Алёхиннинг кўп қиррали ҳаётини акс эттирувчи ҳикоя, повестлар, ниҳоят роман пайдо бўлди. 1981 йили зўр муваффақият билан намоиш этилган «Россиянинг олпоқ қори» номли бадий кинофильм ҳам Котов сценарийси асосида суратга олинган.

А. Котов ҳозир ҳаёт бўлганида, А. Карповга берган юқоридаги таърифини хиёл ўзгартириб: «Алёхин аъналарининг содиқ издоши 22 ёшли Гарри Каспаров — лангаридан ажралганда ҳам томошабинларни даҳшатга солиб, арқон узра ажиб санъатини намоиш қилган ҳолда пақкага етиб оладиган дорбознинг ўзи!» дермиди...

Ҳа, шахмат тожиги астойдил талабгорлик қилган ва «бир нафасдаёқ» уни қўлга киритган бу ёш гроссмейстер қалтису мафтункор ўйинлари билан шахмат санъати шинавандаларининг кўнглини топди, миллионлар олқишини қозонди.

Гарри асло ҳамма нарса қўлидан келадиган кичкина шахмат роботи бўлиб туғилгани йўқ. Болалиги бахтли кечди: оиласида энг аввало муҳаббат ва дўстлик ҳукмрон эди: бу нарса унинг кейинчалик чин инсон бўлиб вояга етишида ўз ўрнини топди. Бунга биттагина мисол келтириб ўтиш жоиздир.

1984 йилнинг илк баҳори. Вильнюс шаҳрида тож талабгорларининг финал матчи бошланди. 21 ёшли Гарри Каспаров ўзидан нақ уч баробар ёши улуғ жаҳон экс-чемпиони Василий Смилов билан куч синашарди. Каспаров икки очко ўзиб кетган бир пайтда Смиловнинг туғилган куни яқинлашиб қолди. 24-мартда навбатдаги партия ўйналиши керак. Смилов охириги тайм-аутини олай деса, кейин қийналиб қолиши мумкин. Шунда Каспаров танлафус эълон қилиб, ҳаммани ҳайратга солди. Ишқилиб, ютиб чиқсам бўлди-да, деб одабийликни қўлдан бермади, жаҳон чемпиониға рўпара бўладиган «фсон» йўл турганда, беҳожат ўзи тайм-аут олиб, нафақат ҳарифининг, балки миллионлаб шахмат мухлисларининг ҳурмат-эътиборини қозонди. Бундай мардлик қилишга ҳар ким ҳам қодир эмас.

Болалигида футбол ўйнар, велосипедда сайр қиларди. Баъзан Каспаровлар хонадонида шахмат кечалари бўлар, Гарри эса тахта устидаги жанг манзараларини қизиқиб кузатарди. Кейин ўз доналарини шундай сурадиган бўлиб қолдики, тез орада катталарнинг ҳам кўзини очирмай қўйди. «Ойимни юта бошлагач, — деган эди у 11 ёшида берган интервьюсида, — дурустгина шахмат ўйнайдиган бўлиб қолганимни тушундим. Ушанда саккиз ёшда эдим. Тўққизга қирай деганимда иккинчи разряд олишга эришдим...» Ота-онаси уни Боку пионерлар саройига олиб боришди...

Гаррининг ўша интервьюсида мана бундай мулоҳаза ҳам бор: «Бу ердаги Спартакиадада ўзбекистонлик бир шахматчи билан бўлган партиям мен учун энг қийин ўйин бўлди. Оқлар билан дебютада ноқулай ўйнаб қўйдим. Кейин росаям бош қотиришга тўғри келди. Лекин қийин аҳволдан чиқиб кетиш йўллари ахтариш менга ёқади. Топа олсам, ютуғимдан икки ҳисса севинаман.»

Каспаров жаҳон чемпиони бўлган куннинг эрта-индинига «Советский спорт» газетаси такрор босиб чиқарган ўша интервьюни ўқигач, унинг рақиби кимлигини суриштириб, охири топди.

— Бу воқеа, — деди республика ёшлар терма командасининг катта тренери С. Т. Пинчук, — 1974 йили Олмаотада ўтказилган мактаб ўқувчилари XIII Бутуниттифоқ Спартакиадасида юз берган эди. Озарбайжонликлар билан бўладиган учрашув олдиндан командамиз аъзоларига йўл-йўриқлар берарканман, чунончи, Константин Коясга: тахтада қандай вазият юзага келишидан қатъий назар, мабодо ҳарифинг дуранг таклиф қилгудай бўлса, дарров рози бўл, дедим. Хўп, деди. Уйин бошланди. Кояс сицилианча ҳимояда тўрт от вариантини қўллади. Позиция Гаррининг кўнглига унчалик ўтиришмади шекилли, дуранг таклиф қилди. Курашга берилиб кетган Костя эса кўнмади, ва кўп ўтмай... ютқазди. Константин Кояс ҳали ҳам ўша-ўша мастерликка номзодлигича турибди. Гарри Каспаров эса...

Пионерлар саройида ёш ҳаваскор биринчи разрядгача бўлган йўлни тез босиб ўтди. Айна вақтда мустақил ўрганишга ҳам киришди: шахмат китоблари билан бир қаторда бошқа адабиётларни ҳам қўнт билан мутолаа қилиб борди.

Жаҳоннинг тўртинчи чемпиони, буюк рус шахматчиси А. Алёхиннинг ижоди Г. Каспаров учун ўзига хос маёқ бўлиб қолади. Унинг шахмат ғоялари Каспаровни ларзага солди. Алёхиннинг сайланма партиялари тўплами ёш шахматчининг столдан тушмайдиган китобига айланди.

Каспаров — бадий адабиётнинг ҳам ошиғи. Айтишларича, у Евтушенко

Дарҳақиқат, жаҳон биринчилиги беллашувлари, шубҳасиз, шахмат оламидаги энг катта воқеалардир. Уларнинг иштирокчилари тайёргарлик жараёни ҳамда мусобақа пайтида шахмат назарияси, психологияси эришган барча замонавий ютуқлардан фойдаланадилар. Иккинчи томондан жаҳон биринчиликларининг ўзи шахмат санъати ва шахмат фалсафасининг янада ривожланишига улкан таъсир кўрсатади.

Маълумки, тож талабгорларини зоналараро турнирлар аниқлайди. 1949—1970 йилларга (уч йилда бир бор) биттадан, 1973—1979 йилларда иккитадан зоналараро турнир ўтказилган бўлса, 1982 йили уларнинг сони учтага чиқарилди. Уларда жаҳоннинг 42 шахматчиси қатнашиб, ҳар гуруҳдан иккитадан ўрин учун ўзаро баҳс юритилди. 42 иштирокчининг 12 нафари совет вакиллари эканлиги шахматимиз обрўйини кўрсатиб турибди. Улардан 8 киши; жумладан Г. Каспаров саралаш мусобақаларисиз шахсан таклиф этилди. Лас-Пальмас (Испания) ва Толука (Мексика) группасида қатнашган саккиз вакилимиздан атиги биттаси — жаҳон эс-чемпиони В. Смиловгина тож учун курашни давом эттириш ҳуқуқини сақлаб қолди. Бунинг ҳиссаси Москвадаги учинчи зоналараро турнирда чиқарилди: иккала йўлланма ҳам совет гроссмейстерларига теғди. Г. Каспаров 13 имкониятдан 10 очко тўплаб, учала гуруҳ учун мутлақ яхши натижа кўрсатди. Иккинчи йўлланма-ни Александр Белявский олди.

Бир вақтлар, шахматчи 30—40 ёшларда энг юксак натижага эришади, деган фикр ҳукм сураб ва бу ҳақиқат эди. Чунончи, В. Стейниц, Х. Р. Капабланка, А. Алёхин, М. Эйве, М. Ботвинник, В. Смилов, Г. Петросян, Б. Спасский ана шу ёшда жаҳон чемпиони бўлишган. У замонлар энди ўтиб кетганга ўхшайди. Тож талабгорлари саралаш мусобақалари олдидан бўлган бир суҳбатда: «Карпов билан ким беллашаркин?» деган саволга Г. Каспаров: «Бир оз илгарироқ М. Таль унинг тенгқурларидан бири бўлади, деган бўлса энди: «Смилов ҳам, рақибни ҳам, Портиш ҳам эмас, балки улардан анча ёш беш нафар тож талабгорларидан бири бўлади деб ўйлайман. Биздаги янги куч ўзини кўрсатиши керак. Гал — бизники!» деб дангал жавоб берган эди. Ваъда ерда қолмади: уни шахсан ўзи бажарди!

1982 йилнинг кузида Швейцарияда ўтказилган XXV Жаҳон олимпиадасининг ўнинчи турида майдон эгалари совет шахматчилари билан дона суришди. Биринчи тахтада Г. Каспаров дона сурди.

Уйин ўрталарида афзаллик оқ доналарни сурган Каспаровнинг рақибни томонида эди. Ҳа, Каспаровнинг марказдаги оти ҳужумда қолган, уни олиб кетиш эса барча қора сипоҳлар чекинишидан нишона эди. Каспаров етти юриш давомида отини зарбадан олиб қочмади, мураккаб вазиятда шундай нафис, шундай қалтис йўллари топдики, бунга томошабинларгина эмас, балки гроссмейстерлар ҳам тан бердилар. Тактикавий яширин имкониятлар, бой ички динамикага эга позицияда Каспаровга хос истеъдод намоён бўлди. Оқлар охири отни олишга мажбур бўлиб қолди. Оқбатда улоқ Каспаровда кетди. Зал қарсақ садоларидан ларзага келди.

Жаҳон олимпиадаси ўтаётган пайтда ФИДЕ конгресси иш бошлади. Тож талабгорлари ўртасида кўря ташланганда тўртта чорак финал матчининг бирида Г. Каспаров билан А. Белявский (Львов) ўзаро курашадиган бўлиб турибди-да! Финал матчи ўйнашга лойиқ совет шахматчиларидан бири энди чорак финалдаёқ ўйиндан чиқиб кетишга мажбур: ярим финалга йўлланма битта. Уларнинг баҳси 1983 йил илк баҳорда Москвадаги муҳташам заллардан бирида бошланиб, уч ҳафта давом этди. Дарвоқе, бундан хиёл олдинроқ жаҳоннинг 1982 йилги энг яхши шахматчисига бериладиган «Оскар» мукофотида Г. Каспаров лойиқ топилганлиги эълон қилинган эди.

Г. Каспаров қатор улкан халқаро турнирлар ғолиби, икки карра СССР чемпиони Александр Белявский устидан 6:3 ҳисобида ғалаба қозониб, ярим финалга чиқди.

Лондонда ўтказилган яримфинал матчларнинг бирида В. Смилов билан венгриялик З. Рибли, иккинчисида Г. Каспаров эски рақибни билан учрашди. Қизиқ, 62 ёшли В. Смилов ўзидан қарийб 30 ёш кичик рақибини энгиб чиққан бўлса, 22 ёшли Г. Каспаров 52 ёшли рақибини ҳар жиҳатдан тор-мор этди! «Ёшлик устунми, ё тажриба?» — деган анъанавий жумбоққа Лондондаги матчлар аниқ жавоб беролмади: уларнинг бири иккинчисини инкор этди.

Айтгандай, айрим корчалонларнинг айби билан тож талабгорларининг яримфинал матчлари «хуржунга солиниб» турганда, Югославиянинг Никшич шаҳрида энг зўр гроссмейстерлар иштирокида улкан халқаро турнир ўтказилиб, унда Г. Каспаров катта устунлик билан ғолиб чиқади. Буни тан олган бир гуруҳ етакчи шахматчилар баёнот қабул қилиб, чемпионлик унвони ҳалол курашда аниқланиши кераклигини билдирган эдилар.

Оқ доналарни кимсан ФИДЕ рейтинг варақасининг энг юқори поғоналаридан бирини ишғол этиб турувчи югославиялик машҳур гроссмейстер Любомир Любоевич сурган-а! Шундай забардаст шахматчини бор-йўғи 25 юришда бутун лашкари билан «асир олиш» ҳазилакам гапми?! Каспаров Никшичда ана шунақа маҳорати билан ғалаба кучди-да!

Лондондан зудлик билан тарқатилган хушxabардан шахмат шинавандалари бениҳоя хурсанд бўлдилар. Марказий телевидениега берган интервьюсида жаҳон экс-чемпиони М. Таль, чунончи шундай деди:

— Мураккаб ҳисоб-китобларни тез ва аниқ бажариш борасида Гарри Каспаровнинг олдига тушадиган шахматчи йўқ ҳозир...

Бу фикрга яққол мисол тариқасида ўзим шоҳид бўлган бир воқеани айтиб берақолай.

1983 йилнинг 16 июль куни Москвадаги ажойиб спорт иншоотларидан бирида СССР халқлари VIII ёзги Спартакиадаси программасидаги мусобақаларнинг иккинчи турида Озарбайжон ва Латвия шахматчилари куч синашар, биринчи тахтада эса Каспаров билан Таль баҳслашар эдилар. Бу учрашув ҳамманинг эътиборини тортгани бежиз эмас. Боқулик ёш гроссмейстер дунёга келмасдан уч йил олдин Таль ажойиб комбинациялари билан Ботвинникдек шахмат тождорини енгиб, «тахт»га ўтирган эди. Мана энди бўлса унга Каспаров сипоҳ бериб ўйнапти! «Ана кетди, мана кетди» бўлиб турган унинг позицияси ҳамма оғирликка дош берди: ўйин охири дуранг бўлди. Таҳлил пайтида уларни бир неча донгдор гроссмейстерлар ўраб олди. Уларнинг ҳар бир луқмасига Каспаров зудлик билан шундай раддиялар изҳор қилардики, ҳатто тахтанинг бир томонини эгаллаб ўтирган Михаил Таль ҳам эътироз билдиролмай қолди. Бирварақайига бир неча гроссмейстерга «дарс айтиш»га улкан шахмат даҳоларигина қодир.

Ижодининг мафтункорлиги билан ҳозирги кунда Гарри Каспаров бошқаларга соя ташлаб тургандек кўринади. Хулласи калом, мухлиси мутахассислар А. Карпов—Г. Каспаров баҳсига муштоқ эдилар. Бунинг учун эса ёш гроссмейстер яна бир тўсиқни енгиши — финал матчида В. Смиловдек чинорни қулатиши керак эди. Буни ҳам моҳирона уддалади: 1984 йил бошларида Вильнюсдаги баҳсда Каспаров 8,5:4,5 ҳисобида зафар кучди. 4 учрашувни ғалаба, 9 тасини дуранг билан якунлади, битта ҳам бой бермади. Айни вақтда рейтинг-даражасини ҳам ошириб олди.

Июнь ойининг охирларида жаҳон терма командасига қарши Лондондаги «Аср матчи»да Карпов билан ёнма-ён совет шахмат мактаби шаънини ҳимоя қилишга муносиб ҳисса қўшди.

Ниҳоят жаҳон шахмат аҳли орзиқиб кутган дамлар етиб келди.

1984 йил 9 сентябрь. Москвадаги Союзлар уйининг Колонна залида А. Карпов—Г. Каспаров матчи тантанали суратда очилди. Ташкилий комитет раиси, СССР Маданият министри П. Н. Демичев, ФИДЕ президенти Ф. Кампоманес ва СССР шахмат Федерациясининг раиси, СССР космонавт учувчиси, икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони В. И. Севастьянов тўпланган ва жамики мухлисларни улкан шахмат байрами билан табриклайдилар, матчи иштирокчиларига самимий тилаклар изҳор қиладилар. Қуръа ташланди. Биринчи ва барча тоқ партияларда жаҳон чемпиони оқ доналарни суриши маълум бўлди...

Матчининг дастлабки 9 партиясидан сўнг ҳисоб жаҳон чемпиони А. Карпов фойдасига 4:0 (дуранг натижалар инобатга олинмасди) бўлиб қолди. Олдинига ортиқча эҳтиросларга берилиб кетган ёш тож талабгори энди ўзини тутиб олишга ҳаракат қилди: кейинги 17 учрашувда дуранг қайд этилди. 27-партияда ҳам мағлуб бўлган Г. Каспаров «жар ёқаси»га келиб қолди: яна бир зарб еса, бас, қулаб кетарди. Қалтисликка маълум даражада чек қўйиб, дадилликини ошириши тўртта дурангдан сўнг боқулик гроссмейстерга биринчи ғалаба келтирди. Устма-уст яна 14 партияда битим имзолангач, 47, 48- учрашувлар тож талабгорининг фойдасига ҳал бўлди. Ҳисобни 0:5 дан 3:5 га чиқариб олди. Бундай жасорат кўрсатишга ҳар ким ҳам қодир эмас.

«Энди буёғи нима бўларкин?» деган саволга тахмину кароматлар эмас, навбатдаги учрашувларда юзага келувчи воқеалар жараёни жавоб бериши керак эди. Бироқ шундан кейин...

Икки бор тайм-аут, яъни танаффус эълон қилинди. Биттасида ФИДЕ президентининг ўзи аралашди. Бунақаси тарихда бўлмаган эди. Яна икки кундан сўнг мухлислар 49-партияни кўриш ўрнига ногоҳ қақирилган матбуот конференциясида ФИДЕ президентининг ғолиб эълон қилинмаган ҳолда матчни тўхтатиш ҳақидаги қарорига дуч келиб қолдилар. Қарор атрофлича асослаб берилган эди.

Шахмат ақлий машғулоти бўлса-да, машаққатли меҳнат ҳамдир. Шахматчи бундай оғирликка бардош бера олиши керак. Лекин ҳар нарсанинг ҳам чегараси бор.

Беш ой давом этган узлуксиз қаттиқ ақлий кураш матчи иштирокчилари тугул

унга дахлдор барча кишиларнинг жисмоний ва руҳий чидамини барбод қилаёзди, деб тўғри уқдирилди қарорда.

Шахмат партияси — биринчидан, мурасасиз спорт кураши бўлса, иккинчидан — ғоялар, фикрлар, ажойиб, бетакрор комбинациялар санъатидир. Шахматнинг гўзаллигию уйғунлиги билан санъатнинг эстетик идеаллари ўртасидаги боғлиқликни тасдиқловчи ёрқин далиллар ҳам йўқ эмас. Ҳа, энг яхши шахмат партияларининг санъатга яқин эканлиги шубҳасиздир.

Ҳўш, буларни, миллионлаб ҳаваскорларга ўзига хос маънавий озиқ берувчи гўзал шахмат партияларини асосан кимлар яратади? Аввало чемпионлар, ҳа, жаҳоннинг шахмат сардорлари яратади! Уларнинг тақдирини ўйламоқ даркор. ФИДЕ президентининг матчни тўхтатиш тўғрисидаги қарори ҳам, аввало, ана шу мақсаддан келиб чиққан эди.

А. Карпов билан Г. Каспаров ўртасида янги матч белгиланди. Гроссмейстерлар ярим йилча ўзларини ҳар томонлама: ҳам жисмоний, ҳам амалий, ҳам руҳий жиҳатдан тобладилар. Янги матчга янги куч-қувват билан киришдилар. Шартлар ҳам янгича эди: ўйинлар сони чекланиб, дуранг натижалар ҳам ҳисобга олиниши, 24 партияда 12,5 очко олган томон ғолиб деб топилиши, ҳисоб 12:12 бўлиб қолганда жаҳон чемпиони унвонини сақлаб қолиши.... Булар — низомда белгилаб қўйилди.

Матч 1985 йил 2 сентябрда Москвадаги Чайковский номли концерт залида тантанали суратда очилди. Эртасига биринчи партия ўйналди. Куръага кўра тоқ партияларда оқ доналарни тож талабгори сурди.

Биринчи партияда Нимцович ҳимоясининг амалиётда кам қўлланадиган варианты ишга солиниб, 9-юришда Карпов янгича йўл танлагач, кураш назарий таҳлил чегараларидан чиқиб кетди ва томонлар чигалликлар қаърига шўнғидилар. Ташаббус ҳар қалай оқларда бўлди. Карпов дебют қийинчиликларини батамом енга олмади ва эртасига уни давом эттирмаёқ дастлабки мағлубиятини тан олди. Иккинчи, учинчи партиялар дуранг бўлди, тўртинчи ва бешинчисида ғолиб чиққан жаҳон чемпиони 3:2 ҳисобида олдинга ўтиб олишга муваффақ бўлди. Кейин кетма-кет беш ўйин дуранг билан якунланди. Шулардан охиригиси, яъни 10-партияни момақалдироқ олдидаги чақмоққа қиёс қилса бўлади. Бунда иккала томон ҳам юксак маҳоратини кўз-кўз қилди.

Дунёнинг энг баланд жойи — Ҳимолай тоғининг Эверест чўққиси. Уни забт этиш — кўплаб альпинистларнинг орзуси. Шахмат оламининг ўз чўққиси мавжуд. Бу «тождор тахти» ўрнашган Олимпдир. Унгача бўлган масофа эса анча йиллик йўл. Эверестга чиқишга аҳд қилгунга қадар альпинист озмунча машаққат чекмаганидек, «тахт» сари қадам ташлаган шахматчи — гроссмейстер ҳам унча-мунча доволарга дуч келмайди. Лекин чўққиларга чиқиш усуллари ҳар хил. Альпинистлар қалтис жойларда бир-бирларига ҳамдард бўладилар, кўмакчи бўладилар, шерикларини ҳалокатдан қутқариш зарур бўлиб қолганда, ҳатто ўз жонларини ҳам аямайдилар. Хуллас, чўққига гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиқиб оладилар. Шахматчилар-чи? Йўлда (шахмат тахтаси узра, албатта) бир-бирларини қўлтиқлаш ўрнига, ўзаро «шафқатсиз жанг» қилиб борадилар, «ёлғизоёқ» йўл шундагина бўйсунди. Шу йўсинда Олимпга ҳар томонлама энг кучли ягона рақобатчигина чиқиб олади. «Тахтни» эгаллаш учун эса, аввалги тождорни юксак чўққидан қулатиш ҳам даркор.

Каспаровнинг бугунги ижодий йўлига қараб айтиш мумкинки, у ҳам Алёхин сингари шахматда ўзлигини яққол намоён қила олган санъаткордир. Шахматда унинг овози бошқаларникидан алоҳида ажралиб турибди. Янада авж пардасига кўтарилиши учун эса муҳлат етарли.

— Энг юксак унвон менинг шахматда охириги маррага етганимни билдирмайди, — дейди Г. Каспаров. — Шунинг учун мен ўйинимни такомиллаштиришга, шахмат санъатини янада юксакроқ кўтаришга ҳаракат қиламан. Бунинг учун эса салафим сингари мусобақаларда мунтазам қатнашиб, куролимни «занг бостирмаслик» йўлидан бораман.

Матч ёпилиши олдида ўтказилган охириги матбуот конференциясида берилган саволлардан бирига Г. Каспаров шундай жавоб берди:

— Менинг ғалабам — авлодлар анъанасига содиқлик, оммавийлик, машҳур шахматчиларнинг ўз маҳорат сирларини ёшларга ўргатиши каби фазилатларга эга бўлган совет шахмат мактаби тантанасининг яна бир ёрқин исботидир. Бордию менинг шахсий тажрибам ҳақида гапириладиган бўлса, унда мен устозим Михаил Моисеевич Ботвинникдан айниқса миннатдорман...

— Яна шуни ҳам маълум қилишим мумкинки, — деди сўзининг пировардида, янги чемпион, — етти йиллик танаффусдан сўнг яқин орада Ботвинник мактаби ўз фаолиятини бошлайди. Мен унинг раҳбарларидан бири сифатида тажрибамни ёшларга ўргатишга жон деб розилик билдирдим.

QWERTY TYUIOP

1. Биринги асарингизнинг эълон қилиниши тарихини гапириб берсангиз.
2. Бевосита ёзиш жараёни Сизда қай тарихга кезади? Ўқоғда "туртки" деган тушунга бор. Масалан, Лев Шолетой синиб ётган бутакузни кўриши билан қалбда, шуурида тўсатдан "чакмоқ чакқану" сўзу биз яхши биладиган "Хожимурод" деган аждойиб асарини ёзган экан. Сизнинг таърибонгизда ҳам шундай ҳолатлар бўлганми? Қайси асарингизда?
3. Қайси асарингиз ўзингиз уғун айниқса қадрли? Қайси биридан кўнглингиз тўлмаган?
4. Ўқоғда кимни устоз деб биласиз?
5. Ёзувчининг актив фразданлик позицияси деганда нималарни тушунасиз?
6. Ҳаётингиздаги энг бахтли дамлар қайсию энг бахтсиз кун қайси?
7. Ўқаяётган асарларингизнинг қайси камчилиги Сизни айниқса ташвишга солади? Ўз ўқоғингизда ҳам камчилик сезасизми?
8. Ўнсондаги қайси фазилатларни қадрлайсиз? Қандай қусурларни ёмон кўрасиз?
9. Ўзвзи эсуриналхонлар "Фалон китобнинг фалон қаҳрамони ҳаётда борми ёки уни ёзувчи угидан тўқиб чиқарганми?" - деб сўрашади. Ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланганини ўз ўқоғингиздаги айрим мисоллар билан айтиб берсангиз.
10. Танқидга муносабатингиз? Ўзингиз танқидга бўлсангиз нима қилардингиз?
11. Ҳозир қандай асар устида ишляпсиз?

Ушбу сонда ёзувчи Мирзакалон ИСМОИЛИЙ ва шоир Тур-сунбой АДАШБОВнинг анкета саволларига жавобларини ўқийсиз.

Мирзакалон Исмоилий

1. «8 Март — хотин-қизлар озодлиги» деб номланган пьесамни 1927 йилда, ўн тўққиз ёшимда эълон қилдим. Асарнинг номи, ёзилган йили мазмунидан дарак бериб турибди. Ўлка ўзбек билим юртида ўқиб юрганамда ўзбек тили ва адабиётидан Абдулла Авлоний дарс берар эди. Фақат «дарс берар эди» десак, у мухтарам устознинг хизматларини камситган бўламиз. У киши ўқувчиларини илмнинг барча сўқмоқларидан олиб ўтиб, талабалари юрагига бир ўт ташлаб кўяр эди. Туркистон ўлкасида дастлабки театр труппасини тузган Ҳамза, Маннон Уйғурдай одамларга устозлик қилган Авлоний менда ҳам драматургияга ҳавас уйғотди-ю, йигитлик жўшқинлиги билан шу асарни ёзиб, нашрга беришга журъат этдим. Китоб босилиб чиққунча «қойилмақом қилиб ёзиб ташладим», деб керилиб юриб эдим. Китобни шу кўтаринки ҳис билан ўқидиму тарвузим кўлтигимдан тушди: пьеса ўзимга ёқмади. Сабабини ахтардим. Мен ҳам дурустроқ ёзсам бўлар-ку, ахир дедим ўзимга-ўзим. Уйлаб қарасам, пьесада ўзимнинг ақлим етмайдиган гапларни қаламга олган эканман. Бадийи хижатдан ҳам нуқсонлар анчагина. Асарни тушуниб ёзиш керак, онгли ёзиш керак, деган тўхтамга келдим. Шундан кейин таржимадан нажот истадим. Танлаган йўлим тўғри экан, таржима мени қўллаб-қўлтиқлаб, қаддимни ростлаб қўйди. Тақдирнинг илтифоти билан Лев Толстой асарларидан баъзиларини ўзбекчага таржима қилиш насиб этди. 1930 йилнинг бошида Ўзбекистон Давлат нашриёти менга «Тирилиш» романини таржима қилиш учун берди. Ешлик экан, қарангки, шундай мураккаб, психологик асарни таржима қилишга журъат этибман. Мени ҳали ҳамон хижолатга соладиган нарса шу.

Бу — дастлабки таржимани қандай бажарганимни, бу қийинчиликлар туғдирган пушаймонлик юрак бағримни қанчалар қон қилганини айтиб ўтирмайман. Таржима бўлди, китоб босилиб чиқди. Лекин ҳаммадан кўпроқ ўзим қониқмадим. Бу юрагимда оғир дард бўлиб қолди. Мен бу дардга шифо излар, уни тузатиш пайтини кўзлар эдим. Ана шундай пайт келди. 1940 йили «Тирилиш»ни иккинчи марта, бу сафар, назаримда, муносиб савияда, яхшилаб

таржима қилдим. Лекин, минг афсуски, уруш бошланди-ю, кўп хайрли ишлар қатори «Тирилиш»нинг бу нашри ҳам қолиб кетди.

2. Қуруқ ўтин, шох-шаббани бир ерга тоғ қилиб уйиб қўйсангиз ўз-ўзидан ёниб кетмайди. Бадийи асар ҳам шундай. Кўрган-кечирганларингиз, эшитганларингиз тўп-ланаверади-ю, юрагингизга чўғ тушмагунча «гулхан» аланга олмайди. Менинг сажда қиладиган илоҳий жойим — ёзув столи. Ҳуда-беҳудага яқинлашавермайман, тўғрироғи, айтмоқчи бўлган гапим миямда пишиб етилмаса яқинлаша олмайман. Ҳар куни, муттасил ёзмайман. Бошлаб олишим қийин. Кейин бир оз енгил кўчади. Саволга аниқроқ жавоб бериш учун сўнги асарим — «Ўзингдан кўр» деб номланган ахлоқий қиссанинг яратилишини айтиб берай: Ёзувчилар союзининг фантастика ва саргузашт адабиёт бўйича совети болалар ва ўсмирлар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясини оталиққа олган экан. Уларнинг илтимосига кўра болалар билан учрашувга бордим. Кўринишлари бип-бинойи болалар. Лекин жиноятчи. Бунга ким айбдор? Уларнинг ўзлари кимни айблайти? Учрашув пайти ҳам, ундан кейин ҳам шу саволлар мени қийнаб юборди. «Бизнинг роман» деган қисса қаҳрамони Тулавоӣ бебошроқ эди, шу боланинг кейинги ҳаётини ҳам ёзсам-чи, деган фикр ўшанда туғилди.

Ахлоқ мавзусидаги китобларга кўпроқ мактублар туртки бўлган, буларнинг ҳар бири ўзича бир тарих, майдалаб ўтирмай кўя қолай.

3. Эълон қилган асарларимнинг барчаси ўзим учун қадрли. Ҳатто кўнглим тўймай тортмага ташлаб қўйган саҳифаларим ҳам ўзимга қадрли (типратикон боласини юмшоғим, дер экан-ку), ҳаммасига кўзимнинг нури, юрагимнинг кўри тўкилган. Кўнглим тўлмаганларини юқорида айтдим.

4. Билим юртидаги, университетдаги муаллимларимнинг хизматидан кўз юмсам, ноинсофлик қилган бўламан, лекин биров кўлимга қалам ушлатиб, «ундай ёзиш керак, бундай ёзиш керак», деб ўргатмаган. Менинг ёшимдагиларга ҳаёт, ўқилган китоблар устозлик қилган. Шу сабабли устозлар ҳақида сўз кетса, биринчи қаторда Лев Толстойни тилга оламан. Чунки Толстой

Анкетамиз саволларига ёзилган мазкур жавоб редакцияга келган куннинг эртасига нохуш хабар тарқалди. Таниқли ёзувчи ва таржимон, оқсоқол адиб Мирзакалон Исмоилийнинг юраги уришдан тўхтади. Эътиборингизга ҳавола этилаётган бу мақола устоз қаламидан чиққан сўнги сатрлар бўлиб қолди.

Редакция

тасвирлаган ҳаёт — менинг назаримда — бир уммон. Унинг чегараси, чуқурлиги бир қарашдаёқ кўзга илинмайди. Ундан жавоҳир қидиринг — истаганингизча топасиз. Улуғ адиб сизга гоҳо сеҳрлар бўлиб кўринади. Бундай одамни давринг фарзанди эмас, отаси, мураббийси деб аташ ўринлироқ бўлади.

5. Ҳаёт ҳар қанча гўзал ё хунук, ҳар қанча қувончли бўлмасин, ёзувчи учун ягона ижод манбаидир. Чин санъаткор тушунчасидаги ҳаёт — бир киши ёки бир жамиятнинггина муҳити эмас, ёзувчининг ақидасича, инсоният — сунъий чегараларни тан олмайдиган эркин, чексиз хилқат. У бир шахсга, айрим бир одамга бахт излар экан, бутун одамзодни, жамиятни назарда тутиши керак.

6. Бахтли одамнинг кўп. Саксонга қараб бораётган одамларим бахтли кунларини санайман десангиз, эҳ-ҳе... Бахтли кунларимни кўп билан баҳам кўрдим. Бахтсиз онларим ўзимга тан. Узгаларни шерик қилиб, руҳини туширишни истамайман.

7. Дўконларда чанг босиб ётган «семиз-семиз» китобларни кўрганмисиз? Бу китоб бошқаларники бўлса ҳам, мен уялиб кетаман. Китобнинг бу аҳволда ётиши — асарга, ёзувчи истеъдодига, меҳнатига берилган баҳо. Асарнинг умри қисқа экан: турилгану ўлган. Сабаб нима? Сабаб излаб бош қотиришнинг ҳожати йўқ — адиб ёлғонни ишлатган, бадий асар ёзди, деб ҳатто ўзини ўзи алдаган. Китобхон ёлғонни тез илғайди. Бир марта ёлғонни ёзган адибнинг асарини кейин қўлга олмайди. Майна деган қушнинг нима учун «майна» дейилишини унутмаслик керак. Романга қурбинг етмайдами, чиранма, кичикроқ асар ёзавер. Кунда ўн бет ёзма, ярим бет ёз, аммо пишиқ-пухта қилиб ёз.

Баъзи асарларни ўқиганимда нафасим қайтиб кетади. Ёзувчиларимиз сўзнинг нозикликларини ҳис қилмайдиган бўлиб боришаётганга ўхшайди. Жумлалар нўнок, сўзлар пала-партиш, маънунига тушунмасдан ишлатилган, ҳатто «ни» билан «нинг» қандай ишлатилишини билмайди баъзилар. Ёшларни-ку, кечиринч мумкиндир. Турли унвонларга эришиб, ёшларга ақл ўргатиб юрганларни-чи? Уларга нима дейиш керак?

Ёзувчи ўз ижодида камчилик сезса, нуқсонга ўша заҳоти барҳам берар эди. Лекин, баъзан, ўзи истамаган ҳолда бу камчиликни четлаши мумкинга ўхшайди. Умр ўтган сайин, одам насихатгўй бўлиб боради — бу табиий. Асарлардан насихатгўйликнинг кўпроқ жой олиб қўйиши ҳам мана шу табиий кучнинг таъсиридан бўлса керак.

8. Умримнинг кўп қисмини, кўп асарларимни шу масалага бағишлаганман. Шу учун гапни мухтасар қилай: ҳалол, адолатли, инсофли, ҳимматли, садоқатли, оқибатли... бўлишга нима етсин. Шу фазилатларнинг аксини ўзида тўплаган одамларни эса... ер ютсин.

9. «Фарғона тонг отгунча» романидаги Фуломжон бошидан кечган воқеаларнинг ҳаммасини тўқиб чиқаришга имкон ҳам, қувват ҳам етмас. Мен Фуломжонларга ўхшаш одамларни, Ҳаётхонга ўхшаган бокира қизларни кўп кўрганман. Шундай одамлар ҳақида ҳикоялар эшитганман. Йўқ гапларни осмондан олиб ёзганимда ўқувчи бундай савол бериб ўтирмай, китобни бир чеккага улоқтириб қўя қоларди.

10. Қизиқ савол. Сиз асар ёзган экансиз, танқидчи мавжуд экан, ҳеч қаёққа қочиб қутила олмайсиз. Болангиз кўшнининг деразасини уриб синдирди. Ножўя ишлигини тан олмасизу кўшнингизнинг гаплари бари бир малол келади, болангиздан ҳам, кўшнингиздан ҳам ранжийсиз, шундай эмасми? Агар танқидчиликни қасб этсам, вазифам бировнинг камчилигини топиб карнай чалишдан эмас, балки ёзувчининг заҳматларини аввал ҳис қилиш, мақсадини англаш, асарни таҳлил этиб, шу йўл билан ўқувчини мушоҳада қилишга ўргатишдан иборат деб белгилаб олар эдим. Асарни ўқиб, бир олам камчилик топган ҳолимда ҳам мақолани ёзишдан аввал ёзувчи билан икки оғиз гаплашиб олардим. Ундан ташқари ҳар бир асарни бир — ўзимнинг қолипмага солиб ўлчамаган бўлардим...

11. «Фарғона тонг отгунча»нинг сўнги — учинчи китоби бўйнимда қарз бўлиб турибди. «Қизлар дафтарига»дан кейин кўп мактуб олдим. Шулар асосида «Буни сизларга, йигитлар»ни ёзганман.

Турсунбой Адашбоев

1. 1960 йилнинг август ойида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Дўрмондаги боғида ўтказилган ёш шоирларнинг биринчи семинар-кенгашида қардош республикаларда яшаб, ўзбек тилида ижод қилаётган қаламкашлар қатори мен ҳам шу анжуманда иштирок этдим. Семинар-кенгашида болалар адабиёти секциясининг раҳбари, етук шоир Қудрат Ҳикмат етакчилигида менинг кўлөзмам муҳокама қилиниб, роса пўстагим қоқилди. Бутун бошли тўпلامдан атиги битта «Газета қандай чиқади?» сарлавҳали балладам яроқли деб топилди. Ниҳоят 1961 йили ўша каттагина машқим «Буни топинг, болалар, айтиб берманг, оналар», номли альманахта Эркин Воҳидов таҳрири остида мослиб чиққан эди.

2. Ижоддаги «туртки» бор нарса, 1980 йилнинг май ойларида бир группа қирғиз ёзувчилари билан Олабуқа районининг Чотқол зонасида учрашувлар ўтказдик. Сафаримиз охирида қолган кунни эски қадрдоним, район партия комитетининг вакили Арим Акбаралиев (ҳозир у Ўш область партия комитетининг масъул ходими) «Олтин ёлли тулпор» афсонаси билан боғлиқ бўлган тоғдаги кўлга таклиф қилди. Дўстим Арим айтган воқеани Арслонбоб билан Шоҳимардон кўлларига даҳлдор афсоналар билан қисман ўхшашлиги бор.

Аммо бу ерда мени қизиқтириб қолган нарса қора лола эди. Ҳа, ҳеч бир ташбеҳга сифмайдиған тим қора лола қизил, сариқ лолалар билан шундоққина ёнма-ён очилиб ётибди.

Тоғликлар ирим қилиб қора лолани «олға» дейишади. Бунинг боиси шуки, у бошқа лолаларга нисбатан бир ҳафта олдинроқ очилади. Мўжазгина тоғ қўли ёнида эшитган афсонам, уч хил, уч нав лола менга тинчлик бермади. Меҳмонхонада ҳам тун билан шу ҳақда ўйланиб чиқдим. Эрталаб аэропортга келдик. АН-2 «ниначи» самолётнинг Чотқолдан қайтишига икки соат вақт борлиги маълум бўлгач, холироқ жойга бориб қайрағоч соясида афсонани қоғозга тушира бошладим. Оқшом Ушга учиб келгач, икки-уч кун «Тулпоркўл» билан олишдим. Меъёрига етказиб «Ешлик» журнаliga тавсия этдим. Қабул қилишди ва яхши акс-садо берди.

3. Менинг учун энг сўнги «Оқбура тўлқинлари» номли китобим қадрлироқ. Саричелек ва Арслонбоб туркумига кирган бир талай машқларим хом-хатала нашр этилганлиги билиниб қолди. Мен таърифламоқчи бўлган бу жаннатмакон жойлар ўз ўқувчисини интиқ кутаётган энг ноёб асарга ўхшайди...

4. Буюк шоир Миртемир устозлик қилган. Бу гапни менга ана шу улуғ инсон тавсиянома бергани учун айтаётганим йўқ. Миртемир оға 1958 йили машқларимни ўқиб кўриб, врачларнинг таъбири билан айтганда тўғри «диагноз» қўйиб, «Қичкинтойларга ёзганингиз маъқул» демаганида ҳар мақомга йўрғалаб кўп кишиларнинг бошини қотирган бўлардим...

5. Айниқса болалар ёзувчисининг ижоддаги позицияси ҳалол ва тўғри бўлиши шарт. Чунки, у ёш авлодни тарбиялашда ўқитувчиларга, ота-оналарга ёрдам курсатиши лозим. Акс ҳолда асарларининг қиммати сариқ қақага арзимайди.

6. Кенжа қизалоғим, ёшига нисбатан ўта гапдон Мухаррамхоннинг боғчада, уйда «ижод» қилган янги, оҳори тўқилмаган гапларини, саволларини эшитиш мен учун энг бахтли дамдир. Бахтсиз, тушкун кунлар ўзимга сийлов... Бу ҳақда ёзишга тоб-тоқатим йўқ.

7. Болалар учун нашр этилаётган китобларда адабий тил нормаларининг бузилиши, қолаверса, радио, телевидение ва китобларда зўрма-зўраки шевага урғу берилиши гашни келтиради. Маълумки, кўпдан буён шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутни йўқотиш тўғрисида сўз боради. Борди-ю, ўртада фарқ қолмади дейлик. У ҳолда қишлоқ болалари шаҳарлик тенгдошларига ўхшаб, сиғир соғилишидан тамоман беҳабар «Сутни шисаларга соғиб олавуза», дейишидан кўрқаман...

Ўз ижодимдаги энг катта нуқсон болаларнинг дилидаги гапларни ёзолмаяпман.

8. Дангалчи ва оқил дўстларни қўлимдан келганича ҳурмат қиламан. Ҳазилни тўғри тушуниб, Йўлдош Сулаймончасига «Яхши, яхши!» деб қаҳ-қаҳ отиб кулгандан зўр нарса борми?!

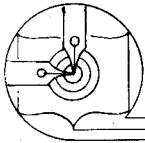
9. Ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланиши ёзувчида турли хил кечади. Масалан, ўтган 1985 йилнинг июль ойида қизик бир воқеанинг шоҳиди бўлдик. Хизмат юзасидан Боткен районида бордим. Бу воҳа қардош Қирғизистоннинг Мирзачўлидир. Ушдан роса 500 чақирим. Тожикистоннинг Исфара шаҳарига чегарадош. Районнинг айрим участкаларида бир култур сув анқога шафе. Боткенга келган киши ишини нари-бери битириб, Исфарага равона бўлиши табиий. Шундай хаёл каминанинг бошидан кечаётган бир пайтда район газетасининг редактори, шоир Ирисали Жанчаров, ёзувчи Абдимитал Камолов билан район касалхонасининг бош жарроҳи Ғиёсиддин Абдусаломов «Қорабулоққа борамиз» деб қолди. Машинада икки соатча тоғлар оралаб юрдик. Бир маҳал Ирисали «етдик» деди. Узимни чўли малик бағрида эмас, эртақлардаги Эрам боғида ҳис қилдим. Авжи баҳор. Жийда хиди анқийди. Қирғизларнинг нўйғут уруғи истиқомат қилувчи бу шинам овул шифокор оғайнимиз Ғиёсиддин туғилган Қорабулоқ экан. Бизни кекса тегирмончи Абдусалом ота кутиб олиб, икки тегирмон сув қайнаб чиқаётган улкан чинор остига таклиф этди.

— Саксон ёшдаман, — деди Абдусалом ота. — Олтмиш йилдан буён тегирмончилик қиламан. Бу ота касб. Қишлоғимиз шу беназир чашма номи билан аталади. Қорабулоқнинг ўзига хос сирни бор. У ҳар йили эрта баҳорда, айна баҳорга ҳамоҳанг ярим тунда отилиб чиқади. Бутун ёз давомида ўз хизматини ўтаб бўлгач, ноябрь ойининг сўнги ҳафтасида тақатқ тўхтади. Булоқнинг қайнаб чиқиши ва тўхташ палласини байрам сифатида кутиб оламиз. Шу боисдан ҳам тоғликлар эрта ёздаёқ дон-дунларини тегирмондан чиқариб, қишга барвақт ҳозирлик кўришади. Бу ерга салкам ўттиз йилдан бери бир талай экспедициялар келиб, Қорабулоқнинг манбасини тополмаётир. Оқибатда чашма жумбоқлигича қолмоқда...

Шу кунларда юқоридаги ҳаёт ҳақиқатини, тегирмончи бобо Абдусалом Сатторовнинг ҳикоясини бадий ҳақиқатга айлантириш ниятида изланмоқдаман.

10. Танқидга муносабатимни изоҳлашга ҳожат йўқ. Негаки, гоҳо пародиялар ёзиб тураман. Бордию танқидчи бўлиб қолсам, мужмал тақлидлари билан шоирларнинг гашига тегаётган биродарларим — Нусрат Абдусаломов билан Ўткир Саидовларга жаҳон ва рус классик пародиячилиги тарихига оид назарий адабиётларни қўш қўллаб тақдим этардим...

11. Арслонбобга олиб борувчи йўлнинг шундоққина кифтида — тоғ бағрида Чорбоғ деган гўзал бир қишлоқ бор. Чорбоғликлар билан сўхбатлашган киши ўзини беихтиёр улуғ бобокалонимиз Махмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» асарини ўқиётгандек ҳис қилади. Сўзлашув тили яқин атрофдаги қишлоқларнинг лаҳжасидан тамоман фарқ қилади. Ўзбек адабиётининг Арслонбобдаги тарғиботчиси, дўстим Улуғбек Абдусаломов кўмагида чорбоғликлар билан дилдан дардлашиб, халқ дурдоналарини ўрганмоқчиман.

Иброҳим Ғафуров

ҒАРБ ВА ШАРҚ ЙЎЛЛАРИДА

Фақат одамлар ичра билмоқ мумкин кимлигинг,
Фақат ҳаёт ўргатар кимлигимиз аслида.

И. Ф. Гёте «Горкватто Тассо».

Бугунги ўзбек шеърятини мундарижаси асосий йўналишларидан бирини халқаро тематика белгилайди.

Халқлар илгаридан бир-бирларини билишга, ўзаро турли соҳаларда фойдали муносабатлар ўрнатишга интилиб келадилар. Ҳеч қандай муомала-муносабати бўлмаган кўшнлар мутлақо уришмаган эсалар-да, лекин негадир доим уриш ҳолатида юргандай бўлиб кўринадилар. Муомаласиз кўшни ёхуд кимсадан кишилар нарироқ юришига уринишадди.

Халқаро муносабатларда ҳам бу ҳол жуда яхши билинади ва кўзга ташланиб туради. Айниқса, ҳозирги замонда. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярми ахборот замони. Мамлакатлар ўртасида ошқора ахборотлар кўпайган сари улар ўртасида ишонч вазияти мустаҳкамланаверади. Халқлар бир-бирларини қанчалик кўп ва яхши ўрганиб борсалар, ўзаро шунчалик қалин бўладилар. Одамлар ва мамлакатлар ўртасидаги энг зарур ва энг олижаноб нарса — тушуниш шунча ортади. Санъат эса ўзининг барча қуроллари ҳамда воситалари билан ана шундай тушуниш иқлими яратишга хизмат қилади. Шунинг учун кишиларни Навоий насллари, Пушкин насллари, Гёте насллари дейишганда, бундан фахрланамиз. Улуғ адиблар орқали бошқа маданий халқлар ўртасидаги ўз ўрнимизни яхшироқ англаймиз, даражамизни билиб турамыз.

Бугунги пешқадам ўзбек шоирларининг лирикада яратган қаҳрамонлари Шарқда, Ғарбда — дунёнинг барча ўлкаларида совет паспорти ҳимоясида «дунё граждани», «олам фарзанди» бўлиб юрмоқда, дунёнинг томир уришига қулоқ солмоқда.

Унинг дунёни кўраётган кўзи, англаётган ақл-идроқи, ҳис қилаётган юраги ва шулар ҳақида сўзлаётган сўзлари замонамизнинг маънавий-психологик иқлимини белгилаб келаётганлиги учун ҳам жуда қизиқарлидир.

Кишининг борлиги ўзга юртларда янада яхши билинади. Одам ойга чиққанидан бери ва ер шарини бир зум ичида айланиб чиқиш имкониятига эга бўлгандан бери мусофир деган тушунчанинг асл мазмуни ўз аҳамиятини йўқотди. Ернинг унча ҳам катта эмаслиги, одамлар учун шундан ўзга кўрғон йўқлиги туфайли одамларнинг ерни ўз уйим деб билиши кучайди. Ер юзи одамлари ҳозир ҳамма замонлардагидан кўпроқ ва самаралироқ борди-келди қилмоқдалар. Натижада, турли халқларнинг тарихан ташкил топган одатлари юзма-юз келмоқда, қарашлар, тушунчалар, муомала йўсинлари қамти-қамти келмоқда. Юзма-юз келишда фикрлар чарчланмоқда, лирик фикрлар сиёсий-ижтимоий фикр даражасига кўтарилмоқда, айни чоқда, сиёсий қарашлар лирик қаҳрамон ички дунёси — маънавиятининг ажралмас қимматли томонига айланмоқда.

Юзма-юз келиш... Давлатларнинг лидерлари юзма-юз келганларида дунёнинг энг чигал муаммоларини ҳал қилишга йўл очилмоқда. Турли мамлакатларнинг оддий кишилари ўзаро учрашганларида эса, дўстлик ришталари мустаҳкамроқ боғланмоқда. Не замонлардан қолган музлар ўртада эримоқда.

Жаҳон миқёсида кечаётган жараёнлар миллий лирикага ҳам ўз баракали таъсирини ўтказмоқда, албатта. Абдулла Ориповнинг «Калифорнияда чойхўрлик» шеърисида асрларча шакланган удуллар халқларнинг бир-бирларини тушунишларига тўсиқ бўлмаслиги очиб берилади. Ўзбекларнинг чойни шопириб ичишлари америкаликка ғалати туюлади. Уни

таажжубга солади. Номаъкул одат бўлиб кўринади. Бир-бирини билмаганда оддий нарсалар ҳам катта англашилмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Бу албатта, билмаслиكنинг уқубати.

**Гарчи бизнинг одатлардан кулмас экан у,
Чой қайтариш нималигин билмас экан у —**

дейди шоир. Америкалик киши ўзбеклар пиёлани чайиб юқини тўкиб ташламай яна чойнак ичига қайтариб қуяр эканлар, деб ажабланади. Шоир унинг ғалати аҳволга тушганлигини авзойидаги ўзгаришлар: «бўйинини чўзиб тикилиши», ўзга юрт одамларига мўлт-мўлт қарashi, «анқайганча» қолиши орқали яхши кўрсатади. Лекин америкалик тушунишга қобил. Англашилмовчилик рўй бергани аён бўлгач, бунинг кулгили эканлиги ҳам билина қолади:

**Одатимиз англагач у, дилдан кулишдик,
Ўзбекча чой мазасини бирга бўлишдик.**

Билишдан ўрганиш истаги пайдо бўлади:

**Энди чойнак-пиёлани олиб атайин,
Чой қайтариб ўтирарди ўзи хўжайин.**

Кўриб турганингиздек, Абдулла Орипов Америкада чой дамлаш эпизодига «кўкнанча қисса» шаклини танлайди. Узи айтмоқчи оддий мулоқатга оддий тўн бичади. Эпизодни оддий, халқона сўзлар билан ҳикоя қилади. Европа зиёлилари ҳаммаёқни америкача оммавий-маданӣ яшаш тарзи босиб кетаётганлигидан ҳар қадамда шикоят қилаётган ва зўр бериб бундан қутулиш йўлларини излаётган бир шароитда ўзбекона чой дамлашнинг поэтик мушоҳадаси кучли таассурот қолдиради. Абдулла Орипов ўз ҳикоят шеърларида нозик, теран зарофатлар қилишини китобхон яхши билади. Шоир энг доно фикрларни ҳам нозик мутойибага чирмаб айтолади. «Калифорнияда чойхўрлик»да ҳам шоир бир чимдим миллий мутойиба қилади. Ҳа, бу ерда шеър темаси ҳам, ундан келиб чиқадиган фикр ҳам жуда оддийга ўхшайди. Лекин бу оддийлик чамаси, асл бадииятнинг соддалиги. Биз учун ўта одми, кундалик бир ҳодисани шеър ҳодисасига айлантириш учун Абдулла Ориповнинг фикрчанлиги ва оддий ҳодисаларни ҳам шуълалантириб юбориш маҳорати керак бўлади. Шеърни ўқиркан, хаёл ўтган асрнинг сўнги ўн йиллигида ёзилган Фурқатнинг «Гимназия», «Виставка хусусида» сингари шеърларига кетади. Ушанда ўзбек шоири маърифатга, бошқа халқларнинг илғор маданиятлари, илм-фанини эгаллашга қақирган эди. Бу асрнинг сўнги чорагида эса ўзбек шоири Америка қитъасида, жаҳонга илм-техникаси билан донг солган Калифорнияда туриб, халқларнинг бир-бирларининг миллий удумларини англашлари, бу ҳам қолаверса, дўстликнинг бир узилмас риштаси бўлиб қолиши ҳақида фикр юритмоқда.

**Гоҳо оддий мулоқатдан яшнагай диллар,
Учрашгандай йироқ эллар, олис манзиллар.
Саёҳатда турфа гаплар бўлади, жўра,
Чойхўрлик соз, жанжаллашиб юргандан кўра.**

Оддий сўзлар ўз ўрнини топиб айтилганда, даврнинг руҳини мужассам ифодалайди, тарихий шароитнинг характерли қирраларига ишора қилади, шоирона овоз касб этади, зарурат каби қабул қилинади.

Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» дostonида Назрул Ислomнинг қўшиғи оломон ўртасида фикр бўронларини уйғотади. Назрул ўз қўшиғида озодликни куйлайди. Қуллик ва ғафлат кишанларини парчалашга қақиради. Назрул Ислom ўз замонасидан анча ўзиб кетган шахс. Шунинг учун оломон унинг илғор ғояларига яктан бўлиб эргашолмайди. Барча ҳам бу ғоялардан тенг нафас ололмайди. Шарқ ишқий шеър тажаллийларига ўрганиб қолган. Шунинг учун Назрулнинг шеърини аллакимлар Шарққа хос бўлмаган шеър деб, кишилар ўртасида норозилик, тафриқа туғдирадилар.

**«Қани шеърда гуллар рақси!
Қани бўлбул навоси!»**

Абдулла Орипов шеърида муносабатлар ойдинлашгач, ўртада хайрихоҳлик пайдо бўлади. Эркин Воҳидов дostonидаги бу эпизодда кишиларнинг бир-бирларини англамасликлари нифоқ ва нафратга айланади. Нифоқ эса жаҳолатнинг белгисидир. Эркин Воҳидов йигирманчи асрнинг ориф жоҳиллари фалсафасини, шу фалсафа орқали эса уларнинг малъун башараларини очади. Нега биз малъун деялмиз? Чунки уларнинг Назрул шеърида куйланган озодлик ва маърифатга қарши отган тошлари, унга инкор қилароқ келтирган далил-дэъволари шундай дейишга асос беради. Булар шоир талқинида тарих йўлига тўғон бўлаётган тоифа. Шоир уларнинг ўз сўзлари, сўзларининг равиш, оҳанги, товланиши, «писиллаб» эшитилиши орқали синфий башараларини кўрсатгандай бўлади:

**«Бу исёни,
бу нифоқни
Чиқармоқ не зоҳирга.
Сиёсат-ла ўйнашмоқни
Ким қўйибди шоирга...»**

Биқиниб ўтириб яшайдиган, ҳеч нарсани ўзгартиришни истамайдиган, зулмга қарши курашни гуноҳ деб эълон қиладиган тоифанинг қўланса овози эмасми бу? Емони шундаки, улар зулмни билиб, кўриб туриб, унга қарши баралла айтилаётган Назрул ғояларини қоралайдилар:

**«Ҳа, зулм бор,
Ҳақсизлик бор,
Барчага бу аёндыр,
Аммо бунини зинҳор-зинҳор
Айтиб бўлмас замондир...»**

Ер юзида турли ўлкаларда ижтимоий адолат, тенглик, биродарлик, тараққиёт учун қайғурмайдиганлар ҳали анча-мунча топилади. Улар ички дунёси, ҳаётини фалсафасининг моҳияти қуйидаги сўзларда янада равшан кўринади:

**«Ҳамма билар,
Инсон эркин —
Яшаши шарт пойидор.
Биз ҳам айтсак бўлар,
Лекин
Уйда бола-чақа бор...»**

Шоир шу лекин... ни алоҳида нуқтага олиб чиққани бежиз эмас. Шу «лекин»... кетида назаримда асрларга тенг пауза... жимлик, сукунат бор. Павка Корчагин бундай узоқ пауза қиладиган шахслар ҳақида сиздан нафталин ҳиди келиб қолибдир, дейди. Ҳа, йигирманчи аср мешчанларининг, зулмга ўнг ва чап бетларини тутиб берганларнинг ва ёмони, бошқаларни ҳам шундай қилишга даъват қилганларнинг фалсафаси шундай. Достонда шу сўзлардан сўнг «Фидойилик тўғрисида ривоят» келадиким, афтидан, бу ҳам бекорга эмас.

Шоир Эркин Воҳидов ҳозирги замон шеърини — озодлик ва тинчлик учун курашларнинг марказида турганлигини Шарқ санъаткори қисмати воситасида мана шундай параметрларда кўрсатади. У халқаро темада ёзилган, кўп қиррали мундарижга эга бўлган асар ўртасига кескин фикрлар жангини олиб чиқади. Фикрлар жанги инсоният учун қисмат эканлигини кўрсатади ва шу билан бирга йигирманчи асрда бу мафкуравий жанг янги паллага кирганлигини, янги олий мазмундорлик касб қилганлигини эҳтирос билан очиб беролади. Фикрлар жанги... Бутун инсоният тарихи шу жанг фожеаларидан иборат. Фикрлар жанги... унда инсон намоён бўлади.

Шоир Омон Матжоннинг:

**Нью-Йоркда мендан бир зот —
Ўзиям сал меровми,
«Ўзбек қандай халқ! — деб қолди,
Тошкентинг, бу — Масковми!» —**

деган сатрларини қайта ўқиганимда, тарих ва инсон ҳақида айтилган, инсон тарихга муносиб бўлиши керак, деган сўзлар ёдимга тушди. Америкада ўзбекнинг вакилига савол берган ўша зот, қарангим, бир халқнинг тарихини йўққа чиқармоқчи бўлади, бу қўлидан келмаслигини билади, шу темада мазах сўз юритмоқчи, суҳбатдошининг миллий ифтихор туйғуларини ерга урмоқчи, уни билмаган киши бўлиб эзиб ташлашга уринади. Адоват ва кин уруғларини сепмоқчи бўлади. Чет элларда кишилар баъзан билмай шундай қиладилар, лекин атай мақсад билан билиб, яхши англаб шундай йўл тутадиганлар ҳам топилади. Шоир заковатига балликим, у суҳбатдошининг калла қаватларида ғамирлаган фикрларни, найранг билан ўт ёқишларни яхши сезиб туради. Ва ўзини, ўз тарихини елкасида кўтароладиган даражада маърифатли инсон каби тутади. Уша зотга жавоб бераркан, халқ асл моҳиятини белгилайдиган ўзига хос сифатлар, хусусиятлар, фазилатлар ҳақида ўйланади. Ўз халқининг умуминсоният қаторидаги қимматли хусусиятларини билиш ва буларни энг тўғри, энг равшан сўзлар билан ифодалаб бериш осон иш эмас. Гоҳо бунини билиш ва англаш учун неча-неча умрлар ҳам кифоя қилмаслиги мумкин. Шоир чет элдаги зотга энг ишончли сўзини айтишни истайди. Халқнинг ўлтиши ва бугунини белгилаб берган, уни яшовчан ва устивор қилган белги-хусусиятларни бандлар тизмасига тиради. Алоҳида олинган белгилардан яхлит бир хулоса чиқаришга уринади. Шунда кўз ўнгимизда меҳнатқаш, юртсевар, одампарвар эл қиёфаси гавдаланади. Шоир хорижлик зот қошида халқининг айрим камчиликларини ҳам яшириб ўтирмайди, уларни бир оз маъюслик ва зарофат билан тилга олади. Лекин шеърнинг катта фикрини охирги уч бандга жойлайди:

**Америка десанг, бугун
Дунёнинг кўп жойида
Кўплар шовар — эсдан чиқиб
Миллат, ватан, қонда!
Америка чиндан, зўр жой,
Лекин сал-пал қайтаман!**

**Энди сенга халқимнинг энг
зўр хислатин айтаман!
Шу пайтгача ҳали ҳеч вақт:
Текшир олди-ортидан, —
Америка деб, бирон ўзбек
кечган эмас юртидан!**

Шоир халқнинг ватанпарварлигини шу тариқа энг юқори нуқтага кўтаради.

Ҳа, чет эллик кишилар билан мулоқотларда тарихнинг катта ҳодисалари устида баҳс боради ва бунда фикрлар чархланади. Шеър қаҳрамони бундай осон бўлмаган учрашувларда ўзини халқнинг кичик зарраси, унинг таълимини кўрган фарзанд, кескин, ўткир, тўғри жавоб бериш қобилиятига эга меҳрли, нурли инсон каби тутади.

Умуман, шоирларимизнинг халқаро мавзуларда яратган шеърларида тарихийлик, фикрлашда тарихийлик анча ишонарлидир. Бу уларнинг фикри далолатларга бойлигида кўринади, далолатлар эса дабдаба эмас, реал ҳақиқатлар асосига қурилганлиги билан эътиборли.

Абдулла Ориповнинг «Мексика» деб аталган шеърида халқ — инсон — тарих чамбарчас бирликда тилга олинади. Мексикаликнинг ўз аجدодларини тинимсиз эслаб тилга олиши шоирни ҳайратга солади. (Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтайликки, ҳозирги замон Мексика адабларининг ва айниқса, Хуан Рульфони «Педро Парамо», Карлос Фуэнтеснинг «Артемидо Круснинг ўлими», «Ёндирилган сув» романларида замон ва тарих бир яхлит хотира каби гавдаланади. Қаҳрамонлар ўз ҳаётларида Мексика қаердан бошланадию қаерда тугайди? бунга аниқ жавоб беролмайдилар.) Абдулла Орипов мексикаликнинг юрагини кичик бир шеърда яхши англаб етолган. Тарих фикрати, халқ қаҳрамонликлари хотираси — уни барча босқинлар, қирғинлардан омон олиб чиқади. Шоир шеърни қутилмаган фалсафий, балки айтиш мумкинки, хайёмона фикр билан яқунлайди:

**Пойингда минг йиллик қабрлар тўпи,
Бу менинг гўрим деб, йиғлайсан атай.
Ўтмишга тортилган камоннинг ипи,
Ўқ эса олдинга учмоқ учун шай.**

Шоирнинг «Сан-Францисколик талаба билан суҳбат», «Югур, бизнесмен» каби шеърларининг марказида ҳам дунёни яхшилик томонга буриш учун қаратилган фаол фикр — фикрлар жанги туради. Уларда шоир шахси шарқона вазмин, теран, салмоқдор фикрловчи, ўзга халқлар маданиятларини ҳурмат қилувчи киши каби кўзга чалинади. У замоннинг барча воқеаларига тийрак нигоҳ билан қарайди, уларга ўз тажрибалари заминида муносиб баҳосини беради.

**Осонмас, осонмас шоир юракка,
Унда туманларнинг дарди, оҳи бор.
Унга бу дунёда яшаш мураккаб,
Чунки шоир қалбнинг иштибоҳи бор —**

деб ёзади шоир Эркин Воҳидов «Афғон шоирларига» шеърида. Кейинги йилларда замон билан баравар қадам ташлаётган шоирлар асарларида дунёда кечаётган жараёнларнинг мураккабликларини теран тасаввур қилиш, миллионлаб ер юзи кишиларнинг дардларини англаш ва ифодалашга уриниш, ўзининг совет шоири сифатидаги ўрни ҳамда миссиясини инсоният билан пайванд бўлиб кетишда деб тушуниш кузатилмоқда. Бунда миллий совет фикр-қарашни чақинлари ёрқин шуълалар таратмоқда. Шоирларимиз буржуа дунёси қарашлари, мафкураси, тушунчалари билан мунозарага алангали, ишонарли, теран умуминсоний фикрлар ўртага ташлаб чиқмоқдалар.

Эркин Воҳидов «Арслон ўргатувчи» ва «Шарқий қирғоқ» деб номланган шеърларида бугунги Ғарб оламининг зиддиятларга тўла ижтимоий қиёфасини яратади. «Эркин дунё»да нега инсон ҳақиқий маънода эркин бўлолмаслигининг илдизларига назар ташлайди. Бу шеърларини жонли диалоглар асосига қўради. Яратаётган образларига рамзий маъно мартабасини беради. Унинг айниқса, «Шарқий қирғоқ» шеъри рамзий маъносининг салмоқдорлиги ва қиррадорлиги билан ажралиб туради.

Табиатда денгиз ва дарёларнинг ғарбий томондаги соҳиллари тик ва қоядор, шарқий ёқдаги қирғоқлар эса ясси, қумлоқ ва текис яратилган экан. Шеърда кекса белорус жангчиси айтади: душман устимизга доим ғарб соҳилларидан бостириб келди, бошимизга ажал селини ёғдирди. Биз шарқдан ўша шум ўлим уяларини тугатиш учун бордик. Душман ҳийла-найрангларига қарши танзимизни байроқ қилдик. Бизнинг мардлик ва эътиқоддан ўзга паноҳимиз йўқ эди. Шунинг учун ҳам ёв қанча кучли бўлмасин, уни таслим қилдик.

Шоир шеърда миқёси катта образлар яратади. Икки соҳил дунёнинг ҳозирги икки образига айланади. Бу образлар орқали шоир бугунги дунё манзараларини сўз шуълалари билан ёритади. Шарқий қирғоқни адолат, тенглик, биродарлик рамзи каби, Ғарб соҳилларини империализм ўчоғи деб қарайди. Шоир «соҳиллар»га жуда кенг ва катта ижтимоий маъно оқлайди. Уларни бугунги дунёда беллашаётган икки синфий куч сифатида талқин қилади. Бу шеърнинг марказида ҳам фикрлар жанги...

**Дардлар гирдобида чарх урар замин,
Мажруҳ сийнасида силқиб оқар қон...**

Шеърнинг нафис хоналарига инсоният бошига офат солиб турган очлик, қашшоқлик манзаралари, бомбалар остида совирилаётган шаҳарлар, ўт ичида қолган вайрона кўчаларнинг тўзонлари кириб келади. Шоир мана шу офатларни замин даргоҳидан супуриб ташламоқ учун фидойи инсонлар керак, деган фикрни қўяди. Биз биламиз, фидойи инсон шоирнинг барча асарларида ўз олижаноб қалби, умуминсоният манфаатлари йўлидаги ишлари билан қатнашади. Фидойи инсон — шоирнинг катта-кичик барча асарларида бош, етакчи қахрамон. Ҳозирги замон шоири эса шу фидойи инсонлардан бири. Эркин Воҳидов унга мурожаат қилиб ёзади:

**Шоир! Эй, тинчимас оловли юрак!
Адолат юлдузи сенга маёқдир.
Ҳақ йўлда фидойи аскарсан, демак,
Сенинг қароргоҳинг шарқий қирғоқдир.**

Шоир фидойи инсонни унинг реал ва шу билан бирга умумий белгилари билан тасвирлайди. «Шарқий қирғоқ»да фидойи бу — кекса белорус жангчиси. Шоир ўз шеърларида кўпроқ ота фидойилар образларини севиб яратади. Шунинг айтиб ўтайликки, Эркин Воҳидов оталар билан ўз асарларида суҳбат, мулоқотлар қилишни нақадар севади. Оталар билан ҳаёт ҳақида суҳбат, диалог унинг асарларидан-асарларига доимо янги бир мотивлар, янги бир равишларда кўчиб юради! Шоир фидойи оталарга фидойи ворислар муаммосини доим шеърларида ўртага қўяди. Сўз юритилаётган шеър мундарижасининг салмоқдорлиги услубда ҳам вазмин кўтаринкиликни талаб қилади. Шарқ ва Ғарб қирғоқларининг турфа табиати ҳақидаги сўзлар билан бошланган шеър учинчи бандга келган, нолали садага тўлади:

**Боқиб кўнглим чўқди неча мартаба,
Нега бундай қилдинг, чархи кажрафтор!
Бир соҳилга бериб юксак мартаба,
Бошқа бир соҳилни қилдинг хоксор!**

Бу ердаги «чархи кажрафтор», «юксак мартаба», «хоксор» ва бундан кейинги банддаги «гардуни золим» сўзлари белорус жангчиси тилида бизга фавқулодда бўлиб эшитилади. Аслида, кўхна шарқ кишилари шу тил билан сўзлашлари мумкин эди деймиз. Лекин шеър давом этаркан, бу сўзлар кекса жангчи тилидагина эмас, адиб тилидан ҳам чиқаётганлиги, у сўзларкан, мовий кўзларига тубсиз хаёл чўкканлиги, хотиралар уни қаттиқ ҳаяжонга солаётганлигини кўради. Ҳаяжоннинг тили эса доим эҳтиросли! Адиб жангчи эҳтиросли, шарқона бўлиб туйиладиган тил билан сўзлаши энди бизга табиий туюлади. Шунинг учун унинг кўтаринки кайфияти шоирга ҳам ўтади. Шоир шунда Шарқий қирғоқларнинг фарёдини тинглайди. Шу боис шарқона нолакор сўзларнинг ўз бадий-мантқиқий ўрни бор. Шоир шеърнинг биринчи сатрларидан оҳанг пилигини аста кўтариб боради.

Ўзбекнинг умумжаҳоний алоқалари борасида ёзилган бу шеърда ҳам биз замонаси муаммолари даражасида турувчи, давлат ва дунё ўлчовлари билан фикр юритадиган Замондош шахс образи билан танишамизки, унинг онди даврнинг энг илғор ғоялари билан қуролланганлигини кўриб қувонамиз.

Ўзбек Ғарбга ва Шарққа чиқаркан, ўз замонининг революцион илғор ғоялари билан қуролланган, ўтмишнинг барча халқпарвар улўғ воқеа ва ҳаракатларига меросхўр инсон — ҳеч сўнмас хотира тимсоли бўлиб чиқади:

**Мана менман, у исённинг ўлмас авлоди,
Мана менман, у қўлларнинг ҳеч сўнмас ёди —**

деган эди оташин Усмон Носир «Нил ва Рим» шеърида. Адабиётимизда ўтмишдаги демократик ҳаракатлар ва буюк анъаналарга ворислик, издошлик жуда кенг ва яхши ишланган. Бу адабиётимизнинг барча поғоналарида севишли, қаламдан тушмайдиган мотивлардан. Не ажабки, бу издошликда Фафур Фулом ўзини меҳрибон падар каби, Ойбек муаррих ва мутафаккир, Шайхзода эса ўткир публицист, интеллектуал инсон каби намоён қилган эдилар.

Ҳар бир ҳодисанинг, ҳар бир нарсанинг, ҳар бир одамнинг руҳига кириб ёзиш — шу нарсанинг ўзи бўлиб кетиш ва ҳатто бу санъатда ўзидан ҳам ортиқроқ бўлиб кетиш — энг яхши асарлар ва энг яхши адибларнинг қисмати. Шундай ўзи бўлиб кетмагунча санъат асари яралмайди. Эркин Воҳидов шарқий қирғоқлар ва улардаги ўтмишда кечган, бугунда бўлаётган ҳодисалар ҳақида сўзларкан, унинг ўзи аста шарқий қирғоққа айланаётгандай, шарқий қирғоқ бўлиб сўзлаётгандай таассурот қолдиради. Омон Матжон эса собиқ Америка президенти суратига қараб ўйланаркан, аста унинг вужуди ичига киради: нега унинг боши эгиляги сирлари, сабабларини очади. У кимсасиз, тарих шовқинлаб ўтган мўғул чўлларидан ўтиб бораркан, бирдан шу чўллар тўнини кияди. Шунда чўл бизга фарёд чекиб ётган тирик жонзот бўлиб кўринади. Ҳамма санъат ҳодисаларида бунини «образга кириш» дейилади. Лекин бу образга киришнинг ўзигина эмас. Бу образнинг ўзи бўлиб кетиш. Уқувчи бунини жуда ўткир ҳис қилади. У ҳам санъаткор изидан унинг образлари ичига киради. Лекин образ ичига кирганлигини билмай қолади. Фафур Фулом бунини пайвандлик деб атаган. Эсингиздами, «Она қизим Жамилага» шеърида:

дейилганди. Ушанда улкан Шарқ шоири Жамила сиймосига кирганди. Жазойирнинг эрксевар қизи Жамиланинг дардини оламшумул дард — барча софдил инсонларга тегишли дард каби тасвирлаганди. Дардқашлик ҳар бир сатрдан улуғ бир садо таратганди. Бу садонинг уни ҳамон ўчган эмас. Евгений Евтушенконинг Пабло Нерудага бағишланган шеърда Неруда бир ерда: шоир қайда бўлса, олам маркази ўша ерда, деган сўзни айтади. Бу, қаердаки дардли инсон бўлса, шоир ўша ерда деганидир. Евтушенконинг катта халқаро мавзуларда яратган шеърларида ҳам шу пайванд бўлиб кетиш, дард ҳақида ёзувчи кишига эмас, дарднинг айна ўзига айланиш ҳодисаси кузатилади.

Шеърятимизда турли даврларда халқаро мавзуларда яратилган асарларга қараб, даврларга кўра мулоқот мезонлари, фикрлаш йўсинлари, дунёни унинг бир бутунлигида қабул қилиш ва акс эттиришнинг бадий равишлари ўзгариб, янгиланиб борганлигини жуда ёрқин кузатиш мумкин.

Ойбек, Шайхзода, Фафур Фулом халқаро мавзуда мундарижаси салмоқдор бир талай асарлар яратганлари маълум. Шайхзода «Осиё девони» туркуми ва бошқа бир қатор асарларида, Ойбек «Шарқдан Ғарбга», «Муҳожирлар лагери», «Истамбул», «Байрут» ва бошқа шу каби шеърларида ўзлари кузатган чет юртларнинг шаҳарларига, кишиларнинг яшаш тарзларига ҳам совет санъаткори, ҳам муаррих, ҳам эпик асарлар ёзувчи, эпик фикрловчи носир кўзи билан қарайдилар ва баҳолайдилар. Уларнинг бу каби асарларида эпик очик тасвир, ривоят қилиш биринчи ўринда туради. Ойбек ва Шайхзода «Совук уруш» ҳоким бўлган даврдаги чет юртлар, шаҳарларнинг эпик манзараларини чицадилар. Ойбекнинг машҳур «Муҳожирлар лагери» шеъри шундай тасвир билан бошланади:

**Карачининг бўсағасида
Гигант лагер — латтадан, ҳасдан.
Оч ва касал минглаб оила
Тупроқ ялаб ётар ғам билан...**

Шундан тасвир элементи тобора кучайиб боради. Шеър очликнинг чидаб бўлмас манзараларини гавдалантиради. Шофир Шарқда очликни тўқлик юзага чиқарган деган хулосага келади. Очларнинг уйғона бошлагани, ўз ҳолини англай бошлаганига алоҳида урғу беради.

Шайхзода ҳам эпик тасвир йўлидан боради. Ривоят услуби билан Шарқ халқлари ҳаётининг реал зиддиятларини очади. Кучли маданий қатламларни тасвир предметиға айлантиради ва аиниқса, Шарқ билан ўзбек элининг қадимдан туташ нуқталарига шоирона нигоҳ қаратади. Аллома шоирларимиз бадий тасвирда ўзларини жуда улкан санъаткор каби намоён қиладилар. Улар ҳар бир байтларини янги манзара, янги фикр фаизи билан тўлдириб юбора оладилар. Бизнинг ҳозирги шеърятимизда шундай эпик манзаравийлик, ҳаётнинг салмоқдор картиналарини чишиш тамомила йўқолиб бормоқда. Бу шеърда публицистик очиклик ва баҳсининг кучайиши ҳисобига бўлмоқда.

Ҳозирги шеърят кўпроқ мулоқатга, баҳсга — замон муаммолари устида тортишувларга бел боғлаган. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон каби шоирларнинг халқаро мавзудаги шеърларида конкрет замонавий ҳодисага кучли ҳиссий-эмоционал муносабат, тасвирдан оз, лекин уни ҳам эмоционал баҳс рангларига ўраб фойдаланиш майллари юқори даражага кўтарилмоқда. Предметга, шеър мавзусига Евтушенкога хос муносабатни улар миллий шеър удумлари доирасида ижодий давом эттирмоқдалар. Ўзбек халқаро шеърятини ўзга эллар, шаҳарлар, халқ издиҳомларининг эпик тасвирларидан замонавий халқаро муаммоларнинг маънавий-ҳиссий жиҳатларини бевосита ёритишга киришмоқда. Шахсий, лирик контактлар поэзияси урф бўлмоқда. Бунда дунёқарашлар кураши биринчи ўринга чиқмоқда. Бугунги ўзбек шеъри бу борада ўз муваффақиятли тажрибаларига эга.

Албатта, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ва қатор бошқа етакчи шоирларнинг шеър қаҳрамонларида ижтимоий маънода издошлик ҳоким. Лекин уларнинг қаҳрамонлари оламларига янги замон белгилари шитоб ва шиддат билан кириб келади. Худди айтايлик, Шайхзоданинг жуда ажойиб «Ҳар сонияда...» деб аталган шеърига эллигинчи йилларнинг характерли манзаралари ҳар байтини янги мазмун билан бойитиб кириб келгандай, олтмишинчи йиллардан эътиборан ўзбек шеър иқлимининг об-ҳавосини белгилашга улкан ҳисса қўшиб келаётган бу шоирларнинг асарларига космос ва ИТР замонининг суратлари тўлади. Эҳтимол, бу суратланиш Шайхзода, Ойбек, Фафур Фулом шеърларидагидай тўлгин, зич ва қуюқ эмасдир. Образли суратлар эҳтимол Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон шеърларида сийрақроқдир. Улар шеърининг атмосферасида момагулдурак эмас, момагулдуракдан кейинги ҳаво таровати бордир. Шу билан бирга, буларнинг фикр йўсинларида, «мен» шахсида демократизм кучлироқ ва улар кўпроқ замондошлар билан бевосита мулоқотларда бўлишни севадилар. Демократизм нималарда намоён бўлади? Абдулла Ориповнинг «Учрашганда олис эллар» туркумида бошдан-оёқ шу демократизм руҳи ҳоким. Унинг қандайлигини «Калифорнияда чойхўрлик» шеърининг таҳлилида ҳам кузатиш мумкин.

Омон Матжоннинг «Мен нени билмайман, ўртоқ, биродар» деб бошланадиган шеъри ҳам фикрлашда, мулоқотда демократизм — ҳур фикрлик ҳамда чин ватанпарварлик намунасини беради. У «мен нени билмайман» деган шоирона тезис остига халқ, юрт, тупроқни улуғловчи исботнинг қасрини куради. Бунда ҳам шоир образи — нотик граждан образи билан бир жон бир тандир.

Сўзни унинг тўғри, энг осон маъносида тушуниш бор ва сўзни унинг мураккаб рамзий

маънолари, аллюзиялари доирасида англаш бор. Бунга «Шоҳнома»да жуда доно ва гўзал ривоят келтирилган. Нуширавоннинг донишманд маслаҳатчиси Барзўй ҳиндларнинг бир китобини ўқиди. Унда айтилишича, Ҳиндистон тоғларида бир гиёҳ ўсади. Унинг ҳар япроғи шуъла таратиб туради. Шу япроқни кукун қилиб мурда устига сепилса, мурда тирилади. Барзўй буни ўқигач, тинчини йўқотиб, Ҳиндистонга йўл олади. Қанча-қанча алломаларни ўзига ҳамроҳ қилиб ўша гиёҳни қидирди. Гиёҳ топилмади. Китобда ёлғон гапни ёзган эканлар деб, Барзўй хафа бўлди. Шундан сўнг уни юртнинг энг қари донишманди билан учраштирдилар.

Донишманд Барзўйга сирни очди. Биз орзуни китоб айлаганмиз, деди. Бу — рамз. Гиёҳ — сўхандон, илм — тоғ, ўлган тана — илмсиз вужуд. Мурда дониш, маърифат билан тирилгай, деб жавоб берди. Чол Барзўйга «Панчатантра» китобини берди.

Ўқувчилар кўп ҳолларда китобнинг маъносини шундай, Барзўй каби тушунадилар. Бизга Комила ва Ўктамнинг адресини ёзиб юборсангиз, деб сўрайдилар. Ваҳоланки, ҳар чин мазмундор асарнинг маънолари қават-қават бўлади. Маъноси очик ва юпқа, бир қаватли бўлган асарларнинг умри узоққа бормади. Бугун ёзилиб эртага унутилади. Кейинги йиллар ичида адабиётимизнинг мулки бўлиб қолган халқаро ва сиёсий тематикада яратилган асарлар маъносининг теран ва кўп қирралиги билан аҳамиятли. Улар ўқувчи диққатини жаҳон миқёсида инсон муносабатларидаги янгиликларга тортади. Бундай шеърларни халқлар ўртасида яқинлашиш поэзияси деб аташ мумкин эди. Совет миллатларининг илғор кишилари умумжаҳоний муомала ва муносабатлар доирасига чиқдилар. Шу мулоқотлар туфайли туғилган ажиб жараёнларда уларнинг ўзлари ҳам, улар билан учрашганлар ҳам ва бунга гувоҳ бўлган ўқувчилар ҳам фикран, маънан бойиб борадилар.

Олам граждандарининг ўзаро биродарлик туйғу ҳамда интилишлари мана шу тариқа шаклланади. Инсонларнинг бир-бирларини тушунишлари учун кенг йўللار очилаверади. Шунинг ўзи ҳам бу йўналишда қилинадиган долзарб ишлар қанчалар кўп эканлигини кўрсатади.

Умурзоқ Ўлжабоев

МАСЪУЛИЯТ ҲИССИ

«Совет халқининг Улуғ Ватан урушидаги жасорати буюк ва энгилмасдир, — деган эди ўртоқ М. С. Горбачев Улуғ ғалабанинг 40 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали мажлисда сўзлаган нутқида. — Уруш йиллари мислсиз кўп нарсани — жудодиклар алами ва ғалаба бахтини, шиддатли жанглардаги жасоратни ва меҳнат билан ўтган оддий кунларнинг камтарона улғуворлигини ўз ичига олади.

Бизнинг ғалабамиз Совет Иттифоқининг обрў-эътиборини баланд кўтарди. Бу ғалаба совет кишиларининг ватанпарварлик туйғуларини жўш урдириб юборди. Биз учун ғалаба илҳом манбаи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда, биз жуда катта бунёдкорлик режаларини амалга ошириш, Ватанимизнинг — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг қудратини мустаҳкамлаш ва уни янада раванқ топтириш учун ана шу манбадан ҳамisha куч-ғайрат олаверамиз». Дарҳақиқат, совет кишиларининг бугунги кунда эришган барча муваффақиятлари, ер юзида тинчлик, тотувлик ва фаровон турмушга эришиш йўлида кўяётган ҳар бир қадами бевосита ана шу буюк ғалабанинг самарасидир. Совет халқининг даҳшатли уруш йилларидаги мардлиги ва жасорати адабиёт ва санъат арбоблари, ёзувчи ва шоирларимиз учун ҳам ҳар доим туганмас илҳом манбаи бўлиб келди. Урушнинг энг оғир йилларида барча совет ёзувчилари қатори ўзбек адиблари ҳам ғалабага ишонч руҳи билан суғорилган, халқни эрк ва адолат учун курашга, фидокорликка чорловчи жўшқин асарлар яратдилар. Оташын шоирларимиз Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Миртемирлар тенгсиз жангларда Ватаннинг ҳар бир қарич тупроғини кўкси билан ҳимоя қилаётган, жон олиб, жон бериб улуғ ғалаба кунини яқинлаштираётган фидокор фарзандларимизнинг қаҳрамонликларини, фронт орқасидаги мардона меҳнат лавҳаларини ҳарорат ва самимиятга тўла шеърларда ҳаққоний гавдалантирдилар. «Россия», «Кузатиш», «Соғиниш», «Кураш нечун?», «Капитан Гастелло», «Жангчи Турсун» каби шеър ва балладалар халқимиз орасида катта шухрат қозонди. Уруш йилларида совет кишиларининг улғувор фазилатлари, бой маънавий дунёсини, мустаҳкам иродасини ёрқин очиб бера олган Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеъри бепоеён Ватанимизнинг ҳамма бурчакларида жаранглаб, ёвга қарши курашаётган кишилар юрагига мадад берди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси, Комил Яшиннинг «Улим босқинчиларга», Уйғуннинг «Ҳаёт кўшиғи» драмалари, Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романида бевосита жанг манзаралари, интернационал бурчини шараф билан бажараётган ўзбек жангчиси характерининг тобланиш жараёни ёрқин тасвирланди.

Улуғ Ватан уруши йилларида фронт орқасида фидокорона меҳнат қилиб, улуғ ғалабага катта ҳисса қўшган ўзбек кишиларининг образлари Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Ҳамид Ғуломнинг «Тошкентликлар», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», Иброҳим Раҳимнинг «Чин муҳаббат», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» каби романларида ўз ифодасини топди.

Ўзбек адабиётида ҳарбий-ватанпарварлик мавзунинг ривожланишида Шухратнинг «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», Иброҳим Раҳимнинг айрим романлари ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Бу борада ўзбек шеърлятида ҳам самарали ялғанишлар давом этмоқда.

Устоз адибларнинг ҳарбий-ватанпарварлик мавзуида яратган энг яхши анъаналарини кейинги авлодга мансуб ижодкорлар, айниқса ёш ёзувчилар муносиб давом эттираётгани ибратлидир.

Партия ва ҳукуматимиз ижод аҳли олдида кўяётган юксак талаблар асосида ана шу асарларга яқиндан назар ташлаш, уларнинг савияси, маҳорат даражаси, ютуқ ва камчиликларини ҳақида мулоҳазалар билдириш муҳим аҳамият касб этади.

Бир масалага эътибор қилайлик: Улуғ Ватан уруши кишиларимиз тақдирида, мамлакатимиз тарихида ўчмас из қолдирди, деймиз. Бунда чуқур маъно бор. Урушда қанча қурбонлар берилди, одамлар бошига қандай оғир кунлар тушди... Мана, орадан 40 йилдан кўп вақт ўтди. Ҳаётда кўп нарсалар ўзгарди. Халқимизнинг қаҳрамонона меҳнати билан уруш қолдирган машъум излар йўқотилди, вайронлар ўрнига ажойиб шаҳар ва қишлоқлар барпо этилди. Лекин одамлар қалбида уруш келтирган кулфатлар доғи ҳамон сақланмоқда. Орадан шунча вақт ўтишига қарамай, ҳозир ҳам баъзи оилаларда урушнинг кишини изтиробга солувчи асоратларига дуч келиб тураемиз. Гоҳида ҳозирги куннинг бирор манзарасини чишига бағишланган асарларда ҳам гап айланадиган урушга тақалганини сезмаймиз. Масалан, ёш қаламкаш Дилбар Саидовнинг «Дераза ортидаги оппоқ дунё» қиссасининг, бир қарашда, уруш темасига алоқаси йўқдек. У ҳозирги одамлар, уларнинг кундалик ташвишларию хаёлларини банд қилган муаммолар, ўзаро муомалалари ҳақида баҳс юритади. Қисса марказида ҳаётдан бахтини топмаган, умрини елғизликда ўтказётган бир аёл тақдири туради. Табиийки, бундай тақдирлар ўқувчини қизиқтиради. Ёзувчи ҳам аёлнинг шу аҳволга келиши сабабларини бадий асослашга уринади. Уруш вақтида у госпиталда ишлагани, ўшанда жанг майдонидан ярадор бўлиб келган бир йигит билан севишгани кейинчалик маълум бўлади. Йигит тузалган, уни фронтга кузатади ва у билан қайта кўришмайди. Уни узоқ кутади, самимий сеvgи туфайли бошқа таклифларни рад этади. Кутиш фойдасиз эканлигини сезганда эса турмуш қуришга кеч бўлади. Шу тариқа у... «ўша оғир уруш йилларида илк марта ўз бахтини учратган ва мангуга йўқотган эди».

Демак, қалам аҳллари халқимиз ҳаётидаги муҳим ҳодисаларга ҳаммиша мурожаат қилиб келган. Шу маънода ижодкорларнинг Улуғ Ватан урушига доир мавзуларга кўл ураётгани ажабланарли эмас.

Хусусан, Ўткир Ҳошимов ижодида бу давр билан боғлиқ воқеалар тасвири маълум ўрин эгаллайди. Тўғри, у ҳозирги ҳаёт, одамларни ўйлантираётган шу куннинг муаммолари ҳақида кўпроқ ёзади. Лекин замонавий мавзулар унинг уруш даврига мурожаат қилишига халақит бермайди.

Адабий танқидчиликда қизғин баҳсларга сабаб бўлган «Дунёнинг ишлари» асарининг таркибига кирган айрим новеллаларда ҳам шу мавзуга тааллуқли ўринлар бор. «Икки эшик ораси» романи эса бошдан-оёқ босқинчилик урушига қарши нафрат руҳи билан суғорилган.

Ёзувчининг «Урушнинг сўнги қурбони» ҳикояси ҳақида адабий танқидчиликда маълум фикрлар билдирилди. Жумладан, адабиётшунос олим Матёқуб Қўшонов: «Ўткир Ҳошимовнинг «Урушнинг сўнги қурбони» номли ҳикояси... ҳамж жиҳатдан кичик жанрда бўлса ҳам ҳикоянинг имкониятлари катта эканлигини кўрсатади», деб ёзади.

Бир қарашда ҳикоядаги воқеаларнинг урушга унчалик алоқаси йўқдек туюлади. Бунинг устига улар жуда қисқа вақт ичида — бор-йўғи бир кечада, ҳатто бир неча соат ичида бўлиб ўтади. Ҳикояни ўқиб, мағзини чақа бошлаганимиздан кейингина ёзувчи айтмоқчи бўлган гапнинг маъноси равшанлашиб, уруш даҳшатини яна бир бор ҳис қилгандек бўламиз. Унинг олови фақат жанг кечган жойларинигина эмас, балки ундан узоқ-узоқларни ҳам ўз қомига тортганини бир оилада содир бўлган фожиа мисолида кўраемиз. Урушнинг тўрт йил давомида эсиб турган совуқ изғирини одамлар ҳаётини ночорлаштириб, асабларини толиқтириб қўйганини, шу жиҳати билан ҳам у инсонлар учун оғир бир қисмат эканини англаймиз.

«Урушнинг сўнги қурбони» ҳикоясида бор-йўғи уч марта «уруш» сўзи тилга олинади. Лекин гап бунда эмас. Муҳими, ёзувчи ўша даврни қандай тасвирлай олишида, асардаги воқеаларга китобхонни қанчалик ишонтира билишида. Ҳикоянинг ҳар бир сатрида уруш изғиринлари эсиб тургандек бўлади. Эзгуликка мутлақо зид ҳодиса — инсон ҳаётини издан чиқариб юборадиган урушни лаънатлаймиз, у бўлмаганда шунча фожиа ишлар бўлмасмиди, Шоикромга ўхшаш одамлар бу қадар аянчли аҳволга тушмасмиди, деган гаплар хаёлимиздан ўтади.

Матёқуб Қўшонов: бу ҳикоянинг айрим камчиликлари ҳақида шундай ёзади: «Урушнинг сўнги қурбони»да ишонтириш заифроқ манзаралар, деталлар бор. Ҳикояга қараганда Шоикромнинг ониси электр сими ташлаб қўйилган қулупнайга ё кечаси, ё тонг қоронғусида чиққан бўлиши керак. Маълумки, кечаси ё тонг қоронғусида қулупнайнинг пишганини хомидан ажратиб олиш қийин. Бундан ташқари қулупнайга сув қўйилган бўлади. Сув қўйилган қулупнайга ҳам биров теришга чиқмас керак... Демак, бу детал ҳам етарли ишонарли эмас». Олимнинг бу мулоҳазалари ўринли.

Анвар Эшоннинг «Европада қолган қабрлар» тўпламига кирган «Бир кам дунё» деган ҳикояси бор. Унда Муҳаббат Машрабовна исмли аёлнинг тақдири кўрсатилган. У — жарроҳ, таниқли оlima, профессор. Бундоқ қараганда, у жуда бахтли одам бўлиши керак. Ахир, бу даражага етиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди-ку! Аммо у негадир ҳаётдан мамнун эмас, юрагида армон бор, ўзини бахтсиз деб ҳисоблайди. Бунга ёзувчи персонажлардан бирининг тилидан изоҳ беради. «Урушнинг касофати, — деди хўрсиниб ҳамшира. — Совуқ землянкаларда беҳаловат ухлашлар. Қўршоёда қолиб, балчиқларда гулдай баданин зулукка сўрдиришлар. Кунига ўнлаб ҳаяжонли операциялар... Ҳаммаси оналик пуштини забун қилган эди». Бу, албатта, ўқувчига таъсир қилади. У орқали урушнинг яна бир ғайринсоний табиатини тасаввур этамиз. Беларус адиби Светлана Алексиевичнинг «Уруш аёлларнинг иши

эмас» номли ҳужжатли қиссаси ҳақида матбуотда кўп ёзишди. Асарда айтилишича, Улуғ Ватан уруши фронтларида саккиз юз мингдан ошқ хотин-қизларимиз иштирок этган. Шулардан қанчаси омон қайтди экан? Уларнинг орасида уруш ҳаётига заҳар солган, Муҳаббат Машрабовнага ўхшаш бахти кемтиклар қанча экан?

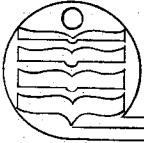
Афсуски, «Бир кам дунё» ҳикоясининг ҳамма эпизодларидан шундай таассурот қолади дейиш қийин. Асарнинг бошидаёқ бир тасвир бизга ғалатиноқ туюлади. Қаҳрамонлардан бири Жониқул Жабборов оғир операциядан чиққан, юрагининг тагидан уруш даврида қолган снаряд парчаси олиб ташланади. У энди ўзига келиб, илк бор кўзини очаяпти. Яқинида ҳамиладор ҳамширани кўради. Бирдан ўйлаб кетади: «Ҳар куни ер юзиде 275 минг киши туғиларкан. Унинг боласи нечанчи бўларкин. Қизиқ, ҳар куни 130 минг одам оламдан ўтаркан. Вақти-соати етган бўлса ўзи нечанчи бўлиб дунёни тарк этаркин». Табиийки, бу рақамларни соғлом одам ҳам дабдурустдан эслаши қийин.

Кейинги воқеалар тафсилотида Жониқул билан Муҳаббат Машрабовнанинг бир фронтда бўлгани аниқлашади. Жониқулнинг кўзига профессор нимагадир иссиқ кўринади. «Ким операция қилганини билмайсизми?» деган саволига: «Ғира-шира эслаб қолгандим. Бари бир ҳозир кўрсам танимасам керак. Орадани ўттиз йил ўтди. Ҳаётми, йўқми, буни ҳам билмайман. Уша қизни кўп кўргим келарди-ю, госпиталма-госпитал кўчавериб, борган сари масофамиз узоқлашарди. Бунинг устига отини ҳам сўраб қолмапман», деб жавоб беради. Яна бир жойда у «ўша қиз менинг хаёлимда ширин тушдай бўлиб қолди», дейди.

Кўрпачи, энди гап бошқа томонга бурилаяпти. Кўп кунлардан кейинги Жониқул ўз халоскорини танийди, биринчи марта уни шу қўллар операция қилганини эслади. «Аммо буни Муҳаббатга қандоқ эслатса экан, ўттиз йил бир дарёдан сув ичиб, бирон марта йўқламаслик, жилла курс, адресини топиб кези келганда қўтлаб турмаслик...» Қаҳрамондаги бундай ҳолатга маълум даражада тушуниш мумкин. Чунки ўша кезлари, ёзувчининг таъкидлашича, у Муҳаббатга нисбатан бефарқ бўлмаган. Шундан сўнг диққатимиз Муҳаббатнинг хотираларига, хаёлида кечаётган фронт ҳаётига кўчади. Бунда у Жониқулга биринчи дуч келган пайтларини, ўрталарида бўлиб ўтган гап-сўзларни эслади. Айтиш кераки, бу эпизодни ишонарли чиққан, мантиқан асосланган деб бўлмайди. Фақат бу учрашувдан иккаласида ҳам илиқ бир туйғу қолганини аниқлаш мумкин. Жониқулни бошқа госпиталга олиб ўтишган, Муҳаббат: «Қайтармикан... Ярадор бўлиб қайтганча, қайтмасин, аммо уни бир кўрсам, кошқиди...» деб ўйлаб қолади. Мана, энди ҳикоядаги бу икки қаҳрамон ўртасидаги муносабат ойдинлашгандек. Буни ёзувчи китобхонга севги-муҳаббат деб тушунтиришга мойил. «Муҳаббатнинг нозик кўнглида бир мангу армон, айтилмаган сўз, айтилмаган муҳаббат, айтилмаган сир қолади. Уша сир унинг кўнгли қатламларида сирлигина қолиб кетди», деган гапларни шу маънода тушуниш мумкин. Бир жойда Муҳаббат Машрабовнанинг ўзи бу муносабатларни ҳеч иккиланмай «биринчи муҳаббатим» деб айтади. Бунга эътироз йўқ. Фронтда шундай севгилар, эҳтимол, учрагандир. Лекин ёзувчи китобхонга тақдир қилаётган тасвирлари бир-бирига зид эканини ё сезмайди, ёки эътибор бермайди. Айтайлик, улар бир-бирига илк бор дуч келган пайтларида Жониқулнинг «хўшсизлиги» «иситмаб, алаҳсираб бу кўзларни, бу қўлларни яхши эслаб қолмаган»лиги бизга маълум эди. Тасаввур қилингки, қаҳрамонлардан бири ўша кунларни шу даражада эсласа-ю, иккинчиси у ҳақда «биринчи муҳаббатим» деб турса — уларнинг қайси бирига ишониш керак? Умуман, шу ҳолатда улар ўртасида севги-муҳаббат бор эди, деган гапга ишониб бўлармикан? Бу ўринда тасвир мантиқида номувофиқлик борлиги шундоққина кўзга ташланади. Уни кейинчалик ёзувчининг ўзи ҳам сезган шекилли, ҳикоянинг иккинчи варианты — «Турналар учса қарайлик»да шунга ўхшаш бўшлиқларни тўлдириб ҳаракат қилади. Қўшимча эпизодлар киритади. Жумладан, қаҳрамонларнинг муҳаббатига оид тафсилотлар бу оз кенгайтирилади. Шунингдек, Жониқулнинг уруш тугагандан сўнг нима учун Шукрия Шокировнани (энди қаҳрамоннинг исми нима сабабдан ўзгартирилади) изламаганлиги сабабларига изоҳ берилгандек бўлади. Лекин ҳикоянинг қайта ишланган вариантыда ёзувчи тасвирни янада тиниқлаштириши лозим эди. Аксинча, воқеалар кўпайиб кетади. Жанрнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинмайди. Натижада, ёзувчи айтаётгани бўлган асосий гап хира тортиб, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатини психологик асослаш бўшашади, мантиқ заифлашади. Хуллас, ҳикоя жанрининг ҳам беқиёс, ҳам чегараланган имкониятлари ёзувчини чалғитиб қўйганга ўхшайди.

Бу жиҳатдан ёш адиба Шаҳодат Исахонованинг «Илинж» номли ҳикояси ҳам қизиқиш уйғотади. Унда уруш мавзусига оид оғир, ҳатто айтиш мумкинки, қалтис воқеа қаламга олинган. Ҳикоя қаҳрамони Мукар кампир, гарчи уруш тугаганидан бери кўп йиллар ўтган бўлса-да, ҳамон ёлғиз фарзандини кутаяпти. Бунга сабаб бор. У ўғли ҳақида «...бедарак йўқолди» деган қоғоз олган. Шу хабар онанинг кўнглига, ўғлим тирик, деган умид солади. Бу умид Мукар кампирни яшашга даъват қиладиган илинжга айланади. Бироқ бундай тасвирни адабиётимиз учун янгилик деб бўлмайди. Айниқса, ҳикоя жанрида бу мавзу анча яхши ишланган. Мухими шундаки, «Илинж»да ўша бизга таниш бўлган асарлардаги гаплар такрорланмайди. Ёзувчи мавзуга бошқачароқ ёндашишга ҳаракат қилади.

... Мукар кампир қаттиқ тарақ-туруқ этган овоздан уйғониб кетади. Бирор нарса ағнаб тушдимикан, деб ўйласа, йўқ, ҳамма нарса — тахмондаги кўрпачалар ҳам, телевизор ҳам жойида турибди. Мушук-пушук чойнак-пиёлани туртиб юбормадимикан, деб хонтахта устига қарайди, улар ҳам жойида. Овоз яна қайтарилади. Эҳтимол, биров эшикни ураётган бўлиши мумкин, деб ташқарига — ҳовлига чиқади. «Йўқ, бу эшик эмас!» Энди овоз бир маромда эшитила бошлади. Шундагина Мукар кампир бу овознинг «Қаҳрамонлар хиёбони»дан келаётганини аниқлайди. «Вой, ўлмасам: мени қайси ғафлат босди? Ахир, эртага Ғалаба байрами-ку?» деган фикр хаёлидан ўтади. У безовталаниб, ҳаракатга тушиб қолади, кўмирхонанинг бир бурчагида турган мис самоварни олиб чиқиб, ўт қалайди. Бу иши учун «Ҳалига бориб одам кўпаяди. Битта чойнак билан чой етказиб булармиши...» деб кўнглида ўз-ўзига изоҳ бериб қўяди. Кўрпа-тўшакни йиғиштириб, ҳовлини супуришга тушиб кетади.

Бурчим Русияни бугун куйламоқ...

Ўзбек совет адабиётининг атоқли вакилларида бири Мақсуд Шайхзоданинг турли жанрлардаги бадиий асарлари қаторида илмий ижоди, адабий-танқидий мақолалари ва таржимонлик фаолияти ҳам юксак баҳоланади.

Мақсуд Шайхзода рус адабиётининг катта билимдонларидан бири эди. «Рус адабиёти гоят улуғ, инсоний ва сербарака бир адабиёт бўлиб, ўзининг мазмун ва мундарижаси билан чинакам халқ ва юрт адабиётидир, — деб қайд этади у. — Бу адабиёт дунёдаги неча-неча порлоқ юлдузларни, ҳаётбахш офтобларни бағишлаган адабиёт».

Адиб умрининг охиригача рус адабиётини севиб ўргангани ва у ҳақда мунтазам мақолалар ёзиб, кўплаб таржималар қилгани маълум. Масалан, у 1949 йилда Александр Сергеевич Пушкин туғилган куннинг 150 йиллиги муносабати билан «Улуғ шоирнинг овози» номли мақоласини «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилди. Мазкур мақолада Пушкин ўз гениал асарларида рус халқининг эрксеварлик, ижодкорлик каби энг яхши хислатларини ва революцион журъатини акс эттиргани, ватан ва эрк ғояларини бир-биридан ажралмас бутун бир идеал сифатида куйлагани ёритилади. Адиб Пушкиннинг «Лицейга», «Эркинлик», «Ханжар», «Қишлоқ», «Сибирга мактуб» каби машҳур шеърларининг ғоявий мазмуни, юксак бадиий воситалари ҳақида тўлқинланиб сўзлайди. Мақолада шоирнинг чинакам ватанпарварлиги, асарларида Ватан мавзуи, халқнинг ботирлиги, шижоати, келажакка умид туйғулари кучли акс этгани жўшқин таҳлил воситасида очиб берилади.

Гениал шоир ҳақида Шайхзода баён этган теран фикрлар ўқувчиларда Пушкин ижодига муҳаббатни янада оширади.

Олимнинг «Рус халқининг буюк инқилобий-демократ шоири» номли мақоласи эса Н. А. Некрасов ижодига хос фазилатларни ёритишга бағишланган. «Рус халқининг тарихий-маданий меросида Некрасов энг олижаноб ўринлардан бирини эгаллаб келади. Шунинг учун ҳам унинг:

**Сочинг, идрок доналарини эзгу, абадий,
Сочинг, шунда астойдил раҳмат айтади
Сизга Рус халқи!**

деб маърифатпарвар шоирларга қарата айтган сўзлари тўла маъноси билан Некрасовнинг ўзига оид бўлиб, унинг ижодий мероси учун яхши характеристикадир!» — деб қайд этилади мақола аввалида.

Адиб Некрасовнинг ҳаёт йўли ва энг йирик асарларини теран таҳлил қилишга муваффақ бўлган. Некрасов жуда кўп шеър ва дostonларида эзилган халқни озод қилиш ғоясини илгари суриб, ўтган асрнинг олтишинчи йилларидаги адабий-инқилобий курашнинг бошида турган эди. Шоирнинг «Шоир ва гражданин», «Еремүшка кўшиғи», «Бир соатлик баҳодир», «Тургеневга», «Деҳқон болалари», «Добролюбов хотираси», «Темир йўл», «Рус аёллари», «Россияда ким яхши яшайди» каби асарлари ўша давр халқ ҳаётининг жонли қомуси ҳисобланади. Бу шеър ва дostonларда ўша замонга доир турли долзарб муаммолар ўртага ташланади, халқ ҳаётининг реалистик манзаралари чизилади. Бу асарлар инқилобий руҳ билан суғорилган. Мақсуд Шайхзода Некрасовнинг мазкур асарлари ҳақида фикр юритар экан, шоир поэзиясининг маърифий ва тарихий, тарбиявий қиммати ниҳоятда буюк эканлигини, унинг юксак гражданилик ғояларини баланд куйлаганлигини илмий пафос билан баён этади.

Мақоланинг учинчи бўлими Некрасов аънаналари кейинги авлодлар томонидан қандай ривожлантирилганлиги масаласига бағишланган. Мақсуд Шайхзода Некрасов таъсирида ўсган шоирларнинг барчаси учун чуқур ғоявийлик, халқпарварлик, гражданилик, сиёсий ўткирлик, халқ тилига яқинлашув каби хислатлар муштарак сифат бўлиб қолганлигини алоҳида таъкидлайди. Тадқиқотчи бу фикрларни қуруқ айтиб ўтиш билан қаноатланмайди. У В. Маяковский, Демьян Бедный, В. Лебедев-Кумач, А. Сурков, М. Исаковский, А. Твардовский каби шоирлар Некрасов аънаналарининг давомчилари эканлигини қайд этиб, улар ижодидан кўплаб мисоллар келтиради.

Мақолада Некрасов ижодининг ўзбек адабиётига таъсири масаласига ҳам кенг эътибор берилган: «Мантиқий қилиб олганимизда, — деб ёзади олим, — Фафур Фуломнинг «Кўкан

батрак» дostonи тарихий вазият нуқтаи назаридан Некрасовнинг «Россияда ким яхши яшайди» деган дostonидаги ўткир саволга жавобдай туюлади. Шоиримиз эзилган, оч-яланғоч деҳқоннинг якка-ёлғизлик балосидан озод, баракали ва тўқ турмушга келишини «Кўкан батрак» дostonида тасвирлаб беради.»

Мақсуд Шайхзоданинг мазкур мақоласи 1946 йилда эзилган ва «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган эди. Буни алоҳида таъкидлашимизга сабаб шуки, олим томонидан мазкур мақолада Некрасов асарларини ўзбек тилига таржима қилиш иши жуда суст бораётганлиги, 30-йиллардан бошлаб мактаб дарсликлари ва ўқув китобларидан жой олганига қарамай, Некрасов асарлари ўзбек тилига жуда бўш таржима қилинганлиги кўрсатилади ва улўғ шоир асарлари таржимасига алоҳида масъулият билан ёндашиш зарурлиги таъкидланади. Пушкин ва Лермонтов таржималарига тадбиқ қилинган тил ва вазн принципларини Некрасов асарлари таржимасига айнан қўллаш тўғри эмас, деб уқтиради у. Мазкур мақола кейинчалик Некрасов асарларининг сифатли таржима қилинишида катта аҳамият касб этди. 50-йилларда Некрасовнинг «Болалар учун шеърлар», «Шеърлар» тўпламлари ўзбек тилида нашр қилинди. Шоирнинг анча мукамал «Танланган асарлари» эса 1957 йилда чоп этилди, кейинги йилларда икки томлик танланган асарлари чиқарилди ва ҳоказо.

Олимнинг «Некрасовни ўзбек халқи орасида оммалаштириш шоирлар ва адабиётшуносларнинг шарафли ишидир» деган фикрлари кейинчалик тўла рўёбга чиқди.

Мақсуд Шайхзода XIX аср рус классик адабиётининг ёруғ юлдузларидан бири, машҳур драматург ва рус миллий театрининг асосчиси А. Н. Островский ижодини Ўзбекистондаги биринчи тадқиқотчи-тарғиботчиларидан бири эди. У 1948 йилда «Александр Николаевич Островский» деган салмоқли мақола ёзиб, «Шарқ юлдузи» журналининг ўша йилги 4-сонида эълон қилади. Шундан бошлаб бу машҳур драматург ижоди доимо Мақсуд Шайхзоданинг диққат марказида бўлиб келди. Мақолада А. Островскийнинг реалистик асарлари кенг таҳлил қилинади, драматург ижодий эволюцияси ҳақида баҳс юритилади.

Мақсуд Шайхзода А. Островский ижодидаги муҳим тенденцияларни, ғоявий йўналишларни тўғри белгилайди. Ҳатто унинг назаридан адибнинг таржимонлик фаолияти ҳам четда қолмаган. Мақсуд Шайхзода мақоласининг яна бир диққатга сазовор фазилати шундаки, у Островский ижодига боғлиқ ҳолда танқидий реализм муаммоларини ҳам кўтариб чиқади. Унда Островскийнинг «фош қилувчи адабиёт» қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги мақолалари ҳамда бадий асарларидаги танқидий реализм йўли таҳлилига катта ўрин берилган. Мақсуд Шайхзода буюк драматургнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари революцион-демократик позицияга яқинлашган сари драмаларида танқидий реализм методига хос фош қилувчилик руҳи кескинлаша ва чуқурлаша борганлиги санъаткорона нигоҳ билан теран очилади. Островскийнинг шоҳ асари бўлмиш «Момақалдироқ» драмаси XIX аср танқидий реализмининг энг юқори чўққиларидан бири эканлиги таъкидланади.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси 1938 йил 18 июнь сонида Мақсуд Шайхзоданинг А. П. Чехов вафотига 34 йил тўлиши муносабати билан эзилган мақоласини босиб чиқарди. Бу мақола ҳам ҳажм жиҳатидан кичик бўлса-да, лекин унда Чехов ижодининг жуда кўп фазилатлари чуқур очилади. Энг муҳими, адиб бу буюк санъаткорнинг устозлик ролига катта ўруғ беради ва Чехов ижодидан ўзбек санъаткорлари тинимсиз сабоқ олишлари лозимлигини уқтиради. Айниқса, у ўзбек новелласи устида ишлаётган ёзувчилар зиммасига катта масъулиятлар юклайди: «Эътироф қилиш кераки, ўзбек адабиётида кичик ҳикоялар жанри энг орқада қолган жанрлардан биридир. Бу жиҳатдан Чеховни эгаллаш, чуқур ўрганиш новелла бобида ишлайдиган ёшларимиз учун энг шарафли вазифадир», — деб қайд этади муаллиф.

Шайхзода Улуғ Ватан урушининг энг долзарб дамлари бўлмиш 1943 йилда А. М. Горький ижоди ҳақида мақола ёзиб, бу буюк санъаткорни «прогрессив кишиликнинг улўғ виждони» деб атади («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1943 йил, 18 июнь). «Алексей Максимович Горький эрк ва маданиятнинг энг ашаддий душмани фашизм эканини аллақачонлар айтиб, хурриятпарвар кишиликни огоҳлантирган эди, — деб ёзади адиб. Умуман, бу мақолада устоз Максим Горький фашизмга қарши курашда совет халқларининг хушёр устози, СССР халқлари адабиётининг ривожланишига жуда катта ижодий таъсир ўтказган улкан адиб эканлиги қайд этилади. Мақсуд Шайхзода М. Горький ва ўзбек адабиёти масаласига алоҳида тўхталиб, Фафур Фулом ҳикояларидаги тил маданияти ва қиссаларидаги сюжет яратиш маҳоратида, Ойбек романларидаги эпик равонликда, Ҳамид Олимжон лирикасидаги жўшқин пафосда Горький аънаналари яқоқ сезилиб туришини алоҳида таъкидлайди. Шиддаткорона руҳ билан суғорилган бу мақола ўқувчилар қалбидан мустаҳкам жой олиб, совет халқининг қалбидаги мустаҳкам бирлик туйғуларини янада ўстиришга хизмат қилган, немис-фашист босқинчиларига қарши адолатли курашида мададкор бўлган эди.

Мақсуд Шайхзода В. В. Маяковский ижодини тадқиқ этишга бағишланган кўплаб мақолалари билан ҳам жамоатчиликка яхши танилган. «Янги шуур ва шеър курашчиси», «Маяковский — шеърлатимиз байроқдори», «Маяковский шеърлатининг илҳомбахш образи», «Маяковский ва ўзбек совет адабиёти», «Ҳамиша тирик» каби ўнлаб илмий мақолаларида у улўғ шоир ижодига хос етакчи фазилатларни чуқур очиб берди. Адиб Маяковский ижодини изчил ўрганиш натижасида ўзи ҳам камолот чўққиларига кўтарила борди. У олим сифатида улўғ шоир ижодини кенг тадқиқ қилган бўлса, шоир сифатида шеърини новаторлиқни ўрганиш ва ўзбек совет поэзиясига Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон каби машҳур шоирлар билан бир қаторда Маяковскийчасига ҳозиржавоблиқни ва минбарий оҳангни, гиперболик ва муболағали образлар яратиш каби ижодий усулларни олиб кирди.

Мақсуд Шайхзода Маяковский поэзиясининг моҳир таржимони ҳам эди. У санъаткорнинг «Сўл марш», «Мажлисбозлар», «Бизнинг ёшларга» каби машҳур шеърларини ва «В. И. Ленин», «Жуда соз» поэмаларини ўзбек тилига таржима қилган.

В. Маяковский поэзияда бадий ленинномани бошлаб берди. Унинг «Ленин биз билан»,

«Уртоқ Ленин билан суҳбат», «Владимир Ильич Ленин» каби асарларида доҳийнинг жонли сиймоси катта маҳорат билан яратилгани маълум. Айниқса, унинг «В. И. Ленин» поэмаси социалистик реализм методининг нодир асари сифатида донг таратган. Улуғ шоирнинг В. И. Ленин образини яратиш борасидаги новаторлик традицияларини ижодий ўзлаштирган Мақсуд Шайхзода ҳам ўзбек совет поэзиясида доҳий ҳақида бир туркум яхши шеърин асарлар ижод қилди.

Адиб «Маяковский ва ўзбек совет адабиёти» деган мақоласида қуйидаги илмий хулосани баён этади: «Маяковский поэзиясининг жуда ажойиб хусусиятларидан биттаси шундан иборат эдики, у бир шеърнинг ўз доираёида нутқдан лирикага, ўткирликдан юмшоқликка, ғазабдан меҳрибонликка ўта олар эди».

Бу анъана Шайхзода ижодида ҳам ўз аксини топган. Фикримизнинг исботи учун «Муҳаммад-тўпчи» балладасига мурожаат қилайлик. Баллада шундай раво сатрлар билан бошланади:

**Кўза олиб чиққан яхши қиз,
Гўзалларнинг ҳусни — нақши қиз,
Бир жом сув бер, сувинг кўп совуқ,
Ким учун бу айтганинг қўшиқ!
У қахрамон бўлиб келажак...**

Шундан сўнг бирданига шеърнинг оҳанг ритми шиддатли тус ола бошлайди.

**Куз... ҳавонинг қовоғи солиғ,
Ер портлайди вулқонлар янглиғ...**

Шоир Муҳаммад тўпчининг жанг майдонидаги қахрамонлигини зўр ҳис-ҳаяжон билан ҳикоя қилиш жараёнида яна лирик чекиниш қилади ва шеър оҳангини ўзгартириб, ўқувчи диққатини гўзал Фарғона водийсига қайтаради. Натижада шеърда янгича бир кайфият пайдо бўлади.

Балладанинг ниҳоясидаги оҳанг эса ўқувчида яна бошқачароқ кайфиятни туғдиради ва ўқувчини ўша «кўза олиб чиққан яхши қиз» билан қайта учраштиради. Маяковскийчасига юмшоқликдан ўткирликка, ғазабдан меҳрибонликка ўта олиш маҳорати Шайхзода ижодига ҳам бетакрор ёрқин фазилатлар бағишлайди.

Шайхзода поэзиясида ҳам рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги дўстликни куйловчи мотивлар етакчи ўринда туради. Шоир шеърларида фақатгина рус-ўзбек қардошлигини улуғлаб қолмасдан, бутун СССР халқлари ҳамда бутун жаҳон халқлари дўстлигининг толмас куйчиси бўлиб майдонга чиқади. Дўстлик ва биродарлик туйғулари Шайхзода яратган лениннома туркумидаги шеърларида ёрқин ифодасини топган. Шоирнинг йирик давлат ва жамоат арбоблари, саркардалари, даҳо санъаткорлари образлари яратилган баллада ва достонларида, Улуғ Ватан уруши давридаги ҳарбий поэзиясида, тинчликни тараннум этувчи шеърларида ҳам дўстлик ғоялари баралла янграйди.

Шайхзода маънавий устозлари бўлмиш рус классик адабиёти даҳоларининг образларини ҳаққоний тасвирлаш бобида ҳам муваффақиятларга эришган шоирдир. Масалан, у Лев Толстойга бағишланган шеърда буюк санъаткор ижодидаги энг юксак ғоя нимадан иборат эканлигига ўқувчи, диққатини тортади ва бу ҳақда лўнда ҳамда образли тарзда шундай дейди:

**Толстой дейилса, хаёлда мутлақ —
Жўшар қирғоқлардан дарёи азим,
Сув узра бир кема пайқайди кўзим:
Унинг излагани ҳақиқат ва ҳақ.**

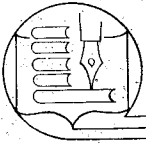
Ҳассос шоирнинг М. Горький ҳақида айтилган «Қўлини сезаман гўё елкамда, изларкан шеъримга оқшом қофия» деган икки қаторгина қалб сўзларига ҳам жуда катта ҳақиқат мантиғи сингдирилган. Бу самимий, шогирдлик туйғуси билан йўғрилган сатрлар Шайхзоданинг юксак бадий маҳоратидан далолат бериб туради.

Мақсуд Шайхзоданинг «Русия қасидаси» шеъри ҳам меҳр туйғуларига лиммо-лим тўладир. Мана шу шеърнинг хотимаси:

**Русия, сен шунча диёри азим,
Кўкракка қўл босиб қиламан таъзим.
Менга қалам бердинг, умримга шонлик,
Хатимга аниқлик, ростлик, равшанлик.
Бурчим Русияни бугун куйламак,
Йўқса бўлур эдим номард, кўрнамак.**

Бу оташин мисралар Шайхзоданинг улуғ рус халқига, совет Ватанига бўлган чексиз муҳаббатининг рамзидир. Бу сатрлар ижоди чуқур интернационализм ғояси билан суғорилган ҳассос шоирнинг ўзига хос оригинал овози ниҳоятда баланд ва юксак пардаларда жаранглаганига ёрқин далолатдир.

Бойназар ИҮЛДОШЕВ,
филология фанлари кандидати

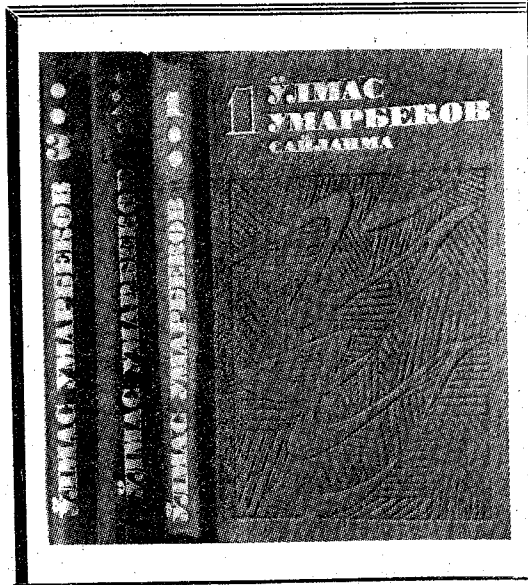
КАМОЛОТ ДОВОНЛАРИ

Улмас Умарбеков.
Сайланма. Уч жилдлик.
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти. Тошкент.
1984—1985.

Чинакам ижодни мусаффо тоғ булоғига ўхшатиш мумкин. Булоқ она замин бағридан қайнаб чиқиши биланоқ не машаққатлар билан ўзига йўл излайди, жилдираб, қувноқ қўшиғини куйлаб, тошдан-тошга оҳудек сакрайди, улкан қояларни айланиб ўтади, чуқур жарликлардан аргимчоқ учгандек осилиб тушади, яшил кенгликларда шифобахш гиёҳларнинг хушбўй хидларини томчиларига сингдириб, олтиндек товланиб оқади. У фақат олға интилади. Тоғнинг олис ўр-қирлари, пастбаланд довлари оша сафарга чиққан йўловчи роҳатбахш булоқ сувларидан ичиб ташналигини қондиради, вужуди яйраб ором олади. Йўловчининг ўз манзилига эсон-омон етиб олишида ана шу мусаффо булоқнинг ҳиссаси кам дейсизми?

Ижодкор ҳам бир умр изланишда яшайди. У ҳаётдаги битмас-туганмас қарама-қаршилиқларни муттасил ўрганади, инсон қалбидаги чексиз-чегарасиз, мураккаб сир-асрорларни, ҳудудсиз орзу-армонларни тадқиқ қилади, узоқ тунларни оқартириб, ижод тўлғоқларини энгиб, қалб кўрини, меҳрини кўшиб яратган асарлари орқали одамлар орасига яхшилик, эзгулик уруғларини сочади, тараққиётга ғов бўлаётган, инсонийлик шаънини ерга урадиган иллатларни фош қилади ва шулар воситасида адолат тантанаси учун йўл очади.

Яхши асарларни мажозий маънода мусаффо тоғ булоғига ўхшатиш мумкин. Шунинг учун забардаст шоиримиз Мақсуд Шайхзода:

**Кошки эди қўшиғим
бир пиёла сув бўлса,
Чанқоғини босгали
ўқувчига тutilса!..**

деб орзу қилган эди.

Яхши асарни яратиш эса осон эмас. Чинакам катта истеъдодли қаламкаш бунинг учун йиллаб ижод захматини чекади.

Таниқли ёзувчи ва драматург Улмас Умарбековнинг уч томлик «Сайланма»сини кўздан кечирганда бу ҳақиқатни яна бир карра чуқур ҳис қиламиз. Адибнинг 50 ёшга тўлиши муносабати билан чоп этилган мазкур маъмуага унинг деярли ўттиз йил давомида яратилган энг яхши асарлари саралаб, танлаб олинган.

Ёзувчи турли йилларда ёзган айрим ҳикоялари, бир неча ҳиссаси ва илк драмаларини сайланмага киритишнинг муносиб кўрмаган.

Бу ҳол ёзувчининг ўз ижодига нисбатан катта масъулият, қаттиққўллик ва талабчанлик ҳисси билан ён-

дашганини ҳамда китобхоналарнинг диди ва юксак савиясини ниҳоятда қаттиқ ҳурмат қилганини кўрсатади. Биз сайланмага кирган асарларни ўқиш орқали Улмас Умарбековнинг адабиётимиз ривожига қўшган ҳиссасини ёрқин тасаввур қиламиз, унинг ижодий эволюциясини кўздан кечирамиз, юксак маҳорат босқичларига кўтарилиш йўлидаги самарали изланишларига гувоҳ бўламиз. Бу изланишлар ҳар доим ҳам осон кечмаганини, ютуқлар ҳам, камчиликлар ҳам, барча истеъдод соҳиблари қатори адиб ва драматургни четлаб ўтмаганини кўрамиз.

Улмас Умарбеков устоз Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, адабиётга тутаб кирганлардан эмас. У илк асарлари биланоқ ўқувчилар кўнглига йўл топа олди, тез орада адабий жамоатчиликнинг эътиборини қозониб, оқсоқол ёзувчиларнинг меҳрига сазовор бўлди. Унинг «Севгим, севгим» ҳиссаси ҳақида Аб-

дулла Қаҳдор ўз мақолаларидан бирида самимий, илиқ фикрлар билдирди. Фафур Фулом эса «Талант ва маҳорат» номли каттагина мақоласида Улмас Умарбековнинг ҳикояларини жиддий таҳлил қилиб, қимматли маслаҳатлар берди. Дастлабки асарлари билан муваффақият қозониб, устозлар назарига тушиш осон гап эмас. Бунинг учун асарнинг ҳар бир жумласидан тортиб ҳар бир деталгача, ҳар бир образидан тортиб, тасвирий воситаларигача пишиқ-пухта, таъсирчан; мазмундор бўлиши керак. Тасвирда, қаҳрамонларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракати ифодасида янгича бир нигоҳ, ўзига хос тароват уфуриб туриши керак...

«Улмас асарларидаги мавзу муҳимлиги, актуаллик ва чуқур замонавийлик менга ёқади, — деб ёзган эди Фафур Фулом. — Улмас ҳар кунлик оддий воқеалар асосида каттароқ, муҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг юксак ижобий фазилатларини оддий, лекин жонли, такрорланмас лавҳаларда очиб беришга интилади...» Фафур Фулом бу мақоласида Улмас Умарбековнинг ҳикояларига хос ютуқлар, фазилатлар билан бирга айрим нуқсонларни ҳам очик айтган эди: «Еш ёзувчи қаҳрамонларнинг психологиясига, қалб ҳаракатига асосий диққатини қаратган. Лекин бу, Улмас Умарбеков тап-тайёр ёзувчи бўлиб етишди, деган сўз эмас. Унинг баъзи ҳикояларидаги сюжет суст, баёнчилик, чўзиқлик бор, нурсиз образлар учраб туради. Сўнгра, Улмасда конфликт заифлиги равшан сезилади, тасвирда образлилик етишмайди. Сўз бойлигини ошириш устида кўпроқ ишлашни эслатиб ўтардим.

Мен Улмаснинг бундай камчиликлардан кутулишига ва мустақил, ўзига хос эътиборли ёзувчи бўлиб етишишига қаттиқ ишонаман».

Улмас Умарбеков юқоридаги мақтов сўзларни «қарз» деб қабул қилди ва устоз шоир алоҳида таъкидлаб кўрсатган камчиликларни бартараф этиш устида кунт билан изланди. «Сайланма»га кирган ҳикояларни синчиклаб кўздан кечирган киши адиб заҳматли меҳнати билан уларга сайқал берганини, образларнинг ҳаётлигини таъминлаш, тил ва тасвирнинг

тиниқ ҳамда ёрқинлигига эришиш учун кўп тер тўкканини яққол ҳис қилади. «Улмаснинг ҳикояларида ёқимли ҳаво ва нур кўп», — деб таъкидлайди «Сайланма»га мазмундор сўзбоши ёзган профессор Лазиз Қаюмов. Дарҳақиқат, енгил ва раvon ўқиладиган бу ҳикоялардаги қаҳрамонлар нурли жиҳатлари билан ажралиб турадилар. Улар оддий одамлар; ҳар қадамда мўъжиза яратиб, қаҳрамонликлар кўрсатмайдилар, улуг ишларни амалга оширамиз деб кўкракка уриб, оғиз кўпиртириб мақтанмайдилар. Улар кундалик ҳаётини ташвишлар билан банд бўладилар, умр сўмоқларида баъзан қоқилиб, баъзан адашиб, ўз тақдирини, ўз бахтини қадоқ кўллари билан яратиб, ҳалол яшайдилар. Улар ўғрилиқ, айёрлик, мунофиқлик, манфаатпарастлик, фаразгўйлик сингари инсон шаънини, қадр-қимматини ерга урадиган жирканч иллатлардан узоқда. Ёзувчи маънавий дунёси гўзал, олижаноб, сахий қалбли қаҳрамонларини кўтаринки руҳда меҳр билан, илҳом билан тасвирлайди. Бу қаҳрамонларнинг касби ҳам, ёши ҳам ҳар хил, феъл-атвори, юриш-туриши, гап-сўзи ҳам ўзгача. Юксак инсоний фазилатлар, эзгу ниятлар уларни бирлаштириб туради. «Юлдузлар» ҳикоясидаги Назирполвон ёшлигида безорилик қилиб қамалиб чиққан. Қурилишда шофёр бўлиб ишлайди. Тасодифни қарангки, зим-зиё тунда унинг машинасига ишчиларга маош олиб кетаётган кассир аёл ўтириб қолади. Йўл олис. Атроф кимсасиз. Шундай пайтда собиқ безори не ҳолга тушади, кўнглидан нималар кечади? Тайёргина пул-шундоққина ёнида турган мўмай бойликка эришиш ҳирси уни шайтон васвасасига солиши табиий, албатта. Ёзувчи қисқа бир вақт ичида қаҳрамоннинг ички дунёсида бўлиб ўтган шиддатли туйғулар курашини маҳорат билан акс эттиради. Эзгулик тантана қилади. Назиртош кўнглида бош кўтарган ёвуз истакни руҳий матонат билан енгиб, ўта олади. Ёзувчининг самимий тасвири, дилга яқин баён услуби туфайли қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари китобхонда шубҳа уйғотмайди.

Адабий жамоатчилик томонидан юқори баҳоланган

ва конкурсда мукофотга лойиқ топилган «Бобоёнғоқ» ҳикоясидаги Фуломқодир ота образи ҳам табиий бўёқларда чизилган. Янги йўл тушиб, унинг уйи бузиладиган, дарахтлари кесиладиган бўлган. Қария ҳаммасига розию, лекин ҳовлидаги кекса бобоёнғоқни сира кўзи қиймайди. Уни босмачиларга қарши кураш йилларида ваҳшийларча аぞблар ўлдирилган кекса деҳқоннинг чангалидан ажратиб олиб, авайлаб парваришлаб ўстирган. Ёнғоқ — қария учун ўтмишнинг тирик ёдгорига айланган қолган. Ҳикояда чолнинг ана шу қадрдон дарахти билан видолашув лаҳзаларидаги ҳолати, ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари жуда табиий ва таъсирли чизилган. Мазкур асар ўзбек ҳикоячилигининг энг яхши намуналаридан саналади. «Сўнги сафар» ҳикояси ҳам ана шу сирага киради.

Улмас Умарбеков ҳикояларида драматизм кучли. У шиддатли ҳаётини воқеалар қаҳрамон руҳиятида қолдирган изларни, таранг тортилган ипдек мураккаб вазиялар туфайли содир бўлган чигалликларни тасвирлаш орқали инсон психологиясини очишга катта эътибор беради. «Маруся холянинг милтиги» ҳикоясидаги Сулаймон ота образи ана шундай. Қариган чоғида айбсиз айбдор бўлиб қамоққа тушиб қолган бу чолнинг бой маънавий олами, ғалати саргузаштлари, атрофидаги одамларнинг ички ва ташқи қиёфаси ҳикояда расом қаламидан чиққан жозибали санъат асари каби кўз ўнгимизда ёрқин гавдаланади. Ҳикоя адолатнинг тантанаси билан якунланади. Шу нуқтада Улмас Умарбеков асарларининг бош лейтмотиви намёнён бўлади. Эзгуликнинг, адолатнинг кучига мустаҳкам ишонч, замондошларимизга хос қатъият ва ирода, юксак гуманизм, ҳаётсеварлик, маънавий софлики улуғлаш ва уни барқарор этиш учун кураш адиб асарларининг асосий ўзагини ташкил этади. Бу олижаноб гоёлар ёзувчининг барча ҳикояларига ҳаётийлик бағишлаган, уларнинг жонли ва ўқишли чиқишини таъминлаган.

Ёзувчи ҳикояларининг яна бир фазилати улардаги майин лиризмда кўринади. «Улмас лирик кайфиятли адиб, аммо шеър ёзганини билмайман,

ҳикояларини ҳаяжонга тўлдиригани учун уни шоир дейиш мумкин», — деб ёзади Лазиз Қаюмов.

Олим адиб услубига хос етакчи йўналишни тўғри таърифлаган. Умуман, ўзбек адабиётда эллигинчи йилларнинг иккинчи ярми, олтининчи йилларнинг бошларида буй кўрсата бошлаган ва ҳозир катта мавқега эга бўлган «лирик проза»нинг шаклланиши ва теран томир отишида Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Учқун Назаров, Уткир Ҳошимов, Уктам Усмонов каби турли авлод ёзувчилари қаторида Улмас Умарбековнинг хизмати айниқса катта бўлди. «Сайланма»ни ўқиб, бунга яна бир қарра қатъий ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Мажмуага «Севгим, севгилим», «Чўли ироқ», «Ёз ёмғири», «Баҳор булутлари», «Қимнинг ташвиши йўқ», «Уруш фарзанди», каби қиссалар, ва «Одам бўлиш қийин» романи ҳам киритилган. Биз бу ўринда мазкур асарларни алоҳида-алоҳида таҳрир қилиш имконига эга эмасмиз. Бунинг устига улар ҳақида таниқли танқидчи ва адабиётшунос олимлар томонидан кўплаб мақолалар эълон қилинган. Бу роман ва қиссалар ўзбек совет прозаси тараққиётида ҳам, адиб камолотида ҳам ўзига хос салмоқли ўрин тутishi, ўқувчилар томонидан ҳаяжон билан кутиб олиниши ўз вақтида айtilган. Шунинг учун бу асарларнинг айрим муштарак жиҳатларига тўхталиш билан кифояланамиз.

Улмас Умарбековнинг биринчи қиссаси — «Севгим, севгилим»ни китобхонлар қизгин хайрихоҳлик билан кутиб олгани маълум. Унда ёш қалбнинг илк севгиси, беғубор туйғулари, мунгли изтироблари романтик руҳ билан куйланади. Одамга ишонish, уни авайлаш ғояси қиссанинг етакчи пафоси сифатида эҳтирос билан қаламга олинади. Лекин ёзувчи қиссада ширин севги саргузаштлари, икки ёшнинг висол энтиқишларию, бахтли хотима билан асарга нуқта қўйишга шошилмайди. У аччиқ, шафқатсиз ҳаёт ҳақиқатлари сари дадил боради. Эндигина гунчадек очилиб келаётган маъсума қиз Ойпопук одамга шубҳа, ишончсизлик билан қараш, уринсиз ҳадиксирашнинг қурбони бўлади. У беғуноҳ қамалган отаси ҳақида

севгилиси айтган бир оғиз таънани кўтариб юролмайди, ўзини ҳалок этади. Ёзувчи бу покиза қалбли қизнинг ёниқ ҳиссиётлар, руҳан бой икки дунёси ва аччиқ тақдири тасвирида чинакам санъаткорлик маҳоратини намоиш эта олган. Ойпопук, таъбир жоиз бўлса, Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» қиссасидаги бола образи каби чакин янглиғ само кўйнида бир чақнаб, борлиқни ёруғ нурга тўлдириб, ғойиб бўлади. Юраги беҳисоб орзуларга тўла, ҳаётга шайдо бокира қиз ўн гулидан бир гули очилмай туриб, бевақт сўлиб кетади. Аммо Ойпопукнинг иккинчи ҳаёти — маънавий умри мавжуд. У минглаб ўқувчиларни одамга ишонishга, покликка, тўғрилиқка даъват этувчи образ сифатида қалбларда яшаб қолди.

Адиб навбатдаги йирик қиссаси «Чўли ироқ»да ҳаёт ҳақиқатининг бошқа қиррасини — адашганлик, ватангадолик фожиясини кўрсатишга бел боғлайди. Унда «Севгим, севгилим»да қўлга киритилган ютуқлар янада чуқурлашган, реалистик хусусиятлар кучайгани равшан кўзга ташланади. Қисса қаҳрамонлари Гавҳар ва Бекжон катта ҳаёт синовларидан ўтиш жараёнида ўзлигини намоён этадилар. Ҳаётдаги жўшқин ўзгаришлар моҳиятини англаб ета олган Гавҳар порлоқ истиқбол сари дадил боради. У босманилар таъқибини ҳам, саҳродаги очлик ва ташналик, гармсел ва қум бўрони азобларини ҳам матонат билан енгиб ўтиб, орзусига эришади. Москвага ўқишга бориб, врач бўлиб қайтади. Қудратли ҳаёт оқимидан четга сурилиб қолган Бекжонда энг ҳал қилувчи пайтда ирода ва матонат етишмайди, осон турмушни кўнгли қўмсаб ҳам севгилисидан, ҳам она юртидан, ҳам ёрқин келажакдан жудо бўлади. Қиссада айниқса Бекжоннинг чет элда Ватан гардига зор бўлиб, сарсон-саргардонликда шамдек эриб адо бўлаётган аянч ҳаёти манзаралари таъсирли лавҳаларда гавдаланади.

«Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссаси адабий жамоатчилик томонидан қизгин баҳсларга сабаб бўлди. Асар рус тилига таржима қилиниб, махсус мукофотга лойиқ топилди. Бу эса қиссада муҳим ижтимоий масалалар

ўртага ташланганидан дарак беради.

Улмас Умарбековнинг замонавий мавзуларда катта маҳорат билан ёзилган бошқа йирик асарлари — «Одам бўлиш қийин» романи ва «Ёз ёмғири» қиссасида ҳам садоқат, эътиқод, бурч масъулияти каби маънавият муаммолари теран тадқиқ этилади. Уларда эгрелик, нопоклик, виждонсизлик, худбинлик, хиёнат каби иллатлар кескин қораланади. Жонли ҳаётий образлар чизилган, қизиқиш билан ўқиладиган бу икки асар адибга катта шуҳрат келтиргани маълум. «Одам бўлиш қийин» романи ҳамон янгидан-янгидан ёшлар авлоди томонидан севиб ўқилмоқда. «Ёз ёмғири» қиссаси хусусида ҳам баҳслар узоқ давом этгани, ҳатто мутахассс юрист — терговчилар ҳам мунозарага қатнашгани асарнинг жиддий муваффақиятидан далолат беради.

Адиб «Сайланма»га кирган насрий асарлари орқали кўплаб эътиқоди мустаҳкам, қалби, туйғулари, нияти тоза бўлган самимий инсонлар образи билан адабиётимизни бойитди. Шунингдек, қардош болгар халқи ҳаётига доир бир қанча ажойиб асарлари («Болгар ҳикоялари» туркуми, «Уруш фарзанди» қиссаси) воситасида ўзбек ва болгар халқлари ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга ҳам муносиб ҳисса қўшди, адабиётимизнинг мавзу доираси, географиясини кенгайтди.

Улмас Умарбеков кейинги йилларда моҳир драматург сифатида ҳам танилди. У драмалари марказига кўпинча виждон проблемасини қўяди. Инсоннинг ўз виждоний бурчини чуқур ҳис қилиши ёки уни четлаб ўтиши ҳаётда кучли драматик вазиятларни вужудга келтириши маълум. Улмас Умарбековнинг «Комиссия» ва «Қиёмат қарз» асарларида мана шу масала кенг кўламда ёритилади. Завод директори Саид Каримов, бош инженер Мурод Ғаниев «Комиссия» драмасининг асосий қаҳрамонлари. Каримовнинг хотини Зумрад, профессор Поздняковлар ҳам асар конфликтда салмоқли ўрин тутадилар.

Улмас Умарбеков ўз қаҳрамонларининг икки дунёсини воқеалар мантиғи тақозосига кўра оча боради. Саид Кари-

мовнинг хотини Зумрад билан суҳбатида масала бир қадар равшанлашади. У урушда қўрқоқлик қилиб, кўп жангчиларнинг беҳуда ўлиб кетишига сабабчи бўлган. Урушдан сўнг у гуноҳини ювиш учун жуда кўп уринади. Одамларга яхшилик қилиш, ҳалол меҳнат орқали қалбини кемираётган бу дарддан халос бўлишга интилади, аммо виждон азоби йўқолмайди. Бу ҳақда у ҳеч кимга гапирмаган, ўттиз йилдан буён руҳий изтиробда юрган. Мана энди хотинига гап ташлаб, хатони тан олиш хусусида маслаҳат сўрайди. Аммо Зумрад бунга кескин қарши туради. Нега? Бу аёл ўзича бир олам, унинг ўз ҳаёт фалсафаси, яшаш тарзи бор. У бир ўғил қургандан сўнг, бутун диққатини илмга сарфлайди ва медицина фанлари доктори илмий даражасига эришади. У ўз мансаби, лавозимини ҳамма нарсадан устун қўяди. Эри айбига иқдор бўлиб, бор ҳақиқатни халққа айтса, мавқеига зарар етишини ўйлаб, уни нотўғри йўлга бошлайди. Лекин сир ўзидан-ўзи очилиб қолади. Заводда ишлаб чиқарилаётган кабелларнинг яроқсизлиги сабабини текшириш учун Владивостокдан келган профессор Поздняков Саид Каримов ва Мурод Ғаниевлар хизмат қилган полкнинг собиқ командири эди. У Саид Каримов ҳаммадан яшириб юрган сирни Мурод Ғаниевга айтиб беради. Маълум бўлишича, кучлар тенг келмаган жангда командир Поздняков Саид Каримов орқали Мурод Ғаниев хизмат қилаётган ротага чекиниш ҳақида буйруқ юборади. Аммо у қўрқоқлик қилиб, ярим йўлдан орқага қайтади ва буйруқни етказдим деб, ёлғон ахборот беради. Натижада чекиниш ҳақидаги буйруқни олмаган рота душман томонидан қириб ташланади. Мурод Ғаниев эса асирга тушиб қолади. Саид Каримов бутун бир ротанинг ҳалокатига сабабчи бўлади.

Сир ошкор бўлгач, Зумрадининг қиёфаси янада очилади. Фронтга кетгунча Мурод Ғаниев Зумрадани севиб юрган. Улар оила қуришга қарор қилишган, Зумрад Муродни кутадиган бўлган. Аммо Муроддан қорахат келгандан сўнг, фронтдан қайтиб келган Саид Каримов Зумрадга уйланади. Зумрад Мурод Ғаниев билан учра-

шиб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга, барча айбни эрига тўнкашга уринади. У Мурод Ғаниевдан эрининг хоинлигини ҳеч кимга айтмаслигини турли йўллар билан талаб қилади. Зумрадининг Мурод Ғаниев ва унинг хотини Шарофат опа билан тўқнашувларида бу аёлнинг ўта шахсиятпараст, мансабпараст эканлиги фош этилади. У эрини уйдан ҳайдайди. Саид Каримов ишдан ўз хоҳиши билан бўшаб, Қаршига кетади.

Асар қаҳрамонларининг финалдаги суҳбати жуда характерлидир. Мурод Ғаниев Саид Каримовни кузатиш учун аэропортга келади. «Мен сендан бутун умр қўрқиб яшадим. Уша воқеани кимгадир айтиб қўйишингдан чўчидим. Мен — кеча обдон мажлисда ҳам юрагимни чаггаллаб ўтирдим. Лекин айтмадинг, демак, кечирибсан мени», — дейди собиқ директор. Мурод Ғаниев: «Бундай ишни кечириб бўлмайди. Демак, умринг у ёқдан бу ёққа қочиш билан ўтади. Узингдан қочиб қутилишинг мумкинми», — деб унинг ўта иродасизлигини фош қилади. Муаллиф виждон азобида яшашнинг оғирлигини таъсирли, ҳаяжонли лавҳаларда ёритиб беради. Улмас Умарбеков драмаларини оригинал мазмун асосида яратади. Ҳаётда, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда арзимасдек кўринса-да, катта руҳий изтиробларга сабаб бўладиган воқеалар учрайди, уларни юксак бадиий ифодалаш учун санъаткордан ўткир кўз, катта истеъдод ва кенг мушоҳада талаб этилади. «Улмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» асари билан танишганда, юқоридаги фикрлар бевоқиф халқга келади.

Драманинг мазмуни содда ва ихчам: Нуъмонжон Назаров деган ёш врач ишга Заркентга йўлланма олган. У бир ойча Сулаймон отаникида истиқомат қилади. Бир кун у икки қўзичоқни етаклаб келиб: «Мен урушга кетяпман. Мана шу қўзичоқларни олган эдим, сизга қолсин. Урушдан омон-эсон қайтсам, тўғри сизларникига келаман», — деб хайрлашиб чиқиб кетади. Сулаймон ота кампири Зеби хола билан ойлаб, йиллаб Нуъмонжонни кутишади. Уруш тугайди, аммо Нуъмонжондан дарак бўлмайди. Мана шу тариқа

ўттиз йил ўтиб кетади. Зеби хола оламдан ўтади. Сулаймон ота бу йиллар ичида икки қўзичоқни тўрт юзга етказаяди. Нуъмонжон келса ўз қўлим билан омонатини топшираман, деб уларни меҳр билан парваришлар юради.

Ниҳоят, правление мажлисида Сулаймон отанинг қўйларини колхозга олиш ҳақида гап бўлади. Аввалига қайсарлик қилиб, кўнмай туриб олган ота кейин рози бўлади. Колхоз ўн минг сўмга 400 қўйни сотиб олади. Шунда Сулаймон отада янги фикр пайдо бўлади. У жуда кўп жойларда бўлиб, Нуъмонжонни сўраб-суриштиради. Аммо Нуъмонжоннинг дарагини тополмайди. Кўп-кўп Нуъмонжонларни аниқлайди, аммо бирортаси у кутган киши бўлиб чиқмайди. Ниҳоят, Киевда Галина исмли аёл: «Тошкентдан менга Нуъмонжон Назаровдан хат келган кўп хатларда бўлиб, Нуъмонжон ота Тошкентга қайтиб келгандан сўнг, шу адресни излаб топади. Маълум бўлишича, Сулаймон отага икки қўзичоқ қолдириб кетган Нуъмонжон урушга бормаган экан, кўпдан буён Тошкентда яшаб, ўқиб катта шифокор олим бўлибди, бир илмий-текшириш институтининг директори лавозимигача кўтарилибди. У Сулаймон отани танимайди, танигандан сўнг ҳам уни совуқ қарши олади. Ота бундан қаттиқ ранжиди. У қўзичоқлар 400 та қўй бўлганини, уни давлат ўн минг сўмга сотиб олганини, шу пулни эгасига топшириш учун ўнлаб шахарларни кезиб чиққанини айтганда, Нуъмонжон бутунлай ўзгариб, мунофиқ, разил одам қиёфасига киради. Мол-дунё учун ҳамма нарсани сотиб юборишга тайёр кимса эканини ошкор этади. Унинг тулкилик қилаётганини сезган ота Нуъмонжонни заҳарханда сўзлар билан фош этади ва иккита қўзичоқнинг пулини бериб чиқиб кетади. У яна Украинага бориб урушда ҳалок бўлган бошқа бир Нуъмонжоннинг қабрига сифинади. Қолган пулни ўша ердагиларга бериб, бир мактаб қуришни ва Нуъмонжон қабрига ҳайкал ўрнатишни илтимос қилади.

Нуъмонжонни виждонсиз, маънавий қашшоқ, шахсиятпараст шахс деб аташ мумкинми? Бир қарашда у қилган хато арзимас, ҳар қадамда

бўлиб турадиган воқеалардан. Етти ёт бегона, нарибери бир ойча таниш-билишликда бўлган кишини кейин унутиб юборсанг нима бўлибди? Бунинг устига уруш йиллари — ҳар ким ўз хаёли, ташвишларига ўралиб юрган пайтлар. Нуъмонжоннинг Сулаймон отадан тили қисқлик жойи йўқ, аксинча, иккита кўзичоғини ҳам ташлаб кетган. Шундай экан, уни қоралашга етарли асос борми?

Масала шу тахлитда кўйилса, уни катта бир асарга мавзу қилиб олиш амримаҳол. Аммо Улмас Умарбеков оддий воқеанинг ички моҳиятини очиш учун етарли асослар ярата олган. Нуъмонжонни виждонсизлиги ва шахсиятпарастлиги, қашшоқ ички маънавий оламини очиш учун ёзувчи жуда кўп ҳаётий деталлар топган. Натижада Сулаймон ота образи ҳам, Нуъмонжон ҳам тип даражасига кўтарилган.

«Шошма, қуёш», «Аризасига кўра» пьесалари ҳам адабнинг инсон характери ва тақдирини саҳна тили билан бадиий ифодаб беришда катта маҳорат ва тажрибага эга эканлигини кўрсатади. Уларда бугунги етук, матонатли совет кишилари образини кўрамаиз.

«Шошма, қуёш» пьесасидаги темир иродали, юксак этиқодли Санобар Комилова образи умумлашган тип даражасига кўтарилган. Унинг ҳаёти орқали жамиятимиз босиб ўтган мураккаб йўлнинг энг муҳим босқичлари акс этгандир.

Бу образни етук ва юксак даражага кўтариш учун драматург уни шафқатсиз қийинчиликлар қаърига ташлайди. Бироқ қаҳрамон гирдоблар қаърида ғарқ бўлиб, йўқолиб кетмайди. Уларни энгиб чиқиш учун ўзида тенгсиз қудрат, куч топа олади.

Бу образ машҳур қирғиз адаби Чингиз Айтматовнинг «Момо ер» қиссасидаги Тўлғаной образига ўхшаб кетади. Санобар ҳам Тўлғаной каби она ердан, она халқдан маъдад, қувват олади. «Адабиёт кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўх-

шайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади, китобхоннинг кўнглида мева тугади» деган эди Абдулла Қаҳҳор. Улмас Умарбековнинг кўп асарлари мана шундай илҳом билан, туйғу билан, кўнгил рози билан битилган асарлардир.

«Аризасига кўра» драматсида ҳам ёзувчи инсон тақдир масаласини бош мавзу қилиб танлайди ва асар марказига йирик шахс образини кўяди. Ундаги Қош воқеалар, персонажлар бош қаҳрамон Қудрат Ботиров образини очиш, бадиий ифода-лаш учун хизмат қилади.

Металл ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош директори Қудрат Ботиров ўз аризасига кўра ишдан бўшатилади. Бутун республикада ном чиқарган бирлашманинг бош директори, обком аъзоси, депутат, тадбиркор, ташкилотчи раҳбар, Қудрат Ботиров ўз аризаси билан ишдан бўшатилибди, деган хабар ҳар кимга ҳар хил таъсир қилади. Қудрат Ботировнинг хотини Зухра Содиқовна, ўғли Шухрат, қизи Зумрад, узоқ йиллик дўсти Шариф Рахимов ва бошқалар чуқур ўйга толиб қолишади.

Драмада битта тугун бор: Қудрат Ботиров ўз аризасига кўра ишдан бўшаган куни тўсатдан юрак санчиғи туфайли вафот этади. Унинг фавқуллодда ишдан бўшаши ва фавқуллодда ўлими спектаклдаги барча воқеаларни тўтиб туради. Драматург ана шу воқеа заминиди турмушда учраб турадиган икки иллатни фоз қилишга катта эътибор беради. Биринчи иллат шуки, бирор киши ишдан бўшаса, унга нисбатан шубҳа билан қараш, ҳоллари орамизда учраб туради. Баъзан ўз ихтиёри билан ишдан бўшаганларни ҳам, бирор гуноҳи туфайли бўшатирилганларни ҳам бир қолипга солиб баҳолаш, одамга ишонмаслик кайфияти кўзга чалинади. Драматург жамият ривожига маълум даражада ғов бўладиган, социалистик тузумнинг моҳиятига тўғри келмайдиган мана шу иллатга қарши ўт очади.

Одамларга эгаллаб турган мансабига қараб муомала қилиш иллати ҳам асарда қаттиқ танқид қилинади.

Маънавий юксак, олижаноб, мустақкам иродали, матонатли кишиларнинг айрим қалби қашшоқ, бойлик, мартаба, мол-дунёга сажда қилувчи кимсалардан ҳар жиҳатдан устунлигини маҳорат билан очиб берган бу асарлар жамоатчилик томонидан катта хайрихоҳлик билан кутиб олинди.

Улмас Умарбековнинг «Кўзнинг биринчи куни» ва «Суд» номли драмаларида одоб, ахлоқ, ёшлар тарбиясига доир долзарб проблемалар кенг тадқиқ этилади. Драматургнинг ҳаётий тақдирлар, кишини ўйлатадиган жиддий масалалар, кескин тўқнашувлар ва шиддатли курашлар воситасида томошабинни ҳаяжонга соладиган кўп асарлари республикада театрлари саҳналаридагина эмас, қардош республика театрларида ҳам муваффақиятли намойиш этиб келинмоқда. Улар кишиларни ҳалолликка, олижанобликка, мардликка даъват этиб, коммунистик идеалларни барқарор этиш йўлидаги умумий курашимизга мададкор бўляпти.

Улмас Умарбековнинг «Сайланма»дан жой олган барча асарлари — ҳикоя ва қиссалар ҳам, роман ва драмалар ҳам инсонга чексиз меҳр билан суғорилган. Улар ўқувчини ўйга толдиради, ҳаёт жумбоқларини тўғри идрок қилишга ундайди. Бу асарларни лоқайд ҳолда, совуққонлик билан ўқиш мумкин эмас. Адиб эҳтиросли асарлари билан китобхон қалбига йўл топа олгани, унинг ҳурмат-эҳтиромини қозонгани билан, ўзбек совет прозаси ва драматургияси тараққиётига ўзига хос салмоқли улуш кўшгани ва қўшаётгани билан фахрланса арзийди.

Эркин УМАРОВ,
фалсафа фанлари кандидати,
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари
кандидати

ИЛЛАТЛАРГА УТ ОЧИБ...

Абдуқаҳҳор Иброҳимов.
Тусмол. Пьесалар. Тошкент,
Ғафур Ғулом номидаги ада-
биёт ва санъат нашриёти —
1985.

Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Тусмол» тўплами босмадан чиқиши билан китобхонлар ўртасида қўлама-қўла бўлиб кетди. Буни китобнинг жуда кам тиражда — атиги уч минг нусхада босилгани билан изоҳлаш мумкин, албатта. Абдуқаҳҳорнинг китобхонлар ўртасидаги хурмат-эътибори ҳам «Тусмол»нинг тез тарқалишига сабаб бўлган бўлса керак. Ҳарҳолда Абдуқаҳҳор адабиёт оламида янги одам эмас. Китобхонлар кўпдан бери уни «Қоя остида», «Сўнгги нур», «Осмон яқин, ер юмшоқ» каби китобларнинг муаллифи сифатида танийди. Унинг 1971 йилда «Ёш гвардия» театрида саҳнага қўйилган «Биринчи бўса» лирик драмаси анча йиллар мобайнида томошабинлар олқишига сазовор бўлиб қолди. 1982 йилда Москвада «Советский писатель» нашриёти Абдуқаҳҳорнинг каттагина пьесалар тўпламини нашр этди. Бу китобга кирган «Бу замон ўғлони», «Сочки», «Биринчи бўса» каби пьесаларни таникли ёзувчи Ирина Ракша, «Арра» комедиясини эса совет адабиётининг атоқли намоёндаларидан бири Николай Вирта таржима қилган. Бу тўпلام ҳам жамоатчилик томонидан илиқ қутиб олинди. Хуллас, Абдуқаҳҳор Иброҳимов аллақачон бугунги адабиётда ўз ўрнини эгаллаган ўз китобхонлари ва томошабинларини топиб олган бақувват ижодкордир. Шунинг учун «Тусмол» бир зумда тарқалиб кетган бўлса, бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Лекин гап шундагина эмас. Менимча, гап яна шундаки, бугунги кунда ҳаётимиздаги турли-туман иллатларга қарши аёвсиз ўт очувчи, ҳар хил нопок ва ҳаромхўр, расмиятчи ва бюрократ, муттаҳам ва виждонсиз одамларнинг ниқобларини сидириб ташловчи асарларга эҳтиёж катта. Бугунги кунда жамиятимиз ўз ривожининг янги босқичига қадам қўймоқда. Ҳозирги шароитда ҳар бир совет кишисидан янгича фикрлаш, ҳаётга янгича муносабат талаб қилин-

моқда. Ижтимоий фаоллик, юксак онг, бурчга садоқат, ўткир масъулият туйғуси, темир интизом, дил ва тилнинг бирлиги, виждонийлик, ҳалоллик ҳар бир совет кишининг етакчи сифатлари бўлмоғи лозим. Бу эса ҳаётда ҳар қандай иллатга қарши муросасиз бўлишни тақозо этади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда коммунистик партия социалистик жамият шаънига доғ туширадиган, совет кишининг шаънига ярашмайдиган ҳар қандай камчиликларга қарши ялпи ҳужум бошлади. Табиийки, бу ҳужумда санъат ва адабиёт алоҳида роль ўйнайди. Ҳар галгидек бу гал ҳам ёзувчилар ўз асарлари билан халқимизга маънад беришлари, юксак мақсад сари илдамроқ силжишига кўмаклашишлари зарур. Худди шу сабабга кўра ҳаётнинг ўзида эҳтирос билан ёзилган бақувват сатирик асарларга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Китоб — «Мени айтди деманг...», «Майли-майли», «Чакана савдо», «Сочки», «Тусмол» деб аталган пьесалардан таркиб топган. Уларнинг ҳаммаси жанрига кўра ҳаётимиздаги бирор жиддий нуқсонни фош қилишга бағишланган. Муаллиф бу нуқсонларни хаёлидан тўқиган, зўрма-зўраки ўйлаб чиқарган эмас, балки бевосита ҳаётнинг ўзидан олган. Тўғри, баъзи бировимизга бу иллатлар арзимасдай, берижонимизга халақит бермайдигандай, ижтимоий аҳамиятга эга эмасдай кўриниши мумкин — одам ҳар куни кўриб юрадиган нарсасига кўникиб, бора-бора номунофиқ ва ноаниқ нарсаларни ҳам ўринли ва зарур деб қабул қиладиган бўлиб қолиши мумкин. Бундай чоқларда одам ўзининг ҳаётидан ҳам, яқинларининг ҳаётини ҳам баркамол деб била бошлайди, ҳар қандай нуқсондан холи беками-кўст ҳаёт деб ўйлайдиган бўлади, уни мукаммаллаштириш, яхшилаш йўлларини изламай қўяди. Абдуқаҳҳор Иброҳимов асарларининг қиммати шундаки, у бизни ўзимиз кўниккан ҳаётга янгича назар билан қарашга ундайди, ўз-ўзимизга унча бино қўймасликка, ўз-ўзимизга ҳаддан зиёд маҳлиё бўлиб кетмасликка чақиради. Муаллиф

жуда юксак ижтимоий-эстетик идеалга эга ва ҳаётда шу идеалига мос келмайдиган ҳар қандай иллатни том маънодаги партиявий эҳтирос билан фош этади. Оқибатда биз ўзимизча қусур эмас, қусурча деб ҳисоблаган ва шунинг учун ҳам бепарво, лоқайд қараб келган иллатларнинг моҳиятини аниқроқ ва чуқурроқ тасаввур қиламиз. Абдуқаҳҳор Иброҳимов комедияларининг ҳаётийлиги, замонавий руҳи мана шунда.

«Тусмол»даги биринчи комедия — «Мени айтди деманг...». У жуда оддий ҳаётий вазият асосига қурилган: монтер Али ишдан бўш вақтларида кунт билан меҳнат қилиб, ҳовлисини «жаннатга» айлантириб юборган — қафтдеккина ҳовлида мева-чева ҳам, турли резавор ҳам мўл. Алижоннинг тажрибасини кенг ёйиш керак, токи ҳамманинг ҳовлиси жаннатнинг бир бўлаги бўлиб қолсин. Алижоннинг кўниси редакцияда адабий ходим бўлиб ишлайдиган Ерқин Алижон номидан мақола ёзиб беради. Албатта, Ерқин мақолани ўз номидан ёзиб, Алижоннинг тажрибасини ўзи тарғиб қилиб қўя қолса ҳам бўларди... Лекин у бу ишни Алижон зиммасига юклашни маъқул кўради. Хуллас, мақола ёзилди, редакцияга етказилди. Ҳамма машаа шундан бошланди. Мақола яхши ёзилган, муҳим масала кўтарган. Эълон қилинса, кўпчиликка фойда келтиради, холос. Лекин янги гап-да! Мақола чиққандан кейин, «нега келишмадинг?» деб дағдаға қилишса нима бўлади? Бу ўйлар редакция бўлимининг мудири Қамарга қатъий ҳаракат қилишга йўл қўймайди. У Алини консултация олиш учун Юсупова ҳузурига йўллайди. Али у ердан деҳқончилик илмий-текшириш базасининг ходими Ҳалифаев ҳузурига, ундан шу базанинг сектор мудири Зулфиқоров ёнига, кейин шаҳар ободонлаштириш бўлимининг ходими Илҳомовга боради. Масала Қамарнинг бир оғиз гапи билан ҳал бўларди — лекин, у «ҳа» дейишга ботинмади. Унинг журъатсизлиги, кейинчалик бошига ёғилиши мумкин бўлган ташвишлардан ҳадиксираши, ўзининг иссиқ ўрнидан ажралиб қолишдан кўрқиши оқибатида Алижон сарсон-сар-

гардонликка учрайди. Шуниси қизиқки, мақоланинг тақдирини Юсупова ҳам, Халифаев ҳам, Зулфиқоров ҳам, Илҳомов ҳам ҳал қилиши мумкин эди. Мақола, унда кўтарилган муаммо уларнинг ҳаммасига маъқул бўлади, лекин уларнинг ҳеч қайсиси ўз фикрини очиқ айтмайди. Хуллас, «Мени айтди деманг...» комедиясида мустақил фикрлай олмаслик, ҳар нарсадан чўчиш, ташаббуссизлик, фақат кўрсатма билангина иш юритиш бугун анча кенг тарқалган иллат экани фош қилинган. Муаллиф бу иллатнинг илдизи қаерда эканини кўрсатмайди, бироқ китобхон бунини бироз мулоҳаза юритиб ўзи бемалол топиб олади. Бундай ҳадиксирашлар, мустақил фикрлай олмаслик, масалани дадил ҳал қилишмаслигининг асосий сабаби-билимсизликдир. Алижон мурожаат қилган одамларнинг ҳеч қайсиси ўзи масъул бўлган соҳани яхши билмайди. Шунинг учун бирон масалани узиликесил ҳал қила олмайди. Ўзининг журъатсизлигини яшириш учун, эгаллаб турган мансабига номуносивлигини ниқоблаш учун бири гап сотади, иккинчиси нозу карашмалар билан Алининг кўнглини овлашга уринади, учинчиси демагогияга берилади. Бир қарашда бу иллат унча хавфли эмасдек кўринади — жуда нари борса, Алижон уч-тўрт кун овора бўлади, иши битмайди, холос. Аслида эса бундай эмас. Ҳадиксираш, мустақил фикрлашнинг йўқлиги, масъулиятдан қочиш, мансаби тақозо қилганча қатъий қарор қабул қилмаслик шунчаки сансоларлики тугдирмайди. Гап Алижоннинг уч-тўрт кун беҳуда овора бўлишида ҳам эмас. Бу иллатнинг ижтимоий зарари жуда катта. Муаллиф бунини яхши тушунади ва асариде яхши очади. Сўнги сахнада биз яна Алижоннинг ҳовлисини кўрамиз — бироқ энди аввалги яшнаган серфайз ҳовлидан ному нишон йўқ — ҳовли қаровсиз қолган, ҳамма ёқни ўт-ўлан босган, чакалакзор бўлиб кетган. Бинобарин, асарда фош қилинаётган иллат жонли кишини барбод қилган. Бироқ бу ҳам энг муҳими эмас. Бу иллатнинг даҳшати, энг катта зарари шундаки, у алижонлардаги ташаббускорлики, ижодкорлик майлини маҳв этади,

уларнинг ишончига болта уради. Бу иллатга дуч келган одам кейин ташаббус кўтаришни йиғиштириб қўя қолади. Чунки ким ҳам ўз ихтиёри билан ўзига ташвиш орттиришни истайди, дейсиз. Шу тарзда билимсизлик ҳадиксирашни, ҳадиксираш фаолиятсизликини тугдиреди, булардан эса лоқайдлик урчиди. Кўринадики, «Мени айтди деманг...» комедияси оддий вазиятлар тасвирига қурилганига қарамай, ҳаётдаги иллатларнинг ижтимоий моҳиятини анча теран очади.

Бу хусусият. «Майли-майли», «Сочқи», «Тусмол» комедияларига ҳам хосдир. Уларнинг ҳар бирига батафсил тўхтамаган ҳолда, айтиш керакки, буларда ҳам кўникилган иллатларнинг моҳияти анча кенг очиқ берилади. «Майли-майли»нинг қаҳрамони ҳам ўта худбин, фақат ўз ишини, ўз манфаатини ўйлайдиган одам. Юнусов катта бир идоранинг бошлиғи-ю, лекин у бошлиқ сифатида бирон ишга қўл урмайди, ҳеч нарсага ҳал қилмайди. Ким нима иш билан кирмасин, ҳаммасига фақат битта жавоб беради. Бу жавоб «майли-майли» деган иборадан нари ўтмайди. Юнусов идорасининг ҳамма ишини ўринбосари Халимовнинг зиммасига юклаб қўйган. Халимов эса ақли етса-етмаса ҳамма масалани фақат ўз хоҳишига қараб ҳал қилади. Шунинг учун бу идорада кўполлик, ўзбошимчилик, одамларни менсимаслик, бюрократизм авж олган. Одамлар бунга қарши курашади, шикоятлар ёзишади, лекин шикоятлар айланиб келиб, Халимовнинг қўлига тушаверади. Аҳвол эса ўзгаришсиз қолаверади.

«Сочқи» — бугунги тўй маросимларига бағишланган. Аниқроғи, муаллифнинг ўзи айтгандай, мақсад «тўй воситасида турмуш тарзимизга бир назар ташлаб олиш». «Сочқи»да ҳам шунчаки тўйлардаги ортиқча ҳашамдан, исрофгарчиликдан, сохта шон-шўхрат кетидан қувиб қилинадиган бемаъни «ким ўзарлардан» қулинмайди, балки буларнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилади. Шу тариқа ёзувчи бугунги куннинг энг долзарб масаласини диққат марказига қўяди — фан-техника асарида яшашимиз, ривожимиз суръати ғоят шиддатли, лекин ҳар биримиз шу суръ-

атга етишишиб юрибмизми? Ёхуд фан-техника ютуқлари туфайли устимизни ялтиратиб олганмиз-у, ичимизнинг қалтироқлигига бепарвоимизми? «Бугунги маъмурчиликка яраша маънавий бойиб боряпмизми, маъмурчиликни маънавий камол топишга тўла хизмат эттира оляпмизми, тўкин-сочингарчиликни ҳамма ҳам тўғри тушунапими, ундан ўринли фойдаланяпими, маъмурчилик билан маънавият ўртасида оз бўлсаям, узилиш юз бермаяпими?» «Сочқи»да маъмурчилик билан маънавият ўртасида узилиш юз берса нималарга олиб келиши маҳорат билан очилган. Шундай узилиш бор жойда инсон ҳаётидан путур кетади, унинг ўзи майдалашади, бачкана урф-одатлар асирига айланади, нафс бандаси, ҳашам бандаси бўлиб қолади. Фақат теран маънавиятгина бугун одамни ана шу хавф-хатарлардан сақлаб туриши мумкин. «Сочқи»да олдинга сурилган, қаҳрамонларнинг бироз муболағали хатти-ҳаракатларида, жиндай бўрттирилган хислатларида ўз мужассамини топган асосий ғоя — шу!

Абдуқаҳдор Иброҳимовнинг «Тусмол» трагикомедияси унинг энг бақувват асарларидандир. Бунда ҳам икки ёшнинг оиласи, уларнинг қариндош-уруғлари ҳаёти асосида муаллиф жуда катта муаммони ўртага ташлайди. Эргаш ва Хулқар бир неча йилдан бери бирга туришади, бироқ турмушларида ҳаловат йўқ. Эргашнинг ичи тўла дард — у дардини хотинига айтмоқчи бўлади — у қулоқ солмайди, ота-онасига айтмоқчи бўлади — улар қулоқ солмайди, қайнонаси билан қайнотаси ҳам, укаси билан келини ҳам унинг гапини эшитишмайди. Қўйинг-чи, Эргаш ўз муҳтида, ўз қариндош-уруғлари ўртасида ўзига ҳамдард бўладиган биронта одамни учратмайди. Унинг атрофидаги одамлар фақат ўзини ўйлайдиган, фақат ўзига бино қўйган, меҳр деган нарсадан мутлақо маҳрум. Улар — худбин одамлар. Улар ўртасида реал ҳаётини муносабатлар ҳам йўқ. Фақат бир-бирлари ҳақидаги тусмол, ғийбат, тахминий гаплар уларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайди. Хуллас, ҳар эшикка бош уриб, ҳеч қаерда дардини эшитадиган ҳамдард то-

полмай оламдан ўтиб кетадиган Эргаш образи орқали муаллиф одамларни бир-биридан ажратиб ташлайдиган, руҳий ёлғизликка маҳкум этадиган худбинликнинг моҳиятини фош этади.

Сезган бўлсангиз керак — мен «Тусмол»га кирган пьесаларнинг композициясини ёхуд персонажлари характери таҳлил қилганим йўқ, балки, асосан, конфликтлари, ғоявий проблематикаси ҳақида гапирдим. Юқорида айтилганлардан аён бўладики, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг драмалари ғоят муҳим мавзуларда ёзилган, бугунги куннинг зарур гапларини кўтариб чиққан асарлардир. Бу, албатта, улар ҳар қандай камчиликлардан холи деган маънони билдирмайди. Бу ўринда ҳам мен пьесалардаги ҳамма камчиликларни икир-чикирларига баъзилар гапириб ўтирмайман-да, диққатингизни иккита нуқсонга жалб қиламан. Биринчи нуқсон шуки, муаллиф ҳамма асарларида ҳам замоннинг муҳим проблемаларини акс эттиришга берилиб кетади, унинг моҳиятини очишга уринади, кўп ҳолларда бунга муваффақ ҳам бўлади-ю, бу муаммолар одамлар характерида мужассам топишни жиндай унутиб қўяди. Унинг асарларида ғоявий проблематика билан инсоний характерлар ўртасида сезиларли узилиш бор. Бунинг оқибатида айрим пьесаларда ҳаракат қилувчи персонажлар Гофур, Майсара, Сухуров ёхуд Фармонбига ўхшаган типлар даражасига кўтарилмаган. Пьесаларда характер яратилганга уриниш йўқ десак адолатдан бўлмас эди. Бундай уриниш бор, лекин етарли эмас.

Иккинчи нуқсон — асарларнинг тили ва кулги яратиш маҳорати билан боғлиқ. Маълумки, сатирик асар ҳаётдаги камчиликларни танқид қиладиган бошқа асарлардан, биринчи навбатда, шу билан фарқ қиладики, унда кулги фош қилишнинг асосий воситаси сифатида кўринади. Кулгисиз сатира йўқ. Шу жиҳатдан қараганда, Абдуқаҳҳорнинг пьесаларида кулги етарли эмасдай кўринади. Тўғри, автор кулги яратиш учун шартли воқеаларга тез-тез муржоат қилади, муболаға, баъзан гротескдан

фойдаланади, анча-мунча ҳолларда кулгили вазиятлар яратишга муваффақ бўлади. Бу вазиятлар сахнада янада жонли ва кулгили чиқса керак. Лекин шунга қарамай, муаллифнинг асарларида кулги етарли эмас. Персонажлар тилини ишлаганда ҳам шу нуқсон бор — Абдуқаҳҳор, умуман, тилни яхши билади, киноя ва қочириқлардан, образли ифодалардан яхши фойдаланади. Лекин шундай бўлса ҳам, айтиш керакики, пьесаларнинг тили устида янада кўпроқ меҳнат қилиш керак. Кўп ўринларда персонажларнинг нутқларида эзмалик, чўзиқлик бор. Масалан, «Мени айтди деманг...»да Ҳошимжоннинг салкам икки бетлик монологи борки, уни ўқиб чиққунча, одам энтикиб қолади. Кўп персонажларнинг тили китобий, индивидуаллаштирилмаган. Сатирик асарларнинг тили яна бир муҳим хусусиятга эга — уларнинг ҳар бирида лоақал битта шунақа ибора бўладики, бу ибора асардан чиқиб, халқ орасига кириб кетади ва халқ тилини бойитади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар бир драматик асарида шундай бўлгич эди. Афсуски, Абдуқаҳҳорнинг пьесаларида шунақа иборалар кам. Муаллиф буни ўйлаб курса арзийди. У янада кўпроқ халқ ичида бўлиши, халқ тилининг қочирилмига, рангларига, образлигига кўпроқ зеҳн солиши керак кўринади. Бу ерда айтилган нуқсонлар жиддий нуқсонлар, улар албатта, асарларнинг умумий қимматига путур етказди.

Абдуқаҳҳор асарларининг сахнадаги тақдири ҳам кўп ғалати. Драмаларининг кўпчилиги республика театрларида қўйилган, баъзилари қўшни республикаларда сахналаштирилган (Озарбайжон, Туркманистон, Тожикистон), лекин «Биринчи бўса» билан «Зўлдир»ни ҳисобга олмаганда, унинг асарлари Тошкент театрларида сахнага қўйилган эмас. Тошкент театрлари унинг асарларини йиллар давомида портфелда сақлаб «автор позицияси аниқ эмас экан» деб қайтариб беришган. Бир театрда эса «Мени айтди деманг...»ни ўқишган-у, «Бунақа асарни ўқишнинг ўзи жиноят!» деб ёзувчига жў-

натишган. Хўш, нега шундай бўлди? Гап асарларнинг бадий заифлигидами? Бадий заиф бўлса, нега уларни ўнлаб театрлар, шу жумладан, рус театрлари сахнага қўйган? Нега уни Москва нашриёти босиб чиқарган? Ёхуд Тошкент театрларининг портфели асар кўплигидан ёрилиб кетай деб ётган-у, бу асарларга навбат тегмаганми? Йўқ, менимча, гап бошқа нарсада. Яқин-яқинларгача биз қизиқ дардга чалинган эдик. Қаердаки, тўртта одам тўпланган чорраҳа бўлса, кўкрагимизга уриб жар соламин, бизга сатира керак, деймиз. Гоголь ва Шчедринлар керак деймиз, марҳабо, замонавий сатирик асар ёзинг деймиз. Бироқ биров мана сизга «Юрак сирлари» деса, ҳаётни бузиб кўрсатибди, деб дўппослаганми? Бўлмаса, мана «Тобутдан товуш» деса, йўғон-йўғонларни ишга солиб талатганми. Бор асарларни қувгин қилиб, яна ҳеч нарса кўрмагандай, чорраҳа ўртасида жар солишда давом этганми: «Сатира керак бизга! Сатира беринг бизга!»

Назаримда, Абдуқаҳҳор Иброҳимов асарларига муносабат ҳам яна бир қарра бизнинг ғалати «дардимиз»ни тасдиқлайди. Бу дард сатирадан кўрқиб, сатирани тушунмаслик дардидир. Ривожланиш шунақа нарсани, унинг жараёнида ҳаммиша, ҳамма вақт нимадир эскириб, тўғаноққа айлана боради. Бундай нарсалар кўпинча жамиятни ичдан кемирувчи жароҳатларга айланади. Уларни даволашда адабиётнинг имкониятлари кўп. Шулардан бири — кулги, сатира ва юмордир. Сатира — ярани пиширадиган, ёрилишини тезлатадиган, тузалишига кўмаклашадиган малҳам. Биз жамият учун зарур ва фойдали асарлар ёзган, бугунги одам ҳақида, унинг турмуши тўғрисида ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган санъаткорга мадад беришимиз керак. Кейинги йилларда бунинг учун имкониятлар кенгайди. Тошкентда сатира театри ишга тушиш арафасида турибди. Бинобарин, иллатларга ўт очувчи асарлар учун янги имкониятлар очилади.

Озод ШАРАФИДДИНОВ

ХҮРОЗ ҲАҚИДА КИМ ҚАНДАЙ ЁЗАР ЭДИ

Ҳазил-пародиялар

Асқад МУХТОР:

Моддий дунё тўхтаб қолмайди сира,
Спиралсимон ҳаракатда бўлади.
Фалсафанинг оддий қонунига кўра,
Хўроз ҳам туғилар, яшаб, ўлади.

Ёнидан бепарво кетгунча ўтиб,
Нафас олишини кузатмоқ лозим.
Ўпкаси ўзига кислород ютиб,
Ишлайди карбонад ангидрид газин.

Унинг бутун танаси, организми
Фаол ҳужайрадан иборат.
Ўзини ҳеч ўрганиб кўрдингизми?
Мўъжиза-ку, мўъжиза ғоят!

Яшаш тарзин, тўғри, ҳамма билар,
Бу ёғига ўтмайлик, майли.
Ахлоқига ҳамон тош отяптилар
Хромосомалари туфайли...

Рамз БОБОЖОН:

Бўз читдан ҳам дўппи бўлурми?
Ориқ чакка лўппи бўлурми?
Ҳар тонг азон айтгани билан
Хўроз ҳеч вақт сўпи бўлурми?

ШУҲРАТ:

Сен билан бу ҳовли яшнаган боғдир!
Сен бўлмасанг, кайфият ҳам чатоқдир!
Сен билан бозордир қўноқлар, уйлар!
Сенсиз татимайди ҳаттоки тўйлар!

Сен билан гўзалдир саҳарий дамлар!
Сен бўлмасанг, ухлаб қолар одамлар!
Сендадир энг ўткир қийқирик, овоз!
Паррандалар боши, жонажон хўроз!

Жуманиёз ЖАББОРОВ:

Сиҳатим-соғлигим бўлсин десанг саз,
Еб тургин хўроз!
Баҳорми ёки қиш, кузми ёки ёз,
Еб тургин хўроз!
Базму зиёфатда сира қилмай ноз,
Еб тургин хўроз!
Бўлмоқни истасанг, хушрўй, хушовоз,
Еб тургин хўроз!
Бозиргон мисоли паҳлавон, дароз,
Еб тургин хўроз!
Борсанг Рим, Нью-Йорк, Африқо, Шероз,
Еб тургин хўроз!
Е, майли, ўрдагу жўжа, каклик, ғоз,
Кўпроқ е хўроз...

Ҳусниддин ШАРИПОВ:

Семизми, ориқми, товук яхшидир,
Чипорми, сариқми, товук яхшидир.
Зур емиш истасанг, товукни кўзла.
Очилсин иштаҳанг, товукни сўзла.
Гар ютмоқ истасанг тухум — товук боқ.

Товук боқсанг, ҳар кун еганинг куймоқ.
Аяма, донларинг ошасин товук,
Семириб-семириб яшасин товук!
Балки сен сўрарсан: хўроз-чи, хўроз?
Бу ҳақда товуклар қайғургани соз!

Миразиз АЪЗАМ:

Келинг, хўроз, оз-моз ҳасратлашайлик,
Сиз ҳам юрибсиз-ку мен каби ёлғиз.
Нега саломимга олмайсиз алиқ,
Ёки шоирлардан хафамисиз сиз?

Ҳаммасидан эмас, сендан дейсизми?
Тавба, нима гуноҳ қилган эканман?
Катталарга ёзсам, мен кимдан камман?
Гинани қўяйлик,
Дон-пон ейсизми?

Қиё боқмаяпсиз сепган донларга,
Бунча ковоқ-тумшуқ?
Қорнингиз тўқми?
Яна шу гап, нима, кичкинтойларга
Мендан бошқа ёзадиганлар йўқми?

Муҳаммад РАҲМОН:

(болаларга)

Лунжингизга сув олиб,
Тун кирмоғин пойлайсиз.
Хўрозга пуркасангиз,
Ёмғир деб, кўз юмади.
Ушлаб қанотларидан
Қопга аста жойлайсиз,

Қўлда олиб келсангиз,
Чўқиб, тирнаб юлади.
Сўйишни билмасангиз,
Чақиринг, кўрсатаман.
Келаси гал сигирни...
Йўли бор, ўргатаман.

Анвар ОБИДЖОН:

Бобом уста Гулматийдан
Қолган бор-йўқ меросим:
Эски китоб, эски қозон,
Қирқ товук, бир хўрозим.
Мен ҳужрада ўтираман
Қўшиқ ёзиб, ла-ла-лай.
Бобом билан ўз номимни
Қўшиб ёзиб, ла-ла-лай.
Пул келганда Гулмат исмин
Учираман, хи-хи-хи.
Гонорарни ўз номимга
Кўчираман, хи-хи-хи.

Даканг хўроз хезланади
Қоқоқ-қоқоқ-қоқоқ, деб.
Товуқлар ҳам бош чайқашар
Чатоқ-чатоқ-чатоқ, деб.
Мерос донни, майли, улар
Ютаверсин, воҳ-ҳо-ҳо!
Болаларми?
Шеърларимни
Кутаверсин, воҳ-ҳо-ҳо!

Хўрозларни тутиб келтирувчи:
Музаффар АҲМЕДОВ.

М у н д а р и ж а

БЕШ ЙИЛЛИК ЗАРБЛАРИ

Султон Акбарий. Эҳтирослар ўти гуркираб	3
Нормурод Нарзуллаев. Ватан уфқлари	4

НАСР

Одил Ғаубов. Оққушлар, оппоқ қушлар... Роман. Бошланиши	7
Азиз Қаюмов. Шоир Фурқат. Эссе. Охири	108

ШЕЪРИЯТ

Икром Отамуродов. Ярадор умид отлари. Публицистик дoston	95
Шукур Қурбонов. Устод Шоди ёхуд бастакор ҳақида ҳикоят	129

ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИ

Рабиндранат Тагор. Ака ва ука. Соҳил ҳикояси	149
Дадахон Нурий. «Совет Иттифоқиға муҳаббатим абадийдир»	156

САНЪАТ

Гулчеҳра Умарова. Экрaн — тинчлик учун курашади	146
---	-----

КПСС XXVII СЪЕЗДИ ҚАРОРЛАРИ АМАЛДА

Абдулла Абдуқодиров. Беш йиллик ва одамлар	160
--	-----

МАРДЛИК — МАНГУЛИК

Ашурaли Аҳмедов. Машъaла	166
------------------------------------	-----

ЖУРНАЛХОН ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ

Мамажон Муҳиддинов. Ажиб олам тождори	173
---	-----

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» АНКЕТАСИ

Дилдаги гаплар. Мирзакалон Исмоилий, Турсунбой Адашбоев	181
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Иброҳим Ғафуров. Ғарб ва Шарқ йўлларида	184
Умурзоқ Ўлжабоев. Масъулият ҳисси	190

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Бойназар Йўлдошев. Бурчим Русияни бугун куйламоқ	194
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

Эркин Умаров, Ортиқбой Абдуллаев. Камолот доvonлари	197
Озод Шарафиддинов. Иллатларға ўт очиб...	202

ГУЛҚАЙЧИ

Музаффар Аҳмедов. Хўроз ҳақида ким қандай ёзар эди	205
--	-----

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

№ 5

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1986

Рассом **Х. Лутфуллаев.** Техник редактор **М. Аҳмедов.** Корректор **А. Ҳайдаров.**

Редакцияга келган бир босма тобоқчада бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 03.03.86 й. Босишга рухсат этилди 04.04.86 й. Қоғоз формати
70×108¹/₆. Р-08785. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма
листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 165134. Заказ 3176.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент—П. Ленин проспекти 41.